

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ
ԲԱՐԲԱՌԸ, ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԵՐԳԱՐՎԵՍՏԸ

(նյութեր և ուսումնասիրություններ)

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 2009

ՀՏԴ 941(479.25):809.198.1:398=919.81

ԳՄԴ 63.3(2Հ)+81.2Հ+82.3Հ

Վ 301

**Գրքի հրատարակությանն աջակցելու համար հեղինակը
խորհն շնորհակալություն է հայտնում Երևանի պետական
համալսարանի ղեկավարությանը և «Թուֆենկյան»
բարեգործական հիմնադրամին:**

Վարդանյան Ս. Գ.

Վ 301 Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսու-
թյունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություն-
ներ).- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2009թ.: 428 էջ:

*Հեղինակն անդրադառնում է համշենահայության, մասնավորա-
պես, նրա բռնի մահմեդականացված հարվածի պայմանները:
Գրքում ընդգրկված են Աջարիայից 1944թ. Ղազախստան և
Ղրղզստան արտրված, ինչպես նաև Թուրքիայի Արդվիհի նահանգի
Խոփայի և Բորչկայի գավառների կրոնափոխ համշենահայերի բար-
բառի, բանահյուսության, երգարվեստի նմուշներ և Խոփայի խոսված-
քի բառարան:*

*Գիրքը նախատեսված է բարբառագետների, բանագետների,
երաժշտագետների, թուրքագետների, պատմաբանների, ազգագրա-
գետների և ուսանողների համար:*

ԳՄԴ 63.3(2Հ)+81.2Հ+82.3Հ

ISBN 978-5-8084-1081-7

© Ս.Գ. Վարդանյան, 2009թ.

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009թ.

ՀԱՄՇԵՆՑԻՆԵՐԸ` ԾԱՆՈԹ ԵՎ ԱՆԾԱՆՈԹ

Առաջին անգամ համշենահայերի հետ ծանոթացա 1969 թ.:
Դպրոցը նոր էի ավարտել և տասնյակ հազարավոր հայաս-
տանցիների նման Երևանից մեկնեցի ծովափ՝ Ադլեր, հանգս-
տանալու, և անակնկալ բախվեցի արևակող լողափի հարևա-
նությամբ գտնվող Մոլդովկա գյուղի համշենահայերին ավելո-
ծող խնդիրների հետ: Գյուղի 2086 հայերին (ջնիկցիներ, օր-
դուեցիներ, տրապիզոնցիներ և այլն) փոթորկել էին հայկա-
կան դպրոց բացել-չբացելու վեճերը, տեղական իշխանու-
թյունների հետ տարածայնությունները¹: Հետագայում, տարբեր
գրքերում փնտրում էի համշենահայության մասին տեղեկու-
թյուններ. ովքե՞ր էին, ինչպե՞ս էին հայտնվել Սև ծովի հյուսիսա-
յին ափերին, ինչո՞ւ էին գյուղեր հիմնել կովկասյան լեռների
անտառախիտ լանջերին, ի՞նչ բարբառով էին խոսում և ի՞նչ էր
սպասվում նրանց այդ օտար երկնքի տակ: Այս հարցերի մի
մասի պատասխանը գտա, շատ հարցականներ էլ անպատաս-
խան մնացին: 1981թ. շրջագայելով Աբխազիայի և Ռուսաս-
տանի Կրասնոդարի երկրամասի հայաբնակ գյուղերում, գրե-
ցի շուրջ 150 էջանոց ուղեգրություն, որը ցայսօր անտիպ է,
միայն երկու հատված, մեկը՝ «Համշենցիները՝ ծանոթ և ան-

¹ Մոլդովկա գյուղում հայկական դպրոց թույլատրվեց բացել 1970թ. հունվ-
արի 20-ին, իսկ 1974թ.՝ նոր ուսումնական տարվա նախօրեին, տեղական
իշխանությունների հրահանգով այն տրակտորով քանդվեց և այրվեցին
Հայաստանից ուղարկված գրքերը. այդ մասին անդրադարձել են հետևյալ
հոդվածներում՝ Մենք պարտավոր ենք, «Սովետական Հայաստան», 1989,
փետրվարի 9: Նույնը, «Հորիզոն» թերթ, Մոնրեալ, 1989, մարտի 6: Նույնը,
Кто, если не мы?, "Комсомолец", 1989, 12 сентября: Հյուսիսի հոդվերը
և հայ գաղութի դիմադրական ճիգերը, «Մաշտոց» թերթ, Երևան, 1991,
հուլիսի 6 (N4), Մոլդովկայի թռչնոց բույնը, «Լույս Համշենի» թերթ, Սոչի,
1991, 31 հունվարի (N2), Մոլդովկայի «Թռչնոց բույնը», Չայն համշենական,
ժողովածու, գիրք 4-րդ, Երևան, 1999, էջ 30-34, Մոլդովկայի «Թռչնոց
բույնը», «Չայն համշենական» ամսաթերթ, 2007, N5-6: Մոլդովկայի
«Թռչնոց բույնը», «Նոյյան տապան» շաբաթաթերթ, 2007, սեպտեմբերի 10:

Ցավոք, 2008թ., կրկին նոր ուսումնական տարվա նախօրեին՝ օգոստոսի
29-ին, Մոլդովկայի դպրոցի հայկական բաժնի ուսուցիչները, աշակերտ-
ներն ու ծնողները տեղեկացան, որ բաժինը փակվել է և բոլոր առար-
կաները պետք է անցնեն ռուսերեն, տե՛ս Надежда на Медведева, "Голос
Армении", 2008, 4 октября, N 105.

ծանոթ» վերնագրով 1982-ին հրատարակվեց «Գարուն» ամսագրում², և մյուսը՝ «Մայկոպյան խճանկար» վերնագրով 1983-ին տպագրվեց «Սովետական գրականություն» ամսագրում³: Դրանք Հայաստանի ուշադրությունն էին հրավիրում Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի հայության ազգապահպանության հարցերին, շեշտում, որ 1951-ին Կրասնոդարի երկրամասում գործած 140 հայկական դպրոցներից 1981-ին ուսուցիչների պակասի և այլ պատճառներով գոյատևում էին ընդամենը 4-ը: «Գարունի» հոդվածն արտատպեցին սփյուռքի մի շարք թերթեր, և «Ներքին սփյուռք» եզրույթը մամուլում շրջանառվեց հենց այդ ժամանակ⁴: Խմբագրությունը ողողեցին տարբեր հանրապետություններից հայերի գրած նամակները, որոնց մի մասը տպագրվեց «Գարունում»⁵, բայց ամենաուրախալին ՀԽՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության նախարար Լ. Ղարիբջանյանի պաշտոնական գրությունն էր, որում, մասնավորապես, ասվում էր. «...Հայտնում ենք, որ «Գարունի» ահազանգից հետո մեր մինիստրությունը ՌՍՖՍՀ լուսավորության, Վրացական ՍՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մինիստրություններին համապատասխան նամակներով հայտնել է նման կադրերի պատրաստման անհրաժեշտության և

կոոպերացման կարգով նրանց պատրաստման հարցում իր համաձայնության մասին»⁶: Շուտով որոշվեց, որ 1983-84 թթ. ուստարվանից սկսած Երևանի Խ. Աբովյանի անվ. հայկական և Վ. Բրյուսովի անվ. ռուսաց և օտար լեզուների ինստիտուտներում 13 առարկայի գծով 30 արտամրցութային տեղ է հատկացվելու Աբխազիայի հայկական դպրոցների շրջանավարտներին, իսկ հաջորդ տարվանից համապատասխան տեղեր են նախատեսվելու նաև Ռոստովի մարզի և Կրասնոդարի երկրամասի հայկական դպրոցների շրջանավարտների համար⁷: Եվ իրոք, 1984-1985 ուստարվանից Ռոստովի մարզին հատկացվեց տարեկան 2-ական տեղ (հայոց լեզու և գրականություն), Կրասնոդարի երկրամասին՝ 5-6, իսկ Աբխազիայի շրջանավարտներին՝ 32 տեղ⁸: Առաջին հաջողությունը շատ ոգևորիչ էր, ուրեմն կարելի էր իրավիճակը փոխել: Հետագայում, անշուշտ, այլ հոդվածներ ևս եղան⁹, և մարդիկ սկսեցին ինձ դիմել ներքին սփյուռքի և, մասնավորապես, համշենահայության հարցերով, իսկ հիմնադրման օրվանից՝ 1992-ից, նաև որպես

² Վարդանյան Ա., Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ, «Գարուն», 1982, N 11, էջ 60-73:

³ Նույնի, Մայկոպյան խճանկար, «Սովետական գրականություն», 1983, N 5, էջ 88-95:

⁴ Նույնի, Համշենցիները՝ ծանոթ եւ անծանոթ, ուղեգրական նօթեր, «Յառաջ» օրաթերթ, Փարիզ, 1983, փետրվարի 12-13, 15, 16: Նույնի, Համշենցիները՝ ծանոթ եւ անծանոթ, ուղեգրական նօթեր՝ «Ներքին» սփիւռքէն, «Զարթօնք» օրաթերթ, Բեյրութ, 1983, մարտի 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11: Տե՛ս նաև Գալայճեան Ա., Հայաստանը եւ մենք, «Պայքար» շաբաթաթերթ, Բոստոն, 1984, նոյեմբերի 17: Իմ հոդվածի արտատպությունը Փարիզի «Յառաջ» թերթում կարդալով, այն համշենահայությանը նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ քանիցս հղում է գերմանացի գիտնական Ռ. Բեննինգհաուսը, տե՛ս Benninghaus R., Zur Herkunft und Identität der Hemsinli, Ethnic Groups in the Republic of Turkey, compiled and edited by Peter Alford Andrews with the assistance of Rüdiger Benninghaus, Wiesbaden, 1989, pp. 477, 482, 485, 492, 493, 497.

⁵ Արծազանքում են «Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ» հոդվածին, «Գարուն», 1983, N 9, էջ 24-25, 1984, N 6, էջ 42-43:

⁶ Ղարիբջանյան Լ., Պաշտոնական պատասխան, «Գարուն», 1983, N 9, էջ 25:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Արծազանքում են տպագրածին..., «Գարուն», 1984, N 6, էջ 42:

⁹ Ներքին սփյուռքի, այդ թվում՝ Կրասնոդարի երկրամասի և Աբխազիայի հայության մասին տե՛ս Վարդանյան Ա., Մենք պարտավոր ենք, «Սովետական Հայաստան», 1989, փետրվարի 9: Նույնը, «Հորիզոն» թերթ, Սոմերեալ, 1989, մարտի 6: Նույնը, Кто, если не мы?, «Комсомолец», 1989, 12 сентября: Տե՛ս նաև Մենք պարտավոր ենք՝ հոդվածի արծազանքները, որոնք նույնպես վերաբերում են ներքին սփյուռքի խնդիրներին, «Սովետական Հայաստան», 1989, օգոստոսի 25, «Комсомолец», 1989, 19 октября.

Վարդանյան Ա., Ներքին սփյուռք. մշակույթ և ազգապահպանում, «Մշակույթ» ամսագիր, 1990, N 1, էջ 15-19, N 2-3, էջ 66-73: Նույնի, Ներքին սփյուռք. խոհեր և առաջարկություններ, «Հայ աշխարհ» պարբերաթերթ, 1990, հոկտեմբերի 10: Նույնը, «Ասպարեզ», Գլենդեյլ, 1991, յունուարի 23: Նույնի, Վերհուշ... ներկայի մասին, «Գարուն», 1991, N 3, էջ 32-38: Նույնի, Աբխազահայ փախստականներ Հայաստանում, ինչպե՛ս են ապրում, ո՞վ է հոգում նրանց մասին, «Ազգ», 1992, նոյեմբերի 10: Նույնի, Աբխազահայեր. մոռացյալ բեկորներ, «Ազգ», 1993, մարտի 24: Նույնի, Դպրոցի ճամփան, «Էկոնոմիկա» ամսագիր, 2006, N 2, էջ 49-53: Տե՛ս նաև նույն թեմայով իմ հարցազրույցները Համշենահայերը միավորվում են, գրուցեց Ս. Միսակյանը, «Երկիր», 2004, մայիսի 14-20, Նույնը, «Ասպարեզ», Գլենդեյլ, 2004, օգոստոսի 4: Adnan Genç, Hemsinlilerin Sesi Gazetesi Yayımcısı Vartanyan: Hemsin kültürü için gazete yapıyorum. «Bir Gün», İstanbul, 24 Ağustos, 2008.

Հայաստանի «Համշեն» հայրենակցական-բարեգործական հ/կ փոխնախագահ:

Գիտեի, որ համշենահայության մի հատվածը 18-րդ դարում բռնի կրոնափոխվել է, որ 1944-ին Աջարիայից մահմեդական համշենահայերին աքսորել են Ղազախստան և Ղրղզստան, բայց որտե՞ղ: Քանիցս լսել էի, որ մեկ-երկու տասնյակ ընտանիքներ են այնտեղից տեղափոխվել Կրասնոդարի երկրամասի Բելորեչենսկի և Ապշերոնսկի շրջաններ, բայց ո՞ր գյուղերը, Միջին Ասիայի ո՞ր վայրերից են եկել: Ոչ ոք լուր չուներ: Համշենցի ծանոթներիս խնդրել էի, որ իմանալու դեպքում ինձ հայտնեն: Եվ ահա, 1984-ին տեղեկացա, որ մի մասը եկել է Ղրղզստանի Օշի մարզի Կրզըլ-Կիյա քաղաքից, ուր կան աքսորված համշենցիներ: Թեև չուներ ոչ մի հասցե, իսկույն մեկնեցի, գտա նրանց: Նրանք սփռված էին ոչ միայն Ղրղզստանի Օշի մարզում, այլև Ղազախստանում և Ուզբեկստանում: Լինելով նաև այդ հանրապետություններում և գրառելով բարբառագիտական և բանահյուսական նյութեր՝ վերադարձա երևան, իսկ 1987-ին կրկին մեկնեցի: Հավաքված բանահյուսության մի մասը հրատարակվեց 1989-ին իմ կազմած «Ձայն համշենական» ժողովածուի 3-րդ հատորում:

Այդ տարիներին կրոնափոխ համշենցիների խնդրանքով փորձ արեցինք նրանց և Աբխազիայից Հայաստանում բնակություն հաստատել ցանկացող քրիստոնյա համշենահայերի շուրջ 100-150 ընտանիքներ համատեղ բնակեցնել Հայաստանում՝ համշենահայերի հարազատ եզերքներին նմանվող ներկայիս Լոռու մարզի ռուսական գյուղերում¹⁰: Պետական

¹⁰ Վարդանյան Ս., Աբխազահայեր. մոռացյալ բեկորներ, «Ազգ», 1993, մարտի 24: Տես նաև իմ հետևյալ հարցազրույցները՝ Մահմեդական հայեր. թավշյա կրոնափոխության ներկայի ստվերները ..., զրուցեց Կ. Դանիելյանը, «Ժամանակ» թերթ, 1999, ապրիլի 16: Амшенские армяне – знакомые и незнакомые, беседовала Р. Егиазарян, “Новое время”, 2006, 7 октября. Амшенцы на дорогах мира, беседовала М. Затибян, “Голос Армении”, 2006, 11 ноября, արտատպությունը՝ «Ձայն համշենական», 2006, N 11-12: «Մեզ թավալի ծուկ իք» («Մեկ թավալի ծուկ ենք»), զրուցեց Անի Ղարաբաղցյանը, «Մենք մեր մասին» ամսագիր, 2007, N2, էջ 20-23: Յակոբեան ճուլիա, Համշենահայեր. պայթար յանուն ինքնութեան եւ ճանաչման, «Ազդակ», Բեյրութ, 2007, մարտի 16:

աջակցություն էր պետք: Չստացանք¹¹: Բայց ծրագիրը չիրականացվեց ոչ միայն կուսակցական և պետական բարձրագույն իշխանությունների, այլև, ցավոք, որոշ ոչ պաշտոնյա անհատների պատճառով: Այդ մասին ես առաջիկայում կանդրադառնամ իմ ճամփորդական նոթերի մեջ, միայն ասեմ, որ այդ մարդկանց գործունեությունը խափանեց սկսված նախածեռնությունը, կորսվեց հարմար պահը, իսկ մի քանի տարի անց՝ 1988-ի արցախյան շարժման, հարյուր հազարավոր բռնագաղթածների, ավերիչ երկրաշարժից հետո հարյուր հազարավոր տնանկների առկայության, ինչպես նաև էներգետիկ ճգնաժամի պայմաններում արդեն անհնար էր համշենցիներին Հայաստան տեղափոխելը:

Այդպես անցան տարիներ, և իմ հավաքած բարբառագիտական նյութերը մնացին անտիպ, քանզի լրացման կարիք ունեին, իսկ կրկին Միջին Ասիա մեկնելու հնարավորություններ այդպես էլ չունեցա:

Վերջես երևանի պետհամալսարանի Օսմանագիտական կենտրոնի ղեկավար, բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ Լուսինե Սահակյանը դրանք գրքով շուտափույթ տպագրելու առաջարկ արեց և համոզեց, որ գոնե եղածը հրատարակեմ, քանզի այն մեծապես կօգնի հետագա ուսումնասիրողներին, մանավանդ որ Հայաստանում այդ խոսվածքի կրողներ չկան և իմ հավաքած նյութերից օգտվելով, գիտնականները կարող են ուսումնասիրել կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը, հայերեն-թուրքերեն լեզվական առնչությունները և այլն: Ո՛հաստի շտապ կարգի բերեցի իմ գրառումները և պատրաստեցի հրատարակության:

Գիրքը սկսվում է «Պատմական համառոտ ակնարկով», որով փորձել եմ հնարավորինս սեղմ ներկայացնել համշենահայության պատմությունը, հաջորդը՝ «Կրոնափոխ համշենահայերի ուսումնասիրման պատմությունից» հոդվածն է: Ինչպես վերնագիրն է հուշում, այն հակիրճ ներկայացնում է, թե կրոնափոխ համշենցիների մասին ինչ ուսումնասիրություններ կան: Այն մատենագիտություն չէ, ուստի նրանում չեն կարող

¹¹ Տես հանգաղյան Ս., Փակ դռների առաջ, «Հայրենիքի ծայն», 1989, մայիսի 10: Նույնի, Նողկալի մերժում, «Գարուն», 1993, N 8, էջ 12-15:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

անուն և առ անուն, հողված առ հողված նշված լինել այդ թեմայով գրած բոլոր հեղինակների բոլոր հողվածները: Եվ, եթե ժամանակի սղության պատճառով մի շարք հեղինակներ չեն հիշտակվում, թող ներող լինեն, հուսով եմ, որ սա իմ վերջին գիրքը չէ. ես նախատեսում եմ մոտ ապագայում համշենահայության մասին հրատարակել ծավալուն ուսումնասիրություն:

Այնուհետև ներկայացնում եմ Ղրղզստանում, Ուզբեկստանում և Ղազախստանում իմ գրառած բարբառագիտական նյութերն ըստ «Չայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի», որը 1977-ին հրատարակել է ՀԽՍՀ ՊԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը, որը նպատակադրվել էր քարտեզագրել հայերենի բարբառները, ինչն ունի ոչ միայն լեզվաբանական, այլև պատմամշակութային նշանակություն: Ցավոք, Միջին Ասիայում կատարած շատ դժվարին և կարճատև ճանապարհորդությունների ընթացքում ինձ չհաջողվեց ամբողջությամբ լրացնել «Չայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի» բոլոր հարցերի պատասխանները: Այնուհետև ներկայացված են 1984 և 1987 թթ. իմ գրառած հեքիաթները, խաղիկները և երգերը, որոնց հաջորդում են Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի և Բորչկայի գավառների մահմեդական համշենցիների խոսվածքով երգերը:

Գրքում գետնեղված են նաև Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքի՝ արդըլեցիների և թուրքականցիների ճյուղերի (տարբերակների) իմ կազմած բառարանները - գրական հայերեն, և հակառակը, յուրաքանչյուրը՝ շուրջ 2000-ական բառ:

Գրքի վերջում, որպես կրոնափոխ համշենահայերի պատմության ուսումնասիրման համար խիստ արժեքավոր վավերագիր, ներկայացնում եմ նաև Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Հ. Պողոս վրդ. Մեհերյանի ինքնակենսագրությունից 1776թ. վերաբերող մի հատված:

Եվ այսպես, գիրքն ընթերցողի սեղանին է. արդեն 2009 թվականն է, իմ «Համշենցիները՝ ծանոթ և անծանոթ» հողվածի տպագրությունից անցել է 27 տարի, բայց, ցավոք, այսօր էլ կարելի է նույն վերնագրով հողված գրել, որովհետև համշենցիներն այսօր էլ շարունակում են մնալ նույնքան ծանոթ և նույնքան էլ՝ անծանոթ:

Աբխազիայում և Կրասնոդարի երկրամասում հաճախ եմ մեր հայրենակիցներից լսել նույն հարցը, արդյո՞ք Սև ծովի հարավային և հարավ-արևելյան ափերից գաղթած նրանց նախնիների հայրենիքը երբևէ հայկական թագավորության կազմում չի եղել, կամ ինչու՞ ծովեզերքի հնաբնակների շարքում հիշելով տարբեր ազգերի, հաճախ մոռացության են տալիս հայերին:

Նրանց հուզող հարցերի պատասխանները սփռված էին մի շարք հայ և օտար պատմիչների երկերում, ուսումնասիրողների գրքերում ու հողվածներում, իսկ տարբեր տարիքի ու կրթության, զանազան մասնագիտությունների տեր մարդկանց խորհուրդ տալ ինքնուրույն հետազոտություններ կատարել, կարդալ մի հսկա ցուցակ աշխատություններ, անիմաստ էր, որովհետև այդ նյութերը պարզապես չկային նրանց գյուղերի ու քաղաքների գրադարաններում¹:

Հարցն, իսկապես, չափազանց ընդգրկուն է, և ես հույս ունեմ, որ ապագայում հնարավորություն կունենամ առավել հանգամանալից անդրադառնալ դրան, իսկ առայժմ ներկայացնում եմ խիստ համառոտ մի ակնարկ՝ հուսալով, որ այն որոշ չափով կբավարարի մեր հայրենակիցների հարցասիրությունը, նաև կպատասխանի շատ հայաստանցիների հետաքրքրող այն հարցերին, թե ե՞րբ և որտեղի՞ց են գաղթել Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի համշենահայերը:

Հայոց թագավորները, լինելով լեռներով պարփակված երկրի տիրակալներ, բնականաբար, ձգտել են իրենց տերության սահմանները հասցնել Սև և Կասպից ծովերը, հնարավորություն ունենալ օգտվելու միջազգային առևտրի՝ այստեղով անցնող ծովային ուղիներից: Դեռևս Վանի թագավո-

¹ Սև ծովի առափնյակի և Հայաստանի ու հայության վաղնջական առնչությունների մասին տես Վարդանյան Ս., Պատմական ակնարկ, Չայն համշենական, ժողովածու, գիրք 4-րդ, Երևան, 1999, էջ 7-15: Варданян С., Страницы истории, «Չայն համշենական» ամսաթերթ, 2004, N4-5: Երևան, «Ծովն է ինձ միշտ օրոր ասել...», «Բնօրրան», հանդես, Երևան, 1999, N1-2, էջ 29-31:

րության արքաները, ընդարձակելով երկիրը, հյուսիս-արևմուտքում փորձել են դուրս գալ Սև ծովի ափամերձ շրջանները: Դրա համար պետք էր սկզբում նվաճել Դայանի (Դիաու/ե/խի, Տաոխ, Տայք)² երկիրը: Կարինի ժայռափոր արձանագրությունը³ վկայում է, որ արդեն Սենուա (մ.թ.ա. 810-786թթ.) թագավորն է գրավել և հարկատու դարձրել Տայքը: Նրա հաջորդը՝ Արգիշտի Առաջինն (մ.թ.ա. 786-764թթ.) իր Խոռխոռյան արձանագրությունում⁴ հայտնում է, որ երեք անգամ արշավել է Տայք և հպատակեցրել այդ անհնազանդ երկիրը⁵:

Առաջին քայլն արված էր: Եվ ահա, Արգիշտիի որդի Սարգուր երկրորդը (մ.թ.ա. 764-735թթ.) շարունակելով իր նախորդներին՝ ճանապարհ է հարթում դեպի Սև ծովի առափնյակը: Վանի ժայռի Գանձադռանը թողած տարեգրության մեջ նա երկու անգամ⁶ խոսում է Կուլխա կամ Կուխա (Կուխիդա, Կողքիս)⁷ կատարած արշավանքի մասին. «... արշավեցի Կուլխա (երկրի) վրա»⁸: Այն, որ Սարգուրը չի նշում, թե ինչ քաղաքների է տիրացել, ենթադրել է տալիս, որ առաջին արշավանքն անհաջող է անցել: Այս է պատճառը, որ նա մեկ տարի անց կրկին իր գեներն ուղղում է Կուլխայի վրա և այս անգամ արդեն հաջողության հասնում. «Արշավեցի Կուլխա (երկրի) վրա: Երկիրը գրավեցի, Իլդամուշա քաղաքն արքայական Միշա արքայի՝ Կուլխախալյան (երկրի), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Մարդկանց այրեցի: Բերդակալ ոմն (Կուլխա (երկրի)), (որ) այնտեղ էր, սպանեցի: Կնիք երկաթյա սարքեցի, արձանագրություն Իլդամուշա (քաղաքում) դրեցի, ամրոցները, քաղաքները այրեցի, ավերեցի, երկիրը կերա

(յուրացրի), մարդ, կին քշեցի»⁹: Ենթադրվում է, որ արձանագրության մեջ հիշատակված Իլդամուշա քաղաքը Կղարքի Արտանուշ (այժմ՝ Ադակալե) քաղաքն է¹⁰:

Կուլխայի նվաճումն, ըստ երևույթին, տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 750-748թթ¹¹: Այսպիսով, Սարգուր երկրորդին հաջողվում է Կուլխան՝ Կողքիս-Կուլխիդան նվաճելով երկրի սահմանները հասցնել Սև ծովի ափերը¹²: Կուլխա-Կողքիսը դառնում է Վանի թագավորության անասնապահական առավել զարգացած կենտրոններից մեկը¹³:

Վանի թագավորությունը, ըստ ընդունված տեսակետի, ընկավ Մարաստանի և Լիդիայի միջև մղված պատերազմի տարիներին՝ մ.թ.ա. 590-585թթ: Բայց հենց այդ և հաջորդ տարիներին, ըստ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի»¹⁴, Հայաստանն ուներ իր թագավորները, որոնք պատերազմելով Մարաստանի դեմ, երբեմն անկախ, երբեմն էլ կախյալ էին նրա Կիաքսար և Աստիագեն (Աժդահակ) թագավորներից: «Կյուրոպեդիայի» անանուն մնացած հայոց թագավորն, ըստ Մարաց թագավորության ժամանակաշրջանի հայ իշխողների Խորենացու ցուցակի, հավանաբար երվանդն է¹⁵: Այս երվանդին նախորդել է հայրը, իսկ ինքն էլ ուներ երկու որդի՝ Տիգրան և Սաբարիս: Տիգրանը Կյուրոսի ընկերն էր, իսկ Սաբարիսի անունը Մանանդյանն ընթերցում է Շավարշ¹⁶:

Եվ այսպես, մ.թ.ա. 585թ. Մարաստանի և Լիդիայի միջև ճակատամարտն արևի խավարման պատճառով ընդհատվեց, և երկու երկրները հաշտություն կնքեցին, ըստ որի, նրանց տարանջատող սահմանը դարձավ Հալիս գետը: Մարական թագավորությունը կազմված էր նրան հպատակություն հայտնած կամ նրանից կախման մեջ գտնվող ցեղերից ու երկրներից, որոնք պահպանում էին իրենց կրոնը, լեզուն,

² Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959, Арутюнян Н., Топономика Урарту, Ереван, 1985, с. 71., Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 205:

³ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Երևան, 1981, էջ 48:

⁴ Նույն տեղում, էջ 58:

⁵ Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 68:

⁶ Հայ ժողովրդի պատմ. քրեստոմատիա, էջ 73-81:

⁷ Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 118:

⁸ Հայ ժողովրդի պատմ. քրեստոմատիա, էջ 75:

⁹ Նույն տեղում, էջ 77:

¹⁰ Арутюнян Н., նշվ. աշխ., էջ 87, 118:

¹¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1-ին, Երևան, 1971, էջ 314:

¹² Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 205:

¹³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 372:

¹⁴ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 384-400:

¹⁵ Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1968, էջ 108-109:

¹⁶ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 50:

օրենքներն ու ներքին ինքնուրույնությունը¹⁷: Մարաստան փոքրասիական տիրույթը, Ի.Դյակոնովի ենթադրությամբ, միացվեց Հայաստանին¹⁸: Այսպիսով, Հայաստանի սահմանը հասնում էր Սև ծովի ափը, քանի որ մարական այդ տիրույթը ներառում էր Հալիսի գետաբերանից դեպի արևելք ընկած տարածքները, հավանաբար՝ մինչև Գայլ գետի ստորին հոսանքը, գուցե՝ մինչև ապագա Փառնակիա՝ ծովային խալիքների երկիրը: Ինչպես գրում է Գ. Տիրացյանը. «...նման վիճակը բացատրվում է Հայաստանի էթնոքաղաքական տարածմամբ դեպի արևմուտք ու հյուսիսարևմուտք, որով արդեն ի սկզբանե ապագա Փոքր Հայքի տարածքն ամբողջությամբ, Կապադովկիայի ու Պոնտոսի որոշ մասեր մտնում էին նրա կազմի մեջ: Այդ պատճառով էլ Հալիսից արևելք գտնվող նվաճված տարածքը՝ ծովափը ներառյալ, պետք է նույնպիսի ճակատագիր ունենար և ենթարկվեր Հայաստանին»¹⁹: Այս սահմանն անձեռնամխելի է մնում շուրջ չորս տասնամյակ, որից հետո կրում է մասնակի փոփոխություն:

Մարական թագավորության անկումից հետո, Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայից» դատելով, Հայաստանը ձեռք է բերել լիակատար անկախություն: Հավանաբար մ.թ.ա. 546–ին, լիդիական արշավանքի նախօրեին, Աքեմենյան Իրանի հիմնադիր Կյուրոսը մտել է Հայաստան, որպեսզի ապահովի իր թիկունքը: Լիդիան նվաճելով՝ Կյուրոսը ստեղծում է Կապադովկյան սատրապությունը, որին են հանձնվում Հալիս գետից արևելք ընկած հայկական տիրույթները, ինչի հետևանքով Հայաստանի մերձսևծովյան սահմանները որոշ փոփոխություն են կրում՝ Հալիսից տեղափոխվելով Գայլ գետ և ընդգրկելով նաև ծովային ափամերձ շրջանները²⁰:

Ըստ Հերոդոտոսի, Աքեմենյան Իրանի նշանավոր տիրակալ Դարեոսը (մ.թ.ա. 522–486թթ.) իր կայսրությունը բաժանեց քսան նահանգների: Հայաստանից կազմվեց երկու նահանգ՝

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 42–43:

¹⁸ Дьяконов И., История Мидии, М.–Л., 1956, տես մարական տերության քարտեզը, էջ 337:

¹⁹ Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. 6–րդ դ. վերջ), մ.թ.ա. 3–րդ դ. վերջ), ՊԲՀ, 1981, N 2, էջ 69:

²⁰ Նույնը:

13–րդը և 18–րդը: Ինչպես գրում է պատմահայրը. «Պակտյուլիկեից, արմեններից և հարևաններից մինչև Եվքսինյան (Սև ծով–Ս.Վ.) ստացվում էր չորս հարյուր տաղանդ, սա տասներեքերորդ նահանգն էր»²¹: Այս տեղեկությամբ Հերոդոտոսն ուղղակի վկայում է, որ Հայաստանի մաս կազմող 13–րդ նահանգի սահմանները հասնում էին Սև ծով: Մինչ այս բաժանումը հայերը հինգ անգամ ապստամբել էին Դարեոսի դեմ, և բնական է, որ նա չջանկանալով ուժեղացնել հայերին՝ նոր երկրամասեր չէր տա: Այս փաստը կրկին ապացուցում է, որ սևծովյան տիրույթները նույնիսկ օտար տիրակալների կողմից դիտվում էին որպես Հայաստանի անքակտելի մաս: Արդ, որո՞նք էին Հայաստանի՝ նույնն է թե նրա մաս կազմող 13–րդ նահանգի սևծովյան սահմանները: Այս հարցը մանրամասն քննել է Գ. Տիրացյանը: Ըստ նրա. «...13–րդ սատրապությունը ձգվում էր Կոտիորայից (հետագայում՝ Օրդու–Ս.Վ.), որտեղ նա սահմանակից էր 19–րդ սատրապությանը, դեպի արևմուտք: ...Ամենայն հավանականությամբ, հենց Թերմոդոնտի գետաբերանում ավարտվում էր 3–րդ սատրապությունը և սկսվում էր 13–րդը...»²²: Հավանաբար, այս ժամանակներին է վերաբերում Մետրոդորոս Սկեպսիացու այն վկայությունը, թե Թերմոդոնտ գետը հնում կոչվել է Արաքս²³: Ըստ երևույթին, մ.թ.ա. 7–6–րդ դարերից է գալիս Սինոպի ծովածոցի Արմենե անվանումը²⁴:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի մյուս մասը կազմող 18–րդ նահանգին, ապա այդ մասին Հերոդոտոսն ասում է. «Մատինների, սասպեյրների և ալարոդների վրա սահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ, սա տասներեքերորդ նահանգն էր»²⁵: Այն, որ հիշյալ հատվածի «ալարոդները» պետք է կարդալ «արմեններ», համոզիչ փաստարկներով ապացուցել է ակադեմիկոս Գ.Սարգսյանը²⁶: Այս ուղղումը խիստ կարևոր է հա-

²¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքերից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, Գ–93, էջ 197:

²² Տիրացյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 70:

²³ Ադոնց Ե., նշվ. աշխ., էջ 319:

²⁴ Նշվ. աշխ., էջ 321:

²⁵ Հերոդոտոս, Գ–94:

²⁶ Տես Հերոդոտոսի թարգմանության «Պատմահայր Հերոդոտոսը» վերջաբանը, հեղինակ՝ Գ. Սարգսյան, էջ 573–577:

յագիտության համար, այն նաև օգնում է պատկերացնելու ոչ միայն 18-րդ նահանգի ազգային կազմը, այլև Հերոդոտոսի մեկ այլ վկայության օգնությամբ հնարավորություն է տալիս պարզել հայերի և ծովափնյա կոլխերի միջև եղած կապերը: Դարեհի արշավանքների մասին խոսելիս, Հերոդոտոսը, թվարկելով տարբեր ազգերի զորքերը, նշում է նաև նրանց հանդերձանքը. «Կոլխերն իրենց գլխին կրում էին փայտե սաղավարտներ, անմշակ կաշուց պատրաստած փոքր վահաններ, կարծ տեգեր, ինչպես նաև դաշույններ:

...Ալարոդները (իմա՝ արմենները—Ս.Վ.) և սասպերները արշավում էին կոլխերի նման զինված»²⁷: Իհարկե, դեռ հարց է, թե ով էր ուն նման զինված, արմենները՝ կոլխերի, թե՞ կոլխերը՝ արմենների, եթե հիշենք, որ դեռևս Սարդուր Երկրորդն էր մ.թ.ա. 8-րդ դարում նվաճել կոլխերին: Եթե այստեղ ներկայացնենք նաև, թե ինչպես էին զինված Սև ծովի ափամերձ շրջանների ցեղերը՝ մոսքերը, տիբարենները, մակրոններն ու մոսսինոյկները, ապա դժվար չէ նկատել այն ընդհանրությունները, որ կան նրանց և Հայաստանի՝ 13-րդ և 18-րդ նահանգների բնակիչների ռազմական հանդերձանքի միջև. «Մոսքերն իրենց գլխին ունեին փայտե սաղավարտներ, նրանք կրում էին վահաններ և երկար ծայրերով փոքր նիզակներ: Տիբարենները և մակրոնները, և մոսսինոյկները արշավում էին զինված մոսքերի նման»²⁸:

Համադրելով վերոշարադրյալ բոլոր պատմական վկայություններն ու փաստերը, կարծում ենք, որ համոզիչ է նշանավոր հայագետ Հակոբոս Տաշյանի այն եզրակացությունը, որ «Հայ ցեղն հնուց իսկ անհրաժեշտաբար աղերս ունենալու էր Հայաստանի սահմաններեն քիչ մը հեռու Սև ծովու ափանց հետ: Արդ ճշդիւ այն ծովափը, ուր կը գտնուի հայ Համշեն, կը վերաբերեր Հայաստանի նոյն իսկ երբ ասի պատմութեան մեջ կ'երեւայ առաջին անգամ Armenia ձեւով»²⁹:

Առայժմ նյութերի խիստ սակավության պատճառով դժվար է որոշել հետագա հարյուրամյակներում Հայաստանի

և Սև ծովի ափամերձ երկրամասերի առնչությունները: Ս.թ.ա. 400թ. հունական զորքի նահանջի մասին Քսենոփոնի նկարագրությունը ևս այդ հարցին պատասխանելու քիչ հնարավորություններ է ընձեռում: Այն ինչ—որ չափով պատկերացում է տալիս մինչև Տրապիզոն ընկած հատվածի մասին:

Ըստ հույն աշխարհագրագետ և պատմագիր Ստրաբոնի (մ.թ.ա. 64/63—մ.թ.22/24), որը ծնվել է Ամասիա քաղաքում և քաջածանոթ էր Հայաստանին, Սև ծովի ափամերձ մի զգալի հատվածը մտնում էր Փոքր Հայքի թագավորության մեջ. «Փառնակիայի (Կիրասոն - Ս.Վ.) ու Տրապիզոնի գավառներից վերև մինչև Փոքր Հայք գտնվում էին Տիբարենացիք և Խաղտիք: Փոքր Հայքը բավական բերրի երկիր է: Ծովաց նման սա էլ ունեցել է միշտ իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայոց բարեկամներն էին և մերթ ինքնազուլի: Իրենց հնագանդ էին Խաղտիք և Տիբարենները, այնպես որ իրենց իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն և Փառնակիա»³⁰:

Այն, որ նույնիսկ օտար նվաճողներն են Սև ծովի առափնյակն ընկալել որպես Հայաստանի մաս, ապացուցում են ոչ միայն Դարեհի կատարած վարչական բաժանումները, այլև հետագա դարերում եղած սահմանափոխությունները: Այսպես, Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Մեծը (306—337թթ.) իր կայսրությունը բաժանեց տարբեր դիոցեզների և նահանգների: Ըստ այդմ, կայսրության կազմում գտնվող Առաջին և Երկրորդ Հայքերը, նաև Պողեմոնյան Պոնտոսը միավորված էին Հայաստանի դուքս (dux Armeniae) կոչվող պաշտոնյայի իշխանության ներքո³¹: Այսպիսով, 4-րդ դարի սկզբներին Սև ծովի ափամերձ շրջանները, մինչև Լազիկա, ենթարկվում էին Հայաստանի դուքսին:

Բյուզանդական մեկ ուրիշ նշանավոր կայսր՝ Դուստինիանոսը, իր թագադրման հետևյալ սկզբում ձեռնարկեց կայսրության վարչական և ռազմական վերափոխումներ: 528թ. նա կազմավորեց ռազմական մի նոր նահանգ, որի մեջ մտան Պողեմոնյան Պոնտոսը, Առաջին և Երկրորդ Հայքերը, ինչպես

²⁷ Հերոդոտոս, (7-79), էջ 410-411:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Գ. Յակոբոս Կ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովեն մինչև Կարին, պատմական-ազգագրական հարեւանցի ակնարկ մը, Վիեննա, 1921, էջ 9:

³⁰ Ստրաբոն, քաղեց և քարզմանեց Գ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 75:

³¹ Ադոնց Ե., Հայաստանը Դուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 112:

նաև Հարավային Հայաստանի սատրապությունները: Այն ենթարկվում էր հայազգի զորավար Սիտտասին: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանը մինչև Սև ծովի ափերը նույնիսկ Հուստինիանոսի կողմից դիտվում էր մեկ ամբողջություն:

Մի քանի տարի անց՝ 536թ., Հուստինիանոսը հրատարակում է իր 31-րդ նովելլան, որով Բյուզանդական Հայաստանը ենթարկվում է նոր բաժանման. «...մենք որոշեցինք կազմել չորս Հայք. Ներքին, որի մայրաքաղաքն իր գեղեցկությամբ փայլում է արդեն մեր բարեպաշտ անունով, իսկ առաջ կոչվում էր Վազան կամ Լեոնտուպոլիս: Մենք շնորհեցինք նրան պրոկոնսուլություն եւ կառավարիչ նշանակեցինք Ակակիոս սքանչելուն: ... Մենք հատկացնում ենք նրան հետևյալ քաղաքները՝ Թեոդոսուպոլիսը, որ առաջ էլ նրան էր պատկանում, Սատաղը, Նիկոպոլիսը, Կողոնիան՝ վերցնելով դրանք այսպես կոչված Առաջին Հայքից, ինչպես նաև Տրապիզոնը և Կերասունը, որ մտնում էին նախկին Պողեմոնյան Պոնտոսի մեջ»³²: Հուստինիանոսի հիշատակած Ակակիոսը հայ էր, և նրան էր հանձնվում Առաջին կամ Ներքին Հայք կոչվող երկրամասը, որի կազմում էին, ինչպես տեսնում ենք, նաև Տրապիզոնը և Կերասունը:

Թեմայի ընդարձակության պատճառով մենք ներկայացրեցինք ընդամենը մի քանի դրվագ, որոնք վկայում են, որ Սև ծովի հարավային և հարավ-արևելյան ափերը դեռ հնում, տարբեր դարերում եղել են հայկական պետության կամ հայկական վարչական միավորների կազմում:

Խնդրի վերաբերյալ հետաքրքրական վերլուծությունների առիթներ են տալիս նաև հայ պատմիչների երկերը, նաև հնագույն առասպելները: Մովսես Խորենացին թվարկելով իր պատմության աղբյուրները գրում է, որ օգտվել է Ափրիկանոսի հինգերորդ գրքից, «որին վկայում են Հովսեպոսը և Հյուպոդիտան հույներից և ուրիշ շատերը: Որովհետև նա ամբողջապես փոխադրեց ինչ-որ Եղեսիայի, այսինքն՝ Ուռհայի դիվանում գրվածքներ կային մեր թագավորների մասին: Այս մատյաններն այնտեղ փոխադրված էին Մծբինից և Պոնտոսի Սինոպից՝ մեհենական պատմություններից»³³: Ուրեմն, Սինո-

պի մեհյաններում կային մատյաններ, որոնցում «գրվածքներ կային» Հայոց թագավորների մասին: Եթե հիշենք, որ Սինոպի ծովածոցն արդեն մեր թվարկությունից առաջ կոչվում էր Արմենե, ապա սինոպյան մեհենական մատյանների փաստը մեծ կարևորություն է ստանում:

Սև ծովի ափերին հայերի մղած մարտերի մի հեռավոր արձագանքը կարելի է գտնել Տորք Անգեղի մասին առասպելում: Ըստ Խորենացու, աժդահա Տորքը «Պոնտոս ծովի ափին պատահել է թշնամիների նավերի և վրա է հարձակվել, նրանք հեռացել են խոր ծովը մոտ ութ ասպարեզ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ասում են, վերցնում է բլրածև ժայռեր և շարտում է նրանց հետևից: Ջրերի ալեկոծվելուց ոչ սակավ նավեր ընկղմվում են, և ջրերի պատահումից առաջացած ալիքները մնացած նավերը շատ մղոններ հեռու են քշում»³⁴: Խորենացու պատմության մեջ հիշվող Հայոց Վաղարշակ թագավորի պոնտական արշավանքները, պոնտացիների և եգեթացիների, այսինքն՝ աջարների երկրները կարգավորելը³⁵, նրա որդի Արշակի՝ Սև ծովի ափին կուռք թողնելու և պոնտացիների կողմից այն որպես աստվածների գործ պաշտվելու³⁶, Վաղարշակի կամ նրա որդու ժամանակ Սև ծովից հարձակվող թշնամիների նավերը խորտակելու մասին Տորք Անգեղի առասպելը և պատմահոր՝ Սև ծովին առնչվող մի շարք այլ հիշատակումներն, անշուշտ, պատմական իրադարձությունների երբեմն խունացած, երբեմն էլ գունազարդված արձագանքներ են:

Սև ծովի հարավարևելյան և հյուսիսային ափերի հետ հայերի հարաբերություններն ավելի են սերտանում Տիգրան Մեծի և Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Եվպատորի ժամանակներում՝ մ.թ.ա. I դարում:

Պարխարյան լեռնալանջերի հայաբնակ լինելն էր պատճառը, որ հնուց անտի հաճախ վտանգի դեպքում այնտեղ էին պատսպարում հայ իշխաններն ու շինականները: Ավարայրի ճակատամարտից հետո բազմաթիվ զորավարներ ու

³⁴ Նույն տեղում, էջ 138-139:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 133:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 141:

³² Աղոնց Ն., *Նշվ. աշխ.*, էջ 190:

³³ Խորենացի, *Պատմություն Հայոց*, Երևան, 1968, էջ 142:

մարտիկներ ապաստանեցին այս հայաշխարհի լեռներում և շարունակեցին պարսիկների դեմ պայքարը: Այն, որ հայոց հին օրացույցի ամսօրերից մեկը՝ 13-րդը, կոչվում էր Պարխար, վկայում է, որ այս լեռնաշղթան հայոց հնագույն ավանդույթով Մասիսի ու Արագածի հետ սրբացվել է³⁷: Այդ մասին տեղեկանում ենք Անանիա Շիրակացուց, որն, ի դեպ, 8 տարի՝ մինչև 661թ. ապրել և կրթություն է ստացել Տրապիզոնում³⁸: Այդ շրջանում էր՝ 654-ին, որ Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին գրավեց Տրապիզոնը:

Ավելի ուշ այս բնաշխարհիկ վայրերում հայերի նորանոր, ստվար խմբեր հաստատվեցին: Ականատես պատմիչ Ղևոնդի վկայությամբ, արաբների տիրապետության շրջանում՝ «Ով-բեղլայի գալու մյուս տարում նույն ծանր դժբախտությունները առավել ևս շատացան, քանզի դրանից հետո ոչ ոք իր ինչ-քի տերը չէր, այլ ամեն ինչ ավարի էին տանում: Շատերն ինքնակամ թողնում էին հոտերն ու նախիրները և փախստական էին դառնում, չկարողանալով աղետների ծանրությանը դիմանալ, իսկ թշնամիները քշում էին անասուններն ու ավարի տալիս ունեցվածքը:

Ապա, երբ այսպես ունեցվածքից զուրկ մնացին, մերկ, բոբիկ ու սովամահ, և իրենց ապրուստի միջոց չգտնելով, քաշվեցին փախստական գնացին Հունաց աշխարհը: Նրանց թիվը ասվում է, թե 12 հազարից ավելի էր, կանանցով ու մանուկներով հանդերձ, և նրանց առաջնորդներն էին Ամատունյաց տոհմից Շապուհը, նրա որդի Համամը և ուրիշներ Հայաստանի նախարարներից ու նրանց հեծյալներից: Անօրեն չարաշուք թշնամին փախստականների ետևից իր զորքով հետամուտ լինելով՝ հասավ Վրաց սահմանը՝ Կող գավառը: Ընդ որում մարտի մեջ մտնելով, փախուստի մատնվեց, և ոմանք սատակեցին, իսկ իրենք (փախստականները) անցան Ակամսիս (Ճորոխ-Ա.Վ.) գետը, որը, Տայքի կողմերից բխելով, գնում է հյուսիս արևմուտք, անցնելով Եգերաց երկիրը՝ մտնում է Պոնտոս:

³⁷ Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979, էջ 257:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 11, 26-27:

Երբ գետն անցան, շուտափույթ իմաց տվեցին Հունաց Կոստանդին արքային: Սա իր մոտ կանչելով նրանց նախարարներին ու հեծյալներին՝ պատիվներ շնորհեց և մնացեալ խառնիճաղանջ ժողովրդին բնակեցրեց բարվոք ու արգավանդ երկրում: Սակայն ժողովրդի կեսը, որ մնաց (հայրենիքում), սաստիկ կարոտության պատճառով ստրկական ծառայության անձնատուր եղավ, փայտահատ ու ջրաբեր դարձավ...»³⁹: Ըստ ակադեմիկոս Լ.Խաչիկյանի, Ամատունիների այս մարդաշատ գաղթը տեղի է ունեցել 789-790թթ.՝ Այրարատյան նահանգի Արագածոտն և Կոտայք գավառներից⁴⁰:

Ղևոնդին լրացնում է Հովհան Սամիկոնյանը. Համամ Ամատունին հաստատվում է Տամբուր քաղաքում, բայց վրաց Վաշդեհ իշխանը, օգնական զորք ստանալով՝ դավաճանաբար հարձակվում և ավերում է Տամբուրը. «Համամը, սակայն, հետո վերաջինեց քաղաքը և իր անունով կոչեց Համամաշեն»⁴¹, որը հետագայում կրճատ արտասանվում է Համշեն, բայց սկզբնական անվանումը կիրառվել է երկար դարեր: 1506թ. ընդօրինակված շարակնոցի հիշատակարանի հեղինակ Հայրապետը գավառն անվանում է Համամաշեն⁴², նույնիսկ 18-րդ դարում, Վենետիկի Մխիթարյան միաբաններից Հ.Պողոս վրդ. Մեհերյանը զուգահեռաբար օգտագործում է Համամաշեն և Համշեն ձևերը⁴³:

Երկրի դժվարանց, մառախլապատ ու անշավիղ լինելը մեծապես նպաստեց, որ Ամատունիների իշխանությունը Հա-

³⁹ Ղևոնդ, Պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1982, էջ 132-133:

⁴⁰ Խաչիկյան Լ., էջեր համշինահայ պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, N2, էջ 118-120:

⁴¹ Հովհան Սամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Վարդան Վարդանյանի, Երևան, 1989, էջ 113: Տես նաև Եղիազարյան Ա., Համամաշեն-Համշենի հիմնադրման ժամանակի մասին, «Չայն համշենական», 2007, N1-2: Նույնի, Տամբուր - Համամաշեն-Համշենի, համանուն իշխանության, Արտաշենի և Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրության մասին, «Չայն համշենական», 2007, N7-8:

⁴² Տես Երևանի Մատենադարանի թիվ 7056 ձեռագրի հիշատակարանը:

⁴³ Վարդանյան Ս., Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, N3, էջ 167-168:

մամաշեն–Համշենում պահպանվի շուրջ 7 դար: Ցավոք, այս իշխանության պատմությունը ևս մշուշապատ է: Լ.Խաչիկյանը պատմական սակավաթիվ տվյալների հիման վրա պարզել է XV դարի մի քանի իշխանաց իշխանների անուններ՝ Առաքել, Դավիթ Ա, Վարդ, Վեքե, Դավիթ Բ⁴⁴: Համշենի իշխանությանը վերջ տրվեց 1489թ.՝ թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումից երեք տասնամյակ անց:

Հայտնի են նաև համշենցի մի շարք նշանավոր մտածողների ու գրիչների անուններ՝ XV դարի ականավոր գիտնական և մանկավարժ Հովհաննես Բաբունապետ (Հովհաննես եպիսկոպոս Համշենցի), XV–XVI դարերի գրիչներ՝ Աստվածատուր, Կարապետ, Հովհաննես, Խաչատուր, Հակոբ, Մովսես և ուրիշներ, որոնք տքնում էին Համշենի՝ Քոշտենց, Խուժկա, Խաչեքարի և այլ վայրերի վանքերում⁴⁵:

Ըստ թուրք աղբյուրագետ Թայիբ Գյոքբիլգինի հրապարակած վավերագրերի, 16–րդ դարում Համշենը (Հեմշինը) որպես կազա (գավառ) մտնում էր Տրապիզոնի լիվայի մեջ, բաժանված էր 3 նահիյեների (գավառակների, գյուղախմբերի)՝ Հեմշին, Քարա–Հեմշին և Էքսանոս, ուներ 34 գյուղ՝ 671 տուն, որից 214–ը՝ մահմեդական և 457–ը՝ քրիստոնյա: Գավառում կար 2 բերդ⁴⁶: Ինչպես տեսնում ենք, 16–րդ դարում, Համշենի գավառում քրիստոնյաները որպես մահմեդական գրանցված բնակիչներից կրկնակի ավելի էին: Թե իրականում ովքեր էին այդ մահմեդականները, այժմ դժվար է ասել, բայց անկասկած է, որ նրանց մի մասը բռնի կրոնափոխված քրիստոնյաներ էին: Այդ է ապացուցում Օսմանյան կայսրությունում դարեր շարունակ վարված ծուլողական քաղաքականությունը:

⁴⁴ Խաչիկյան Լ., *նշվ. աշխ.*, էջ 130:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 131–134:

⁴⁶ Tayyib Gökbilgin, XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi, "Belleten", Ankara, Cilt:XXVI, Sayı: 102, 1962, Nisan, s.322–323. Ավելի մանրամասն տես Սահակյան Լուսինե, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, 77 ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 4, Երևան, 2006, էջ 207–228: Տես նաև Dr. M. Hanefi Bostan, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Ankara, 2002.

Հայաշատ էր ոչ միայն Համշենը, այլև Սև ծովի ողջ հարավային առափնյակն, այնքան, որ նույնիսկ XVII դարի թուրք պատմիչ Մյունեջջիմ Բաշին գրում է. «Արմենիայի սևծովյան նավահանգիստը Տրապիզոնն է»⁴⁷:

XVIII դարի սկզբներին սկսվում է Համշենի և հարևան Սև գետ գավառի հայերի ողիսականը: Թուրքերի բազմահազարանոց ամբոխը մահ տարածելով՝ փորձում է կրոնափոխել նրանց: Հավատի համար պայքարը շատ զոհեր է խլում, և հայերի արնաքան բեկորները սփռվում են Բաթումից մինչև Տրապիզոն, այնտեղից էլ մինչև Օրդու, Ունիե, Սամսոն ու Սինոպ, այնուհետև հասնում Նիկոմեդիա, հարյուրավոր կիլոմետրերով հեռանալով հայրենի տնից, ժապավենում Սև ծովի հարավային ափերը: Նրանք ոչ միայն որպես սրբության սրբոց պահպանեցին իրենց բարբառը, այլև դժվարանց ծորերում ու անտառախիտ լեռներում՝ անկախությունը:

Բնիկ տրապիզոնցի, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Հ. Մինաս վարդապետ Բժշկյանը, որը 1815–19թթ. ճանապարհորդել է Սև ծովի ափերով, Չարշանպայից ոչ հեռու գտնվող Խուռշունլի ավանի մասին գրում է, որ «Բնակիչներն են հայ Համշենու եկած. և ամենքը զինուոր գրված են որդւոց որդի, և ունին զօրապետ հայ իշխան, որ զիրենք կը կառավարէ, մարդէ ահ չունին. միայն Տերէպէլիին հետ պատերազմ կերթան. և զորաւոր մարդիկ են»⁴⁸: Ըստ երևույթին, այսպիսի անկախ կամ կիսանկախ ծորապետություններ և իշխանություններ համշենահայությունը ստեղծել է Տրապիզոնի նահանգի տարբեր վայրերում, բայց, ցավոք, դրանց հերոսական պատմությունը ժամանակին չի գրառվել, իսկ եղած պատմական նյութն էլ ջարդ ու կռվի տարիներին ոչնչացել է: Չեն ուսումնասիրված նաև այդ հայաշխարհի լեռնային, անմատչելի վայրերում գտնվող հուշարձաններն ու արձանագրությունները: Իրենք՝ այդ անկախ ծորապետությունների ու գյուղախմբերի բնակիչները ևս վարում էին

⁴⁷ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ.Բ, Երևան, 1964, էջ 199–200:

⁴⁸ Հ. Մինաս վրդ. Բժշկեան, Պատմութիւն Պոնտոսի որ է Սեաւ ծով, Վենետիկ, 1819, էջ 49:

ներամփոփ կյանք և զգուշանալով խուսափում դրսի աշխարհի հետ շփումներից:

Օսմանյան կայսրությունն, անկասկած, չէր կարող հանդուրժել համշենցի հայերի տարբեր հատվածների անկախ կամ կիսանկախ գոյությունը և տարեցտարի ուժեղացնում էր հալածանքները:

Եվ ահա, 1849-ին հայերի մի խումբ, փոքր առագաստանավերով, հանգրվանեց Աև ծովի հյուսիսային ափերում: Իրադրությունը չափազանց լարված էր: Ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրեին վտանգավոր էր ոչ միայն ծովում, այլև մերձակա լեռներում: Արդեն որերորդ տարին Շամիլի գլխավորած չերքեզական ցեղերը կենաց ու մահու կռիվ էին մղում ռուսական կանոնավոր զորքերի դեմ: Ահա այդպիսի փոթորկահույզ ժամանակներում էր, որ համշենցի հայերի փոքր խմբերը ափ իջան Նովոռոսիյսկում: Առանց լուրջ պատճառի, բնական է, ոչ ոք նման նավարկություն չէր ձեռնարկի: Հայազգի նշանավոր ռազմածովային գործիչ, փոխծովակալ (1854-ից՝ ծովակալ) Լազր Սերեբրյակովը 1849թ. Ներսես Աշտարակեցուն գրում է. «Իմ կողմից Նովոռոսիյսկ քաղաքը հիմնադրելուց հետո թուրքահպատակ լուսավորչական հայեր Տրապիզոնից, Սինոպից և սահմանամերձ այլ վայրերից բնակության են եկել այնտեղ: Նրանում, լեռներից դուրս գալուց հետո սկսել են բնակություն հաստատել նաև անդրկուբանյան հայերը»⁴⁹: Նովոռոսիյսկում հաստատվում են 14 հայ լուսավորչական ընտանիք և 25 ամուրի: Մեկ տարի անց Նովոռոսիյսկում ապրում էին 113 (75 տղամարդ և 38 կին), Անապայում՝ 44, Ֆանագորիայում՝ 178 հայեր⁵⁰:

Ինչպես նամակն է տեղեկացնում, նորաբնակներից բոլորը չէ, որ համշենահայեր էին. նրանց մեջ քիչ չէին նաև չերքեզահայերը, որոնք այդ լեռնաշխարհում և Կուբանի բարեբեր ափերին բնակություն էին հաստատել դեռևս XV–XVI դարերում, մեծագույն հարգանք էին վայելում տեղական ժողովրդի ու ավագանու մոտ և, թեև դանդաղորեն, մոռանում էին մայ-

րենին, բայց պահպանում էին քրիստոնեական հավատը, և նույնիսկ ուժ գտան 1839-ին հիմնելու Հայկական աուլը, որը շուտով ի հիշատակ նախնյաց փառավոր մայրաքաղաքի կոչեցին Արմավիր:

Սերեբրյակովի նամակը միակ փաստաթուղթը չէ, որ վկայում է, որ ներկայիս նշանավոր առողջավայր Անապայի հնագույն բնակիչների մեջ կային նաև հայեր: Թուրք պատմիչ Ահմեդ-Ջևդեթ փաշան խոսելով 1784թ. Անապայի բերդի վերաշինման մասին, ասում է, որ այդ ժամանակ Անապայում հայերը բավական մեծ թիվ էին կազմում, ունեին դերձակների, մուշտակագործների, սարաֆների (դրամափոխների - Ս.Վ.) արհեստակցական ընկերությունները, բերդից դուրս կար հայկական թաղամաս և եկեղեցի⁵¹:

Սինաս վրդ. Բժշկյանը պատմում է, որ Գելենջիկի մոտակայքում կար երկու գյուղ՝ Աթուխա և Պզատուխ, «ուր բոլորը հայ են, և ունին ժամ և քահանայ, որ Քիրման բերդին բնակիչներն են Աճեմիստանէն եկած ժամանակով, յետոյ հոս են փախել. որոնք ապագայի վարք ունին. հոգուհաց ընելու աւելի ջերմեռանդ են. ուրիշ բանի շատ չեն նայիր. նաև քահանան կը պատեն, ինչպես որ պետք է, թէպէտ տգիտութեամբ լեցված են. առուտուրի, որսորդութեան քաջ են, ուրիշ բան չիյտեն. հասարակ լեզունին ապագայի է, գիտեն հայերէն. ունին ժամ, ուր առաջ վարդապետ կար. որ զիրենք կը հոգար, յետոյ վախճանեցաւ, ինչպես տեսան(ք) գերեզմանը. իրենց աղջիկներն ալ ապագայի նման են հագուստով և ամեն վարքով. գլուխնին կլոր խալբախ կը դնեն, որ իրենք կը շինեն»⁵²:

Համշենահայերի առաջին խոշոր բնակավայրերից մեկը՝ Տենգինկան (Շափսուղ) է, ուր նրանք հաստատվեցին Ղրիմի պատերազմից (1853–1856թթ.) անմիջապես հետո⁵³: Այնուհետև կառուցվում են համշենահայերի նոր գյուղեր ու ե-

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 266:

⁵⁰ Միքայելյան Վ., Ծովակալ Լ. Ս. Սերեբրյակով (Ղազար Մարկոսի Արծաթագործյան), Երևան, 1979թ., էջ 265–266:

⁵¹ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ.Ա, Երևան, 1961, էջ 275, 319:

⁵² Գ. Մինաս վրդ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁵³ Անտոնյան Ա., Համշենահայության պատմությունից, ԲՀԱ, Երևան, 1979, N 3, էջ 116–118: Минасян М., Армяне Причерноморья, Ереван, 1990, с. 87, Кузуб М., Расселение армян в Джугдском округе, «Հայն համշենական» ամսաթերթ, 2006, N 9–10:

կեղեցիներ: Նրանց առագաստանավերը խարիսխ են գցում ոչ միայն ներկայիս Կրասնոդարի երկրամասի, այլև Աբխազիայի ափերին, ուր 1870-ական թթ. սկսած հիմնում են գյուղեր կամ բնակվում թուրքիա հեռացած արխագների լքված բնակավայրերում⁵⁴: Աբխազիա գաղթին նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ արխագները, որոնք դավանում էին քրիստոնեություն և մահմեդականություն, կրոնական հարցերում շատ հանդուրժող էին, ինչպես 1852թ. է հայազգի փոխծովակալ և Սուխումի մաքսատնային օկրուգի կառավարիչ Լ. Սերբերյակովը գրել. «Մի շարք գերդաստաններում երեխաների մի մասը հետևում է քրիստոնեական, իսկ մյուսը՝ մահմեդական ուսմունքին՝ առանց որևէ ընտանեկան երկպառակության, և դա հատկապես այն ընտանիքներում, որոնցում մարդ ու կին տարբեր հավատի են»⁵⁵:

Իսկ Եկատերինոդար (Կրասնոդար) քաղաքում հայերը հիշատակվում են նրա հիմնադրումից արդեն 3-4 տարի անց՝ 1797-ին, ևս 5 տարի հետո՝ 1802-ին նրանք ունեին իրենց աղթատեղին՝ մատուռը: 1863-ին հիմնվում է Մետրոպոլիտան դպրոցը, 1870-ին բացվում է նաև օրիորդաց ուսումնարան⁵⁶:

Հայերի հոսքը դեպի Սև ծովի հյուսիսային ափեր ու Աբխազիա մեծ չափերի է հասնում 1894-95թթ. ջարդերի և Մեծ եղեռնի տարիներին: Իր հայրենի հողում, իր տանը արյան մեջ խեղդվում է Տրապիզոնի նահանգի հայությունը, ընդհատվում ազգային զարթոնքը, որն ունեցավ բազում փայլատակումներ: Մեծ եղեռնից առաջ՝ 1909-1913 թթ. Տրապիզոն քաղաքում լույս են տեսել մի քանի պարբերականներ՝ 1909-ին՝ «Խարիսխ» գրական, հասարակական, ժողովրդական կիսաշաբաթաթերթը, 1909-1910 թթ.՝ «Գեղջուկ» թերթը, 1910-ին՝ «Սոժակ» երգիծական շաբաթաթերթը, «Շարժում» շաբաթօրյա թերթը, 1910-13-ին՝ «Պոնտոս» գրական, հասարակական և ազգային շաբաթաթերթը (սկզբում՝ կիսամսյա

⁵⁴ Минасян М., *Նշվ. աշխ.*, էջ 87-88:

⁵⁵ Միրայեյան Վ., *Նշվ. աշխ.* էջ 293:

⁵⁶ Тер-Саркисянц Алла, *Армяне, история и этнокультурные традиции*, Москва, 1998, с. 291, *Էփրիկեան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բարարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1903-1905 թթ., էջ 668-670, նույնը՝ «Չայն համշենական», 2004, N 4-5:*

հանդես), 1911-ին՝ «Բժիշկ» բժշկական, առողջապահական ամսաթերթը, «Շամանդաղ» հանդեսը, 1911-12-ին՝ «Պիժակ» երգիծական շաբաթաթերթը, Կիրասոնում՝ 1909-ին «Կայծ» շաբաթաթերթը, 1909-11 թթ.՝ «Փեթակ» գրական, հասարակական կիսամսյա հանդեսը, 1913-ին՝ հայերեն-հունարեն-ֆրանսերեն-թուրքերեն «Ռեքլամ» եռօրյա թերթը, իսկ Սամսոնում՝ 1914-ին՝ «Դպրոց» գրական-գիտական ամսաթերթը⁵⁷: Ողջ նահանգում, ամենահամեստ հաշվումներով կար առնվազն 155 դպրոց, 145 վանք ու եկեղեցի⁵⁸:

Չնայած կոտորածներին ու գաղթին, հայրենիքում՝ Տրապիզոնի կուսակալությունում մնացել էին բավական շատ հայեր, որոնք մարտնչելով անտառախիտ լեռներում և անանցանելի ձորերում, մեծ կորուստներ էին պատճառում թուրքական զորքերին ու ոստիկանությանը: Ժողովրդական վրիժառուների խմբերը գեներ ձեռքներին պաշտպանում էին իրենց հայրենիքը, թուրքերից ազատում շատ կանանց ու երեխաների, և միայն 1923թ., իննամյա դյուցազնամարտից հետո նրանց վերջին նավերը հեռացան հայրենի ափերից:

Նոր բնակավայրերում համշենցի հայերը այլ տեղերից գաղթած ազգակիցների հետ փորձում են բուժել վերքերը, հայ ժողովրդի վերածննդի գաղափարին հավատարիմ՝ հարյուրավոր դպրոցներ կառուցում, զարկ տալիս մշակույթին՝ դարավոր փորձով համոզված, որ հայոց հարատևությունը գենքի ու գրչի դաշինքի մեջ է⁵⁹:

⁵⁷ Տես Հայ պարբերական մամուլը, մատենագիտական համահավաք ցուցակ 1794-1980, կազմեց՝ Մ.Ա. Բարլոյան, ԴՍՄ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986, էջ 70, 77, 80, 84, 85, 87, 90, 99, 100:

⁵⁸ Թողաբյան Բ., *Տրապիզոնի նահանգի հայկական կրթական և կրոնական հաստատությունները Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1977, N3, էջ 73-87: Տես նաև Սաֆրաստյան Ա., Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի Արդարադատության և դավանանքների մինիստրություն ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու քարտիկները, «Էքմիածին», 1966, N6, էջ 41-45:*

⁵⁹ Վարդանյան Ս., «Չայն համշենական», «Գարուն», 1980, N 6, էջ 93-94: Նույնի, *ավանդույթի հեղինակը ուսանողներն են, «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1984, N 7, էջ 31-32:*

20-րդ դարի առաջին տասնամյակներում Աբխազիայում՝ Սուխումում հրատարակվում են «Լույս» (1912-13 թթ.) գրական, ժողովրդական շաբաթաթերթը, «Նոր կյանք» (1918) քաղաքական-հասարակական լրագիրը, «Փարոս» (1919) քաղաքական, հասարակական լրագիրը, «Կարմիր աստղ» (1920-23 թթ.) թերթը⁶⁰: Հետագայում հայերեն նյութեր է տպագրում «Սովետսկի պիսատել Աբխազիի» (1932-35թթ.) թերթը: Սուխումում լույս են տեսնում սակավաթիվ հայերեն գրքեր: Թեև այսօր էլ Աբխազիայի մայրաքաղաքում երբեմն հայերեն գրքեր են տպագրվում և հրատարակվում է հայերեն-ռուսերեն «Համշեն – Амшен» պարբերաթերթը, բայց վրաց-աբխազական հակամարտության հետևանքով ծագած արտագաղթի պատճառով 1989թ. երկրում բնակվող 76541 հայերի զգալի մասը ստիպված հեռացավ և 2003թ. մարդահամարի տվյալներով Աբխազիայում կար ընդամենը 44869 համարի տվյալներով Աբխազիայում կար ընդամենը 44869 հայ⁶¹, ուստի շատ ծանրացավ հայկական կրթօջախների վիճակը, 1941թ. գործած 128 հայկական դպրոցների (12040 աշակերտ), 1941թ. գործած 128 հայկական դպրոցների (12040 աշակերտ) կերտ)⁶² փոխարեն 2004-ին մնացել էին ընդամենը 35 դպրոցներ, որոնք բոլորն իրար հետ ունեին 2828 աշակերտ⁶³: Իսկ 2008-2009 ուստարում նրանց թիվն ավելի է նվազել, 32 հայկական դպրոցներում (26 միջնակարգ և 6 թերի միջնակարգ) ուսանում է ընդամենը 1916 աշակերտ:

Վիճակը վատ է մաս ՌԴ Կրասնոդարի երկրամասում: Եթե դեռևս 1904-ին Անապայում հրատարակվում էին «Օրգան», իսկ 1905-ին՝ «Ի գեն» թերթերը, այնուհետև, Արմավիրում՝ 1917-18-ին՝ հասարակական, քաղաքական, գրական «Կարիք» օրաթերթը, 1919-20-ին՝ «Նոր ուղի» եռօրյա թերթը, իսկ

1920-ին՝ «Բանվորի կարիք» և «Բանվորի ծայն» շաբաթաթերթերը, Կրասնոդարում (Եկատերինոդար) 1918-19 թթ. «Արծազանք» գրական, հասարակական եռօրյա թերթը, 1920-21-ին՝ «Կարմիր աստղ» եռօրյա (երկօրյա) թերթը, 1932-ին՝ Տուափսեում «Գրոհ» եռօրյա թերթը⁶⁴, ապա 2002թ. մարդահամարի տվյալներով երկրամասի 274.501 (ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների՝ շուրջ 500.000) հայերը⁶⁵ գրկված են մայրենի լեզվով մամուլից:

Քչերին է հայտնի, որ 1925-26թթ. Կրասնոդարի երկրամասի Մայկոպի և Կուբանի օկրուգների հայկական 70 բնակավայրերից կազմվեց ազգային վարչական մեկ միավոր՝ Հայկական ազգային շրջան (տարածքը՝ 1286քառ. կմ), Շահումյան (նախկին՝ գ. Ելիզավետպոլսկոյե) կենտրոնով⁶⁶: Ըստ 1926թ. համամիութենական մարդահամարի տվյալների շրջանն ուներ 8148 բնակիչ: Հայկական շրջանին տրվեց ազգային և տեղական հարցերն ու պահանջմունքներն ինքնուրույն լուծելու զգալի ինքնավարություն, հրատարակվում էին հայերեն «Երիտասարդ բուլշևիկ» (1932-35 թթ.), «Բերքի համար» (1933-40 թթ.), «Կոմունար» (1940-42 թթ., 1944-53 թթ.) թերթերը⁶⁷, կային հայկական դպրոցներ, ակումբներ ու գրադարաններ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին շրջանը քանիցս ձեռքից ձեռք անցավ, ավերվեց, կրեց ծանր կորուստներ: Նրա տարածքում գործում էր տեղի բնակիչներից կազմված Ստեփան Շահումյանի անվան պարտի-

⁶⁰ Հայ պարբերական մամուլը, մատենագիտական համահավաք ցուցակ 1794-1980, կազմեց՝ Ս.Ա. Բարլոյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986, էջ 92, 117, 129, 133:

⁶¹ Скаков А., Абхазские армяне в прошлом и настоящем, «Չայն համշենական», 2006, N 5-6: Ավրոյան Հ., Աբխազիայի հայկական համայնքը, Հայրենի Ջավախք, ժողովածու, Պեյրուք, 2002, էջ 384-385:

⁶² Минасян М., Армяне Причерноморья, Ереван, 1990, с. 152.

⁶³ Ավրոյան Հ., Աբխազիայի հայկական դպրոցների նահանջը, «Չայն համշենական» ամսաթերթ, 2004, N1: Հայկական դպրոցների աշակերտների թիվը նվազում է, հարցազրույց Աբխազիայի կրթության նախ. հայկ. դպրոցների տեսուչ Ա. Սարեցյանի հետ, «Չայն համշենական», 2004, N2:

⁶⁴ Հայ պարբերական մամուլը, էջ 59, 60, 110, 113, 127, 131, 133, 195:

⁶⁵ Савва М., Армяне Краснодарского края в контексте современной миграционной ситуации, «Չայն համշենական», 2007, N 5-6, N7-8: Тер-Саркисянц Алла, Армяне, история и этнокультурные традиции, с. 291-310.

⁶⁶ Бондаренко Ф., Экономический очерк Армянского национального района Майкопского округа Северо-Кавказского края (в границах 1928 г.), Составлена по обследованию района в 1928г. с.1, 20. Շահումյան գյուղի ժողովրդական բանգարան, գլխավորմամբ 12 (մեքենագիր): Адобашьян В., Образование в составе Краснодарского края Армянского района, «Բանրեր Հայաստանի արխիվների», 1970, N3, էջ 167-174: Аюбян В., Национальные районы и их официальный язык (Армянские районы Северного Кавказа в 20-е г.), Армяне Северного Кавказа, выпуск 2-й, Краснодар, 1995, с. 147-150.

⁶⁷ Հայ պարբերական մամուլը, էջ 195, 201, 229:

զանական ջոկատը: Հայկական շրջանը, որպես առանձին ազգային վարչական միավոր, լուծարվեց ՌԽՖՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1953թ. օգոստոսի 22-ի հրամանագրով: Ինչպես գրում է Ի. Տվերիտինովը. «Երկրի վերջին ազգային շրջաններից մեկի լուծարումը, ըստ երևույթին, ուներ քաղաքական աստառ: Ուղղակի և անուղղակի տվյալներն ասում են այն մասին, որ եթե չլինեի Ստալինի մահը, ապա Սև ծովի և Կուբանի հայերին կարող էր բաժին ընկնել աքսորված ժողովուրդների ճակատագիրը»⁶⁸:

Մեծ Հայրենականի տարիներին երկրամասի զգալի մասը զավթեցին գերմանացիները: Բռնկված պարտիզանական շարժմանը մասնակցում էին նաև տեղի հայկական գյուղերի բնակիչները, որոնք ստեղծեցին մի շարք ջոկատներ: Գերմանացիները ուժեղ դիմադրության հանդիպեցին հատկապես Հայկական ազգային շրջանում, որի անանցանելի կիրճերում ու անտառներում մարտնչում էին հարյուրավոր հայեր⁶⁹: 1943թ. մարտին 409-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիայի ռազմիկները Հյուսիսային Կովկասից ուղարկված «Հայ մարտիկների պատասխանը հայ ժողովրդին» նամակում գրում են. «Մենք տեսանք հայերի նկատմամբ գերմանական զավթիչների բարբարոս վերաբերմունքի անհամար նոր փաստեր: Մենք տեսանք գերմանացիների կողմից հրկիզված հայկական Շահունյան գյուղի ավերակները: Ոչ մի տուն ճիվաղները չէին թողել անվնաս: Բոլոր շենքերը հրի էին մատնված...»⁷⁰:

Մեծ Հայրենականի տարիներին Կրասնոդարի երկրամասի հայերից ինը, իսկ Աբխազիայից՝ չորսը արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման⁷¹:

⁶⁸ Тверитинов И., Национально – территориальное строительство в Северо-Восточной Причерноморье и на Кубани, «Этнографическое обозрение», Москва, 1992, N1, с. 24.

⁶⁹ Խալեյան Ե., Դրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժման պատմությունից (1941-1944թթ.), Երևան, 1981, էջ 124-159:

⁷⁰ Հայ մարտիկների պատասխանը հայ ժողովրդին, Երևան 1944:

⁷¹ Վարդանյան Ս., Դյուցազնապատումի մի ճյուղը, «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1985, N5, էջ 38-39, N7, էջ 22-24: Նույնի, Կապույտ բազեն, «Գարուն», 1986, N5, էջ 16-19: Նույնի, Անհատի ճակատագիրը ժողովրդի

Պատերազմն անդառնալի կորուստներ հասցրեց Կրասնոդարի երկրամասի հայությանը, զոհվեցին բազմաթիվ մտավորականներ, ավերվեցին տասնյակ հայկական գյուղեր, եկեղեցիներ ու դպրոցներ:

Պատերազմից հետո երկրամասի հայերը վերականգնեցին ավերված գյուղերը, բայց այդպես էլ չկարողացան վերաբացել դպրոցներից շատերը, իսկ եղածների մեծ մասն էլ փակվեց բրեժնևյան ճահճացման տարիներին⁷², և, այսօր, 1951թ. գործած 140 հայկական դպրոցների⁷³ փոխարեն շուրջ 10 դպրոցում ռուսերեն առարկաների կողքին ռուսացանվում է նաև հայոց լեզու և գրականություն⁷⁴: Փակվել են նաև նախկինում Կրասնոդար քաղաքում գործած հայկական թատրոնը, տպարանը, ժողովրդական համալսարանը, վաղուց լռել են երկրամասի տարբեր քաղաքների հայկական ռադիոհաղորդումները: Թեև երկրամասում կան մի շարք հայկական համայնքային կազմակերպություններ⁷⁵, բայց հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքը թմբիկի մեջ է: Այլևս չկան նախկին տասնյակ համույթներն ու թատերախմբերը, երգչախմբերը, և միայն Սոչիի Լազարևսկի շրջանի մի քանի պարախմբերն են, որ դժվարին պայքարով դեռևս պահպանում են համշենցի հայերի հարուստ մշակույթը վերջնական ուժացումից:

Ճակատագիրն է, «Հայն համշենական», 2005, N5-6: Варданян С., Судьба одного человека есть судьба народа. «Հայն համշենական», 2008, N 4-6:

⁷² Վարդանյան Ս., Լույսը հեռու լեռներում, «Դպրություն», 1990, 27 ապրիլի:

⁷³ Минасян М., Եզվ. աշխ., էջ 154:

⁷⁴ Մեծ Սոչիի հայկական դպրոցները, հարցազրույց Սերգեյ – Պոլե գյուղի N85 դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի Ռ. Սունգուրտյանի հետ, գրուցեց Ս. Վարդանյանը, «Հայն համշենական», 2004, N2: Երեխաները բանախոսություն են հավաքում, հարցազրույց Լազարևսկի շրջանի Լոռ գյուղի N 87 դպրոցի ուսմասվար Վ. Բերուջյանի հետ, գրուցեց Ս. Վարդանյանը, «Հայն համշենական» ամսաթերթ, 2007, N 1-2: Վարդանյան Ս., Սոլդովայի «Թռչնոց բույնը», «Հայն համշենական», 2007, N5-6: Լևոնյան Ս., «Սեղա՛, մեղա Արարատին», «Հայն համշենական», 2004, N2:

⁷⁵ Ավրոյան Հ., Տեղեկագիր Համշենի և համշենահայության մասին, «Հայն համշենական», 2004, N2, Тавадьян Т., Армянские национальные "очаги" в Краснодарском крае, степень организованности и перспективы, «Бюллетень» научно-образовательного фонда "Нораванк", Ереван, 2007, N20, с.45-52. Տե՛ս նույնը, «Հայն համշենական», 2007, N11-12:

ԿՐՈՆԱՓՈՒՆ ՀԱՄԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ՌԻՍՈՒՆԱՍԻՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ¹

Տարբեր դարերում մահմեդականացված հայերի մասին շատ քիչ է գրվել: Գիտնականները հաճախ շրջանցել են այդ թեման կամ էլ բավարարվել են միայն կրոնափոխության որոշ փաստեր արձանագրելով: Անշուշտ, այստեղ մեծ էր թուրքիափառանքի իշխանությունների դերը, որոնց հաճո չէր իրենց հպատակների բռնի մահմեդականացման մասին նյութերի հրապարակումը: Կարևոր հանգամանք էր նաև հայ իրականության մեջ կուլուր: Կարևոր հանգամանք էր նաև հայ իրականության մեջ տիրող այն մտայնությունը, թե կրոնափոխներն այլևս հայ չեն: Նույնիսկ «Մեղու Հայաստանի» (Թիֆլիս) թերթում քննարկվում էր այն հարցը, թե կաթոլիկ և բողոքական հայերին կարելի՞ է հայ համարել: Ի պատասխան, հայ մեծանուն գրող Րաֆֆին 1880թ. «Մշակում» գրում է. «Երկրագնդի վրա թե քաղաքակիրթ և թե՛ վայրենի ազգերի մեջ չկա և չի եղել մի ազգություն, որ մեկ եկեղեցու պատկաներ: ... «Մշակի» մեջ կարող են գրել որպես լուսավորչական, այնպես էլ կաթոլիկ, բողոքական, մահմեդական և հունադավան հայերը, նա ազգային օրգան է և ոչ՝ եկեղեցական: ... Մենք մեկ ազգի որդիներ ենք, մենք միևնույն ընտանիքի զավակներն ենք: ...Կաթոլիկությունը, բողոքականությունը և մինչև անգամ մահմեդականությունը չեն զրկում հային հայ լինելուց...»²:

Մեծ եղեռնի տարիներին թուրքիայում բազմապատկվեց բռնի կրոնափոխված հայերի թիվը: Նրանց մեջ էր նաև արևմտահայ նշանավոր գրող Երվանդ Օտյանը, որը տարագրվելով, Հալեպից Դամասկոս կեսճանապարհին գտնվող Համաքաղաքում, Տեր-Չորի սարսափելի ջարդերի օրերին առերես

խլամություն է ընդունել: Նա իր «Անիծեալ տարիներ» խիստ արժեքավոր հուշագրության մեջ գրում է, որ Համա հասած գաղթականների բեկորների մեջ կային վեց քահանաներ և երկու ավետարանական պատվելիներ, որոնց ձեռքակալելով և աքսորելով, թուրքերը արաբական անապատներ քշելու սպառնալիքով ձեռնամուխ են լինում հայերի կրոնափոխությանը և 5.000 հոգի առերես կրոնափոխվում է: Սև ծովի ափից՝ Տրապիզոնի վիլայեթից, Համա էին հասել, ինչպես գրում է Ե. Օտյանը «30-ի չափ սամսոնցի տարագիր կիներ, որոնք հազար ու մեկ չարչարանքներ էտքը եկած ինկած էին հոն: ...Այդ խեղճ կիներուն պատմութիւնը սրտաճնլիկ էր: Հագիւ թէ Սամսոնն մեկնած՝ զիրենք բաժնած էին իրենց ամուսիններէն, եղբայրներէն ու զաւակներէն: Ճամբան թուրքերն ու քիւրտերը առեւանգած էին իրենց մանկամարդ ու գեղանի հարսներն ու աղջիկները: Յետոյ մէկ քանի անգամներ կողոպտուած էին: ...Այդ խեղճ կիները այսպէս քանի մը ամիս լեռնէ լեռ տարուելով՝ բերուած էին Հալէպ ու անկէ ալ Համա: Իրենցմէ շատերը յոգնութենէ, տառապանքէ, անօթութենէ ու հիւանդութենէ մեռած էին ճամբան: ...Սամսոնցի կիները մուրացկանի կերպարանքով հասած էին Համա: Գալով սամսոնցի էրիկմարդերուն, եւ ոչ մէկէն կարելի եղած էր լուր առնել: Հաւանօրէն ամենքն ալ ջարդուած էին իրենց կիներէն բաժնելէ ետքը: ...Իթփիհատի կողմէ պատրաստուած էին հազարաւոր խնդրագիրներ, որոնց վրայ պէտք էր միայն անլեցնել հին ու նոր անունները եւ ստորագրել, որուն փոխարէն իրենց կը տրուէր թուրքի կտոր մը որուն վրայ իսլամական անունը եւ թիւ մը կար: ...Ամենէն դժուարը եղաւ սամսոնցի կիներուն իսլամացումը: Ասոնք մինչեւ վերջին վայրկեանը մերժեցին հաւատափոխ ըլլալ եւ պատրաստակամութիւն յայտնեցին անապատը տարագրուելու: ...Վերջապէս, մեծ դժուարութեամբ կրցանք զիրենք համոզել: ...Եւ օրերով իրենց լաց ու կոծը չդադրեցաւ: ...Իթփիհատի այս արարքը շատ զայրացուց տեղացի արաբները, որոնք կըսէին թէ այս ձեւով իսլամացումը հակառակ էր մարգարէին պատուիրաններուն: ...Վերջապէս ոչ ոք մեզ լրջօրէն իսլամ կը նկատէր»³:

¹ Վարդանյան Ա., Համշենցի մուսուլման հայերի ուսումնասիրության պատմությունից, «Իրան-Նամե», 1998, N1-2-3, էջ 2-11: Նույնի, կրոնափոխ համշենահայերի ուսումնասիրման պատմությունից, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի «Տեղեկագիր», 2008, N22, էջ 20-44: Նույնի, Բռնի կրոնափոխված համշենահայերի ուսումնասիրման պատմությունից, «Ձայն համշենական», 2008, N9-10, N11-12:

² Մելիքզադե, Մինչև երբ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, N121, տես Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 11, Երևան, 1991, էջ 327, 329, 332:

³ Երուանդ Օտեան, Անիծեալ տարիներ, 1914-1919 (անձնական յիշատակներ), աշխատասիրութեամբ Գրիգոր Յակոբեանի, Երեւան, 2004, էջ 220-221, 233-234:

Մեծ եղեռնի և նրա հետևանքներից մեկի՝ բռնի կրոնափոխված հայերի մասին հրապարակավ խոսելու արգելանքի պատճառով տասնամյակներ շարունակ Թուրքիայի հայ հոգևորականները, մտավորականներն ու գիտնականները չէին կարողանում արտահայտվել, և արժանահիշատակ է այն, որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք, ամենապատիվ Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Մուրաֆյանը ԱՄՆ-ի կոնգրեսական պատվիրակության հետ 2007թ. մայիսի 30-ին պատրիարքարանում հանդիպման ժամանակ, հիշեցնելով, որ Մեծ եղեռնի տարիներին մեկ ու կես միլիոն «հայ բնակիչներ բնաջնջուցան», նշեց, որ «Պետք չէ մոռնալ նաեւ, որ տեղահանութեան ընթացքին, տեղահան ըլլալէ փրկուելու համար, մեծ թիւով հայեր մահմետականութիւնը ընդունեցին: Մենք զանոնք եւս մեզմէ կը նկատենք, քանի որ, նոյնիսկ եթէ տարբեր կրօնի մը անցած են, հայերէն կը խօսին եւ հայ մշակոյթը կ'ապրին»⁴: Կարծում ենք, որ պատրիարքի ասածը կարող է տարածվել նաև 18-րդ դարում բռնի կրոնափոխված համաձայնաբեր հայերի հատվածի վրա, որը պահպանել է հայերենը:

Խորհրդային Միությունում բնակվող մահմեդական հայերի մասին ևս երկար տարիներ լռություն էր պահպանվում: Ինչո՞ւ էին նրանք խոսում Համաձայնաբեր բարբառով, ինչպե՞ս էին հայտնվել Ղազախստանի տափաստանային և Ղրղզստանի լեռնային գյուղերում, ե՞րբ էին գատվել իրենց եղբայրներից քրիստոնյա համաձայնաբերից, որոնց 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբներին ճակատագիրը նետել էր Սև ծովի հյուսիսային ափերը, որի հետևանքով Մեծ եղեռնից հետո Աբխազիայում և Սոչիի օկրուգում բնակվում էին հիմնականում Տրապիզոնի վիլայեթից գաղթած 43 հազար հայեր⁵:

Պատմական համառոտ ակնարկով փորձենք պատասխանել այս հարցերին:

⁴ Սասունեան Յ., Ի՞նչն է Մեսրոպ պատրիարքին քաղաքական յայտարարութեանց դրդապատճառը, «Ազդակ», Բեյրութ, 2007, 8 յունիսի: Պատրիարքի յայտարարութիւնը թուրքերէն և անգլերէն զետեղվել է նաև պատրիարքարանի պաշտօնական կայքէջում:

⁵ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIV. Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика. (смотри отде.1 Грузии). Москва, 1929, с. 22, том V, Москва, 1928, с. 259:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Հայր Պողոս վրդ. Մեհերյանը, 1776թ. սեպտեմբերին լինելով Տրապիզոնի նահանգի Համաձայնաբեր գավառի (այժմ Թուրքիայի Ռիզեի նահանգի կազմում) Խևակ գյուղում, իր հուշագրության մեջ նշում է, որ Խևակում ապրում էին 200 տուն մահմեդական և 5-6 տուն քրիստոնյա հայեր⁶: Նա տեղացիների օգնությամբ կարգի է բերում Խևակի եկեղեցին և պատարագ մատուցում, որին մասնակցում են նաև կրոնափոխ հայերը⁷: Ճորոխ գետի ափով Արդվին գնալիս Հ. Պողոս վրդ. Մեհերյանին հանդիպած գյուղերի բնակիչները նույնպես կրոնափոխ հայեր էին, որոնք նրան տուն են հրավիրում իրենց հիվանդների վրա Ավետարան կարդալու⁸:

Հ.Պ. Մեհերյանից տեղեկանում ենք նաև, որ 9-10-րդ դարերով թվագրվող հայերեն ամենահին Մաշտոցը ևս ձեռք է բերվել 1775-ին՝ Համաձայնում, 60 տարի առաջ կրոնափոխված մի ընտանիքից, որը յուրաքանչյուր շաբաթ երեկոյան կանթեղ էր վառում Մաշտոցի մոտ⁹:

Այն, որ չնայած անլուր հալածանքներին, դեռ երկար տասնամյակներ համաձայնիները, թեկուզև գաղտնաբար, փորձում էին պահպանել իրենց հավատքը, վկայում են նաև հետագայի ուսումնասիրողներն ու ճանապարհորդները:

Մխիթարյան միաբան Հայր Ղուկաս վրդ. Ինճիճյանը 1806-ին գրում է. «Բնակիչք երկրին յառաջագոյն հայ էին, այլ 'ի յելս ժէ դարուն և 'ի սկիզբն ժժ-երրորդին՝ առհասարակ հանդերձ ամբողջ շրջակայ գիւղօրէիւք դարձան 'ի տաճկու-

⁶ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, թիվ 560, «Պատմութիւն վարուց Տեառն Հ. Պողոս վարդապետի Մեհերեան, շարագրեալ յիւրմէ 1811 Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու», էջ 161: Հ. Պողոս վրդ. Մեհերյանի հուշագրության մասին ավելի մանրամասն տես «Պատմաբանասիրական հանդեսի» 2004թ. N3-ում տպագրված իմ «Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին» հոդվածում, որն արտատպված է այս գրքում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 168-169:

⁸ Նույն տեղում, էջ 170:

⁹ Հ.Բ. Սարգսեան, Հ. Գ. Սարգսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Գ, Վենետիկ, 1966, էջ 4-5, Հ. Սահակ վրդ. ճեմճեմեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Դ, Վենետիկ, 1993, էջ ժԹ:

թին սակս բռնութեան հարկապանջութեան, բայց գտանին տակաւին 'ի նոսա և քրիստոնեայք, յորոց գիւղօրէս կանգուն կան տակաւին եկեղեցի իւրեանց 'ի վաղուց մնացեալ, այլ չունին երեց 'ի հովուել, միայն քանի մի անգամ յամին գայ առ նոսա երեց Յեվողիւտ գեղջէ: Իսկ տաճիկք խօսին մինչեւ ցայժմ հայերէն, 'ի գործ ածեն 'ի գիւղօրէս ինչ անուանս Կնքահայր եւ Կնքամայր, պահեն պահս, և գայլ ծէսս և օրէնս քրիստոնէական հաւատոց. յաճախեն յեկեղեցիս և այլն. ումանք կէսկէս են հաւատովք, արտաքուստ միայն ցուցանելով գտաճկութիւն»¹⁰:

Յետաքրքրական է, որ Զ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճյանից ավելի քան մեկ դար անց ռուս ականավոր թուրքագետ Վ. Գորդլևսկին ևս հիշատակում է քրիստոնէությունը գաղտնաբար պահած այդ հայերին: 1913թ. լինելով Տրապիզոն քաղաքում՝ նա նյութեր է հավաքել հույն գաղտնի քրիստոնյաների մասին և իր հոդվածում ծանոթագրում է. «Ասում են, որ Ռիզեի սանջակում գաղտնի քրիստոնյաներ կան նաև հայերի մեջ»¹¹:

1815–19թթ. Սև ծովի առափնյակով ճանապարհորդելիս մեկ ուրիշ Մխիթարյան միաբան Զ. Մինաս վրդ. Բժշկյանը ևս հանդիպել է կրոնափոխ համալսարանային. «Համալսարան կէսկէս են. շատը դարձած են, բայց քրիստոնէութեան սովորութիւնը կը պահեն ժամոց և ողորմութիւնը պակաս չեն ըներ. գրեթէ ամէնքը վարդավառին և վերափոխման կերթան եկեղեցին մոմ կը վառեն և մատաղ կընեն իրենց պապերուն հոգուն համար. բոլորը հայերէն կը խօսին: Ասոնց մէկ մասը Խուռչունլի և Սիրմենէ գնացին. Խուռչունլի գնացողները քրիստոնէայ մնացին»¹²: Իսկ Սյուրմենեի (Սև գետ, Կարա դերե) մասին նա գրում է. «Սիրմենեի բնակիչներն են աւազակաբարոյ, ամէնքը հայէ և հոռմէ դարձած են, հայերը Համալսարան եկած են, մինչև հիմա հայերէն է իրենց մականունը և լեզուն, կան ծերեր, որ

գիտեն քրիստոնէութիւն, կը պատուեն խաչը, և ծածուկ ողորմութիւն կուտան ժամերուն: Վերը քանի մի տուն քրիստոնէայ կայ: Հասարակօրէն վաթսունվեց գեղ կայ կըսեն հոս»¹³:

Մ.Բժշկյանը նշում է, որ Ռիզե նավահանգստային քաղաքում ևս քրիստոնյա հայեր էին ապրում. «Առաջ աճէն հայեր շատ կային, որ Րոշի թաղը կը նստէին. ունէին փառաւոր եկեղեցի, ուր ճաշոց մի գրեր են, որ մայրաքաղաք կանուանէ այս քաղաքը»¹⁴: Նա եղել է նաև Խոփայում, Մաքրիյալում, որն անվանում է Մաքրագալա (այժմ՝ Քենալփաշա), նաև Աջարիայի նշանավոր բերդավան Գոնիոյում (Կեօնե)՝¹⁵, բայց այդ բնակավայրերում համալսարաններ չի հիշատակում, ըստ երևութիւն, այդ վայրերում կրոնափոխ համալսարաններն ավելի ուշ են բնակություն հաստատել:

Այնուհետև այս կողմերն են այցելել ամերիկացի բողոքական միսիոներներ Սմիթն ու Ղուայթը, որոնք 1831 թ. Լոնդոնում և 1833 թ. Բոստոնում հրատարակած ճամփորդական նոթերում գրել են. «Հայերի մեջ նույնպէս... մի զգալի մասը դավանում է մահմեդականություն: Շրջանը, որտեղ նրանք բնակվում էին... կոչվում է Համալսարան: Մեր գրուցակիցը՝ տրապիզոնցի մի կաթողիկէ հայ, ասաց, որ բնակչությունը մոտ 3-4 հազար հայ ընտանիք է, որոնք բնակվում են 70 կամ 80 գյուղերում: Մեծամասնությունը մահմեդականություն է ընդունել մոտ 200 տարի առաջ, բայց նրանք առ այսօր խոսում են հայերէն և շատերի կանայք ուրիշ լեզու չգիտեն»¹⁶:

1843–1844 թթ. Տրապիզոնի նահանգի Սև գետ (Կարա դերե կամ Սյուրմենե) և Համալսարան գավառների աշխարհագրությանն ու բնակչությանն ընդհանուր կազմակերպման և ծանոթացել ենայի և Բեռլինի համալսարանների պրոֆեսոր Կարլ Կոխը և այդ մասին պատմել 1846թ. Վայմարում հրատարակած իր «Շրջագայություններ Արևելքում...» գրքում¹⁷:

¹³ Նույն տեղում, էջ 92–93:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 94:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 98:

¹⁶ Eli Smith and H. G. O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia*. Boston, 1833. p. 325:

¹⁷ Dr. Karl Koch, *Wanderungen im Oriente, II, Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Weimar, 1846, p. 1-40:

¹⁰ Հայր Ղուկաս վրդ. Ինճիճեան. *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն առաջին, հատոր Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 396*:

¹¹ Академик В. А. Гордлевский, *Избранные сочинения, История и культура*, т. 3, Москва, 1962, с. 329.

¹² Մինաս Վարդապետ Բժշկեան, *Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով, Վենետիկ, 1819, էջ 97*:

Սև գետի կրոնափոխության մասին արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև Տեր Պողոս քին. Թումայանցի «Պոնտոսի հայերը» ուսումնասիրությունը, որը թեև գրվել է 1870–ին, բայց հրատարակվել է բավական ուշ՝ 1899–ին¹⁸:

Սև գետի և Համշենի հայերի բռնի մահմեդականացման սահմուկեցուցիչ դրվագներն է 1878թ. գրառել համշենահայ նշանավոր ազգագրագետ և բանահավաք Սարգիս Հայկունին, որը 1895թ. հրատարակվել է «Արարատ» ամսագրում¹⁹: Ըստ նրա, 1700–ական թվականներին Համշենում կար 8–10 հազար, իսկ Սև գետում 5–6 հազար տուն հայություն, որոնք ընդամենը 4–5 քահանա ունեին²⁰: Հայերը Տեր Կարապետի գլխավորությամբ հերոսաբար դիմադրում են նրանց բռնի կրոնափոխելու եկած թուրք ենիչերիներին, մուլլաներին ու խաժամուժին, բայց Տրապիզոնի վալիից օժանդակ զորք ստանալով՝ թուրքերն, ի վերջո, կոտորում են մեծաթիվ հայերի և ներխուժելով Թորոսցոց գյուղի եկեղեցին սպանում Տեր Կարապետին: Ժողովրդի մի մասը փախչում է, մյուսները նահատակվում են, իսկ մնացյալները ստիպված են լինում առերես կրոնափոխվել, որպեսզի զոնե երեխաների կյանքը փրկեն: Այսպես հրով ու սրով կրոնափոխվում են Սև գետի և Համշենի բազմաթիվ գյուղեր²¹: Տեր Կարապետի ընտանիքից

փրկվածները բնակություն են հաստատում Տրապիզոնի գավառի Կալաֆկա գյուղում, ուր նրա որդին քահանա ձեռնադրվելով ուխտ է անում, որ իր սերունդը որդվոց–որդի նույն Տեր Կարապետ անունով քահանայություն անի և տարին մեկ անգամ ծայտյալ այցելի Սև գետում մնացած հայրենակիցներին²²: 1984թ. ՌԽՖՍՀ (այժմ՝ Ռուսաստանի Դաշնության) Կրասնոդարի երկրամասի Մայկոպ քաղաքի մոտակա հայաբնակ Պրոլետարսկի գյուղում հանդիպեցի Տրապիզոնի Կալաֆկա գյուղացի 84–ամյա Սարգար Ղուկասյանին, որի տան պատին փակցված էր 1906թ. իր պապի գործած մի կարպետը, որի վրա հյուսված էր. «Տեր Խորեն քահանա Տեր Կարապետի, ծնվ. 1831թ.»: Տեր Խորենը զոհվել էր զաղթի ճամփաներին՝ 1915թ.: Նրա թորը Սարգար Ղուկասյանը, պատմեց Տեր Կարապետի և նրա հաջորդների մասին իր իմացած մի քանի պատմությունները, որոնք վկայում էին, թե հայրենասեր քահանաների հիշատակը պահպանվել է նույնիսկ այսքան տարի անց²³:

1840–ական թվականներին մի այլ ընտանիքից (Տավլաշյան) մեկը, Տեր Կարապետ անունով քահանա ձեռնադրվելով, շարունակում է մեծ նախորդների գործը: Նա ևս կյանքը վտանգելով, այցելում է կրոնափոխների գյուղերը, ուր նրան էին սպասում հազարավոր հայեր, որոնց մի մասը, չնայած մահապատժի վտանգին, ցանկանում էր վերադառնալ նախնյաց հավատքին: Նա փորձում է այդ գյուղերում հայկական դպրոցներ բանալ և այդ նպատակով քանիցս դիմում է Պոլսի հայ մեծահարուստներին²⁴: Տեր Կարապետ Տավլաշյանի գործունեության, ինչպես նաև Սև գետի կրոնափոխ համշենահայերի մասին խիստ հետաքրքրական նյութեր կան Տրապիզոնի առաջնորդական փոխանորդ Տեր Վահան ավ. քին.

¹⁸ Թումայանց Պ., Պոնտոսի հայերը. աշխարհագրական եւ քաղաքական վիճակ Տրապիզոնի, «Լումայ», Տիփսիս, 1899, յուլիս, էջ 174–177:

¹⁹ Հայկունի Սարգիս, Նշխարներ. կորած ու մոռացուած հայեր. (Տրապիզոնի հայ–մահմեդական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները), «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895թ., N7, էջ 239–243, N8, էջ 293–297: Այնուհետև «Տեր Կարապետ քահանա Թորոսեցի» վերնագրով տպագրվել է «Հայոց նոր վկաներ» ժողովածուի մեջ (Վաղարշապատ, 1903թ., էջ 702–709): Հայկունուց օգտվելով Գ. Աճառյանը վերապատմել է իր «Քննություն Համշենի քարքարի» գրքում, Երևան, 1947, էջ 5–8: Саргис Айкуни, мученичество священника Владыки Карапетя Торослиецы +1780, Новые армянские мученики (1155–1843), Ереван, 1998, с. 222–227. Տես նաև Саргис Айкуни, Потерянные и забытые армяне (Армянские мусульманские села Трапезунда и их обычаи), «Չայն համշենական», ամսաթերթ, 2005, N7–8:

²⁰ Հայկունի Սարգիս, Նշխարներ. կորած ու մոռացուած հայեր. (Տրապիզոնի հայ–մահմեդական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները), «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895թ., N 7, էջ 239–240:

²¹ Նույն տեղում, էջ 240–242:

²² Նույն տեղում, էջ 242: Հայկունի Ա., Յուսեփի ազգատոհմ եւ տարօրինակ աւագակ Արրիեօմ Տրապիզոնի հայ գիւղերու մէջ, 1795–1840, Վաղարշապատ, 1905, էջ 44–59:

²³ Վարդանյան Ա., Դոգու հիշողություն, Սև գետ, «Համշեն» պարբերաթերթ, Սուխում, 1991, N2: Варданян С., Из истории исламизации амшенских армян, «Չայն համշենական», 2005, N7–8: Նույնը, «Հիսիսափայլ» թերթ, Երևան, 2005, N2:

²⁴ Հայկունի Սարգիս, Նշխարներ. կորած ու մոռացուած հայեր, էջ 242: Լազիստանի հայեր, «Մանկավարժանոց», Պետերբուրգ, 1887, N1, էջ 13–15:

խոյյանի անտիպ հուշագրությունում, որը երկար տարիների փնտրտուքից հետո 1995-ին հայտնաբերեցի Վաշինգտոնում՝ նրա որդու ընտանիքում, և պատրաստել եմ հրատարակության²⁵։

Բայց մի՞թե իրենց կրոնափոխ եղբայրներին դարձի բերելու այլ փորձեր չեն եղել և միայն Տեր Կարապետի սերունդներն ու Տավլաշյանն են իրական քայլերի դիմել։ 1832թ. «Тифлисские ведомости»²⁶ –ում տպագրվել է Ախալցխայի փաշայությունում, Փոցխով գետի աջ ափին գտնվող հայկական Սբ. Մոզնեսի (Св. Могнеси) եկեղեցու մասին մի ավանդություն, ըստ որի Մոզնեսին 300 տարի առաջ Պարսկաստանից հալածվելով բնակություն է հաստատել Տրապիզոնում, որտեղ որոշ մահմեդականների հավատափոխ է արել։ Մահմեդականին քրիստոնյա դարձնելը, կամ ինչպես բնագրում է գրված. «за обращение некоторых Мусульман в Армянскую веру», մահապատժի արժանի հանցանք էր համարվում։ Եվ միայն Տրապիզոնի հարուստ հայերի փաշային տված հսկայական գումարների շնորհիվ է Մոզնեսին փրկվում ստույգ մահից։ Հավանաբար Մոզնեսին ոչ թե թուրքերի է քարոզել, ինչն անհամեմատ դժվար և վտանգավոր էր, այլ բռնի կրոնափոխված և, դեռևս, քրիստոնեությունից շատ չհեռացած հայերի է օգնել դարձի գալու։ Միայն դրանով կարելի է

²⁵ Հուշագրությունից որոշ հատվածներ է տպագրել Յովակիմ Յովակիմեանը (Արշակունի) իր «Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի» (Բեյրութ, 1967, էջ 64–68) գրքում, բայց, ցավոք, չի ծանոթագրել, թե որտեղ է գտնվում բնագիրը։ Հայաստանի և սփյուռքի տարբեր արխիվներում տարիների որոնումներից հետո, վերջապես, 1995-ին այն հայտնաբերեցի Վաշինգտոնում՝ Տեր Վահան ավագ քին. խոյյանի որդու՝ Տեր Տիգրան ավ. քին. խոյյանի այրու՝ տիկին Սիրարփի խոյյանի մոտ, որի թույլտվությամբ էլ բնագիրը պատճենահանվեց։ Օգտվելով առիթից ցանկանում եմ ցուցաբերած աջակցության համար իմ խորին երախտագիտությունը հայտնել Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու Հյուսիսային Ամերիկայի Արևելյան թեմի առաջնորդ, բարձրաշնորհ Տեր Խաժակ արքեպիսկոպոստի Պարսամյանին և Վաշինգտոնի հայոց հոգևոր հովիվ Տեր Վրթանես ավ. քին. Գալայճյանին։ 2000թ., երբ Վաշինգտոնում այցելեցի տիկին Սիրարփիին, արդեն հուշագրության բնագիրը չկար, ասաց, որ Ֆրանսիայում ապրող իրենց ազգականներից մեկն է տարել։

²⁶ Флузе. Статистическое описание Ахалцхского пашалыка, "Тифлиссские ведомости", Тифлис, 1832, N5–6, с.112-138:

բացատրել մեծահարուստ հայերի միջամտությունն ու հովանավորությունը, այլապես թուրքերի կրոնափոխողին օժանդակելը նրանց իսկ համար կարող էր շատ վատ վախճան ունենալ։

Տրապիզոնից հեռանալով՝ Մոզնեսին ապաստանում է Ախալցխայի մոտ, ուր տեղի հայերը նրա համար մի փոքրիկ եկեղեցի են կառուցում, որը և օտար ասպատակիչներից պաշտպանելիս զոհվում է։ Տեղացիների համար նրա նահատակության վայրը դառնում է ուխտատեղի։

Այժմ դժվար է ասել, թե իրականում այս դեպքերը երբ են եղել. հիշատակվող 300 տարին, անշուշտ, դեպքերի հնությունը ուռճացնելու արդյունք է, ինչը հատուկ է ավանդություններին։ Այն հրատարակվել է ռուսերեն, և պետք է ենթադրել, որ Մոզնեսի (Могнеси) անունը երուսաղեմ ուխտ գնացած քրիստոնյա՝ մահտեսի անվան ռուսերեն աղավաղված ձևն է²⁷։

Ըստ Մինաս Գասապյանի, 19-րդ դարի 70-ական թվականներից Օրդուի շրջանից քրիստոնյա համշենահայերի մի մասը գաղթում է Նիկոմեդիայի (Իզմիթ) վիլայեթ և հիմնում 9 գյուղ²⁸։ Նույն տարիներին խոփայի շրջանից մահմեդական համշենահայեր ևս գաղթում են և Նիկոմեդիայի Ատա-Պագար կազայում, Գարասու նահիյեում, իրենց եղբայրակիցների հարևանությամբ հիմնում են Աչմա-պաշը գյուղը (42 տուն), որի բնակիչների մասին նա 1913թ. գրում է. «Այրերը կը խօսին հայերեն, իսկ մահմեդական հայ կիները մանաւանդ, բոլորովին կ'անգիտանան ուրիշ լեզուներ։ ... Ինձ կը հաւաստեն թէ դեռ կը գտնուին իրենց քով ձեռագիր աւետարաններ և եկեղեցական զգեստներ զորս ջերմեռանդօրէն եւ աւանդաբար կը պահպանեն»։ Ըստ Մ. Գասապյանի նրանք երկու գյուղ էլ հիմնում են Գասթեմունի վիլայեթի Տիւզճէի կազայի Ազլէ-Շէիիր նահիյեում Գարա-Թավուտ (25 տուն) և

²⁷ Հայերենում երուսաղեմ ուխտ գնացած քրիստոնյա՝ մահտեսի նշանակությամբ օգտագործվում են նաև մահդասի, մուղդասի, մուղդեսի, մօղդասի ձևերը։ Բառը ծագել է արաբերեն *mugdesi* բառից, տես Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Սիջին հայերենի բառարան, հ. Բ. Երևան, 1992, էջ 100, 149, 160։

²⁸ Մինաս Գ. Գասապեան (Ֆարհատ), Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 81–100։ Տես նաև Թողաքյան Բ., Համշենահայերի ազգագրությունը, էջ 103-106։

եւնիճէ (40 տուն): Այս վերջին գյուղից մեկ ժամ հեռավորության վրա 35 տնով իրենց առանձին թաղն են հիմնում նաև բաշ-համշենցի կրոնափոխ թրքախոս հայերը, որոնց ծերերը տակավին հայերեն էին խոսում²⁹:

Իմ ունեցած տեղեկություններով Մինաս Գասապյանից մոտ 100 տարի անց էլ Սաքարյա նահանգի Աջմաբաշը գյուղում խոսում են հայերեն խոփայի խոսվածքով: Այսօր այդ նահանգի Քարասու և Քոջաալի, ինչպես նաև հարևան Դյուզ-ջե նահանգի Աբչաքոջա գավառներում կան մահմեդական համշենցիների մի շարք գյուղեր՝ Փարալը (հիմնականում բաշ-համշենցիներ, նաև խոփացի համշենցիներ: Բնակիչները եկել են 1930-ական թթ., նախկին հունական գյուղ է, կա հունական եկեղեցի), Քեսթանեփընարը, Աբբաշ, Քարափելիթ, Ե-նիդաղ (այժմ՝ Օրթաքոյ), Լահանա, Քարաթավուք, Ենիջե, Յենշին (այժմ՝ Արմուբլու) և Գեղամ (այժմ՝ Քովուքփելիթ), որը նախկինում քրիստոնյա համշենցիներով էր բնակեցված³⁰: Ըստ վկայությունների, շրջական գյուղերի այլազգի բնակիչները վերոհիշյալ գյուղերի համշենցիներին էրմենի են ասում:

Քանի որ Տրապիզոնի նահանգի նավահանգիստները և հարակից տարածքները գտնվում էին Ռուսական կայսրության ռազմական հետաքրքրությունների շրջանակում, ապա ռուսական զինվորականները և գիտնականները մանրամասն ուսումնասիրում են Լազիստանի սանջակի աշխարհագրությունը՝ անդրադառնալով նաև երկրամասի բնակչության ծագումնաբանությանը: Ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրեին՝ 1876թ. Թիֆլիսում լույս տեսան Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Կազբեկի ուսումնասիրությունները՝ նվիրված Լազիստանի սանջակին և հարակից տարածքներին³¹:

²⁹ Մինաս Գ. Գասապեան (Ֆարիատ), էջ 144–145:

³⁰ Տես նաև Hachikian Hagop, Notes on the historical geography and present territorial distribution of the Hemshinli, The Hemshin, History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey, Edited by Hovann H. Simonian. New York. 2007, pp. 175-176.

³¹ Военно-статистический и стратегический очерки Лазистанского санджака, составленные Генерального Штаба подполковником Казбеком. Тифлис, 1876, с. 27–28, Три месяца в Турецкой Грузии, Записки

1877–78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո կրոնափոխ համշենցիների բնակավայրերի մի մասն անցավ ռուսաց տիրապետության տակ: Տարածաշրջանին քաջածանոթ, ծնունդով շափշեթցի, ռուսօրհյ Յարություն Գաթենյանը մահմեդական համշենահայերի մասին 1883թ. «Մշակում» գրում է, որ նրանք «առհասարակ շատ տաքարին մարդիկ են. նրանց կանայքը չափազանց գործունեայ և տնտես են. ընտանեկան խօսակցութիւնները բոլորովին հայերեն լեզուով են կատարում. տաճկերենը խօսում են ըստ հարկին: Նրանց խօսակցութիւնները մի որ և է հայ հեշտ չէ կարող հասկանալ, նրա համար որ սաստիկ շուտ ու կոկորդաձայն են խօսում: Նրանց ոճը թէև խոտորջրի հայերի ոճին մի քիչ համաձայն է, սակայն խառն է շատ գրաբար ու խորթ և գաւառական բառերով»³²:

1887թ. «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունին ընթերցողներին հիշեցնում է, որ երբ «շատ տարի սրանից առաջ մենք այն միտքը յայտնեցինք, թէ Ռուսաստանից նուաճված Կարսի և մասամբ Բաթումի նահանգում բազմաթիւ են հայ-մահմեդականներ, որոնք բռնի կերպով ընդունեցին իսլամը թուրքաց տիրապետութեան տակ»³³, – մեզ ոչ ոք չէր ուզում հավատալ»³⁴: Նա հայ հոգևորականներին կոչ է անում օգնել իրենց տարաբախտ հայրենակիցներին նախնայաց կրոնին վերադառնալու, մանավանդ որ նրանք արդեն քրիստոնյա պետության կազմում են³⁵: Թերթը հետագայում էլ է անդրադառնում մահմեդական հայերին³⁶, բայց անարդյունք:

Кавказского отдела Императорского русского географического общества, кн. 10, вып. I, Тифлис, 1876, с. 1–140:

³² Գաթենեան Յ., Նամակ Արդահանից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1883, 5 նոյեմբերի, N 168:

³³ Արծրունին, հավանաբար, նկատի ունի Թուրքիայի հայերի տնտեսական վիճակի մասին 1879թ. Թիֆլիսում կարդացած իր զեկուցումը, որում նա մի փոքր անդրադարձել է նաև կրոնափոխ հայերին: Չեկուցումը ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակվել է Մոսկվայում՝ “Экономическое положение Турецких армян”, Москва, 1880, с. 27:

³⁴ Գ. Ա., Սահմեսական հայեր, «Մշակ», Թիֆլիս, 1887, 5 փետրվարի, N13:

³⁵ Տողատակում ցանկանում են մի փոքր քաղվածք բերել «Սովետական Կրաստան» թերթի 1989 թ. հուլիսի 13-ի համարում տպագրված «Սեր սրբազան պարտքը» հոդվածից, որը փաստում է մահմեդական վրացիների՝ աշարների, մեր օրերում դարձի մասին. «Դենց վերջերս վրաց ուղղափառ եկե-

Կրոնափոխ համշենահայությունը ավելի բազմակողմանիորեն է ներկայացված «Նոր-դար» (Թիֆլիս) թերթում 1893թ. տպագրված «Տաճկացած հայեր» հոդվածում³⁷։ Պիրո ծածկանունով հանդես եկած երիտասարդ լրագրող Արշակ Եղիզարյանը³⁸ Նովոչերկասկից ուղարկած իր հոդվածում գրում է, որ Նովոչերկասկում, Ռոստովում, Խարկովում, Օդեսայում, Վոլգայի ափամերձ քաղաքներում կան Ռիզեի «Հեմ-շին գաւառամասից» իսլամ ընդունած հայեր, «որոնք հաց են թխում, կերակուր եփում, և հիւրանոցներ ունին»³⁹։ Հոդվածագիրը նշում է, որ «Տաճկացած հայերի ազգանունները նոյնպէս ցոյց են տալիս նրանց հայկական ծագումը, որպէս Կոստան օղլի, Յակոբ օղլի, Մուղղուսի օղլի, Ստեփան օղլի»⁴⁰։ Ա. Եղիզարյանն անդրադառնում է նաև համշենցիների վարդավառը տոնելուն. նա գրում է. «Վարդավառին նրանք մատաղ են անում, զնում են ուխտ իրենց աւերակ վանքերը և եկեղեցիները։ Շէյխ-ուլ իսլամը հրամայել էր, որ նրանք՝ Հեմ-շինի բնակիչները՝ Վարդավառը չտօնեն, բայց նրանք ասել են, որ, եթէ նրանց թնդանօթի բերանն անգամ կապելու լինեն, նրանք պէտք է տօնեն»⁴¹։ Ա. Եղիզարյանը նույնպէս վկայում է, որ 19-րդ դարի վերջին Համշենի գավառի բնակիչները շարունակում էին խոսել հայերեն. «Մայրենի լեզուն էլ նրանք տակաւին չեն մոռացել, և եթէ յաճախ խօսում են թիւրքերէն, այն էլ կառավարութեան երկիւղից, բայց, այնուամենայնիւ, շատերը և՛ գիտեն, և՛ խօսում են հայերէն»⁴²։

Ղեցին համալրվեց ևս մի տաճարով՝ Բաթումի Աստվածածնի տաճարով։ Տաճարն օժեց համայն Կրաստանի կաթողիկոս-պատրիարք Իլիա Երկրորդը։ Այդ օրերին 5 հազարից ավելի քաղաքացիներ նորից մկրտվեցին։ Տես նաև նույն թերթի օգոստոսի 22-ի համարում տպագրված, պատմական գիտ. դոկտոր Բ. Չխատարաիշվիլու «Աջարիա» հոդվածը։

³⁶ Ա., Նամակ Թիւրքիայից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1890, 7 յուլիսի, N76:

³⁷ Պիրո, Տաճկացած հայեր, «Նոր-դար» թերթ, Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 21 (N227):

³⁸ Հովակիմյան Բ., Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 360, 598:

³⁹ Պիրո, նշված հոդվածը:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում:

1895թ. «Մուրճ» ամսագրում տպագրած իր «Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունները» հոդվածում ազգագրագետ Սեյլանը, վիճարկելով Հայաստանի ազգաբնակչության թվաքանակի մասին Օսմանյան կառավարության շինծու տեղեկագրերը, Արևմտյան Հայաստանում իր շրջագայությունների և ուսումնասիրությունների արդյունքների հիման վրա եզրակացնում է, որ եթե կայսրությունը բարենորոգվի, ապա ահռելի քանակությամբ բռնի կրոնափոխվածներ կվերադառնան հայության գիրկը. «նոքա, որոց հայրերն ուրացած են Լալեների բռնութեամբ, նոքա՝ որ արտաքուստ թուրք, ներքուստ հայ, գլուխը ճերմակ, սիրտը վրիժառու, դրսից թուրք իման, ներսից քահանայ... անդինակ պիտի դիմեն մօր գիրկը ու բերկրանքով տօնեն սրբազան առաւօտեան ցանկալի արևածագը»⁴³։ Նա բերում է նաև կրոնափոխության մի շարք օրինակներ, այդ թվում՝ Տրապիզոնի վիլայեթին վերաբերող. «Ա. Կարնոյ վիլայեթ, Համշենի – Նարմանի իշխան, մի ոմն Քէշիշեանց, 17-երորդ դարի վերջերին, 8–10000 մարդով, ...Տրապիզոնի կուսակալ արինաժարաւ Լալէ – փաշային ուրանում է:

Բ. Տրապիզոնի մասնում, Սիւրմէնէ և Օֆ գաւառակներում 38 կամ 40 մեծ ու փոքր գիւղեր, առաջնորդութեամբ իշխան Ալթունի, նոյն փաշայի ձեռօք ուրանում են:

Գ. Ռիզէ քաղաքն ու գիւղերը, առաջնորդութեամբ Կարապետ ամիրայի, որի ցեղը մինչև այսօր Կարապետ օղլու անունն է կրում, Լալէի գազանութիւններից զարհուրած՝ ուրանում է:

...Արդ՝ այս անուններն, իբրև ֆակտ դնելով, շեշտում ենք, որ թուրք ազգի կէսն հայ է եղել անցեալում, իսկ ցանկագրւածներ և մոռացւածներ, ինձ անծանօթներ, որոց մասին հեռւից են լսած՝ ուրանալով հանդերձ չեն մոռացած իրենց նւիրական սուրբերին, հայերին, չեն իսլամ հայերէնի բեկորները, մանաւանդ Ռիզէ, Օֆ, Սիւրմէնէ, ...Համշէն մինչև այսօր խօսում են հայերէն կամ կիսովին խառն...»⁴⁴։ Սեյլանը համշենցի կրոնափոխ հայերի մասին գրում է. «Այս թրքացած հայերի հետ տեսնելով գտած են բոլորովին մեզ հետ կապւած, ար-

⁴³ Սեյլան, Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունները, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1895, N 7, էջ 961:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 952–953:

տաքին մահմետականութիւնը սպանած չէ ներքին հային, նոքա հայ են՝ անւան բուն նշանակութեամբ, մեզ չափ մտածում են ազգի ապագայի մասին, մեզ չափ ցաւում, մեզ չափ հաւածում են ֆանատիկոս քիւրքից»⁴⁵:

Յետաքրքրական է, որ Սեյլանը նույնիսկ «Լալէ» անունով վեպ է գրել, «որի մէջ հանդես կը գան ոչ միայն աճառացի, շաւշթցի, այլ և մեր համշենցիները, որ մինչ այսօր խօսում են մայրենի լեզուով»⁴⁶: Ցավոք, այս վեպի հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

Որ կրոնափոխ համշենցիները 20-րդ դարի սկզբին էլ պահպանել էին ազգային ինքնութեան հիշողութիւնը, «Բազմավեպ» ամսագրում 1919թ. տպագրած իր «Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ի նպաստ անկախ Յայաստանի»⁴⁷ հոդվածում վկայում է Բ. Սարգիսյանը: Նա որպէս «խօսում օրինակ», վերապատմում է Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Տրապիզոնում եղած իրենց մխիթարյաններից մեկի հաղորդածը. «Մեր միաբան Յայերէն մին... բարեկամանալով Յամշենցի ծեր իմամի մը հետ, օր մը, կ'ըսէ նա, երբ հայերէն և թրքերէն ինչ ինչ բառերու ծագման մասին կը խօսէինք, Յայերը տաճիկներէն առած ըլլալու են, նա, այսինքն թրքացած իմամն, իսկոյն վրայ բերաւ. Ո՛չ Փափագ էֆէնտի, տաճիկները մեզմէ առած են: Եւ այս ըսելով՝ կ'աւելցնէր սա, թէ իր պապերը հայ էին ազգաւ»⁴⁸:

Վերոնշյալ հոդվածում Բ. Սարգիսյանն առաջարկում է, որ Թուրքիայի հայերի թվաքանակը որոշելիս տարբեր դարերում այլևայլ պատճառներով մահմետականություն ընդունած հայերին ևս հաշվառեն, քանզի այդ կրոնափոխ հայությունը «ի վաղ ժամանակաց հետէ մինչև այսօր ծածկուած կը մնայ Թիւրքին, Քուրդին և Լազին մէջ, մահմետականութեան կեղծ դիմակի ներքե: ... Սակայն օտարացած Յայն՝ ... ոչ միայն ունի

իր հայ ծագումի գիտակցութիւնը, այլ և պապենական անհոփունները կպահէ տակաւին...»⁴⁹:

20-րդ դարի սկզբին ռուսական գիտական մամուլում ևս հոդվածներ են տպագրվում, որոնցում հիշատակվում են նաև Խոփայի շրջանի կամ Բաթումի մոտակա գյուղերի կրոնափոխ համշենահայերը: 1904թ. Յակոբ Մեղավորյանը «Ճորոխի ավագանի ազգությունների զարգացման ազգագրական պայմանների հարցի մասին» փոքրածավալ հոդվածում լազերի, աջարների և ճորոխի ավագանի մյուս բնակիչների շարքում որոշ դիտարկումներ է անում նաեւ կրոնափոխ համշենահայերին մասին⁵⁰: Առավել ընդարձակ տեղեկություններ կան է. Լիոզենի «Ռուսական Լազիստանի ափը» պատմա-ուղեգրական ակնարկում⁵¹: Լազիստանի մասին 1910թ. ուղեգրություն է գրում Ն. Մառը, որում այլևայլ առիթներով հիշում է նաև կրոնափոխ համշենցիներին⁵²:

Զթվարկելով 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կրոնափոխ համշենցիներին նվիրված բոլոր հիշատակումները, առանձնացնենք 1917-1918թթ. Յ. Յակոբոս Տաշյանի գրած «Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր» անավարտ աշխատությունը⁵³, որը երկար տարիներ անտիպ էր և նրա «Յայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչէւ Կարին»⁵⁴ պատմա-ազգագրական ակնարկը, առանց որոնց անդրադառնալու դժվար է պատկերացնել կրոնափոխ համշենահայերին նվիրված որևէ լուրջ ուսումնասիրություն:

⁴⁹ *Նույն տեղում, N9, էջ 283-284:*

⁵⁰ *Мегавориан А. П. К вопросу об этнографических условиях развития народностей Чорохского бассейна, Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества, т. 17, Тифлис, 1904, с. 366.*

⁵¹ *Лиозен Э., Берег Русского Лазистана, Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества, т. 18, 1905-1906, Тифлис, 1906, с. 141-171.*

⁵² *Март Н. Я., Из поездки в Турецкий Лазистан (впечатления и наблюдения), Известия Императорской Академии Наук, С. Петербург, 1910, с. 608.*

⁵³ *Յ. Յակոբոս վ. Տաշեան, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմա-տեղագրական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, հ. Ա, 1973, հ. Բ, 1980, հ. Գ, 1981:*

⁵⁴ *Յ. Յակոբոս վ. Տաշեան, Յայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչէւ Կարին, պատմա-ազգագրական ակնարկ մը, Վիեննա, 1921:*

⁴⁵ *Նույն տեղում, էջ 957:*

⁴⁶ *Սեյլան, Շաւշթ-Իմերիտի, «Տարագ», Թիֆլիս, 1889, N32, էջ 752, տես Սեյլան, Նշմարներ, Երևան, 1999, էջ 28:*

⁴⁷ *Սարգիսեան Բ., Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ի նպաստ անկախ Յայաստանի, «Բազմավեպ», 1919, N9, էջ 281-285, N10, էջ 293-299, N11, էջ 325-331:*

⁴⁸ *Նույն տեղում, N11, էջ 329:*

Գուցե ժամանակին՝ հատկապես Մեծ եղեռնին նախորդած տարիներին, որոշ հայ մտավորականներ նույնպես ուսումնասիրել են կրոնափոխ համաշնահայերին, բայց այդ նյութերը կամ ոչնչացվել են կամ էլ ննջում են ինչ-որ դիվաններում: Ցավոք, Մեծ եղեռնի ողբերգությունն ապրած, այնուհետև խորհրդային կարգերի հալածանքներին ենթակա հայ գիտնականները ևս քիչ են անդրադարձել խորհրդային Միությունում բնակվող կրոնափոխ համաշնահայերի խնդրին⁵⁵: Դժբախտաբար, թուրքական իշխանությունների հսկող աչքի ու արգելքների հետևանքով սփյուռքահայ գիտնականները ևս չկարողացան այցելել և ուսումնասիրել Սև ծովի հարավ-արևելյան առափնյակի կրոնափոխ ազգակից-

⁵⁵ *խորհրդային Միությունում բնակվող կրոնափոխ համաշնահայությունը հպանցիկ հիշվում է Լ. Խաչիկյանի «Էջեր համաշնահայ պատմությունից» («Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1969, N2, էջ 140) հոդվածում: Ազգագրական արժեքավոր նյութերի հիման վրա է իր կրոնափոխ հայրենակիցներին ներկայացրել համաշնացի բանահավաք և ազգագրագետ Բ. Թողաբյանը, տես «Համաշնահայերի ազգագրությունը» («Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» մատենաշար, հ. 13, Երևան, 1981, էջ 29-35): Տես նաև՝ Թողաբյան Բ., *Խոփացի համաշնահայերը*, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 8, էջ 28-29: Բ. Գ. Торлакян, *Этнография амшенских армян, сборник статей и материалов*, Краснодар, 2002, с 36-37: Վարդանյան Ս., *Համաշնահայ փայտաշեն կառույցը (Հայկական ժողովրդական ճարտարապետության ևս մեկ տարբերակ)*, «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք», Երևան, 1985, N3, էջ 6-11: Նշխարներ Համաշնի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բ. Թողաբյանը, Երևան, 1986, էջ 90-92: Վարդանյան Ս., *Կրոնափոխ համաշնահայերին պատմա-ազգագրորեն ներկայացնելու փորձ*, Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված 1984-1985թթ. ազգագրական և բանահայտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին, Երևան, 1987, էջ 95-97: Նույնի, *Համաշնացի հայերի լարային նվագարանները*, Հայ ժողովրդի մշակույթի հետազոտման հարցեր, ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, 1988, էջ 86-87: «Չայն համաշնական», ժողովածու, գիրք 3-րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Սերգեյ Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 208-246: Նույնի, *Համաշնահայերի բնակարանային համալիրը և կրած փոփոխությունները*, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, 1990, էջ 64-67:*

ներին⁵⁶: Դրանից չզլացան օգտվել որոշ օտար գիտնականներ. այսպես, թուրք պատմաբան Մ. Ռոզան այնքան է առաջ անցնում, որ Ռիզեի, Փազարի և Խոփայի շրջանների կրոնափոխ հայերի մասին գրում է, թե նրանք ծագում են խեթական թուրքերից, որ նրանք նախախալամական շրջանում թուրքերի կողմից ընդունված կրոնի պատճառով մի որոշ ժամանակ հայերեն են խոսել, սակայն, այնուհետև ընդունելով մահմեդականություն՝ վերադարձել են թրքության գիրկը, ստացել են իրենց բուն ազգային դեմքը, թե իբր այդ ժողովուրդը թրքախոս է, թուրքերենից բացի այլ լեզու չգիտի⁵⁷: «Խեթական թուրքեր» արտահայտությունը համարելով ոչ գիտական՝ ասենք, որ Ռոզայի այն պնդումը, թե կրոնափոխ համաշնահայությունը «թուրքերենից բացի այլ լեզու չգիտի», լիովին հերքում են նրանց հետ հանդիպած անծինք, ինչպես նաև հայ և օտար բանահավաքների գրառած հայերեն բանահյուսական նյութերը⁵⁸, վերջին տարիներս Թուրքիայում Օզջան Ալփերի նկարահանած «Մօմի» («Մեծ մայր») և «Աշուն» ֆիլմերը և կրոնափոխ համաշնահայերի թողարկած խտասկավառակները, որոնցում կան նաև նրանց բարբառով խաղիկներ և երգեր⁵⁹:

⁵⁶ Պոնտոսի հայությանը նվիրված Յովակիմ Յովակիմեանի (*Արշակունի*) «Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի» (Բեյրութ, 1967) գրքում գրավոր աղբյուրների հիման վրա հեղինակը անդրադարձել է նաև կրոնափոխ համաշնացիներին (էջ 56-71):

⁵⁷ M. Rıza, *Benlik ve Dilbirliğimiz*, Ankara, 1982, s. 35-36.

⁵⁸ «Մայրիկ, մենք հա՞յ ենք», հարցազրույց Ստամբուլի Կետիկ-փաշա թաղամասի Հայ Ավետարանական եկեղեցու հովիվ, վեր. Գ. Աղաբալօղլուի հետ, զրուցեց Ս. Վարդանյանը, «Չայն համաշնական», 2007, N 5-6, նույնը՝ «Հանրապետական» ամսագիր, 2007, N 9, էջ 11-14, նույնը՝ Այլախոս և այլաղավան հայեր, Երևան, 2008, էջ 48-51: Տես նաև 110-118-րդ ծանոթագրությունները:

⁵⁹ Քազանցը Ս., *Համաշնյան զեփյուռ*, «Ակոս», Ստամբուլ, 2005, N 497: Տ. Լոքնազոյանի թարգմանությամբ տես «Չայն համաշնական» ամսաթերթ, 2006, N3-4: *Խաչիկյան Հ.*, *Եվս մի հրաշալի ծայնասկավառակ*՝ «Վօնա», այսինքն՝ «Ո՞վ է», «Չայն համաշնական» ամսաթերթ, 2006, N5-6: Սահակյան Լ., *Օսմանյան կայսրությունում համաշնահայերի նկատմամբ վարած բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները և ներկա իրադրությունը*, «Երկիր» շաբաթաթերթ, 2006, սեպտեմբերի 8: Նույնի, *Օսմանյան կայսրությունում համաշնահայերի բռնի մահմեդականացման*

Իսկ բաշ–համշենցիների լեզվում պահպանված մեծաթիվ հայերեն բառերի մասին են վկայում հուլանդացի գիտնական Ուլե Բլասինգի հրապարակած երկու մեծաթիվ ուսումնասիրությունները⁶⁰:

Թեև թուրք գիտնականները դեռևս չեն կարողանում ձեռք առնել պատմագիտությունը քաղաքական նկատառումներին զոհելու իրենց սովորույթից, բայց ուրախալի է, որ երբեմն գրքեր ու հոդվածներ են տպագրվում, որոնցում հիշատակվում են նաև Համշենի մասին պատմող հայկական աղբյուրները⁶¹: Ցավոք, դրանք ներկայացվում են որոշ խեղաթյուրումներով և միմիայն հերքելու միտումով, բայց ընթերցողները, թեկուզև այս ձևով, ծանոթանում են հայկական աղբյուրներին և տեղեկանում դրանց գոյության մասին: Ի վերջո, առանց հայկական նյութերի, Համշենի համակողմանի պատմությունը գրելու ցանկացած փորձ նախօրոք դատապարտված է:

Եվ միանգամայն անսպասելի էր, որ 1996թ. Ստամբուլում թուրքերեն թարգմանությամբ, առանձին գրքույկով լույս տեսավ համշենահայերի մասին ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի 1969թ. հրապարակած հոդվածը⁶²:

հետևանքները, «Չայն համշենական», 2006, N9–10: Նույնի, Հայկական երգերը բռնի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, «Չայն համշենական», 2007, N7–8, N9–10: Sahakyan L., The Armenian Language as a Remembrance and Manifestation of the Islamized Hamsheniens Ethnic Identity: "Armenian Folia Anglistika, International Journal of English Studies", 2007, N2, p. 162–173. Նույնի, Հայկական երգերը բռնի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. V, Երևան, 2008, էջ 243–260: Վարդանյան Ս., Սահմեդական համշենցիների բարբառով նոր երգ, «Չայն համշենական», 2007, N9–10: Նույնի, Մեկ երգի հինգ տարբերակ, «Չայն համշենական», 2008, N7–8:

⁶⁰ Uwe Bläsing, *Armenisches Lehngut im Türkentürkischen am Beispiel von Hemşin*, Amsterdam, 1992.

Uwe Bläsing, *Armenisch-Türkisch, Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet*, Amsterdam, 1995.

⁶¹ Sakaoğlu M. Ali, *Dünden Bugüne Hemşin, Karadeniz'den Bir Tarih*, Ankara, 1990. Hâle Soysü, *Kavimler Kapısı-1*, İstanbul, 1992.

⁶² Levon Haçikyan, *Hemşin Gizemi, Hamşen Ermenileri Tarihinden Sayfalar*, İstanbul, 1996, *վերահրատարակությունը*՝ 1997.

Ողջունելի է, որ վերջին տարիներս կրոնափոխ համշենցիներին նվիրված մի քանի գրքեր են թուրքիայում հրատարակել հենց իրենք՝ Ռիզեի և Արդվինի նահանգներում ծնված համշենցի հեղինակները՝ Ադնան Գենչը⁶³, Ալիյե Ալթը⁶⁴, Իբրահիմ Զարաջան⁶⁵, Ուղուր Բիրյոլը⁶⁶, Ալի Գյունդյուզը⁶⁷ և ուրիշներ⁶⁸:

1985թ. վրացի գիտնական Ծաթե Բաժաշին, իր «Հյուսիսարևելյան Անատոլիայում բնակվող հեմշինները»⁶⁹ հոդվածում քննադատելով թուրք հեղինակներին, որոնք «գիտակցաբար միակողմանի և կողմնակալությամբ են լուսաբանում ոչ թուրքական էթնիկական խմբերի հետ կապված հիմնահարցերը»⁷⁰, ինքն է ընկնում մի այլ ծայրահեղության մեջ: Նա մերժում է նաև հայերեն սկզբնաղբյուրներն ու հայ գիտնականներին՝ հայտարարելով, որ «հայերեն լեզվով գոյություն ունեցող գրականությունը գիտականորեն հավաստի չենք համարում»⁷¹: Ծ. Բաժաշին իր ծանոթագրություններում հիշելով «շատ հայ հեղինակների» վկայությունների հիման վրա գրված Բ. Թոռլաբյանի երեք հոդվածները, դրանք մերկապարանոց հայտարարում է «կողմնակալ»: Վրացի գիտնականին պետք է տեղեկացնենք, որ Բարունակ Թոռլաբյանը ծնունդով համշենահայ է, մի քանի տարի թուրք ջարդարարների դեմ կռվելուց հետո է ստիպված եղել լքել հայրենիքը և նրա հոդվածները ոչ միայն պրպտող գիտ-

⁶³ Adnan Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi, Hemşin, İstanbul, 2005.*

⁶⁴ Aliye Alt, *Tarihin ve Bugünün Aynasında Hemşin - Ermenileri, İstanbul, 2006. Տե՛ս նաև Алие Алт (Алис Костанян), Амшенские армяне (Точка зрения одной армянки), «Չայն համշենական», 2007, N1-3:*

⁶⁵ İbrahim Karaca, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler, İstanbul, 2006.*

⁶⁶ Uğur Biryol, *Gurbet Pastası, Hemşinliler, Göç ve Pastacılık, İstanbul, 2007. Տե՛ս նաև Վարդանյան Ս., Թուրքերեն հոդված մահմեդական համշենցիների մասին, Ջան Ուղուր Բիրյոլ, Հեմշինցիների մասին..., թուրքերենից թարգմանեց Լ. Սահակյանը, «Չայն համշենական», 2006, N 11-12: Նույնը, «Ազգ», 2007, փետրվարի 17: Նույնը, «Նոյյան տապան», 2007, օգոստոսի 3:*

⁶⁷ Ali Gündüz, *Hemşinliler, Dil-Tarih - Kültür, Ankara, 2002.*

⁶⁸ Fadime Kimdir, *Editörler Leyla Çelik - Ayşenur Kolivar, İstanbul, 2007.*

⁶⁹ Բաժաշի Ծաթե, *Հյուսիսարևելյան Անատոլիայում բնակվող հեմշինները, «Մնաթրքի», Թբիլիսի, 1985, N12, էջ 159 (վրացերեն):*

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 159:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 162:

նականի որոնումների, այլև, մեծավ մասամբ, անձնական փորձի, տեսածի ու լսածի արդյունք են, ինչով և խիստ արժեքավորվում են հատկապես նրա ազգագրական և բանահյուսական ուսումնասիրությունները:

Ծաթե Բածաշին, որպես զեղծարարության վառ օրինակ, բերում է Հայկական սովետական հանրագիտարանի 6-րդ հատորում տպագրված Լևոն Պետրոսյանի «Համշենցիներ» հոդվածը, քանի որ նրա գրականության ցանկի միակ հղումը՝ «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսում (1969, N2) տպագրված Լևոն Խաչիկյանի «Էջեր համշինահայ պատմությունից» հոդվածը, ըստ Բածաշիի, իրականում գոյություն չունի⁷²: Իր այս գյուտը նա արել է թերթելով... «Պատմա-բանասիրական հանդեսը» և ինքն իր համար բացահայտել, որ «ոչ միայն այս, այլև այս հանդեսի որևէ այլ համարում այս հոդվածը գոյություն չունի»: Մնում է ցանկալ, որ հարգարժան հեղինակը «Բանբեր Երևանի համալսարանի» այսուհետև չչփոթի «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» հետ՝ դրանով անհարմար կացության մեջ չզցի և՛ իրեն, և՛ «Մնաթորի» ամսագրի ընթերցողներին: Ի դեպ, հենց այդ, ըստ Բածաշիի, գոյություն չունեցող հոդվածն է որպես առաջաբան որոշ կրճատումներով վերահրատարակվել Բ. Թոռլաքյանի «Համշենահայերի ազգագրությունը» (Երևան, 1981) գրքում, նաև, ինչպես նշեցինք, 1997-ին թարգմանաբար հրատարակվել թուրքերեն⁷³, իսկ 2002-ին՝ նաև ռուսերեն⁷⁴:

Հետաքրքիր է նաև այն, որ Ծաթե Բածաշին կրոնափոխ համշենահայերի հայկական ծագումը հաստատող վրացի և այլազգի հետազոտողներին քաղվածաբար ներկայացնելուց հետո անսպասելիորեն եզրակացնում է, թե «Հենշինում բնակչության կեսից ավելին լազերից է բաղկացած, իսկ մնացած մասն իրենից ներկայացնում է խառնուրդ ռասա: Նրանց էթնոգենեզում գլխավոր դեր է խաղացել հայ-գրիգորյան եկե-

ղեցին, որին, ինչպես երևում է, միացել է լազերի որոշակի մասը»⁷⁵: Նա իր վարկածի հիմնական կռվաններն է համարում Աբխազիայի քրիստոնյա համշենահայերի բարբառի մասին վրացի հայագետ Իվանե Շիլակաձեի երկու հոդվածները⁷⁶, որոնց հղելով, Բածաշին հայտարարում է, թե համշենցիների լեզուն լի է լազերենից փոխառյալ քերականական և բառային ձևերով: Իրականում, Շիլակաձեն ընդամենը ենթադրում է, թե Համշենի բարբառի 5 բառ լազերենից է փոխառյալ և եզրակացնում, որ դա հարևանությամբ ապրող երկու ժողովուրդների համար բնական երևույթ է:

Բածաշին իր միտքը կրկնում է նաև իր թեկնածուական ատենախոսության մեջ, որի երրորդ գլուխը վերնագրված է «Хемшины»⁷⁷ և նվիրված է կրոնափոխ համշենահայերին լազական ծագում վերագրելուն: Հեղինակը դիմելով բացահայտ կեղծիքների, առանց որևէ փաստական հիմնավորման գրում է, թե «...Գիտնականների մեծ մասը հակված է համշենցիների մեջ տեսնել երկրամասի մի ժամանակ Հայ եկեղեցու գիրկն անցած (բնագրում՝ григорианизированных – Ս.Վ.) բնիկներին՝ ճաներին»⁷⁸: Ատենախոսության եզրակացությունների բաժնում նա, անցնելով գիտական պարկեշտության բոլոր սահմանները, գրում է. «Համշենցիները (բնագրում՝ хемшины – Ս.Վ.) իրենցից ներկայացնում են Լազիստանի որոշ ներքին շրջաններում առանձին կղզյակներով ապրող լազա-գրիգորյան ծագումով էթնոկրոնական փոքր համայնք: Էթնիկական առումով նրանք իրենցից ներկայացնում են լազա-հայկական խառնուրդ: Համշենցիների մի մասը մինչև այժմ պահպանել է հայերեն լեզուն՝ առատ հնամյա ձևերով և

⁷² Նույն տեղում, էջ 162:

⁷³ Levon Haçikyan, *Hemşin Gizemi. Hemşen Ermenileri Tarihinden Sayfalar. İstanbul, 1996, վերահրատարակությունը՝ 1997.*

⁷⁴ Хачикян Л., *Страницы истории Амшенских армян, Б. Г. Торлакян, Этнография амшенских армян, сборник статей и материалов, Краснодар, 2002, с. 18-30.*

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 160:

⁷⁶ Շիլակաձե Ի., *Նա մասնիկը ճաներենում և նա մասնիկը Համշենի բարբառում, Թբիլիսիի համալսարանի աշխատություններ, հ. 43, Թբիլիսի, 1951 (վրացերեն): Շիլակաձե Ի., Հայ-վրացական լեզվական հանդիպումներ (լազերենի և Համշենի բարբառի առնչությունները), Արևելյան բանասիրություն, Թբիլիսի, 1983, N5, էջ 32-39 (վրացերեն):*

⁷⁷ Бацаши Цатэ Назимович, *Этнорелигиозный состав населения Северо-Восточной Анатолии в XIX-начале XX веков, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тбилисский гос. университет, Тбилиси, 1988, с. 19-20.*

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 20:

քարթվելական լեզվական շերտերով: Նշված խմբի էթնիկական գիտակցությունը, հիմնականում, որոշվում է բնակության երկրով, այսինքն՝ նրանք իրենց համարում են լազեր, թեև ավելի քան վերջինները ենթակա են թյուրքացման: Եվ կենցաղում նրանք լազերից ոչնչով չեն տարբերվում»⁷⁹:

Տասը տարի անց՝ 1998 թ., Ստամբուլում հրատարակվեց ութ վրացի հեղինակների (այդ թվում՝ Ծ. Բաժաշիի) հոդվածների թուրքերեն թարգմանություններից կազմված «Տրապիզոնից Աբխազիա արևելասևծովյան ժողովուրդների պատմությունները և մշակույթները»⁸⁰ ժողովածուն, որը նվիրված է լազերին, համշենցիներին, չեփնիներին, մեգրելներին, սվաններին, օսերին և արխազներին: Գրքի առաջաբանը գրել է Ծ. Բաժաշին, բայց արդեն որպես Տրապիզոնում Վրաստանի գլխավոր հյուպատոսության գլխավոր քարտուղար: Հոդվածների հեղինակներն առանձին-առանձին չեն նշված, ուստի հայտնի չէ, թե ով է գրել համշենցիների մասին պատմող յոթ էջանոց նյութը, որում ընդունվում է համշենցիների հայկական ծագման փաստը⁸¹: Եթե Ծ. Բաժաշին է, ապա պետք է կարծել, որ նա իր նոր պաշտոնում հնարավորություն ունենալով տեղում շփվել համշենցիների հետ, փոխել է իր հնարածին վարկածը, ինչը միայն կարելի է ողջունել:

Ինչպես նշեցինք, մեծ էր կրոնափոխ, բայց հայախոս համշենցիների թիվը նաև Համշենին հարակից Խոփայի գավառում: 1878թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով Ռուսաստանին անցավ Խոփայից հյուսիս ընկած հատվածը, որում կային համշենցիներով բնակեցված գյուղեր: Այդ տարածքները մտան Բաթումի օկրուգի մեջ: Համշենցիների գյուղերն իրարից սահմանազատվեցին 1921թ. մարտի 16-ին ՌԽՖՍՀ-ի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրով, ըստ որի սահմանից այս կողմ մնացին Գըզըլ-Թոփրակը, ճառնալը, Գոնիոն, Կորիաթը, Ավքան (Ավգյան) և Սարփը, որոնցում բնակվում էին նաև կրոնափոխ համշենցիներ: Այդ բնակավայրերը նույն թվականին մտան վերոհիշյալ պայմանագրով

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 23:

⁸⁰ Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halkları Tarih ve Kültürleri, İstanbul, 1998.

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 70-76:

ստեղծված Աջարիստանի (Աջարիայի) Ինքնավար Հանրապետության կազմի մեջ:

Ըստ 1926թ. դեկտեմբերի 17-ի համամիութենական մարդահամարի Աջարիայում բնակվող 10476 հայերից⁸² բացի գյուղական վայրերում ապրում էր 625 (329 արական և 296 իգական) հայախոս կրոնափոխ համշենցի հայ хемшин (Khemchines)⁸³ և 19 (12 արական և 7 իգական) օտարահատակ хемшин⁸⁴, իսկ Հայաստանում հաշվառվել է 2 արական (хемшин) (համշենցի)⁸⁵: Ազգությունների լեզուներին նվիրված հարցմանն ի պատասխան նրանք իրենց մայրենի լեզուն համարել են հայերենը⁸⁶:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1944 թվականին, երբ բազմաթիվ կրոնափոխ համշենահայեր ռազմաճակատում էին, ԽՍՀՄ Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Ստալինի հուլիսի 31-ին ստորագրած թիվ 6279 «խիստ գաղտնի» որոշմամբ Աջարիայի 1385 "хемшин"-ները, այնտեղ բնակվող թուրքերի և քրդերի հետ արքորվում են Ղրղզստան և Ղազախստան⁸⁷: Ապրանքատար զնացքներով 17 օր տևած «ճանապարհորդության» ընթացքում նրանք շատ զոհեր են տալիս: Չեն արքորվում միայն մի քանի ընտանիքներ: Այսպես, իրարից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու սփռված այս տարաբախտ հայերը զրկվում են բոլոր իրավունքներից: Առանց զինվորական պարետի թույլտվության գյուղերից դուրս գալը համարվում էր հանցագործություն, ամուսնություններն իսկ կատարվում էին պարետի թույլտվությամբ: Ըստ Վ. Ջենսկովի, 1953թ. հունվարի 1-ի

⁸² Всесоюзная перепись населения 1926 года, Том XIV, ЗСФСР, (см. Отдел ССР Грузия), Москва, 1929, с.26:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 16, 21, 26, 28:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 39:

⁸⁵ Նույն տեղում, см. Отдел ССР Армения, с.7, 9. տես նաև «1926թ. Համամիութենական մարդահամար, Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն, բաժին 1», Թիֆլիս, 1929, էջ 7, 9:

⁸⁶ "Всесоюзная перепись...", см. Отдел "Пояснительные замечания к XIV тому" с. V, տես նաև «Համամիութենական մարդահամար...», էջ 52:

⁸⁷ Бугай Н. Ф., Гонов А. М., Кавказ: Народы в эшелонах (20-60-е годы), Москва, 1998, с.213-214.

դրությամբ հատուկ բնակավայրերում կար 1.397 «спецпоселенца» խեմշիլ՝ այդ թվում՝ Ղրղզստանում՝ 973, Ղազախստանում՝ 422 և Ուզբեկստանում՝ 2 խեմշիլ «хемшил»⁸⁸: Միայն Ստալինի մահից հետո են նրանք իրավունք ստանում անձնագիր ունենալ, բայց ազգությունը նշող կետում հայի փոխարեն գրվում է «խեմշիլ», երբեմն էլ «թուրք», այն պատճառաբանությամբ, որ հայերը քրիստոնյա են, իսկ նրանք մահմեդական:

Ղրղզստանի Օշի եւ Ղազախստանի Ջամբուլի մարզերում կան նաև բազմաթիվ քարոյալ քրդեր, որոնց մի մասը մյուսներից տարբերվելու համար իրեն կոչում է «համշենցի քուրդ»: Նրանք թրքախոս են և, ինչպես իրենք ու կրոնափոխ համշենահայերն են վկայում, դեռևս մի քանի տասնամյակ առաջ այդ «համշենցի քրդերի» մեծահասակները խոսում էին հայերեն և ասում էին, որ ծագումով համշենցի հայ են: Նրանք ևս 1944-ին են քարոյվել Աջարիայից, որտեղ 1926թ. մարդահամարի տվյալներով ապրում էր 3295 քուրդ⁸⁹: Ցավոք, ըստ հարցման աղյուսակի հնարավորությունների, հարցվողի պատասխանի տարբերակները խիստ սահմանափակ էին: Նրանք կարող էին նշել կամ էթնիկ անվանման լեզուն, կամ վրացերենը, կամ ռուսերենը, կամ այլ լեզու՝ առանց անվան նշումի: Քուրդ համարվող այս 3295 անձանցից՝ 273 արական և 249 իգական սեռի հարցվողները քրդերենը (նաև վրացերենն ու ռուսերենը) իրենց մայրենի լեզու չեն համարել: Թե ո՞րն է նրանց մայրենի լեզուն աղյուսակում չի նշվում: Այս քուրդ համարվող, բայց քրդերեն չիմացող և այն որպես օտար լեզու ընկալող տղամարդկանց (273) և կանանց (249) թվի համամասնությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ տվյալ պարագայում գործ ունենք մի ամբողջական համայնքի հետ: Կարծում ենք, որ այս թվերը վերաբերում են հենց «համշենցի քուրդ» կոչվող, նախկինում հայախոս, այժմ թուրքախոս դարձածներին:

⁸⁸ "Аргументы и факты", 1989, N 39 (30.09–6.10): Земсков В. Н., Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960, Москва, 2005, с.213–215.

⁸⁹ "Всесоюзная перепись ...", отдел Грузия, с. 26:

Այն, որ համշենցի կրոնափոխ հայերի մի հատվածին երբեմն շփոթել են քրդերի հետ, վաղուց է հայտնի: Պատճառը, երևի, համշենահայերի մի մասի հիմնականում խաշնարածությամբ զբաղվելն է եղել, բայց, հավանաբար, կային նաև այլ պատճառներ, որոնք, ցավոք, չեն ուսումնասիրվել: Է. Լիոզենը շրջագայելով Բաթումի նահանգում, 1905թ. գրում է, որ ամբողջ Արդվինի շրջանում համշենցի կրոնափոխ հայերին քրդերի տեղ են դնում և զարմանում են, որ նրանք խոսում են հայերեն. «Իսկապես, հակառակ բաշ-համշենցիների, նրանք պահպանել են իրենց նախնյաց լեզուն, ինչից չեն հրաժարվում: Նրանք ինձ պատմում էին, որ ինչ-որ ժամանակ եղել են քրիստոնյաներ...»⁹⁰:

Չթվարկելով կրոնափոխ համշենահայերին այս կամ այն կերպ անդրադարձած բոլոր հեղինակներին, նշենք, որ նրանց մասին հիշատակումներ կան նաև գիտական տեղեկատու հրատարակություններում. այսպես, Խորհրդային մեծ հանրագիտարանի 1957թ. տպագրված 46-րդ հատորում "Хемшины" հոդվածում նրանք դիտվում են 18-րդ դարի սկզբին մահմեդականություն ընդունած հայեր⁹¹, Գ. Շպաժնիկովի 1976թ. լույս տեսած «Արևմտյան Ասիայի երկրների կրոնը» գրքում հայերին նվիրված մասում առանձնացվում են «խեմշիլները», որպես «հայերի հետաքրքրական կրոնական համայնք»⁹², իսկ Ս. Բրուկը 1986թ. հրատարակած իր «Աշխարհի բնակչությունը» գրքում նրանց անվանում է «յուրահատուկ հայկական ազգագրական խումբ»⁹³:

Չետաքրքիր է, որ Թուրքիայի Կայսերի (Կեսարիա), Մալաթիա և Էլազըզ (Խարբերդ) քաղաքների համալսարանների գիտնականները ևս, Ազգային անվտանգության խորհրդի հանձնարարությամբ, ուսումնասիրելով Թուրքիայի ազգային փոքրամասնություններին, 2000թ. իրենց կազմած գեկուցագրում, մյուս ազգային փոքրամասնությունների՝ հայերի, քրդե-

⁹⁰ Лиозен Э., *Узч. шзту.*, էջ 169:

⁹¹ Большая Советская энциклопедия, т. 46, Москва, 1957, с.118.

⁹² Шпажников Г. А., *Религия стран западной Азии. (Справочник)*, Москва, 1976, с. 266.

⁹³ Брук С. И., *Население мира. Этнографический справочник*, Москва, 1986, с. 434.

րի, արաբների, լազերի կողքին նշում են Ռիզեի և Արդվինի նահանգների 13 հազար համշենցիներին⁹⁴: Սրանով, փաստորեն, թուրքերը հենց իրենք են հերքում համշենցիների թուրքական ծագման ստահող վարկածը և, ըստ վիճակագրական տվյալների հրապարկման թուրքական ավանդույթների, որպես ազգային փոքրամասնություն, նվազեցնում նրանց թիվը: Այնինչ, իմ մոտավոր հաշվումներով, միայն Արդվինի նահանգի հսոփայի գավառի 32.209 (2007թ.) բնակիչներից շուրջ 20.000-ը համշենցի է: Նրանք բնակվում են հսոփա քաղաքում (բնակչությունը՝ 17.400 մարդ), ինչպես նաև մի շարք գյուղերում: Քանի որ Թուրքիայում բնակավայրերի անվանափոխությունը դարձել է պետական քաղաքականության բաղադրիչ, ուստի ստիպված են փակագծերում նշել նաև գյուղերի նախկին անունները՝ Քոյունջուլար (Չալունա, Չալունա), Բաշոբա (Խիզի, Խիզոբա), Չավուշլու, Յուդերե (Չուրփիջի, Չուրբուջի), Գյունեշի (Չադրինա, Չարգինա), Բալըբլը (Չենդիդ), Յենդեք (Գարջի), Էշմեքայա (Արդալա), Չիմենլի, Փընարլը (Անչիոդ, Անչորոխ), Քենավիաշա (Մաքրիյալ) և համանուն գյուղախումբ՝ Քայա (նրա կազմում հետևյալ գյուղակները կամ թաղամասերը՝ Շանա, Չաքմադին, Փափաթ, Յալբաշը), Չամուռլու (Չանչախանա, Չանչադուն), Ուչքարդեշ, Քազիմիյե (Վեյի Սարփ), Օսմանիյե, Քարասմանիյե (Խեձելուն), Քյոփրուշու Դերեիչի (գյուղախումբը 2000թ. ուներ 4.129 բնակիչ, իսկ 2007-ին՝ 4.597): Համարյա 2.000 կրոնափոխ, բայց հայախոս համշենցիներ են բնակվում նաև հարևան Բորչկայի գավառի (բնակչությունը 2007թ.՝ 24.133) Բորչկա ավանում և Չիֆթեփընար (Չիսալա), Գյուրեշեն (Բելլիվան, Բելլեվան, Բաղլիվան), Յեշիլքոյ (Գենչլեր, Մանասթըր) գյուղերում: Եթե Ռիզեի նահանգի համշենցիներին էլ զումարենք, ապա ընդհանուր թիվը 13.000-ը շատ կգերազանցի:

Կրոնափոխ համշենահայերի պատմությունը, բարբառը, ազգագրությունն ու բանահյուսությունը ուսումնասիրելու նպատակով 1984 և 1987թթ. եղել են Ղրղզստանում, Ղազախստանում, Ուզբեկստանում և Ռուսաստանի Կրասնոդար

րի երկրամասում⁹⁵: Նրանց որոշ պատվիրակներ էլ Հայաստանում բնակություն հաստատելու հնարավորություններին ծանոթանալու համար 1984-ին և 1988-ին հյուրընկալվել են Երևանում:

Կրոնափոխ համշենահայերն ապրում են փոքր խմբերով, տեղացիների հետ խառը տարաբնակմամբ: Անկախ գյուղերի հեռավորությունից համախմբված են. թե՛ ուրախության, թե՛ տխրության պահերին միասին են: Հիմնականում զբաղվում են երկրագործությամբ և անասնապահությամբ, մասնավորապես խաշնարածությամբ:

Աքսորից հետո զգալի փոփոխություններ է կրել համշենահայերի տնաշինությունը⁹⁶: Ղազախստանում տափաստա-

⁹⁵ Վարդանյան Ս., Համշենահայ փայտաշեն կառույցը (Հայկական ժողովրդական ճարտարապետության ևս մեկ տարբերակ), «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք», Երևան, 1985, N3, էջ 6-11: Նույնի, Կրոնափոխ համշենահայերին պատմա-ազգագրորեն ներկայացնելու փորձ. Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված 1984-1985թթ. ազգագրական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին, Երևան, 1987, էջ 95-97: Նույնի, Համշենցի հայերի լարային նվագարանները, Հայ ժողովրդի մշակույթի հետազոտման հարցեր, ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, 1988, էջ 86-87: «Չայն համշենական», ժողովածու, գիրք 3-րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Սերգեյ Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 208-246: Նույնի, Համշենահայերի բնակարանային համալիրը և կրած փոփոխությունները, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, 1990, էջ 64-67: Նույնի, Համշենի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ» պարբերաթերթ, Երևան, 1991, N1, էջ 3-4: Նույնի, Համշենի մուսուլման հայերը, «Իրան-Նամե», 1993, N4, էջ 12-13: Նույնի, Նախկին հորհրդային Միությունում բնակվող մահմեդական հայերը, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1996, թիվ 1-4, էջ 189-200: Նույնի, Համշենցի մուսուլման հայերի ուսումնասիրության պատմությունից, «Իրան-Նամե», 1998, N1-3, էջ 2-11: Вартамян С., Армяне-мусульмане, Россия-Армения-Иран: диалог цивилизации, Кавказский центр иранистики, доклады и тезисы докладов международной конференции, Ереван, 1999, с. 29-30. Վարդանյան Ս., Մահմեդական համշենահայերը՝ Մեծ եղեռնի վկաներ, «Չայն համշենական», 2006, N 3-4: Նույնի, Մահմեդական համշենահայերը՝ Մեծ եղեռնի վկաներ, «Եզերք» ամսագիր, 2007, N 2, էջ 40-43:

⁹⁶ Վարդանյան Ս., Համշենահայ փայտաշեն կառույցը (Հայկական ժողովրդական ճարտարապետության ևս մեկ տարբերակ), «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք», Երևան, 1985, N3, էջ 6-11: Նույնի, Համշենահայերի

⁹⁴ Etnik rapor Malatya dosyasından çıktı, "Agos", İstanbul, 2008, Haziran 13 (N 637):

նային տեղանքի, չոր կլիմայի և անտառների բացակայության պատճառով տները կառուցվում են աղյուսից, մեկ հարկանի: Հում աղյուսով են կառուցվում գոմը, ամառային խոհանոցը, ամբարը, բաղնիքը և այլն: Բակում պատվավոր տեղ ունեն սավքին⁹⁷ և փուռը, հազվադեպ՝ երկանիվ շարժական փուռը:

Ի տարբերություն Ղազախստանի, Ղրղզստանը լեռնային և համեմատաբար անտառներով հարուստ հանրապետություն է: Այդ գործոնը որոշ դրոշմ է դրել կրոնափոխ համշենահայերի տների վրա, որոնք թեև հիմնականում կառուցվում են հում աղյուսից և սպիտակեցվում, բայց բոլոր օժանդակ շինությունները փայտից են: Այստեղ էլ տները մեկ հարկանի են, գոմերից առանձին: Ինչպես Ղազախստանում, այստեղ էլ եգիպտացորեն քիչ մշակելու հետևանքով անհետացել է համշենցիների ավանդական կորոբը⁹⁸:

Այստեղ էլ սավքին և փուռը, ինչպես Ղազախստանում, հար ու նման են տեղացիների պատրաստածին:

Ուզբեկստանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, ՌԴ Կրասնոդարի երկրամասի, Ռոստովի և Վորոնեժի մարզերի կրոնափոխ համշենահայերը բաժանված են մի քանի տասնյակ ազգակցական խմբերի: Ամենամեծը Կարաիբրահիմովները (Կարաիբրահիմով) ազգատոհմն է (շուրջ 400–500 հոգի), որի մեծ մասը համախմբվել էր Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում: Ազգատոհմի անվանադիրը Իբրահիմն է: Ըստ 1987թվականին իմ կազմած տոհմա-

բնակարանային համալիրը և կրած փոփոխությունները, տես Հանրապետական գիտական նստաշրջան 1986–1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, 1990, էջ 64–67:

⁹⁷ Սավքին 4–6 քմ ուղղանկյուն կամ քառանկյուն, ծաղաշար եզրերով փայտե կամ երկաթե բարձր թախտ է:

⁹⁸ Կորոբը համշենահայերի ավանդական մթերանոցն է, որը կառուցվում է բակում, սյուների կամ ցցերի վրա, որպեսզի կենդանիներին հասու չլինի: Պատերը հյուսվում են ճյուղերից կամ բարակ ծառաբներից, երբեմն էլ լինում են տախտակածածկ, այնպես որ օդ խաղա և կորոբում պահվող եգիպտացորենը չփչանա: Ելունուտի համար օգտագործում են շարժական սանդուղք:

ծառի հետևում էր յոթ սերունդ: Նրանք հիշում են, որ իրենց նախկին ազգանունը Ջերմըզցի (այսինքն՝ ճերմակյան) է եղել: Եթե մյուս ազգատոհմերում գերակշռում են թխահերները, ապա Կարաիբրահիմովները (Կարաիբրահիմովները) հիմնականում խարտյաշ են և կապուտաչյա, և դրանով էլ բացատրում են իրենց Ջերմըզցի կոչվելը: Հետաքրքրական է, որ Տրապիզոնից արևելք, Սև գետի հարևանությամբ, Յոնուրայի վիճակում գտնվող նշանավոր Կալաֆկա գյուղում, ուր Տեր Կարապետի ընտանիքի հետ ապաստանել էին Սև գետի կրոնափոխության արյունոտ սպանդից այլ փրկվածներ ևս, 20–րդ դարասկզբին 11 տուն ճերմըզցի (ճերմակյան) կար⁹⁹: Հավանաբար, նրանք և Կարաիբրահիմովները (Կարաիբրահիմովները) նույն ազգատոհմի քրիստոնյա և մահմեդական ճյուղերն են:

Կրոնափոխ համշենցիները սովորաբար խուսափում են խառնամուսնություններից, բայց վերջին տասնամյակներում այլազգիների հետ ամուսնությունների զգալի աճ է նկատվում: Ընտանիքները բազմանդամ են, հաճախ ունենում են 5–7, երբեմն 10 երեխա: Ղրղզստանում նրանք հաճախում են ղրղզական, իսկ Ղազախստանում, Ուզբեկստանում, Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասում, Ռոստովի ու Վորոնեժի մարզերում՝ ռուսական դպրոցներ: Չնայած ուսումնատենչությանն ու արտակարգ ընդունակություններին, ծնողները զգուշանում են զավակներին օտար վայրեր ուղարկել՝ բարձրագույն կրթության: Սակայն 1970–80–ական թվականներից սկսած այդ արգելքը հաղթահարելով՝ բարձրագույն կրթություն են ստացել բազմաթիվ երիտասարդներ:

Կրոնափոխ համշենահայերը շատ մեծ նշանակություն են տալիս ավագության կարգին՝ բոլոր հարցերը լուծում են ընտանիքների գլխավորները կամ ավագները: Նույնիսկ սովորական խոսքուզրույցի ժամանակ ավագների ներկայությամբ հաճախ կրտսերները չեն խոսում:

⁹⁹ Թողաբյան Բ., Համշենահայերի ազգագրությունը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 13, Երևան, 1981, էջ 41: Տես նաև Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի, պատմագրեց Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), Պէլրութ, 1967, էջ 390:

Թեև օտարներից խուսափում են, բայց հյուրասեր են, օգտագործում են ավանդական ճաշատեսակներ: Արդուզարդով ձգտում են չտարբերվել հարևան ժողովուրդներից, բայց դրա հետ մեկտեղ որոշ չափով պահպանել են իրենց տարազի տարրերը: Ուրախությամբ պետք է նշեն, որ 1995թ. Մոսկվայում լույս տեսավ Իգոր Կուզնեցովի՝ Պոնտոսի հայերի հագուստին նվիրված արժեքավոր աշխատությունը, որում նա քանիցս անդրադառնում է նաև կրոնափոխ համընդհանրի հազուկապին¹⁰⁰:

Կրոնափոխ համընդհանրները բնութագրվում են իբրև քաջ, աշխատասեր, սակավապետ, լրջախոհ, զգուշավոր, ինքնամփոփ և բարոյական խիստ չափանիշներով առաջնորդվող: Ընդհանուր առմամբ կրոնամուլ չեն, եթե նույնիսկ մզկիթ կա, ապա այցելում են բացառապես 50–60–ից բարձր տարիքի տղամարդիկ¹⁰¹: Նրանք գիտեն, որ իրենց նախնիները մահմեդականություն են ընդունել արյունոտ սպանդի հետևանքով: 1987թ. Ղրղզստանում մոլլա Յեմդի Ակբույուկօղլին¹⁰² (ծնվ.՝ 1904թ., Գոնիոյում), այդ հաստատելով բերեց մի արաբատառ ձեռագիր մատյան: Նրա ասելով, գրքում կրոնական նյութերի, զանազան բուժամիջոցների և այլնի հետ, հիշատակումներ կային նաև համընդհանրների բռնի կրոնափոխության մասին: Գրառումը կատարվել էր հնում հեղինակը խոջա Ակբույուկօղլի Ալի էֆենդին էր: Ըստ այդմ, կրոնափոխությունը տեղի է ունեցել 1780–ա-

¹⁰⁰ Кузнецов И. В., *Одежда армян Понта. Семиотика материальной культуры*, Москва, 1995. *Տե՛ս նաև նրա մյուս հոդվածները՝* *Заклинания от засухи амшенских армян*, «Советская этнография», Москва, 1991, N 1, с. 86-90. *Турки-хемшилы или исламизированные армяне? (случай «неясной» этнической идентичности)*, «Диаспоры», Москва, 2000, N1-2, с. 226-258. *Его же, Хемшилы – не турки, а исламизированные армяне*, «Новое время», 2001, 28 апреля: *Նույնը, Хемшилы – тоже армяне*, «Голос Армении», 2001, 3 мая.

¹⁰¹ *Վրասնդարի երկրամասում բնակություն հաստատած կրոնափոխ համընդհանրների ազգագրության մասին տես* Григорьян К. Э., *Грани идентичности, социальное пограничье как фактор формирования этнического самосознания (на примере субэтнических групп армян)*, Москва, 2006, с. 32-42.

¹⁰² *Գրառումը կատարել են* 1987թ. Ղրղզստանի Օշի մարզի Սուզակի շրջանի Բեգաբադ (Սթաբեկով) գյուղում:

կան թվականներին: Չեռագրի այդ հատվածն, իրենց վկայությամբ, մի քանի տարի առաջ կարդացել են նաև մոլլա Յեմդիի ազգականներից ոմանք, բայց ինչպես նա էր հավաստիացնում, այնուհետև, թրջվելու հետևանքով այն ջնջվել է:

Ամենամեծ տոհմի Կարաիբրահիմօղլիների ավագը՝ Իսխակ Կարաիբրահիմովը¹⁰³ (ծնվ.՝ 1888թ. Գոնիոյում) 1984թ. վկայեց, որ իր մեծերից լսել է, թե իրենք կրոնափոխվել են ջարդի հետևանքով և որ իրենց նախնիները Յամշեն են գաղթել Վանից: Ինքը՝ Իսխակը, որը մեծահարուստ ու ճանաչված ընտանիքի գավակ է եղել, Մեծ եղեռնի տարիներին իրենց գյուղում թաքցրել է Արդվինի և այլ վայրերի 18 հայերի, որոնց այնուհետև անտառներով անցկացրել է ապահով վայրեր: Նման ձեռնարկումները կարող էին ծանր հետևանք ունենալ, որովհետև թուրքերը սպառնում էին, թե քրիստոնյա հայերին կոտորելուց հետո կրոնափոխների հերթն է գալու, որովհետև նրանք, միևնույն է, հայ են: Այդ է հաստատում նաև Դուրսուն Կարաբաջակօղլին (ծնվ. 1905թ. Գոնիոյում): (Նա 1968թ., որպես Միջին Ասիայի համընդհանրի պատվիրակ այցելել է Չայաստան, փորձել պետական ատյաններում լուծել իր հայրենակիցներին Չայաստանում վերաբնակեցնելու հարցը, բայց այլևայլ պատճառներով ծրագիրը չի իրագործվել): 1984թ. Կրզըլ–Կիյա քաղաքում նա ինձ պատմեց, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրենց ընտանիքը տեղափոխվել է Խոփայի մոտակա Չանչախանա (այժմ՝ Չանուռլու) գյուղ՝ քեռիների մոտ: 1915թ. իրենց ազգականներից Օսման Մուսլօղլին, ցանկանալով հեռու մնալ պատերազմի թատերաբեմից, որոշում է ընտանիքով Չանչախանայից մեկնել Կոստանդնուպոլիս, բայց նավի վրա հայերեն խոսելու պատճառով թուրքերը նրա ողջ ընտանիքը մորթում են և նետում ծովը: Դուրսուն Կարաբաջակօղլին ասաց, որ թեև այն ժամանակ ինքը փոքր էր, բայց ինքն ու գյուղի բոլոր երեխաները գիտեին, որ հայերեն խոսելը մահացու վտանգ է, բայց հայերենից բացի այլ լեզու չգիտեին:

¹⁰³ *Գրառումը կատարել են* 1984թ. Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, ուր, իմ հաշվարկով, այդ թվականին բնակվում էին 48 տուն 286 կրոնափոխ համընդհանրներ: 40 տուն կրոնափոխ համընդհանրներ էին ապրում նաև Ջամբուլի մարզի Սվերդլովի շրջանի Ռովոնոյե գյուղում:

Այնուհետև Կարաբաջակոլիների ընտանիքը տեղափոխվում է Ջալունա (այժմ՝ Խոփայի գավառի Քոյունջուլար գյուղը), իսկ հետո հասնում Թերմեի Կոճամանբաշի հայկական գյուղ, որի բնակիչներին աքսորել էին և կոտորել: Մի գիշեր նրանց տուն են գալիս չորս հայեր և ասում, որ լեռներում կան փրկված հայեր և գյուղ են իջել նրանց համար ուտելիք տանելու: Հայրը՝ Աբդուլան, նրանց պատմությունները լսելով արտասվում է և նրանց է տալիս մի կով, առատ ուտելիք, անհրաժեշտ այլ պարագաներ: Հաջորդ օրը այդ մարդիկ վերադառնում են, բերում են կովի կաշին, նաև իրենց հետ՝ երկու երեխաներով մի կին, խնդրում, որ մնան այդ տանը, իսկ իրենք կրկին բարձրանում են լեռները: Որոշ ժամանակ միասին ապրելուց հետո Կարաբաջակոլիները վերադառնում են Գոմիո, իսկ հետագայում իմանում, որ գյուղում մնացած այդ կնոջն ու երեխաներին թուրքերը մորթել են:

Ի դեպ, Դուրսուն Կարաբաջակոլին ասաց, որ ինքը լավ է հիշում, որ մինչև Միջին Ասիա աքսորվելը իրենք հաց թխելիս խմորի գնդերի վրա օդում խաչ էին անում, միայն մեկի վրա խաչ չէին անում, որովհետև դա կենդանիների բաժինն էր: Իսկ Չիրկինոյի (Ղազախստան) ռուսական դպրոցի տնօրեն Ջելալ Կարաիբրահիմովը (ծնվ. 1955թ.) 1984թ. վկայեց, որ իր մանկության տարիներին ոչ միայն խմորի գնդերի վրա էին օդում խաչ անում, այլև գնդերը բացելուց (գրտնակելուց) հետո ավեզրով խաչ էին դաջում:

Մեկ ուրիշը՝ մոլլա Հաքի Քոշանիծեն¹⁰⁴ (ծնվ.՝ 1900թ.), որին խոստացել էին իր Քոշանեղօղլի ազգանունը վրացականացնելու դեպքում չաքսորել, բայց դրժել էին խոստումը, պատմում էր, որ մեծերից լսել է, թե իրենք անեցիներ են, որ 680 տարի առաջ Անի քաղաքում, ուր 8 հազար ընտանիք էր ապրում, երկրաշարժ է եղել, և շատերն են զոհվել, իսկ որբերը սփռվել են տարբեր վայրերում: Նրանք, ովքեր ընկել են թուրքերի ձեռքը՝ կրոնափոխվել են և լեզուն մոռացել, իսկ իրենց նախնիները, քանի որ խմբով են եղել, թեև կրոնափոխ-

¹⁰⁴ *Գրառումը կատարել են 1984թ. Դրղաստանի Օշի մարզի Ֆրունզեի շրջանի Ուչ-Կորգան գյուղում, ուր, իմ հաշվարկով, այդ թվականին բնակվում էին նաև 29 տուն 226 կրոնափոխ համաձայնակալներ:*

վել են, բայց լեզուն չեն մոռացել: Ըստ նրա, համաձայնակալներն այս անեցիների հետնորդներն են:

Այս պատմությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է, թե որքան ուժեղ է նշանավոր Անի քաղաքի մասին ժողովրդի հիշողությունը, որ այսքան դարեր անց, նույնիսկ օտար հավատով, արաբերեն գրել-կարդալ իմանալու շնորհիվ շրջակա դրդական գյուղերում ու մոտակա Կրզըլ-Կիյա քաղաքում մեծագույն հարգանք վայելող և մոլլա Հաքի անվանվող այս մարդը Պամիրի ստորոտում, Դրղաստանի հեռավոր գյուղերից մեկում նստած հպարտանում է իր անեցի ծագմամբ: Հետաքրքրական է, որ 1893-ին Նովոչերկասկում, «Նոր-դար» թերթի թղթակցին ևս կրոնափոխ համաձայնակալները պատմել են իրենց անհական ծագման վարկածը, ըստ որի «Հենչինի նախկին հայերը (այժմեան տաճիկներ) Անի քաղաքի գաղթականներից են: Դրանք ի սկզբանե 7 տուն գաղթել են Անիից, ապա երկար տարիների ընթացքում բազմաճյուղ կազմել են 54 գիւղ, իւրաքանչիւր գիւղը 200, 100, 60, վերջապէս, աւել կամ պակաս տուն բնակիչներով»¹⁰⁵:

Մեր գրույցի ընթացքում Հաքի Քոշանիծեի թոռը՝ Հաքիբ Քոշանիծեն (ծնվ. 1953թ.), որը ևս հպարտանում էր իրենց անեցի ծագմամբ, հուզմունքով ասաց. «Ազգությամբ ու արյունով հայ են, բայց մահմեդական են, լեզուս հայերեն է՝ Համաձայն բարբառը, թեև դպրոցում իմ պահանջով մատյանում ազգությունս նշում էին հայ, բայց անձնագրում գրվեց խենչիլ, անունս արաբական է, ազգանունս՝ վրացական (մերոնց խաբել են թե ազգանունը փոխեք, չենք աքսորի), ծնվել են Կիրգիզիայում, սովորել ռուսական դպրոցում, ազատ խոսում են ղազախերեն, ուզբեկերեն և կիզիզերեն, բայց գրական հայերեն չգիտեն: Այս ի՞նչ աշխարհ է, ի՞նչ ազգ ենք, ի՞նչ ճակատագիր է»:

Հաքիբ Քոշանիծեի տիկինը՝ Կրզըլ-Կիյայի ռուսական դպրոցի ուսուցչուհի Թամարա Քոշանիծեն (օրիորդական ազգանունը՝ Փոցքորոլի, Փոցքարովա, ծնվ. 1956թ.) պատմեց, որ 1973թ. Ֆրունզեի (Բիշքեկ) տարբեր բուհերում սովորող 18

¹⁰⁵ *Պիրո, Տաճկացած հայեր, «Նոր-դար» թերթ, Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 21 (N227):*

համշենցի ուսանողներով հավաքվել են և քննարկել, թե ինչ անեն, որ պահպանեն իրենց ժողովրդական երգերը, պարերը, երաժշտությունն ու բանահյուսությունը, և Ֆրունզեում սովորող տարբեր ազգերի ուսանողների մեծ խումբ էլ ստեղծեց իրենց երգի-պարի համույթը: Որոշում են, որ յուրաքանչյուրը գրի առնի իր լսած ժողովրդական երգերը, բայց հայկական տառերը չգիտեին, իսկ ռուսականները չէին բավականացնում: Փորձում են նոր այբուբեն հորինել, բայց անհաջողության են մատնվում: Նրանք որտեղի՞ց իմանային, որ կրոնափոխ համշենցիների բանահյուսության նմուշներ են գրառվել իրենցից դեռևս 100 տարի առաջ: Համշենցի նշանավոր ազգագրագետ Սարգիս Հայկունին 1895-ին «Արարատ» ամսագրում հրատարակել է 1870-ական թվականներին Սև գետում իր լսած պարերգերը (58 տող)¹⁰⁶: Ի դեպ, Հայկունու հրատարակած երգերից մեկի տարբերակը, քրիստոնյա բաշ-համշենցիներից Հակոբ Մեղավորյանի գրառմամբ տպագրել է Է.Լիոզենը¹⁰⁷: Ս. Հայկունու աշակերտներից Վահան Խոյյանը (հետագայում՝ քահանա), հինգ տարի ուսուցիչ է եղել Սյուրմենեում (գ. Փերվանե) և այդ ընթացքում գրառել է ոչ միայն հայոց կրոնափոխության բավական մանրամասն պատմությունը, այլև նրանց բանահյուսության հարուստ հավաքածու է կազմել: Շուրջ 350 մեծադիր էջից բաղկացած այդ ժողովածուն նա տպագրության նպատակով 1883թ. ուղարկել է Թիֆլիս և հետքերը կորցրել: Տասնամյակներ անց նա փորձել է համշենահայերի կրոնափոխության պատմության որոշ դրվագներ վերականգնել իր հուշագրությունում, բայց շատ բան անդառնալի մոռացված էր¹⁰⁸: Ցավոք, Թիֆլիսում կորել են նաև արևելահայ նշանավոր երգահան և խմբավար Գրիգոր Սյունու՝ համշենահայերից գրառած երգերի տետրերը: Երրորդ դեմքով գրված նրա ինքնակենսագրականից տեղեկանում ենք, որ 1908թ. Բաթումից անցնելով թուրքական ափ, ոչ միայն Տրապիզոնում, Սամսոնում և Կիրասոնում կազմակերպում է նվագախմբեր ու երգչախմբեր, այլև «Տրապիզոնը կենտրոնավայր ընդունելով՝ նա

հնարաւորութիւն է ունենում ուսումնասիրել Սիւրմենի, Կարատրէ և Եամբուլի գետերու հովիտների Հայնակների (հայ մահմեդականների) կեանքն ու կենդանի մնացած կէս հայկական, կէս թրքական խօսքերով ժողովրդական երգերի բեկորները: 1910-ին անցնելով Էրզրում, նա այնտեղից շարունակում է այդ գործը աւելի լայն մասշտաբով, տարածելով իւր գործունեութիւնը ամբողջ Համշենի, Ճերմելի տէրէսիի, Թորթումի և շրջակայքի մէջ: Այդ ուսումնասիրութիւնների արդիւնքները 2 մեծ տետրակների մէջ պարփակած նա ներկայացրել էր Թիֆլիզում Սայիլեան էքսպեդիցիայի (բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսյանին). չհասկացւեց, թէ ինչ բախտի արժանացաւ»¹⁰⁹: 1918-ին կրոնափոխ համշենահայերից 115 բառ է վրացատառ գրառել Ի. Կիպչիձեն, ինչի հիման վրա Ն. Սառը 1925-ին տպագրել է «Նյութեր Համշենի բարբառի մասին» հոդվածը¹¹⁰: Շուրջ չորս տասնամյակ լռությունից հետո նշանավոր արևելագետ Ժորժ Դյումենզիլը 1962թ. Ստամբուլում մի մահմեդական համշենահայ ուսանողից լատինական տառադարձությամբ գրառել է որոշ բանահյուսական նյութեր¹¹¹, այնուհետև մի քանի տարի ամռանը հանդիպելով նրան, նոր նմուշներ է գրառել և ֆրանսերեն թարգմանությանը զուգահեռ երեք գրույց հրատարակել¹¹²: Ստամբուլում նա նյութեր է ժողովել նաև մի տասնութամյա մահմեդական համշենահայից, որոնք (երեք գրույց և ինը խաղիկ) հրատարակել է համապատասխան գիտական մեկնաբանություններով և զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությամբ¹¹³: Իսկ 1967թ. Բաթումում մահմեդա-

¹⁰⁶ Հայկունի Ս., *Նշվ. հոդվածը*, էջ 293-294: Տե՛ս նաև «Չայն համշենական», 2008, N1-3:

¹⁰⁷ Лиозен Э., *Նշվ. աշխ.*, էջ 170-171:

¹⁰⁸ Տե՛ս Խոյյանի հուշագրությունը, էջ 18:

¹⁰⁹ Միևի Գրիգոր, *Հայ երաժշտութիւն, Երեւան, 2005, էջ 115-116:*

¹¹⁰ Марр Н., *Материалы по хемшинскому наречию армянского языка (по записи И.А. Кипшидзе), Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук, т. 1, Ленинград, 1925, с.75-80.*

¹¹¹ Dumézil Georges, *Notes sur le parler d'un Arménien musulman de Hemşin, Mémoires de L' Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, coll. in 8°, tome LVII, fasc. 4, 1964.*

¹¹² Dumézil Georges, *Trois recites dans le parler des Arméniens musulmans de Hemşin, Revue des études Arméniennes, tome 4, Paris, 1967, p. 19-35.*

¹¹³ Dumézil Georges, *Notes sur le parler d'un Arménien musulman d'Ardala (Vilâyet de Rize), Revue des études Arméniennes, tome 2, Paris, 1965, p. 136-142: Dumézil Georges, Un Roman Policier en Arménien d' Ardala. Revue des études Arméniennes, tome XX, Paris, 1986-1987, p. 7-27:*

կան համշենահայերի հանդիպելով, տասնմեկ խաղիկ (մանի) է գրառել Բարունակ Թողլաքյանը¹¹⁴: Իմ գրառած նյութերի մի մասը (ինը հեքիաթ և իրենց նոտագրությամբ մեկ երգ ու քանութ խաղիկ՝ կից բառարանով) 1989թ. հրատարակվել է «Չայն համշենական» ժողովածուի 3-րդ հատորում, ինչպես նաև թերթերում և ամսագրերում¹¹⁵: Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառին նվիրված իրենց լեզվաբանական ուսումնասիրությունը և Արդվինի նահանգից սերված, իր անձը բացահայտել չցանկացած մի 25-ամյա համշենցուց գրառված 4 գրույցը, մի քանի հանելուկները, ասացվածքները և երգերը 1996-ին հրատարակեցին Հարվարդի համալսարանի գիտնականներ Բ. Վոքսը, Ս. Լա Փորտան և Է. Թաքերը¹¹⁶:

Այդ հրապարակման մեջ Արդվինի նահանգի (այսինքն՝ Խոփայի և Բորչկայի գավառների) կրոնափոխ համշենցիների լեզուն անվանվում է «հոմշեցմա» (homshetsma)¹¹⁷: Հետագայում Վոքսը Ռիզեի նահանգի մահմեդական և թուրքախոս համշենցիների լեզվում պահպանված հայերեն բառերն ու տեղանուններն էլ է կոչում «հոմշեցմա»: Նա նույնիսկ Սամսոնի, Օրդուի, Կիրասոնի, Տրապիզոնի, ինչպես նաև Վրաստանի (երևի նկատի ունի Աբխազիան) և Ռուսաստանի քրիստոնյա համշենահայերի բարբառն է անվանում «հոմշեցմա»¹¹⁸:

¹¹⁴ Թողլաքյան Բ., *Խոփացի համշենահայերը, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 8, էջ 28-29: Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բ. Թողլաքյանը, Երևան, 1986, էջ 90-92:*

¹¹⁵ Չայն համշենական, ժողովածու, գիրք 3-րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Սերգեյ Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 208-246: Վարդանյան Ս., Համշենի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ» պարբերաթերթ, Երևան, 1991, N1, էջ 3-4: Վարդանյան Ս., Համշենի մուսուլման հայերը, «Իրան-Նամե», 1993, N4, էջ 13: «Ժամանակ» թերթ, Երևան, 1999, (16 ապրիլի), N 45, «Չայն համշենական» ամսաթերթ, 2006, N1-2:

¹¹⁶ B. Vaux, S. La Porta, E. Tucker. *Ethnographic Materials from the Muslim Hemshinli with Linguistic Notes. "Annual of Armeninan Linguistics"*, Volume 17, Cleveland State University, 1996, pp. 25-45.

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 26:

¹¹⁸ Vaux B., *Homshetsma, The Language of the Armenians of Hamshen, The Hemshin, History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Edited by Hovann H. Simonian. New York, 2007, pp. 257-278:

Պետք է նշենք, որ «մա» վերջավորությունը համընկնում է բացառական հոլովի վերջավորությանը:

Ցայսօր գրառված բանահյուսական նմուշներն իրենց զուգահեռներն ունեն թե՛ քրիստոնյա համշենահայերի, թե՛ առհասարակ Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածներում հավաքված բանարվեստի ստեղծագործությունների հետ և առավել կամ նվազ ամբողջական տարբերակներ են: Հատկանշական է, որ մեր օրերում ևս կրոնափոխ համշենցիները այլևայլ առիթներով խաղիկներ են հորինում: Նրանք հիանալի գիտեն նաև նախնյաց պարերը, իսկ ավանդական նվագարաններից նախընտրում են քեմեչեն (քամաչա)¹¹⁹, գավալը (սրինգ), դիզը կամ թուլունը (տիկ, պարկապզուկ) և ձիբուն (փոքր զուռնա):

Քրիստոնյա համշենահայերի բարբառի ուսումնասիրությունը սկսվել է դեռևս 19-րդ դարի վերջին. առաջին համակողմանի քննությունը կատարել է Բ. վրդ. Կյուլեսերյանը 1899թ.¹²⁰, այնուհետև Հ. Աճառյանն է 1911-ին անդրադարձել Համշենի բարբառին¹²¹, իսկ 1947-ին հրատարակել է «Քննություն Համշենի բարբառի»¹²² ուսումնասիրությունը, ըստ որի այն պատկանում է Կը ճյուղին:

Ըստ իս, կրոնափոխ համշենահայերը խոսում են Համշենի բարբառի առանձին խոսվածքով, որը կարելի է կոչել Խոփայի խոսվածք, կամ ինչպես իրենք են իրենց լեզուն անվանում՝ համշեցմակ (համշեմակ), հոմշեցմակ (հոմշեմակ): Պահպանելով հանդերձ գրաբարի բառային և քերականական բազմաթիվ

¹¹⁹ Քեմեչեն (քեմեչեն) համշենահայերի շրջանում տարածված լարային-ադեղնային նվագարան է, որը նվագում են ծնկին հենած: Արտաքննապես շատ նման է քեմոնային (քամանի), բայց ի տարբերություն նրա ունի երեք լար: Վարդանյան Ս., Համշենցի հայերի լարային նվագարանները, Հայ ժողովրդի մշակույթի հետազոտման հարցեր, ԳԱ հնագիտության և ազգագրության հիստորիոս, Երևան, 1988, էջ 86-87:

¹²⁰ Կիլեսերյան Բ., ճանիկի վիճակին մեջ գտնուող Համշենցիներու գաւառաբարբառը, «Բիւրակն», 4 Պոլիս, 1899, էջ 508-513, 558-560, 603-605, 654-656, 699-700, 752-754, 779-780, 1900, 14-16, 29-31, 42-43, 59-62, 82-84, 120-121:

¹²¹ Աճառյան Հ., Հայ բարբառագիտութիւն, Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 184-195:

¹²² Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, Երևան, 1947:

ծներ, Խոփայի խոսվածքը մի շարք դեպքերում կրել է զգալի փոփոխություններ: Այն ունի երկու ճյուղեր (տարբերակներ) արդուլեցիների և թուրքականցիների¹²³: Արդալա գյուղը գտնվում է Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառում (այժմ՝ էշմեթայա), իսկ թուրքականցիներ նշանակում է դրսեցիներ, այսինքն՝ այլ գյուղերի բնակիչներ: Ինչպես Ղազախստանում, Ուզբեկստանում, Ղրղզստանում, Ռուսաստանի Ղաշնությունում, այնպես էլ Թուրքիայում (Խոփայի և Բորչկայի գավառներում) գրառված բանահյուսությունը¹²⁴, ինչպես նաև մեր ուսումնասիրությունները վկայում են, որ այդ վայրերում բնակվող կրոնափոխ համշենահայերը խոսում են Խոփայի խոսվածքի այս երկու ճյուղերով (տարբերակներով):

Ըստ 1987 թվականին իմ կատարած հաշվարկների Խորհրդային Միությունում սփռված էին 3 հազարից ավելի կրոնափոխ, բայց հայախոս համշենահայեր¹²⁵: 1970–ական թվականներից սկսած նրանք Միջին Ասիայից արտագաղթում են Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասի Բելորեչենսկի¹²⁶ և Ապշերոնսկի¹²⁷ շրջաններ, ուր բնակվում են բազմաթիվ քրիստոնյա համշենահայեր: Այս շրջաններն էին տեղափոխ-

վում նաև Աջարիայից 1944–ին Միջին Ասիա և Ղազախստան արտրված բաշ–համշենցիները և քրդերը:

1989 թվականին Միջին Ասիայում ծայր առած ազգայնական շարժումների և ազգամիջյան բախումների հետևանքով ավելի մեծացավ մահմեդական համշենահայերի արտագաղթը: Նրանք հիմնականում բնակություն հաստատեցին Կրասնոդարի երկրամասի Ապշերոնսկի և Բելորեչենսկի, ինչպես նաև Ռոստովի մարզի Կամենսկի և Վորոնեժի մարզի Գրիբանովսկի շրջաններում¹²⁸: Ըստ գիտնականների ուսումնասիրությունների Կրասնոդարի երկրամասի «խենշիլները» բնակչության ամենաիրավազուրկ խմբերից են¹²⁹:

Վերջին տասնամյակում խիստ մեծացել է հետաքրքրությունը Թուրքիայում բնակվող մահմեդական հայության¹³⁰,

¹²³ Չայն համշենական, ժողովածու, գիրք 3–րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Սերգեյ Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 207:

¹²⁴ Չայն համշենական, ժողովածու, գիրք 3–րդ, էջ 219–221, 239: Վարդանյան Ս., Համշենի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ» պարբերաթերթ, Երևան, 1991, N1, էջ 3–4: Նույնը «Իրան–Նամե», Երևան, 1993, N4, էջ 12–13: Տե՛ս նաև Կուլմաջյան Ա., Земля и корни, "Аниэ", журнал, Минск, 2005, N3, с.5–6. Կուլմաջյան Ա., Хона–хемшилы и баш– хемшилы: материалы экспедиции., «Չայն համշենական» ամսաթերթ, 2006, N1–2:

¹²⁵ Հիմնականում Ղրղզստանի Օշի մարզի Սուզակի, Լենինյան, Նաուկատի ու Ֆրունզեի շրջաններում (վերջին երկուսում բնակվում են նաև բաշ–համշենցիներ), ինչպես նաև մարզի Օշ, Չալալաբադ, Իսկի–Նաուկատ, Կրզըլ–Կիյա քաղաքներում, մայրաքաղաք Ֆրունզեում (Բիշքեկ), Ղազախստանի Հիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Հիրկինո և Ջամբուլի մարզի Սվերդլովի շրջանի Ռովնոյե գյուղերում, Ուզբեկստանի Սովետաբադ քաղաքում, նաև Լենինգրադում (Ս. Պետերբուրգ), Բաքվում և Բաթումում: Այս թվի մեջ են մտնում նաև Կրասնոդարի երկրամաս տեղափոխվածները:

¹²⁶ գ. գ. Իվանովսկայա, Փշեխսկայա, Յուժնի սովխոզ և այլն:

¹²⁷ գ. գ. Երիկ, Կուբանսկայա, Կալինին, Կիմ, Վալերյոզ:

¹²⁸ Кузнецов И., Хемшилы Краснодарского края в 1980–1990–е гг., Старый свет: археология, история, этнография, сборник научных статей, Краснодар, 2000, с. 110–139.

¹²⁹ Кузнецов И., О том, как политики вмешиваются в " акт божественного творения": веселая история – машантакет–пеквот, печальная история–хемшилы, " Грани 2002" материалы II научной сессии ФИСМО (24–27 апреля 2001г.), Краснодар, 2002, с.44. Кузнецов И., Северо–Западный Кавказ (Краснодарский край): что происходит с этническими меньшинствами?, " Диаспоры", журнал, Москва, 2004, N4, с.77. Шахназарян Н., Дрейфующая идентичность: случай хемшилов (хемшилов), журнал, Москва, 2004, N4, с.96, տե՛ս նույնը՝ «Չայն համշենական», 2006, N11–12, 2007, N1–2: Ալվրցյան Գ., Դենշիլներ. ինքնության որոնում, «Չայն համշենական», 2004, N4–5: Նույնի, Ինքնաճանաչման, կազմակերպման եւ ինքնահաստատման փորձեր եւ դրսեւորումներ՝ համշենահայութեան մօտ, Դայ դատն այսօր, յօդվածների ժողովածու, Թեհրան, 2007, էջ 64:

¹³⁰ Խանլարի Կ., Դայ բնակչութեան էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի հանրապետութիւնում (1923–2005թթ.), Երևան, 2005: Խանլարեան Կ., Այնտեղ դեռ ապրող հայեր կան..., «Չայն համշենական» ամսաթերթ, 2007, N3–4, N5–6: Խանլարեան Կ., Թաքուն հայութեան տեսակն ու աշխարհագրական դիրքը, թաքուն հայութեան մշակութային եւ հոգեմտաւոր ներաշխարհն ու քաղաքական հակումները: Դայ դատն այսօր, յօդվածների ժողովածու, Թեհրան, 2007, էջ 44–55: Մելքոնյան Ռ., «Արևի աղոթքը» Թուրքիայի մուսուլման համշենահայերի մեջ, ԳԳ ՊԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Դայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ, հ.3, Երևան, 2007, էջ 162–167: Նույնի, Թուրք պատմաբանը Խանլարեանի մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»,

հատկապես կրոնափոխ համշենահայության հանդեպ: 2002թ. Կալիֆորնիայի համալսարանը Լոս-Անջելեսում անցկացրեց Սև ծովի տարածաշրջանի հայկական համայնքների անցյալին ու ներկային նվիրված միջազգային գիտաժողով, որում ընթերցված էլույթներից մի քանիսը համշենցիների մասին էին: Գիտաժողովի նյութերի ժողովածուն հրապարակվեց 2009-ի տարեսկզբին¹³¹: Իսկ 2005թ. Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը Սոչիում¹³², կազմակերպեց Համշենին և համշենահայությանը նվիրված միջազգային գիտաժողով, որում կարդացված զեկուցումները 2007-ին հայերեն¹³³ և թուրքերեն¹³⁴ տպագրվեցին առանձին գրքերով: Նույն թվականին ԱՄՆ-ում լույս տեսավ «Համշենցիներ. պատմությունը, հասարակությունը և ինքնությունը Թուրքիայի հյուսիսարևելյան լեռնաշխարհում» հոդվածների ժողովածուն¹³⁵, որն անգլերեն լինելու շնորհիվ մեծապես կնպաստի համշենագիտության տարածմանը:

Բնականաբար, թեման այսքանով չի սպառվում, և այսօր էլ տարբեր վայրերում սփռված կրոնափոխ համշենահայերը սպասում են իրենց բարբառը, բանահյուսությունը, ազգագրությունը և պատմությունը ուսումնասիրողներին:

**ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽՈՓԱՅԻ
ԽՈՍՎԱԾՔՆ ԸՍՏ
«ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌ-ԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԱՏԼԱՍԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԱՎԱՔՄԱՆ
ԾՐԱԳՐԻ»**

2007, N3, էջ 96–105: Նույնի, Իսլամացված հայերի խնդիրը Թուրքիայում, «21-րդ դար», Երևան, 2008, N1, էջ 107–122:

¹³¹ Armenian Pontus, The Trebizond-Black Sea Communities, Edited by Richard G. Hovannisian, Costa Mesa, CA, 2009.

¹³² Վարդանյան Ս., «Համշենը և համշենահայերը» թեմայով միջազգային գիտաժողով, «Չայն համշենական», 2005, N11–12:

¹³³ Համշեն եւ համշենահայութիւն (գիտաժողովի նիւթեր), Երեւան – Պէյրուս, 2007:

¹³⁴ Hemşin ve Hemşinli Ermeniler (konferans makaleleri), Yerevan, 2007. Տես Նշանակալից հրագործում, «Չայն համշենական», 2007, N4:

¹³⁵ The Hemshin. History. Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey. Edited by H. Simonian, New York, 2007. Տես Վարդանյան Ս., Համշենագիտական նոր հրատարակություն, «Չայն համշենական», 2007, N7–8, Յովսէփ Թորթաթ, «Դէմշին», «Չայն համշենական», 2007, N7–8:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ինչպես արդեն գրքի նախաբանում նշել են, կրոնափոխ համշենցիների բարբառին, բանահյուսությանն ու ազգագրությանը ծանոթանալու նպատակով 1984 և 1987թթ. ճանապարհորդել են Ղրղզստանում, Ղազախստանում, Ուզբեկստանում և Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասում: Կրոնափոխ համշենցիների սփռվածության պատճառով, ցավոք, ավելի շատ ժամանակ էի ծախսում հանրապետությունից հանրապետություն, մարզից մարզ, քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ գնալու վրա, քան՝ բուն ուսումնասիրությունների: Շատ անգամ ստիպված էի գրառումներ կատարել ինքնաթիռներում, գնացքներում, ավտոբուսներում, բեռնատարներում, ճանապարհներին, փողոցներում, նաև՝ Պամիրի լեռներում: Հավաքված բանահյուսությունից 28 խաղիկ և մեկ երգ (իրենց նոտաներով) ու 9 հեքիաթ (կից բառարանով) տպագրեցի 1989 թ. իմ կազմած «Ձայն համշենական» ժողովածուի երրորդ հատորում: Իսկ ըստ ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հրատարակած «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի» (Երևան, 1977) գրանցված բարբառագիտական նյութն այդպես էլ անտիպ մնաց, քանզի ամբողջը լրացնել չհաջողվեց, որովհետև շտապում էի վերադառնալ Երևան՝ աշխատանքի, որը Համշենի և համշենահայության հետ ոչ մի առնչություն չուներ: Հետագայում, այլևս հնարավորություն չունեցա կրկին այցելելու այդ հանրապետությունները և ամբողջացնելու կիսատ թողածը:

Քանի որ բարբառագիտական ատլասի և բառարանի համար տեղեկություններ են քաղել ինձ հանդիպած գրեթե բոլոր կրոնափոխ համշենցիներից, ուստի բոլորին թվարկելն անհնար է, այստեղ միայն կնշեմ, թե հիմնականում ովքեր են աջակցել բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքմանը.

Ջելալ Կարաիբրահիմովը (Ճերմակյան), ծնվել է 1955-ին Ղազախստանի Չիմբենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, ավարտել է Ֆրունզեի (Բիշքեկ) պետհամալ-

Ս. Կարդանյանը Միջին Ասիա մեկնելու նախօրեին, 1987թ.

Հագագայրանի Չինքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկին գյուղի մի խումբ կրոնափոխ համաձայնիներ, 1984թ.

Չիրկին գյուղի բնակիչները՝ երեխաների հետ, չախից՝ դպրոցի փնօրեն Ջելալ Կարափրահիմովը, 1984թ.

Պատկեր Չիրկին գյուղից

Չիրկինո գյուղի աշխատասեր կանայք, 1984թ.
 Համշենական ավանդական պար, գ. Չիրկինո, 1984թ.

Մի խումբ համշենցիներ, Ղրղզստան, ք. Կըզըլ-Կիյա, 1984թ.

Ջելալ Կարաիբրահիմովը՝ կնոջ
 և երեխաների հետ, գ. Չիրկինո, 1984թ.

Համշենցի երեխաներ, Ղրղզստան,
 Օշի մարզ, ք. Կըզըլ-Կիյա, 1984թ.

*Չախից՝ Հարիր Քոչանիչեն, Ս. Վարդանյանը, Դուրսուն Կարաբաջակողիկն,
նրա կինը և դուստրը, ք. Կրզր-Կիյա, 1984թ.*

Մի խումբ համշենցիներ, Ղրղզստան, ք. Կրզր-Կիյա, 1984թ.

Համշենցի երեխաներ, Ղրղզստան, Օշի մարզ, 1984թ.

Համշենցի երեխաներ, գ. Չիրկին, 1987թ.

Հարսանիքին մասնակցելու նպատակով փարբեր վայրերից Օշի մարզի Սուգակի շրջանի Աբարեկով (Բեգարադ) գյուղում հավաքված համչեցիներ, 1987թ.

Աջից՝ Ս. Վարդանյանը հարսանիքի մասնակիցների հետ, 1987թ.

Միջին Ասիայի համչեցիների պատվիրակներ Ջելալ Կարաիբրահիմովի և Զյազիմ Կարաիբրահիմովի (կենտրոնում)՝ հանդիպումը երևանաբնակ համչեցիների հետ, 1984թ., դեկտեմբեր

Թուրքիայի Արդվիկի նահանգի Խուփայի գավառի Զավուշլու գյուղի դպրոցականները, 1970-ական թթ.

Ղրղզստանի մայրաքաղաք Ֆրունզեի (այժմ՝ Բիշքեկ) բուհերում սովորող մի խումբ համաշխարհային ուսանողներ, 1978թ.

Համաշխարհային աղջնակ, գ. Չիրկինո, 1987թ.

Մուսամեդ Կարաիբրահիմով, նախկին օդաչու, 1985թ.

սարանի մեխանթ. ֆակուլտետը, աշխատում էր Չիրկինոյի ռուսական դպրոցի տնօրեն:

Քյազիմ Կարաիբրահիմովը (ճերմակյան), ծնվել է 1926 թ. Աղունօղ քեղ (Գօնլի դաա, Կանլի դարա) գյուղում, 1944–ին մյուսների հետ արտորվել է Ղազախստան, աշխատում էր Չիրքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղի կոլտնտեսությունում:

Չիրկինոն բազմազգ գյուղ էր, այնտեղ բնակվում էին ղազախներ, ռուսներ, կրոնափոխ հույներ (իրիգելիներ) և, ըստ 1984թ. իմ հաշվումների՝ 48 տուն (286 հոգի) կրոնափոխ համաշխարհային, համարյա բոլորը Կարաիբրահիմովների գերդաստանից:

2008թ. մի քանի օրով Երևանում էր Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփա (Յոփա) քաղաքից **Ասլան Ջանջըն**, որն ինձ օգնեց լրացնելու մի շարք բառհողվածներ: Ըստ նրա՝ իր նախնիները զբաղվել են մեղվաբուծությամբ, աստեղից էլ ծագել է նրանց ազգանունը՝ մեղրաճանճ–ճանճ: **Ասլան Ջանջըն** ծնվել է 1964 թ. Խոփայի գավառի Չանչախանա (Չօնչախան, Չօնչաղօն, այժմ՝ Չանուշլու) գյուղում, 1988–ին ավարտել է Ստամբուլի համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետի միջազգային հարաբերությունների բաժինը, 2005–ից Խոփայի քաղաքապետարանի հասարակայնության հետ կապերի բաժնի տնօրենն է:

Ուսումնասիրվող խոսվածքում առկա թուրքերեն բառերի իմաստները ճշտելուն օգնել է պոլսահայ, այժմ հայաստանաբնակ, թուրքագետ **Տիրան Լոքմազյոզյանը**, իսկ Համաշխարհային բարբառի մի շարք քերականական ձևեր և բառիմաստներ պարզելուն աջակցել է ծնունդով Աբխազիայի Ծեբելդա գյուղից, Երևանի N3–րդ միջնակարգ դպրոցի տնօրեն **Սահակ Լևոնյանը**:

Խորին շնորհակալություն են հայտնում բոլորին: Ըստ իս, Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի և Բորչկայի գավառների, ինչպես նաև 1944թ. Աջարիայի սահմանակից գյուղերից Ղազախստան և Ղրղզստան արտորված կրոնափոխ համաշխարհային խոսում են Համաշխարհային բարբառի ուրույն խոսվածքով, որը կարելի է կոչել Խոփայի խոսվածք: Իրենք իրենց խոսվածքն անվանում են համաշխարհային (համաշխարհային), հոմ-

շեցնակ (հոմշեսնակ): Այն ունի երկու ճյուղ (տարբերակ)՝ արդըլեցիների (ծագումով հուփայի գավառի Արդալա գյուղից, այժմ՝ էշմեքայա) ու թուրքականցիների, այսինքն՝ դրսեցիների, այլ գյուղերի բնակիչների: Ես հուփայի խոսվածքի երկու ճյուղերի (տարբերակների) ներկայացուցիչների հետ էլ բազմիցս զրուցել եմ, բայց իմ հիմնական տեղեկատուները՝ **Ջելալ Կարաիր-րահիմովը և Քյազիմ Կարաիրահիմովը** (նաև **Ասլան Ջանջըն**) թուրքականցիներ էին, ուստի արդըլեցիների ճյուղը (տարբերակը) լրացրել եմ տարբեր գյուղերում հանդիպած արդըլեցիների միջոցով: Փակագծերի մեջ, **արդ.**՝ նշումով տալիս եմ, թե նույն բառն ինչպես են արտասանում արդըլեցիները, իսկ բառարանում **թուրք.**՝ նշումով հաճախ ներկայացրել եմ թե նույն բառն ինչպես են արտասանում թուրքականցիները:

Քանի որ Համշենի բարբառը պատկանում է **Կը** ճյուղին, ուստի, ինչպես բարբառի մյուս խոսվածքներում, այնպես էլ հուփայի խոսվածքում՝ սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կազմվում է ձայնավորով սկսվող բայերի սկզբում **գ** մասնիկի ավելացումով:

Ես ուտում եմ – յես գուղիմ:

Բայց հանդիպում են դեպքեր, որ ոչ թե **գ** է ավելանում, այլ ձայնավորով սկսվող բայերն էլ բաղաձայնով սկսվողների նման հետադաս **գու (կու)** մասնիկն են ստանում:

Ես ապրում եմ – յես աբրի գում:

Ի տարբերություն մյուս խոսվածքների, հուփայի խոսվածքում սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի **մ, ս, ք, ն** վերջավորություններն ավելանում են ոչ թե բաղաձայնով սկսվող բայահիմքերին, այլ՝ **գու (կու)** մասնիկին: Իսկ անցյալ անկատար ժամանակը կազմվում է **գու (կու)** մասնիկին **դի, ը, քի, նի** վերջավորությունների հավելումով: Ըստ իմ ունեցած տեղեկությունների, հուփայի գավառի Գարջի (այժմ՝ Հենդեք) գյուղում այս փոփոխությունները տեղի չեն ունեցել:

Անորոշ դերբայը կազմվում է բայահիմքերին **ուշ** վերջավորության ավելացումով: Հոգնակերտ կազմիչներն են՝ **նի, նիր, իր, էր, ներ, ք, դաք, օք, ուք, վի, վիք** մասնիկները:

Բայերի ժխտական ձևերը կազմվում են **չ** մասնիկով և հետադաս **օչ** մասնիկով, որը դրվում է խոնարհման ձևերից հե-

տո, ինչպես նաև **չի** մասնիկով, որն ավելանում է պիտի - **բի-դի** եղանակիչի սկզբում (**չիբիդի, չիվիդի, չվիդի**): Ունի արգելական **մի, միք** հետադաս մասնիկները: **էլ, ալ** վերջավորություններով անորոշ դերբայների գործիական հոլովի (**ով** վերջավորությամբ) ժխտական իմաստն արտահայտվում է նույն դերբայի տրական հոլովով **ու** վերջավորությամբ, առանց որևէ կապի:

Յես ուղելով, ծիծաղելով, գօնչելով եգի:

(Ես ուտելով, ծիծաղելով, երգելով եկա):

Յես ուղելու, ծիծաղելու, գօնչելու եգի:

(Ես առանց ուտելու, ծիծաղելու, երգելու եկա):

Որ շաղկապը դառնում է **ու** (նաև հարադրությունների դեպքում՝ **ի**նչպես որ - **ինչքես ու**, ինչ որ - **ինչ ու**, երբ որ - **յեփ ու**, էլի որ - **ալի ու**):

հուփայի խոսվածքում խուլ բաղաձայնները վերածվում են ձայնեղների, իսկ ձայնեղները՝ խուլների: Առկա է խուլ և շնչեղ խուլ բաղաձայնների զուգահեռ կիրառություն նույն դիրքում: Խոսվածքն ունի անորոշ՝ **մէ, մը** և դերանվանական հոդեր՝ **ս, դ, գ, է, ը, ն**, ինչպես նաև 6 ձայնավոր՝ **ա, է, ը, ի, ու, օ**: Ը ձայնավորը որոշ դիրքերում կարող է վերածվել է-ի, այս երկու ձայնավորների արտասանությունը հաճախ հստակ չի տարբերվում: **Ա** ձայնավորը որոշ դիրքերում, հատկապես ռնգային բաղաձայններից առաջ, կարող է վերածվել **օ**-ի: Թուրքականցիների մոտ երկու ձայնավորների միջև **ր**-ն հաճախ սղվում է, իսկ արդըլեցիների մոտ բոլոր դիրքերում վերածվում է **յ**-ի, կամ սղվում է: Թուրքականցիների և արդըլեցիների ճյուղերը (տարբերակները) ունեն նաև բառապաշարային որոշ տարբերություններ. օրինակ՝ արդըլեցիները քամիին **քումի** են ասում, իսկ թուրքականցիները՝ **փուլչ**:

Անշուշտ, սրանցով չեն սպառվում Համշենի բարբառի հուփայի խոսվածքի առանձնահատկությունները, ինչպես նաև արդըլեցիների և թուրքականցիների միջև տարբերությունները, որոնք սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին: Ի դեպ, հուփայի խոսվածքի կրողները աչքի են ընկնում նաև արագախոսությամբ:

Ինչպես արդեն նշել եմ, հուփայի խոսվածքը գրանցել եմ ըստ «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հա-

վաքման ծրագրի», որի «Բառային զուգաբանություններ» բաժնի 478 բառհոդվածներից լրացրել են 453 հատը, պակասող 25-ը (NN 66, 80, 83, 85, 94, 141, 191, 197, 218, 236, 251, 255, 257, 258, 260, 262, 295, 337, 346, 388, 391, 442, 445, 474, 475) և տպագրել են, որպեսզի ընթերցողներն իմանան, թե որ բառերը հնարավոր չի եղել ճշտել (օրինակ՝ դանդուռ, ծնեբեկ, սամիթ, թռչունների ստամոքս-պարկը, ուր հավաքվում է կերած կուտը և այլն): Իսկ երբ տվյալ հասկացության համար խոսվածքում համապատասխան բառ չի եղել, այդ դեպքում բառհոդվածի դիմաց, ինչպես և պահանջվում է, գրել են Չ («չկա»):

Ցավոք, այլևայլ պատճառներով կտրված լինելով իրենց քրիստոնյա և հայախոս հայրենակիցներից, հատկապես Մեծ եղեռնից և ԽՍՀՄ-թուրքական սահմանի փակումից հետո Խոփայի խոսվածքը ձեռք է բերել մեռնող լեզվի հատկանիշներ, քանզի գրավոր չկանոնակարգվելով և միայն բանավոր փոխանցվելով, կրոնափոխ համշենցիների բառապաշարից ջնջվել են բազմաթիվ իրերի և երևույթների հայերեն անունները, կամ դրանք հիշում են հատուկեմտ ծերեր: Մոռացվել են վայրի թռչուններից շատերի հայերեն անունները և համարյա բոլորին **ջինջուխ** (ճնճուկ)՝ թռչուն են ասում, նրանք չեն հիշում բազմաթիվ ծաղիկների անունները և համարյա բոլորին **ծաղիգ** են ասում: Այդ երևույթն ավելի ակնառու է հատկապես Միջին Ասիայի համշենցիների շրջանում, քանզի արդեն վեց տասնամյակից ավելի է, ինչ նրանք արմատախիլ են արվել իրենց հողից և աքսորվել այնպիսի վայրեր, որտեղ այդ թռչուններից շատերը չեն ճախրում, իսկ Սև ծովի առափնյակը զարդարող ծառերը, ծաղիկներն ու բույսերն էլ պարզապես չեն աճում:

Ես տարիներ առաջ փորձեցի Խոփայի խոսվածքի բառերը հատիկ-հատիկ հավաքելով շարել մի բառարանի մեջ, որում, ցավոք, փոխառյալները զգալի քանակ են կազմում: Այդ ավելի հրամայական է դարձնում խոսվածքի ուսումնասիրությունը, քանզի մեռնող ամեն մի ծերունու հետ մի վաղնջենիկ հայերեն բառ է մեռնում:

Բառային զուգաբանություններ

Չասկացական – բառանմանողական զուգաբանություններ

1. Լեռ (ն) – լեր (արդ.՝ **լէյ**), **լեռ**:
Արարատ լեռ: Մասիս սար:
Արարատ լեռ: Մասիս սար:

Ըստ կրոնափոխ համշենցիների **լեռը** սարերի, ծորերի, բլուրների ընդհանուր համակարգն է: Լեռնաշխարհից առանձնացված և վեր խոյացած մասն անվանում են **սար**, ըստ այդմ՝ Արարատը սար է: Ինչպես իրենք են բնութագրում. «Սարը շաղ պարցն ա, լերին քելօխը սարն ա, վօրդախցուն գօ: Լերին սար գօ, սարին լեր չգօ» (Սարը շատ բարձր է, լեռան գլուխը սարն է, որտեղ ծյուն կա: Լեռը սար ունի, սարը լեռ չունի): Նրանք ասում են՝ **լերին օղիլէն** – լեռան բլուրները, **լերին փօսը** – լեռան հարթավայրը: Յայլաները՝ ամառային արոտավայրերը, գտնվում են լեռներում:

2. Գագաթ – ծայ, թափա:
Բարձրացավ սարի գագաթը:
Էլավ սարին (լեռիճէ, լերիճէ, լէինէ, արդ.՝ լէյիճէ) ծայը (ծայնիվէ) (թափան):

Գագաթ իմաստով օգտագործում են **ծայ** – ծայր, **թափա** – գագաթ, կատար բառերը:

3. Անտառ – ցախուղ:
Գնացին անտառ փայտ բերելու:
Ցախուղնիվէ փաղ (փաթ) փեուշ (պեուշ) քենացին:

Կարող են ասել նաև **քենացին փաղա**, այսինքն՝ գնացին փայտի:

Անտառ բառը նրանց անծանոթ է:
Ցախուղնիվէ – անտառն իվեր:

4. **Քամի – փուչ (արդ.՝ բօմի):**

Քամին բշեց տերևները:

Փուչը (արդ.՝ բօմին) դաավ դիյեբնիյէ:

Քեշեց – բշեց բայը կարող է օգտագործվել ոչխարների, մեքենաների դեպքում, իսկ տերևների դեպքում ասում են

դաավ – տարավ:

Դիյեբնիյէ – տերևները:

5. **Ամպ – մերալ, բուլուօ:**

Ամպերը գոռգոռում են:

Բուլուօնիյէ (մերալնիյէ) գոդգոդա գուն:

Ըստ նրանց, քանի որ «**մերալը օրդա չա**», այսինքն՝ ամպերը չեն որոտում և գոռգոռում, ուստի այդպես չեն ասում:

Որոտում է, գոռգոռում է ամպրոպը, ըստ այդմ՝ ասում են՝

Օմբուօդը օրդա գու:

Ամպրոպը որոտում է:

Օմբուօդ – ամպրոպ:

Ամպ բառը նրանց անծանոթ է: Սև ամպին ասում են **թուխ մերալ**, սպիտակ ամպին՝ **ջերմագ մերալ**:

6. **Ծիածան – քուշնիկ, քիշնիկ, գուշնիկ:**

Ծիածանը երևաց:

Քուշնիկէ (քիշնիկէ, գուշնիկէ) էկվաց:

Նրանք ճիշտ են համարում ասել՝ **քուշնիկէ էլավ**, այսինքն՝ ծիածանը դուրս եկավ:

7. **Ցող – շաղ:**

Խոտերի վրա ցող էր նստել:

Խօդօուն վաանիվա շաղ ինչաձ էր:

(Խոտերի վրա ցող էր իջել):

Խօդօուն վաան շաղ գար:

Խոտերի վրա շաղ կար:

Ըստ նրանց, քանի որ ցողը – **շաղը** չի կարող նստել, ուստի նստել բայը ցողի – **շաղի** դեպքում չեն օգտագործում, այլ՝ իջնել:

8. **Կաթիլ – գաթիկ, գաթիգ:**

Մի կաթիլ ջուր: Մի կաթիլ արյուն:

Մեգ գաթիգ մէ չուր (արդ.՝ չույ): Մեգ գաթիգ մէ աղուն:

Աղուն – արյուն:

9. **Անծրև – չախ, ճախ:**

Անծրևը դադարեց:

Չախէ (ճախէ) գունգնեցավ (գունգեցավ, գօնգեցավ):

Անծրև բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **չախ, ճախ**:

Դադարեց ձևը չեն օգտագործում, այլ՝ կանգ առավ–

գունգնեցավ, նաև՝ գունգեցավ, գօնգեցավ:

Ասում են նաև **թօմնեցավ**, այսինքն՝ ավարտվեց – **չախէ թօմնեցավ, չախէ գեդրեց** – անծրևը կտրվեց:

10. **Տեղատարափ անծրև – ֆուռթունա:**

Տեղատարափ անծրև եկավ:

Չօռ ֆուռթունա էյէվ:

Չօռ – ուժեղ:

Տեղատարափ անծրևին ասում են նաև **սէլ**, որ նշանակում է և՛ տեղատարափ անծրև, և՛ սելավ, հեղեղ:

11. **Կարկուտ – գարգուդ, գարկուդ (արդ.՝ գայգուդ):**

Կարկուտը փչացրեց արտերը:

Գարգուդը չարթեց արդիյէ:

(Արդ.՝ գայգուդը չայթեց այդիյէ):

Փչացնել բառը նման դեպքում չեն օգտագործում, այլ ջարդեց – **չարթեց (արդ.՝ չայթեց):**

Արտ – **արդ** են ասում ոչ միայն հացաբույսերի արտին և բանջարանոցային մշակաբույսերի դաշտին, այլև բոլոր դաշտերին:
Դաշտ բառը նրանց անծանոթ է:

12. Արև եղանակին բարակ անծրև – **դյափօն հարսնիք** (արդ.՝ **հայսնիք**):
Ասում են նաև **մօլա չախ** – գոլ անծրև:
Դյափ – շնագայլ, չախկալ:
Հարսնիք (արդ.՝ **հայսնիք**) – հարսանիք:
Մօլա – գոլ:
Չախ – անծրև:

13. Սառույց – **աղիմ**:
Սառույցը հալվեց: Սառույցի կտոր:
Աղիմը հալեցավ: Աղիմի չարթուն (արդ.՝ **չայթուն**):

Աղիմ նշանակում է նաև եղյամ:
Չարթուն (չայթուն) – ջարդոն:
Թեև սառույց բառը նրանց անծանոթ է, բայց ասում են «սառած յաղ», «գաթը սառեցավ»:
Երբ ջրի վրա բարակ սառույց է բռնում, ասում են «սառած չուր (արդ.՝ չույ)»:

14. Ստվեր – **չուք**:
Ծերունիները նստած էին պատի ստվերում: Ծառի ստվերը երկարեց:
Հալիվօրնիյե նեստած էնի դուվային շուքին: Չառին (արդ.՝ **ծայինե**) **չուքը երգնցավ**:
Մարդու ստվերը:
Մարթուն շուքե:

Ծերունի բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **հալիվօր** (արդ.՝ **հալիվօյ**):

15. Գետին – **հող, խօղ**:
Երեխան նստած էր գետնին:
Դաղան նեստած էր հօղին (խօղին) վաան:

Գետին բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **հօղ (խօղ)**:
Երեխա բառը նրանց անծանոթ է, անկախ սեռից ասում են **դաղա**, հոգնակին՝ **դղաք**, շատ հազվադեպ հանդիպում է **դղաքեր** ձևը:

16. Ճանապարհ – **ջօմփա**:
Ճանապարհը անցնում էր անտառով:
Ջօմփան ցախուդին մէչնինե գօսներ:

Ասում են նաև «**Ջօմփան ցախուդին մէչնինե գերտար**»:

17. Կողմ – **սեմք**
Ո՞ր կողմը գնաց: – Այն կողմը:
Ո՞ր (Ո՞) սեմքնիուս քենաց: – **Ան (ինա) սեմքը**:
Չիմքենդի կողմը գնաց:
Չիմքենքին սեմքնիուս քենաց:

Չիմքենդ–քաղաք Ղազախստանում:

18. Գիծ – **խազ, չիզգի**:
Գետնին գիծ քաշեց:
Հօղին (խօղին) վաան խազ աավ (արդ.՝ **այավ**):

Գիծ բառը նրանց անծանոթ է, օգտագործում են **խազ** կամ **չիզգի** բառերը:
Աավ (արդ.՝ **այավ**) – արեց:

19. Ծայր – **ծայ, ջօթ**:
Պարանի ծայրը տուր ինձ:
Չվօնին ծայը (ջօթը) դու (արդ.՝ **դույ**) **ինծի**:
Պարանի ծայրը բռնիր:
Չվօնին ծայը (ջօթը) պեռնա:

Պարան բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **չվօն**:

20. Շեմ – շիմ:

Կանգնել էր դռան շեմին:

Գունգած (գոնգած) էր թռռոնը շիմին վաան:

Շիմ ասում են դռան տակի փայտին:

21. Պատ – դաուբա (արդ.՝ դուվայ):

Պատը փլվեց:

Դաուբան (արդ.՝ դուվայը) փլեցավ :

Երբ ասում են «**փելած ա**», նշանակում է մի մասն է փլվել, իսկ երբ ասում են «**դաուբան խեչած ա**», ուրեմն ողջ պատն է փլվել–ընկել: Իսկ երբ պատը ճաք է տալիս, ասում են «**դաուբան ջախկած ա**», այսինքն՝ պատը ճաքել է: Պատ – բաղ բառը օգտագործում են միայն ցանկապատ իմաստով, անկախ կառուցման նյութից (քարից, փայտից, երկաթից և այլն):

22. Անկյուն – քոշա, բուջախ:

Ավելը դրված էր տան անկյունում:

Ավելը դօնէ բուչխին վար (արդ.՝ վայ) թըրված էր:

Ավելի ճիշտ են համարում ասել. «**Ավելը բուչխին գունգած ա**», այսինքն՝ ավելը անկյունում կանգնած է:

23. Սենյակում պատի մեջ թողած, երեսը բաց պահարան – բաաք:

Թաաք են ասում նաև դարակին:

24. Տանիք – ձածուգ, մակաս:

Տանիքի վրա ձյուն կա:

Ձածուգին վաան ցուն գօ:

25. Առաստաղ – թավան, թավօն, ցխենք:

Առաստաղից հող էր թափվում:

Թավանան (թավօնան) հող (խօղ) լլէլ գուր:

Տանիքի և առաստաղի միջնամասին՝ ձեղնահարկին, ասում են **ցխք**:

26. Երդիկ – բաջա:

Ծուխ էր ելնում երդիկից:

Բաջացան մուխ կելլէր:

27. Գլանածն քար, որ գլորելով ամրացնում էին կտուրի հողը – 2.:

Սևծովյան տարածաշրջանի անձրևային կլիմայի պատճառով համշենցիների տները հողե տանիք չունեին:

28. Աղբ – զիբիլ, զիբիլուք (զիբիլուքք), ավէլուք (ավէլուքք):

Տունը ավլեց, աղբը դուրս տարավ:

Դունը ավիլեց (ավէլեց), զիբիլը (զիբիլուքը, ավէլուքը) թուռը ցրեց:

(Տունը ավլեց, աղբը դուրս գցեց):

Տունը ավլեց, աղբը դռնից դուրս հանեց:

Դունը ավէլեց, զիբիլը թուռնիուս հօնեց:

Ավէլուք բառացի նշանակում է ավելցուկ, օգտագործվում է նաև աղբ իմաստով:

Աղփ – աղբ ասում են թրիքին, նաև աթարին, թեև երկու բառերն էլ ունեն:

Թուռ – դուռ:

29. Աղբանոց – աղփօնօց:

Հավերը քուջուջ են անում աղբանոցում:

Հավիյէ քուջուջ զընին (փօշխի գուն) աղփօնօցին:

Հավերը աղբը քուջուջեցին:

Հավիյէ աղբէ փօշխեցին:

Փօշխեցին նշանակում է փոցխեցին, այսինքն՝ փոցխի նման ոտքերով աղբը քուջուջ արին:

Քուջուջ բառն ունեն, բայց հազվադեպ են օգտագործում:

Աղփօնօց ասում են թրիքի հավաքման տեղին:

30. Չուգարան – քենաֆ:

31. Ջրհորդան – սաչախին վաք:

Ջրհորդանը շինում են փայտից կամ քիթեղից:
Սաչախին վաքը շինի գուն փաղան կամ սաջան:

Սաջ – քիթեղ:

32. Փայտյա այն հարմարանքը, որի միջով ջուրը սրընթաց վայր հոսելով պտտեցնում է ջրաղացի անիվը – վաք:

Ջրաղաց – ճաղացք, չախացք:

33. Թոնրի օղանցք – էդեցու ձագ:

Թոնրի օղանցքը բաց արեք՝ կրակը բորբոքվի:
Թօնդիրին (թօնդուրին) էդեցու ձագը պաց աեք՝
գիյագը սոյ մե այի:

Սոյ մե – մի լավ:

Այի – այրվի:

34. Ածուխ – գօրձեղի, քյօմուր:

Ածուխ լցրու կրակի վրա:
Գօրձեղին (քյօմուրը) լեցի գիյագին վաան:

35. Գերեզման – մազալուխ, մազալօղ:

Գերեզմանին կանաչ խոտ էր բուսել:
Մազալուխին վաան յեչիլ խօղ էլած էր:

Բուսել – բառը չունեն, ասում են մեծընուշ, իսկ բուսավ,
աճեց՝ մեծընցավ:

36. Գերեզմանատուն – մեզարիք, մազալուխնիյե (մազալօղնիյե):

Կանայք գնացին գերեզմանատուն:
Գենդիքը քենացին մազալուխնիյե (մազալօղնիյե):

Մազալուխնիյե – գերեզման բառի հոգնակին է հողով՝
գերեզմանները, օգտագործվում է նաև գերեզմանոց ի-
մաստով:

37. Եկեղեցի – քիլիստ:

Քահանան մտավ եկեղեցի:
Քեչիչը քիլիստ մեղավ:
(Քեչիչէ քիլիստնիուս նե մեղավ):
(Քեչիչը քիլիստի մեչնիուս նե մեղավ):
Քահանան դուրս եկավ եկեղեցուց:
Քեչիչէ թուրս էլավ քիլիստցան:

Նե մեղավ – ներս մտավ:

38. Գյուղ – կյաղ:

Ապրում է գյուղում:
Կյաղին գաբրի:

Ասում են նաև աբրի գու:

39. Առու – արխ, հարք, հարգ, խարգ:

Առուն ցամաքել էր:
Արխը (հարգը, հարքը, խարգը) ցօքմած էր:
Առվի ջուրը կապեցին արտերին:
Հարգին չուրը (չուր) (արդ.՝ չույր) արդնիվա
գաբեցին:

Այն առվին կամ ջրանցքին, որի ջուրը կանգնած է, չի հո-
սում, ասում են խեճղակ, այսինքն՝ խանղակ:
Ջուրը բառը արտասանում են և՛ չուրը, և՛ չուր ձևով
(արդ.՝ չույր):
Հարք ասում են նաև մարգին:

40. Բահով կտրած բուսախառն հողի շերտ – չիմ:

Չիմով կտրեցին ջրի ճամփան:
Չիմօվը գեդրեցին չեին քօմփան:

41. Ցեխ – ջօր, ջօռ:

Կոշիկը մնաց ցեխի մեջ:
Փօթինը մեճաց ջօրին մեչը:

Փօթին – կոշիկ, ճոքավոր կոշիկ:

42. Աթար – աթար, աղփ:
Գյուղում առաջ աթար էին վառում:
Առաջ կյաղին աթար (աղփ) կօլէ գունի:

Աթար բառը գիտեն միայն տարեցները:

43. Կայծ – գած:
Կրակից կայծեր են թռչում:
Գիյազան գածիյէ թուս թռչի գուն:

Գածիյէ – կայծերը:
Ցատկելուն ասում են թուս թռուչ, առանձին չեն ասում:
Ես խանդակի վրայից թռա (ցատկեցի):
Յես խենդակին վաանինէ թուս թռա:

Վազելուն ասում են թռչուչ:
Գած են ասում նաև կայծակին:
Կրակից թռչող մոխիրին ասում են մօծիր:
Այրվող, մլմլացող մոխիրին ասում են քյօզ:

44. Փայտ – փաղ:
Կրակի վրա փայտ ավելացրու:
Գիյազին վաան փաղ (փաթ) տի:

Ավելացրու չեն ասում, այլ տի– դիր:

45. Կրակ անելու կաչան – մարխ:

Մարխ – խեժոտ փայտիկ:

46. Ծուխ – մուխ:
Թաց փայտը որ վառես, շատ ծուխ կելնի:
Կէչ փաղը կօլէս անա, շաղ մուխ կէլլա:

Թես թաց բառն ունեն, բայց փայտի դեպքում ասում են
կէչ փաղ – խոնավ փայտ:

47. Մոխիր – մօխիր, քյուլ:
Փայտը այրվեց, մոխիր դարձավ:
Փաղը աեցավ, մօխիր տարցավ (թառցավ):

48. Արմատ – քյօք, քօք, դօմար:
Ծառի արմատը խորն է գնացել:
Ձառին քյօքը խօը (խօյին) քնացած ա (քենաած ա):

49. Տերև – դէյէ, դէթ, դիյէ, դէրէ:
Ծառի տերև, խաղողի տերև:
Ձառի դէյէ, խավօղի դէյէ:

50. Ծառերից թափված աշնան դեղին տերևները – չաչ, մօլ:

51. Հենակ, որ դրվում է պտուղներով ծանրաբեռնված ճյուղի
տակ – դիյաղ:

Այն փայտը, որի վրա փաթաթվում է լոբին, կոչվում է
խուչակ, խուչկա:

52. Խաղողի մատերից ետած ճյուղերը, որոնք օգտագործ-
վում են որպես վառելիք – խավօղի մօլ:

53. Կեղև – գէդէ, գաբուղ:
Ծառի կեղև, կարտոֆիլի կեղև:
Ձառի գէդէ (գաբուղ), կարտօփիի (արդ. կայտօ-
փիի) գէջէ:

Գէջէ – կճեպ:

54. Խեժ – ծառի գիվ:
Երեխան հավաքեց ծառի խեժը:
Դաղան քաշեց ծառինէ գիվը:

Հավաքել բառը նրանց անծանոթ է, ասում են ժողվուչ:
Տվյալ դեպքում ասում են քաշեց:
Գիվ են ասում նաև ծամոնին:

55. Ընկույզի, նշի, ծիրանի կորիզի պատյանները – **գեջեբ, գեդեփ, գաբուղ:**

Ընկույզի պատյան:

Գագալի (կակալի) գեջեբ (գաբուղ, գեդեփ):

56. Կորիզ – **ղօյիզ, ղօհս:**

Չմերուկի կորիզ, ծիրանի կորիզ, տանձի կորիզ:

Կարպուզի հունդ, քախի (աբրիգօսի) ղօյիզ, ղօճճի հունդ:

57. Սերմ – **սերմ, հունդ, հումդ:**

Սոխի սերմ, գինձի սերմ, ցորենի սերմ:

Սօխի հունդ, քինձի հումդ, ցօյինի հունդ:

Սերմացու ցորենին ասում են **ցօյինի սերմ**, նույնը և եգիպտացորենի դեպքում՝ **լազտի (լազուտի, լաուստի) սերմ:**

Հունդ և հումդ բառերը գործածում են առանց որևէ տարբերակման, ոմանք **հունդ** են ասում, ոմանք՝ **հումդ:**

58. Եգիպտացորեն – **լազուտ, լազտ, լաուստ:**

Եգիպտացորենի ալյուրից խաշիլ են պատրաստում:

Լազուտի (լազտի, լաուստի) ալյուրան ջաշ (խաշիլ) գեփին:

Եգիպտացորենի ալյուրով հաց թխեցի:

Լազուտի (լազտի, լաուստի) ալյուրով հաց էփեցի:

Թխելուն էլ են ասում **էփուշ** – եփել, եփելուն էլ:

59. Լոբի – **լօբիյա, լօբիա:**

Կանաչ լոբին խաշում և տապակում են:

Յէշիլ լօբիյան (լօբիան) խաշի գուն ու դաբգի գուն:

Կանաչ լոբին համ խաշեցի, համ տապակեցի:

Յէշիլ լօբիյան (լօբիան) հեմ խաշեցի, հեմ դաբգեցի:

Հեմ – համ, և:

Յէշիլ – կանաչ:

60. Դեղձ – **տախց, շէֆթալի:**

Դեղձը համեղ միրգ է:

Տախցը օնուշ մէյվա ա:

Համեղ բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **օնուշ:**

Մէյվա – միրգ:

61. Վայրի տանձ – **վայի դօճճ:**

Արջը վայրի տանձ էր ուտում:

Արչը վայի դօճճ գուդէր:

62. Կաղին – **գաղին:**

Կաղինը համեղ է չամիչով:

Գաղինը քիշմիշին (խավօղին չիին, ուզում քուրուսիին) հեղը օնուշ ա:

Չամիչին ասում են **քիշմիշ, խավօղի չի (խաղողի չիր), ուզում քուրուսի:**

63. Եուշ – **բաղամ, բաղեմ:**

Եուշը ծիրանի կորիզի նման է, բայց մի քիչ ավելի մեծ է:

Բաղամը (բաղեմը) քախսին (աբրիգօսին) ղօխսին լըմօնի գու, ամա քիչ մը մեծ ա:

Լըմօնի գու – նման է:

Ամա – բայց:

64. Ընկույզ – **գագալ, կակալ:**

Մի պարկ ընկույզ բերեց:

Մեգ թորբա մե գագալ պիեց (էփիր):

Թորբա – պարկ, տոպրակ:

65. Ընկույզի միջուկ – **գագալի (կակալի) մաղիս, գագալի մէջ:**

Ընկույզի միջուկով ու մեղրով կոզինաղ են պատրաստում: (Չեն լրացրել):

Ընդհանրապես կորիզի միջուկին **մաղիս** են ասում:
Ընկույզի միջուկի քառորդ մասին ասում են **գագալի ծիվ:**

66. Սնծենու պտուղը.
Սնծենու պտուղը հասնում է աշնանը:

67. Ողկույզ – **ջութ:**
Մի ողկույզ խաղող տուր:
Ջութ մը խավօղ դու:

68. Խաղողի մի քանի հատիկներից բաղկացած ողկույզիկ – 2.:

69. Ցոզոլ – **ղաք քախի, ղաք արբիզօս:**
«Ցոզոլ» հատկապես ասում են ծիրանի պտղին, երբ այն դեռ կանաչ ու խակ է: (Չեն լրացրել):

Ղաք – խակ:

70. Չնծաղիկ – **ցունձաղիզ, ցունի ձաղիզ:**
Չնծաղիկը գարնան առաջին ձաղիկն է:
Ցունձաղիզը (ցունի ձաղիզը) քաունին (կաունին) առջի ձաղիզն ա:

71. Երեքնուկ – **ուչկուլախ:**

72. Բարդի – **կավախ, կավախի, կավակ:**
Բարդու ծառից գերան են պատրաստում:
Կավախին (կավակին) ձառան մարթախ (գերան) շինի գուն:

Գերան բառը գիտեն տարեցները, ավելի տարածված է **մարթախ** բառը:

73. Սածիլ – **սադիր:**
Սածիլները տնկում են գարնանը:
Սադիյէ քաունը (կաունը) դէնգի գուն:

74. Ճակնդեղ – **պազունք:**
Կարմիր ճակնդեղը խաշում են, ուտում են:
Գարմի (գարմիր) պազունքը խաշին, գուդին:

75. Ճակնդեղի տերևներ – **պազունքի դէյէբներ:**
Ճակնդեղի տերևներից թթու են դնում:
Պազունքին դէյէբնիյան (դէյէբնիօյ) թուրչի թէնի գուն:

76. Գագար – **հավուչ:**
Երեխան գագար էր ուտում:
Դաղան հավուչ գուդեր:

77. Տաքդեղ – **բիբեր:**
Կանաչ տաքդեղ գնեցի:
Յէշիլ բիբեր առի:

78. Դդում – **թէնթում:**
Դդումի կորիզ, դդումի մուրաբա:
Թէնթումի հունդ (հունդ), թէնթումի օնուչ (մուրաբա):

79. Երկար կոթով, սնամեջ գլխով դդմի տեսակ, որ չորացնելուց հետո ծակում և օգտագործում են որպես աման – **գօշթ թէնթում:**

Գօշթ – կոշտ:

80. Դանդուռ –

81. Եղինջ – **աղինջ:**
Եղինջը կծում, կծկծացնում է:
Աղինջը խաձա գու, գրծըցնա գու:
Մենք եղինջով ճաշ ենք պատրաստում:
Մէք աղինջօվէ արուր գընիք:

Գըծըցնա գու – կծկծացնում է:

82. Ուրց – **գիյիգի (գէյիգի) խօղ:**
 Ուրցը անուն է սարերում:
Գիյիգի (գէյիգի) խօղը լեռնուքը գրլլա:
- Գիյիգ, գէյիգ** – եղջերու:
Գիյիգի (գէյիգի) խօղ – եղջերուի խոտ, ուրց:
83. Ծնեբեկ –
84. Փիփերթ – **թերթգիչ:**
85. Սամիթ –
86. Դարդ – **տարմօն:**
 Կովի առջև մի քրոց հարդ լցրեց:
Գօվուն առչելը գէմբիլ (գալաթ) մէ տարմօն էլից:
- Ձէմբիլ** – զամբյուղ:
Գալաթ – կողով:
87. Ծղոտ – **սօմօն:**
- Ցորենի ծղոտին ասում են **սօմօն**, իսկ եգիպտացորենի
 ցողունին ասում են **լազտի գօթէջաթ:**
88. Դասկ – **ցօյինի կլօխ, քէլօխ:**
 Ցորենի հասկերը թափվում են:
Ցօյինի կլօխնիյէ վաթի գուն:
89. Դնծելիս՝ մանգաղի և գերանդու բերանից ընկած խոտի,
 ցորենի յուրաքանչյուր շերտը – **մօնգաղին հեղը, քերէն-
 դին հեղը:**
- Սօնգաղ** – մանգաղ:
Քերէնդ – գերանդի:
Դեդ – հետք:

90. Ծնլած խաղողի մնացորդը, որից օղի են քաշում – Զ.:
 Օղիին ասում են **րաքի, րաքը, վօղկա:**
91. Զամբյուղ – **գէմբիլ:**
 Զամբյուղում կար դեղծ, խաղող և թուզ:
**Ձէմբիլին մէչը տախց (չէֆթալի), խավօղ ու թուզ
 գար:**
92. Կողով – **գալաթ:**
 Կողովները բարձեցին ձիուն:
Գալաթնիյէ պարցեցին (պարցուցին) ցիուն:
93. Փայտյա կեռ կամ ճանկ, որ կապում են թուկի ծայրին և
 նրանով ձգում թուկը՝ բեռ բարձելիս – **գէռօջ:**
94. Փայտյա կոթավոր գործիք, որով կալսած կալը ժողովում
 են մի տեղ –
95. Արոր – **գօքար, չէֆթ, հօղիերգիչ, խօղիերգիչ:**
 Դնում հողը վարում էին փայտյա արորով:
**Ավալը (առաչ) հօղը (խօղը) հերգէ գունի փաղա
 գօքարօվը:**
- Ավալը** – հնում:
Առաչ – առաջ, նախկինում, հնում:
Գօքար են ասում նաև խոփին:
96. Փոցխ – **փուցխիչ:**
 Ցրված խոտը հավաքեց փոցխով:
Վաթաց խօղը ժողվէց փուցխիչօվը:
- Վաթաց** – թափված:
97. Եղան – **խօղժօղվիչ, խօղվերդվիչ:**
 Եղանով խոտը բարձում են սայլին:
**խօղվերդվիչօվը խօղը պարցնա (պարցնի) գուն
 արաբին:**

Թեև սայլ – սէլ բառն ունեն, բայց կիրառում են **արաբա** բառը:

98. Զլունգ – **չափա**:

Հողը քլունգով են փորում:

Հօղը (խօղը) չափացովը փօա (փօի) գուն:

99. Շեղբ – **տէնագի պիօն**:

Շեղբը անկոթ դանակի բերանն է: (Չեն լրացրել):

100. Հեսան – **հէսան**:

Հեսանով դանակ էր սրում:

Հէսանովը տէնագ սիյէ գուր:

Հէսան – սրոց, սրելու քար:

101. Մեխ – **մուխ, մախ**:

Մուրճով մեխը խփեց պատին:

Չագուչովը մուխը (մախը) դաուբանիուս (բադ-նիուս) չաքմիչ աավ:

Դաուբա – պատ:

Բադ – ցանկապատ:

102. Մեծ անցքերով մաղ, որ գործածվում է ցորենը, գարին ծղոտից անջատելու համար – **ցօյնի մաղ**:

103. Ակիշ – **խէմուրսէպիշ, ակիշ, ագիշ**:

Տաշտի խմորը քերում են ակիշով:

Դաշտին (կարսօնին) խէմուրը քէրէ (քէէ, արդ. քէյէ) գուն խէմուրսէպիշովը (ակիշովը):

Դաշտ, կարսօն – տաշտ:

Սէպուշ – սրբել:

Քէրուշ, քէուշ (արդ. քէյուշ) – քերել:

Քէրճուշ – քերճել:

Ասում են նաև **քէրճէ գուն** – քերճում են:

104. Մի ծայրը ճանկավոր, մյուսը թաթի ձևով երկար մետաղյա բարակ ձող, որով հաց են պոկում ու հանում թոնրից – **ակիշ, ագիշ**:

Ակիշ, ագիշ են ասում նաև կրակը խառնելու համար նախատեսված մետաղյա գործիքին:

105. Խորիզ – **միչուցք**:

Խորիզով գաթա: Խորիզ դիր խմորի մեջ:

Միչուցքով գաթա (քաթա): Միչուցքը թիր խէմուրի մէջ:

106. Թթխմոր – **թէթվէնէլիք**:

Թթխմորով հունցած խմորից լավ հաց է ստացվում:
Թէթվէնէլիքովը շօղվաց խէմօրան սօյ (լավ) հաց գէլլի:

Շօղվուշ – հունցել:

Սօյ – լավ:

Լավ բառը գիտեն տարեցները:

107. Ջրաղացքարի չորս կողմը նստած ալյուրի փոշի – **ալուրան էլած թօզ**:

108. Խնոցի – **յաղուղ, յայուղ**:

Խնոցու կարագ:

Յաղուղան (յայուղան) էլած յաղ:

Կարագ բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **յաղ**:

109. Փլավքամիչ – **սուզգի, ծար (արդ. ծայ), ձայ**:

Բրինձը քամեց փլավքամիչով:

Պէյինձը քամեց սուզգիովէ (ծաօվէ):

Ծարը (արդ. ծայը), ձայը պատրաստվում է կտորից, նաև գործվում է ձիու մազից:

110. Կարաս – **քուպ**:
Գինին պահում են կարասի մեջ:
Շարաբը քուպին մէջը բահի (բահա) գուն:
- Շարաբ, դինօ** – գինի:
111. Կճուճ – **չումլախ**:
Կճուճում պահում էր յուղ, պանիր:
Չումլախին մէջը յաղ, բօնիր բահի (բահա) գուր:
112. Ունկ (ամանների) – **բօչ**:
Կճուճի ունկը կոտրվեց:
Չումլախին բօչը գօղրեցավ:
113. Կովկիթ – **գօթ**:
Կովկիթն առավ, գնաց կովն ու ոչխարները կթելու:
Գօթը առավ, քէնաց գօվն ու օչխընիյէ գթուչ:
- Գօթ** – փայտե մեծ, խորը տարա:
Գօթ են ասում նաև ցորեն չափելու փայտե ամանին՝ կոտին:
114. Հացահատիկ չափելու փայտե աման – **գօթ**:
Գօթ – կոտ:
115. Տիկ – **դիգ**:
Հնում տիկի մեջ պահում էին գինի, ձեթ, յուղ, պանիր:
Ավալը (առաչ) դէգին մէջը շարաբ, այչիչաղի յաղ, յաղ, բօնիր բահի (բահա) գունի:
- Ավալը** – հնում:
Առաչ – առաջ, նախկինում, հնում:
Այչիչաղի յաղ – արևածաղկի ձեթ:
Առանձին ձեթ բառը չունեն, արևածաղկի ձեթին ասում են **այչիչաղի յաղ**, իսկ ձիթապտղի ձեթին՝ **գէթունի յաղ**:

116. Մածնի տոպրակ – **մածէքօմ**:
Մածնի տոպրակը կախել էր մեխից:
Մածէքօմը կախցքած ունէր մախան (մուխան):
117. Ջուր խմելու պղնձյա գավաթ – **թաս**:
Կավե թասին ասում են **խօղաթաս**:
118. Խցան – **գումփա**:
Խցանով փակեց շշի բերանը:
Չումփայօվը օմուրցուց շուշէին պիանը (պիօնը):
- Օմուրցուց** – անրացրեց, այստեղ օգտագործված է փակել իմաստով:
119. Ձագար – **լէլիչ**:
Գինին ձագարով լցրեց շշի մեջ:
Շարաբը լէլիչօվէ էլից շուշէնիվա:
120. Ջրաղացի այն արկղը, որից ցորենը թափվում է աղորի-քի մեջ – **օղուն**:
121. Ճախարակ – **փուրթմօնիչ**:
Ճախարակով թել են մանրում:
Փուրթմօնիչօվէ թեր մօնէ գունին:
- Թելին ասում են **թեր**, իսկ **թել** ասում են մետաղալարին:
122. Իլիկ – **իլիգ, իլիկ**:
Պառավը իլիկով թել էր մանրում:
Բառավը իլիգօվը թեր մօնէ գուր:
123. Շյուղ – **ջաղ**:
Շյուղերով գուլպա էր գործում:
Ջաղօվէ կուռբա քօրծէ գուր:
- Տվյալ դեպքում չեն կիրառում շյուղ – **ջաղ** բառի հոգնակին:

124. Պարան – չվօն:
Պարանով կապեց ձիու բեռը: Լվացքի պարան:
Ցիու պեռը չվօնովե գաբեց: Լեվացքի չվօն:

125. Կարպետ – չուլ, ջեջիմ:
Թախտը ծածկված է կարպետով:
Սավքին չուլօվը (ջեջիմօվը) ծածգված ա:

Թախտ բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **սավքի**, որը 4–5քմ ուղղանկյուն կամ քառանկյուն, ճաղաշար եզրերով փայտե կամ երկաթե բարձր թախտ է:

126. Անկողին – բարգելդաղ:
Հոգնած էին, մտան անկողին և քնեցին:
Թաթրած էնի, մեղան բարգելդաղե ու քուն աղան:
– Հոգնած ես, անկողինդ բերեցի, գնա պառկիր:
– **Թաթրած ես, բարգելդաղդ փերեցի, քենա բարգա:**

127. Ակնոց – գյօզլուխ:
Կարդում էր ակնոցով:
Գյօզլուխօվե գարթա գուր:

128. Համրիչ – թասպախ:
Պապը գցում էր համրիչի հատիկները:
Բաբը թասպախ քաշե գուր:
(Պապը համրիչ (թգբեհ) էր քաշում):

Համրիչի հատիկներ գցել չեն ասում:

129. Վզից կախվող զարդարանք – հօմայիլ:

Եթե զարդարանքը հատիկավոր է, ուլունքի նման, ասում են՝ **հելուն**:
Հօմայիլ է կոչվում նաև չար աչքի դեմ մոլլայի գրած չար-խափան թուղթը:

130. Չեռնոց – թեվհաքնիչ, թաթմօն:
Ցուրտ էր, հագավ ձեռնոցները:
Ցուրդ (արդ.՝ ցուրդ) էր, թեվհաքնիչե (թաթմօնը) հաքավ:

131. Գոտի – կօղի, գաբիչ, վարդիքգաբիչ, գայիչ, խուլաց կօղի:
Կաշվե գոտի – **գայիչ**:
Հյուսած գոտի – **խուլաց կօղի**:

խուլուչ – հյուսել:
խուլաց – հյուսած:

132. Օծիք – գյօնգաազ:
Բռնեց օծիքից ու թափ տվեց:
Գյօնգաազան փեռնեց ու թափեց:

Ավելի ճիշտ են համարում ասել. «**Փեռնեց ջեղան ու թափեց**»:
ճիթ, ջիդ – վիզ:
Թափուչ – թափահարել:
Թափեց – թափահարեց:

133. Վարտիք – վարդիք:

134. Քղանցք – փեշ:
Քղանցքը քսվում էր գետնին:
Փեշը քեսվա գուր հօղին (խօղին):

Գետին բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **հօղ (խօղ)**:

135. Տրեխ – չաախ, չաօխ, չրախ:
Գյուղացին հագավ տրեխները:
Կյաղացին հաքավ չաախնիյե (չաօխնիյե, չրախնիյե):

136. Տրեխի քուղ – չաախի, չաօխի, չրախի չվօն:
Տրեխը հագավ, քուղը ձգեց ու կապեց ոտքին:
Չաախը (չաօխը, չրախը) հաքավ, չվօնե ցեքեց ու գաբեց օտքեցան:

137. Բարձրակրունկ, սրաքիթ կոշիկ – **գնօջ փօթին:**

138. Սյունից սյուն (ծառից ծառ և այլն) պարանով կապած օրորոց – **գախ էնգած օօցք, ջիլիկա:**

139. Բարուր – **փալուլ:**
Երեխան բարուրը բացեց:
Դաղան փալուլը պաց աավ:
Բարուրը բացվեց:
Փալուլը պացվեցավ:

Դաղա – երեխա:

140. Տակաշոր – **թեմիշօր:**
Երեխայի տակաշորը փոխիր:
Դաղին թեմիշօրը (թեմիշօր) փօխա:

141. Օրորոցից մեզը դուրս բերող փայտե խողովակ –

142. Օժիտ – **ջէյիգ:**
Աղջկան ամուսնացրեց և մեծ օժիտ տվեց:
Ախչօսնէ գարքեց ու շադ ջէյիգ դէվեց:

Օժիտի դեպքում ասում են **շադ** – շատ, և ոչ թե մեծ:

143. Խնամախոս – **էլչի:**
Խնամախոսները եկան աղջիկ ուզելու:
էլչիքը էգին ախչիգ ուզուչի:

144. Աչքալուսանք – **մուժդա:**
Աչքալուսանք ուզեց:
Մուժդա ուզեց:

145. Հարսանիքում փեսային շրջապատող ամուրի երիտասարդներ – **փեսայի էնգերունք, էնիշտի էնգերունք:**

էնիշտա – փեսա:

էնգերունք – ընկերներ:
Փեսա բառը գիտեն տարեցները, բայց քիչ է օգտագործվում, հիմնականում ասում են **էնիշտա:**

146. Կնքահայր – **վաֆթիգ դադ, քիրվէ:**
Քահանան երեխային հանձնեց կնքահորը:
Քէշիշէ դադին քիրվէին դէվեց:

Հանձնեց չեն ասում, այլ՝ տվեց – **դէվեց:**

147. Կնքամայր – **վաֆթիգ մար:**
Կնքամայրը հագցրեց կնքված երեխայի շորերը:

148. Ծաղկազարդի տոնը – 2.:

149. Նոր տարի – **նօր դարի, նօր դաի (արդ.՝ նօյ դայի):**
Նոր տարվա համար միս գնեցին:
Նօր դաուն հօմա միս առին:

150. Ծննդկան – **նօր դղացկօն:**
Ծննդկանին խավիծ տվին:
Նօր դղացկօնը խավիծ (խավինձ, խավինց) դէվին:

Նրանք խավիծը (**խավիծ, խավինձ, խավինց**) պատրաստում են եգիպտացորենի ալյուրով և կաթի սերուցքով:

151. Մանկաբարձուհի – **թօռնօղ:**
Տատները մոտեցավ ծննդկանին:
Թօռնօղը մօդգինցավ դաղա ուննօղ գէնօջը:

152. Երեխա – **դաղա:**
Երեխան լաց էր լինում:
Դաղան կուլար:

Դաղա են ասում նաև տղային:

153. Տատ (իկ) – **մօմի, մէձ մօմ:**

Տատս՝ հորս մայրը, հարյուր տարեկան է: Տա՛տ, մի
հեքիաթ պատմիր:
Մօմիս՝ դադիս մաը, հաուր դաագան ա: Մօմի՛,
հեքիյա մէ ասա:

Դադ – հայր:

154. Սկեսրայր – **գայնաթա բաբ, բաբի:**
Սկեսրայրը շատ էր սիրում հարսին:
Գայնաթա բաբէ հարսինէ (արդ.՝ հայսինէ) շադ հազ
գէներ:
155. Տերտերկին – **քէշիշի գէնիգ:**
Տերտերկինը լվացք էր անում:
Քէշիշին գէնիգը լվացք (լըվացք) գէներ:
156. Քահանա – **քէշիշ:**
Քահանան օրհնեց սեղանը: (Չեմ լրացրել):
157. Աներորդի – **գայնի:**
Փեսան տուն կանչեց աներորդուն:
Էնիշտան գայնիին ցէն դէվէց (էյէթ) տուննիու:
158. Ամուսին – **մարթ:**
Ամուսինը սպասում էր կնոջը:
Մարթը բէդ գըներ գէնօշը:
159. Մայր – **մար (արդ.՝ մայ):**
Մայրը կերակրում էր երեխային: Մայրի՛կ, ինձ մոտ
արի:
Մարը (մաը, արդ.՝ մայը) դադին գուդէցէներ: Յէ՛
մա, մօդէս այէ (այէ մօդցիուս):

Մօդցիուս – դեպի ինձ, իմ կողմ, ինձ մոտ:

160. Այրի – **հօփերվայի:**

Այրին դժվար էր պահում երեխաներին:
Հօփերվային տեժար բահի գուր (փութ գէներ)
դադաքը:

Հօփերվայի – որբևայրի:

Փութ ընուշ (փութ էնուշ) – նայել, այստեղ օգտագործ-
ված է պահել, խնամել իմաստով:

161. Տագերկին – **նէր, նիր:**

Տագերկնոջ ատամը ցավում էր:
Նէրին (նիրին) ազռան (առզան, արզան, արդ.՝ այ-
զան) ցավի գուր:

162. Հայր, հայրիկ – **դադ, դադիգ, բաբա:**

Հայրս ուրախ մարդ էր: Հայրի՛կ, դուռը բաց:
Իմ դադը շէն մարթ էր: Յէ՛ բաբա, թուռէ պա՛ց:

Շէն – ուրախ:

163. Մորեղբայր – **քերի:**

Մորեղբայրս ամուսնանում է:
Քերիս գարջվի գու:

164. Ծերունի – **հալիվօր (արդ.՝ հալիվօյ):**

Ծերունին կանչեց կնոջը:
Հալիվօրը (արդ.՝ հալիվօյը) գօրչեց գէնօշը:

165. Արու զավակ – **մօնչ, դադա:**

Ի՞նչ ունես, տղա՞, թե՞ աղջիկ:
Ի՞նչ ունիս, մօ՞նչ, թա՞ ախչիգ:

Դադա նշանակում է նաև երեխա:

166. Հարևան – **թերգից:**

Հարևանի հարսը սիրուն է:
Թերգիցին հարսը էրօնդ (երանդ) ա:

Դրկից – **թերգից:**

167. Մուրացկան – **ժողվիյա, ժողվիաջի, ուզող:**
Մուրացկանը նստած էր եկեղեցու պատի տակ:
**ժողվիյան (ժողվիաջին, ուզողը) նստած էր քի-
լիսէին դաուբային դագը:**

168. Ջրբաշխ – **միրաբ:**
Ջրբաշխը կարգավորեց ջրի բաշխումը: (Չեմ լրացրել):

169. Որսորդ – **ավջի:**
Որսորդը նապաստակ սպանեց:
Ավջին դաուլժօն ցվօնեց:

Դաուլժօն – նապաստակ:
Ցվօնուլ – սպանել:

170. Հովիվ – **հօյիվ:**
Հովիվը ոչխարի հոտը տարավ սար: Հովիվը կովե-
րին տարավ ջրելու:
**Հօյիվը օչխընուն յաթաղը դաավ սարնիվէ: Հօյի-
վը գօվիլը դաավ չեուլ:**

Ավելի հաճախ ասում են **լեռնիվէ (լէրնիվէ)**, քանի որ սար
են ասում անտառապատ սարերին, իսկ **լէռ (լէր, արդ.՝
լէյ)** են ասում այն սարերին, որոնցում գտնվում են նրանց
ամառային արոտավայրերը՝ **յայլաները:**

171. Հոտ (ոչխարի) – **յաթաղ:**
Ոչխարի հոտը արածում է սարի լանջին:
**Օչխարին յաթաղը լեռինէ (լէրինէ, արդ.՝ լէյինէ)
բայիրին (բօյիրին) գարծի:**

Արծուլ – արածել:
Բայիր, բօյիր – սարալանջ, ոչ մեծ զառիթափ, թեք տե-
ղանք:

172. Անասուն – **հայվօն:**
Եւ ուներ 20 գլուխ անասուն:
Ան ունիր սօն քէլօխ հայվօն:

173. Գոնշածագ – **ջօմիչի հօրթ:**
Գոնշածագը մտավ ջուրը:
Ջօմիչին հօրթը մեդավ չուը (արդ.՝ չույը):

174. Կրիա – **գափագլի կօրտ, գափագլի քօրդ:**
Երեխաները կրիա են բռնել:
Դաղաքը գափագլի կօրտ (քօրդ) փեռնած ունին:

Կօրտ, քօրդ – գորտ:

175. Չղջիկ – **մաշքեթափ:**
Չղջիկները թռչում են մթնոլորտի մեջ:
Մաշքեթափնիյէ մութի մէջ թեփեփա գուն:

Թեփեփա գուն – օդում թևերը թափահարելով թռչում են:

176. Մողես – **խլօզ (արդ.՝ խէլօրդ):**
Մողեսը տաքանում էր արևի տակ:
**Խլօզը (արդ.՝ խէլօրդը) աաքագին դագը շօղնա
գուր:**

Շօղնուլ նշանակում է արևի շողերից տաքանալ, բայց ա-
սում են նաև վառարանի մոտ շատ տաքանալու, ընդ-
հանրապես, շատ տաքանալու դեպքում:

177. Կարիճ – **աքրեբ:**
Սև կարիճը խիստ թունավոր է:
Թուխ աքրեբը շադ աղուլի ա:

Աղուլի – թունավոր:

178. Սարդ – **սարթ:**
Սարդը ոստայն է հյուսում, ճանճեր որսում:
Սարթը սարթին պուն գէնա, ջօնջեր փըռնա գու:

179. Որդ(ն) – **բօբօլ:**
Խնձորենու տերևները որդերը կերել են:

խենձօրեցե ծառին (արդ.՝ **խենձօտցե ծայինէ**) (**խենձօրին ծառին**) **դէյէքնիյէ բօբօլնիյէ գիյաձ ունին:**

խենձորենուն ասում են **խենձօրնի**, բայց գործածվում են նաև **խենձօրեցե ծառ** (արդ.՝ **խենձօտցե ծայ**), **խենձօրին ծառ** ձևերը:

180. Անձրևորդ – **ջիջու:**

Անձրևից հետո անձրևորդերը շատացան:
Չախան հեղև ջիջունիյէ շաղընցօն:

181. Ցեց – **ցեց:**

Փայտի ցեց, շորի ցեց:
Փաղի ցեց, շօրի (շօի, արդ.՝ շօյի) ցեց:

182. Մանր որդեր, որոնք լինում են մսի, լեշի վրա՝ ճանճերի նստելուց հետո – **ձեղուք:**

183. Մոխրագույն մեծ ճանճ, որ խայթում է անասուններին – **պօռ:**

Բոռ – **պօռ:**

184. Չատիկ – **զատկի բլօձ:**

Չատիկը կարմիր, պուտավոր միջատ է:
Չատկի բլօձէ գարմի (գարմիր), խատվօր մերչիմ ա:

185. Լուսատտիկ – **գածօռիգ, գածգիչ, գածուլիկ:**

Խավարում լուսատտիկները թռչող կայծերի են նմանվում:
Մուք դաղէ գածօռիգնիյէ (գածգիչնիյէ, գածուլիկնիյէ) թեռչօղ գածիի լըմօնի գուն:

186. Խխունջ – **խխունց, լօրդի** (արդ.՝ **լօյդու**):

Խոնավ տեղերում խխունջ շատ է լինում:
Թաց դաղնուն խխունց (լօրդի, արդ.՝ լօյդու) շաղ գէլլի:

Խոնավ բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **թաց** կամ **կէ:**

187. Թռչուն – **ջինջուխ:**

Թռչունը ծու է դնում:

Ջինջուխէ հազվիթ (արդ.՝ **հավգիթ**) **թէնա գու:**

Ջինջուխ են ասում նաև ճնճուկին:

188. Հնդկահավ – **դուլդուլհավ:**

Հնդկահավը ծանր – ծանր շրջում էր բակում:
Ղուլդուլհավը ձօնդր – ձօնդր դօնէ առչէթին բեղէղէ գուր:

Երբեմն հանդիպում է ծանր – **զօնդր** ձևը:

Բակ բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **դօնէ առչէվ, դօնի փօս:**

Փօս – հարթ տարածք:

189. Փայտփորիկ – **փաղբօրի:**

Փայտփորիկը կտցահարում է ծառը:
Փաղբօրին ձառին գուտտա:

Գուտտա – հարվածում է:

190. Բու – **քօռջինջուխ, հօհօլ, հօղօլ:**

Բուն ցերեկը չի տեսնում:

Քօռջինջուխը (հօհօլը, հօղօլը) գօէ (արդ.՝ **գօյէ**) **դէսնու չի:**

Չօր (արդ.՝ **գօյ**) – ցերեկ:

Ցօուգ – ցերեկ՝ կեսօր իմաստով:

Ցօուգ աղավ – կեսօր դարձավ:

191. Կաչաղակ –

Կաչաղակի պոչը երկար է:

192. Հոպոպ – **փեռփէլա ջինջուխ:**

Հոպոպը գլխին սանր ունի:

Փեռփէլա ջինջուխը քէլխուն վաան սօնդր ունի:

193. Աբաղաղ – **աբլար** (արդ.՝ **աբլայ**):
Աբաղաղը կանչում է լուսաբացին:
Աբլարը (արդ.՝ **աբլայը**) **գօնչա գու արվօն**:

Աբվօն – առավոտյան:
Լուսաբաց բառը նրանց անձանոթ է, ասում են **լուսանա հեղեվնա** – լուսանալուց հետո, **լուսանա նա** – երբ լուսանա:

194. Վառեկ – **վառեգ, արլերջութ**:
Վառեկը հավի մեկ տարեկան էգ ծագն է:
Վառեգը հավի մեգ դաազան էք ծաքն ա:

195. Թուխս – **մօջա**:
Թուխսը իր ճտերին հավաքեց թևերի տակ:
Մօջան ծաքիյէ կանադին դազէ ժողվէց
(առավ):

Ավելի ճիշտ են համարում ասել ոչ թե **ժողվէց**, այլ՝
առավ:

196. Փետուր – **թերուր**:
Ագռավի փետուրները սև են:
Քարդային թերուրնիյէ թուխս ին:

Քարդա – ագռավ:
Թուխս – սև:

197. Թռչունների ստամոքս – պարկը, ուր հավաքվում է կերած կուտը –

198. Հավի կրծքի երկճղի ոսկրը – **ադես, լադես**:

199. Չու – **հագվիթ** (արդ.՝ **հավգիթ**):
Հավի ձու գնեց: Թռչունները ձու են ածում:

Հավի հագվիթ (արդ.՝ **հավգիթ**) առավ: **Ջինջուխնիյէ հագվիթ** (արդ.՝ **հավգիթ**) **հաձի գուն** (գաձին):

Հաձուշ, աձուշ – աձել:

200. Պոչ – **բօչ**:
Ձին պոչով քշում էր ճանճերին:
Ցին բօչօվը ջօնջիյէ թըոցէնէ գուր:

Տվյալ դեպքում քշել բառը չեն օգտագործում, այլ՝ **թըոցէնուշ** – թոցնել:

201. Խայթոց մեղվի – **գիջ**:
Սեղուն խայթեց, խայթոցը մնաց մատիս մեջ:
Մաղուն խաձէց (գիջէց), գիջը մէնաց մադիս մէջը:

Գիջ – կիճ:
Կրետի, կարիճի խայթոցին ասում են **աղուն**:

202. Ատամ(ն) – **ագռա, առզա, արգա** (արդ.՝ **այգա**):
Նրա ատամը ցավում է:
Ինու ագռան ցավի գու:

203. Սեղանատամ – **հացի արգա** (արդ.՝ **այգա**), **ագռա, առզա**:
Սեղանատամներով ծամում են:
Հացին արգընիօվը (արդ.՝ **այգընիօվը**) **ձօմի գուն**:

204. Մատ – **մադ**:
Ձեռքի մատներ: Ոտքի մատներ:
Թեվի մադեր: Օտքի մադեր:

Ձեռք բառը նրանց անձանոթ է, ասում են **թեվ**, իսկ դաստակին՝ **թաթ**, ձեռքի ներսի մասին՝ **ափ**:

205. Բուք մատ – **փունթ մադ**:
Բուք մատը դանակով կտրել էր:
Փունթ մաղը թէնագօվ գեդրաձ (գըդրաձ) էր:

206. Եկույթ – ջգույթ:
Եկույթը արնոտել էր:
Ջգույթը աղունած էր:
207. Բուռ – ջօնգ, պուռ:
Մի բուռ ջուր խմեց: Մի բուռ ցորեն վերցրեց:
Ջօնգ մը չուր (արդ.՝ չույ) խեմեց: Ջօնգ մը ցօյին առավ:
208. Բռունցք – յուճրուխ:
Բռունցքով ուժեղ հարվածեց մեջքին:
Յուճրուխօվ գօվաթի շեփեցուց (դեվեց) լերթին:
- Հարվածելուն ասուն են նաև **դեվուշ**, հարվածեց – **դեվեց:**
Լերթ – մեջքն ամբողջությամբ:
Մեջք են ասուն միայն գոտկատեղին:
209. Ուտք – օտք:
Մարդու ոտք: Չիու ոտք: Հավի ոտք:
Մարթու օտք: Ցիու օտք: Հավու օտք:
210. Ազդր – բաջաղ, բաջախա:
Մարդու ազդր: Կովի ազդր: Հավի ազդր:
Մարթու բաջաղ (բաջախա): Գօվու բաջաղ (բաջախա): Հավու բուղ:
211. Պարանոց – ծիթ, ջիդ:
Երեխայի վիզ: Հավի վիզ:
Դաղի ծիթ (ջիդ): Հավի ծիթ (ջիդ):
212. Կոկորդ – բօղազ:
Ձկան փուշը մնաց կոկորդում:
Ցուզին փուշե բօղազին մեճաց:

Կօկօրդ են ասուն կոկորդի խնձորակին:

213. Ծոճրակ – գօռգագ:
Ծոճրակը քորեց:
Ջօռգագե քիյեց:
214. Մեջք – լերթ:
Մեջքի վրա պառկած էր:
Լերթին վաան բարգած էր:
- Լերթ** – մեջքն ամբողջությամբ:
Մեջք են ասուն միայն գոտկատեղին:
215. Կուրծք – ձիճ:
Կովի կուրծքը լիքն էր կաթով:
Գօվուն ձիճը գաթօվը լիքցած էր:
216. Եղջյուր – գօդօշ:
Կովի եղջյուրներից մեկը ընկել էր:
Գօվուն մեզ գօդօշը եճգած (գօդրած) էր:
- Եղջյուրի դեպքում չեն ասուն ընկել էր, այլ՝ կոտրված էր – **գօդրած էր:**
217. Ողնաշար – բօչքելօխ, լերթի մեչքեղաղի օսկօրնր:
Ողնաշարը կոտրվել է:
Բօչքելօխե չարթեված ա:
Լերթին մեչքեղաղին օսկօրնին (արդ.՝ օսկօյնին) չարթեված ին:
218. Կրճիկ –
Երեխան կրճիկ էր ուտում:
219. Թևատակ – գօլթուղ:
Գիրքը թևատակին գնաց դպրոց:
Քիթաբը գօլթուղին դագե արավ (աավ, արդ.՝ ա-յավ) քեճաց շկօլա (մաքթաբ)*:

* **Մաքթաբ (մեքթեբ)** են ասուն Խոփայի գավառի կրոնափոխ համալսարանները, իսկ **շկօլա՝** նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվողները:

220. Շուրթ, շրթունք – բերբուք, բերվուք:

Վերին շուրթը ուռած էր:

Վերու բերբուքը (բերվուքը) ուռած էր:

221. Արտանունք – թերթվուց:

Արտանունքները թափվել էին:

Թերթվուցնիյէ վաթած էնի:

222. Լյարդ – թուխ ջիգար:

Հիվանդի լյարդը ուռել է: Տավարի լյարդը տապալեցին:

Հիվանդին թուխ ջիգարը ուռած ա: Դավարին (արդ. դավային) թուխ ջիգարը դաբգեցին:

223. Միգապարկ – շերոմօն, շերոման:

Միգապարկում քար կա:

Շերոմօնին մէջը քար գօ:

224. Մեզ – շէռ, կօզ:

Մարդու մեզ: Տավարի մեզ: Շան մեզ:

Մարթու շէռ: Դավարի կօզ: Շան կօզ:

225. Խոշոր եղջերավորների (կով, գոմեշ) կղկղանք – աղփ:

Թրիք բառը քջերը գիտեն, օգտագործում են աղփ բառը:

226. Ձիու, էշի, ջորու կղկղանք – աղփ:

227. Ոչխարի, այծի կղկղանք – գիգիդօր:

228. Պզուկ – շուղ:

Դեմքին պզուկներ կային:

Էեսին (արդ. էյեսին) շուղէր գային:

Շուղօղ – պզուկոտ:

229. Ուռուցք – ուռ, ուռուցք:

Ոտքի վրա մի մեծ ուռուցք կար:

Օտքին վաան մեզ մեծ ուռ (ուռուցք) մէ գար:

230. Վերք – խօց:

Վերքից թարախ է գալիս:

Խօցան թաախ կուքա:

231. Թարախ – թաախ:

Վերքի մեջ թարախ կա:

Խօցին մէջը (խօցի մէջ) թաախ գօ:

Խօցին մէջը – այս վերքի մեջ:

232. Լործ, լործունք – փերցուխ:

Ձիու բերանից լործ էր թափվում:

Ցիուն պէյնան (կափան) փերցուխ կուքար (կիշներ):

Տվյալ դեպքում ասում են ոչ թե թափվում էր, այլ՝ գալիս էր – կուքար, իջնում էր – կիշներ:

233. Ընկերք – էշ:

Հորթը ծնվել էր, ընկերքը դեռ չէր ընկել:

Հօրթը ձենած էր, էշը թեռ ընգած չէր:

234. Գորտնուկ – քօրթնուք:

Մատների վրա գորտնուկներ կային:

Մադօուն վաան քօրթնուքներ գային:

235. Գարեկ – աչգերուկ:

Գարեկը լինում է աչքի վրա:

Աչգերուկը աչվիին վաան գէլլի:

236. Թարախոտ կոշտ վերք, որ գոյանում է կրունկի վրա –

237. Տենդ – ջենդ, ջերմ:

Երեխան տենդից դողացնում է:
Դադան ջենդեն թօխցնա գու:
Երեխային տենդը դողացնում է:
Դադին ջերմը թօխցընա գու:

238. Կարմրուկ – քութչ:

Կարմրուկը մանկական վարակիչ հիվանդություն է:
Քութչը դըղօցը նենօսնուչի հիվօնդութին ա:

Քութչը սկարլատինա հիվանդությունն է, բայց կարմրուկին էլ երբեմն **քութչ** են ասում:
Մանկական բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **դէղօցը, դըղօցը, դաղօցը**, այսինքն՝ երեխաների:

239. Հարբուխ – խարփուխ (արդ.՝ խայփուխ):

Հարբուխի ժամանակ փռշտում են:
խարփուխին օխթին փերենքտա (փեխենդա) գուն:

Փերենգտուչ, փեխենդուչ – փռշտալ:
Թօքուչ – հազալ:

240. Թույն – աղու, տախ, գէր:

Թույն խմեց ու մեռավ:
Աղու (տախ, գէր) խտեց ու մեռավ:

241. Հոգեհաց – Չ.:

Հոգեհաց տվեց ննջեցյալի պատվին:

242. Ընթրիք – իզվօնցու (իզվօնի) հաց:

Երեկոյան նստեցին ընթրիքի:
Իզվօնը իզվօնցու (իզվօնի) հացի նըստօն:

243. Թանապուր – թօնաբուր:

Թանապուրը պատրաստում են թանից կամ մածնից՝ ձավարով կամ բրնձով:

Թօնաբուրէ գէփին թօնան գամ մածունան՝ գօր-գօթօվէ գամ պէինձօվը:

Ճաշ եփելու դեպքում պատրաստել չեն ասում, այլ՝ **էփուչ** – եփել, իսկ ձավարին ասում են **գօրգօթ**:

244. Խաշ – խաշ:

Տավարի տոտիկներից պատրաստված խաշ:
Դավարին դօդիգնօուն էփած խաշ:

Ճաշ եփելու դեպքում պատրաստել չեն ասում, այլ՝ **էփուչ** – եփել:

245. Կաթնապուր – գաթնօվ, գաթներած:

Հիվանդին կաթնապուր տուր:
Հիվօնդին գաթնօվ (գաթներած) դու:

246. Հում կաթի սեր – սիր (արդ.՝ սիր):

Կաթի սերը քաշել են:
Գաթին սիրը (արդ.՝ սիրը) քաշած ունին:

247. Դալ – թալ, թալան գաթ:

Նոր ծնած անասունի կաթը եփելով ստանում են դալ:
Նօր ձէնած հայվօնին գաթէ էփէլօվէ թալ գէնին:

Այս դեպքում «ստանում են» չեն ասում:

248. Մածուն – մածուն:

Հարսը մի աման մածուն մերեց:
Հարսը օմօն մէ մածուն մերցեց (մարցեց):

Մարցու – մածունի մերան, մակարդ:

Մարցնուչ – մերել:

Մածուն մերելուն ասում են նաև **մածուն փեռնուչ:**

Պանրի մակարդին ասում են **խախած**:

249. Չվածեղ – **հալած հազվիթ** (արդ.՝ **հավգիթ**):
Ձոքանչը փեսայի համար ձվածեղ պատրաստեց:
Փայնանան էնիշտային համա հազվիթ (արդ.՝
հավգիթ) **հալեց**:

Փեսա բառը գիտեն միայն տարեցները:
Չվածեղ բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **հազվիթ**
(արդ.՝ **հավգիթ**) **հալուշ**, այսինքն՝ ձվածեղ անել, պատ-
րաստել: Կիրառական է նաև՝ **յաղի մէջ հազվիթ** (արդ.՝
հավգիթ) **էփեց** (**հալեց**):

250. Իր հյուրի և յուրի մեջ տապակած միս, որ կճուճների մեջ
պահում են որպես ծննդան պաշար – **գաումա, գաուրմա**:

251. Հալած դմակից մնացած կտորներ –

252. Ճարպ – **յաղ**:
Այծի ճարպով տրորում են մրսածի մեջքը:
Ածուն յաղօվէ գաջերին մեսածին լերթէ:

253. Դոշար – **բաքմազ**:
Դոշաբը պատրաստում են թթի, խաղողի քաղցուից:
Բաքմազը թութան ու խավօղան գէնին:

խաղողի քաղցու բառը ինձ չհաջողվեց ճշտել:

254. Գաթա – **քաթա**:
Գաթայի խորիզը քիչ էր:
Քաթային միչուցքէ քիչ էր:

255. Բաղարջ –
Բաղարջը թխում են առանց խորիզի:

256. Չավար – **գորգօթ**:
Չավարը պատրաստում են ցորենից:
Գորգօթը ցօյինան գէնին:

257. Աղանձ –
Մայրը երեխային աղանձ տվեց:

258. Խաշած ցորեն, կանեփ և այլ ընդդեմներ, որ լցնում են
կաթնատամ հանած երեխայի գլխին՝ մյուս ատամների
հանելը արագացնելու համար –

259. Կաթսայի մեջ մնացած կերակրի տականք – **դագիչք**:

260. Հալած յուրի տականք –

261. Ծամոն – **գիվ**:
Հարսը ծամոն էր ծամում:
Հարսը գիվ ձօմէ գուր:

262. Հոլ –
Հոլը պտտվում էր նույն տեղում:

263. Ճոճանակ – **սալինջաղ, ջիլիկա**:
Երեխան ճոճանակ էր նստել:
Դաղան սալինջաղի (ջիլիկայի) մէջը նեստած էր:

264. Տիկնիկ – **կուկլիկ**:
Աղջիկը խաղում էր տիկնիկով:
Ախչիզը կուկլիկօվը խաղա գուր:

Ծիսական տիկնիկին ասում են **բուբրիկ** – պուպրիկ:

265. Քարկտիկ – **հինգ քար**:
Քարկտիկը խաղում են հինգ մանր կլոր քարերով:
**Հինգ քարը (քարը) (արդ.՝ քայրը) հինգ հաղիգ բի-
ծիգ գունդուլիգ քաօվէ խաղա գուն**:

Գունդուլիգ – գնդիկ, կլոր:

266. Ճան – **աշուղ**:
Երեխաները ծան են խաղում:
Դղաքը աշուղօվը խաղա գուն:

267. Սրինգ – գավալ:

Հովիվը սրինգ էր նվագում:

Հօշիվը գավալ փռչէ (փռչա) գուր:

Փռչա գուր բառացի նշանակում է փչում էր. այստեղ օգտագործված է «նվագում էր» իմաստով:

268. Ունպ – գում, գուլ:

Մի ունպ ջուր խմեց:

Գում (գուլ) մէ չուր (արդ.՝ չույ) խեմեց:

269. Համբույր – բաչ:

Մի համբույր տուր:

Բաչ մը դուր:

Ինձ համբուրիր:

Ինձի բաչ աա:

270. Ապտակ – գաձգուն:

Մի ապտակ հասցրեց նրան:

Մեզ գաձգուն մէ շէփեցուց անու:

Նա ապտակեց:

Ան գաձգեցուց:

Շէփեցուց – հարվածեց, շրմփոցով հարվածեց:

271. Բութ մատի և ցուցամատի միջև եղած բացվածքը – **թիզ:**

272. Հայիոյանք – **քէֆուր, սօգ:**

273. Երկյուղ – վախ:

Սիրոս վախ ընկավ:

Սիրոսիվա (արդ.՝ սիրոսիվա) վախ մէ նէ մեղավ:

Նէ մեղավ – ներս մտավ: Ընկավ չեն ասում:

274. Ոխ – սիրդ:

Ոխ ուներ նրա դեմ:

Ան սիրդ (արդ.՝ սիրդ) ուներ անու վաա:

Սիրդ (արդ.՝ սիրդ) նշանակում է նաև զայրույթ, զայրացած մարդուն ասում են **սիրդօդ** (արդ.՝ սիրդօդ) մարթ:

275. Ժամանակ – **օխթ, վաքիտ, զաման, չախ:**

Ճիշտ ժամանակին տեղ հասանք:

Շիդագ օխթին պօրեցաք:

276. Առավոտ – **աքվա:**

Հիվանդը չքնեց մինչև առավոտ:

Հիվօնդը ինչակ լուսը քուն աղավ օչ:

Հիվանդը մինչև առավոտ քնել չկարողացավ:

Հիվօնդը ինչակ աքվօն քուն էլլի չըկաաց:

277. Կեսօր – **ցուգ:**

Աշխատեցին մինչև կեսօր:

Տադեցօն ինչակ ցուգ:

278. Իրիկնապահ – **իգուն:**

Գյուղացիները տուն վերադարձան մինչև իրիկնապահ:

Կյաղացիք ինչակ իգուն դուն էգին:

Իգուն – երեկո:

Իգվօն – երեկոյան:

Իգվօնցնիճէ – երեկոյան կողմ:

279. Գեղեցիկ – **էրօնդ, էրանդ:**

Նա գեղեցիկ աղջիկ է:

Ան (ինա) էրօնդ ախչիգ ա:

280. Լավ – **լավ, սօյ, բեդք:**

Լավ մարդ, լավ գինի, լավ ապրուստ:

Սօյ մարթ, սօյ շարաբ (դինօ), սօյ աբրուստ:

Լավ բառը հազվադեպ օգտագործում են տարեցները:

Բեդք – լավ բառը սովորաբար ասում են «ինչպե՞ս ես» հարցին ի պատասխան:

281. Մեծ – մեծ:
ճամփին ընկած էր մի մեծ քար:
Ջոմփուն (ջոմփուն վաան) մեծ քար մե ենգած էր:

282. Գեր – կիր:
Գեր ոչխար: Գեր մարդ:
Կիր օչխար: Կիր մարթ:

Գեր մարդուն ասում են նաև **հաստ, հաստուլիգ մարթ**,
իսկ գեր երեխային ասում են **խուստուլիգ դաղա:**

283. Ագահ – աչվին քախցած:
Ագահ մարդ է:
Աչվին քախցած մարթ ա:

Աչվին քախցած – աչքածակ, անկուշտ, ագահ:

284. Խենթ – շաշ, խեվ, խելառ:
Այս մարդը խենթ է:
Աս (իսա) մարթս շաշ ա:

285. Նվազ – ջիղօզ, ջիլօզ:
Երեխան լավ չի ուտում, դրա համար էլ շատ է նվազ:
Դաղան շաղ ուղէ չի, անու հօմա շաղ ջիղօզ (ջիլօզ) ա:
Նվազ ծառ: Նվազ սածիլ:
Ջիղօզ ծառ: Ջիղօզ սաղիր:

286. Նիհար – գաիվ:
Նիհար կով: Նիհար մարդ:
Ձաիվ գօվ: Ձաիվ մարթ:

287. Վատ – չօքուտ, չօքուդ:
Վատ մարդ: Վատ գինի:
Չօքուտ մարթ: Չօքուտ շարաբ (դինօ):

Վատ մարդուն ընդունված է ասել նաև **ավեր մարթ:**

288. Դառն – լաղի:
Կորիզը դառն է:
Ղօյիզը (ղօիսը) լաղի ա:

289. Կծու – վառեցուք, վառեսնուք:
Տաքեղը շատ կծու է:
Բիբարը շաղ վառեցուք (վառեսնուք) ա:

Կծու – **գեծու** ասում են կծված իմաստով՝ **գեծու յաղ** –
կծված յուղ:

290. Դժվար ջարդվող (ընկույզ, կաղին և այլն) – օմուր:

291. Ամուր – օմուր:
Ամուր գետին: Ամուր պարան:
Օմուր հօղ (խօղ): Օմուր չվօն:

292. Բուք (ոչ սուր) – քյունթ, գունթաղ:
Բուք դանակ:
Քյունթ (գունթաղ) թենագ:

Բուք – անհասկացող իմաստով ասում են՝ **փուղ, փունթ:**

293. Կապույտ – մավի:
Կապույտ երկինք: Կապույտ ծաղիկ:
Մավի հավա: Մավի ծաղիգ:

294. Սպիտակ – ջերմագ:
Սպիտակ ծաղիկ, սպիտակ թուղթ:
Ջերմագ ծաղիգ, ջերմագ թուլթ:

295. Շեկ –
Մագերը շեկ են:

296. Փոքր (իկ) – բիծիգ:
Փոքր քար: Թագավորի փոքր տղան:
Բիծիգ քար: Փաղիշահին բիծիգ մօնչը:

Թագավոր բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **սուլթան, փաղիշահ, քըռալ:**

297. Քիչ – քիչ:
Քիչ մնաց հասնենք:
Քիչ մէնաց (մընաց) պօրուշի:

Պօրուշ – հասնել:
Պօրուշի – հասնելու:

298. Մի քիչ – քիչ մը:
Մի քիչ հաց տուր:
Քիչ մը հաց դու:

299. Թանկ – բաալի:
Ցորենը թանկ է:
Ցօյինը բաալի ա:

300. Կաղ – թօփալ, չօլախ:
Կաղ ձի, կաղ մարդ:
Թօփալ ցի, չօլախ մարթ:

301. Կորամեջք – գօմբուրցած, գօմբուր:
Կորամեջք պառավ:
Գօմբուրցած (գօմբուր) բառավ:

Գօմբուր նշանակում է կուզ, **գօմբուրցած** – կուզիկացած, նրանք ավելի ճիշտ են համարում ասել **գէզված բառավ**, այսինքն՝ կռացած պառավ:

302. Համր – լալ:
Համր տղա:
Լալ մօնչ:

303. Խուլ – խուլ:
Խուլ ծերունի:
Խուլ հալիվօր (արդ.՝ հալիվօյ):

304. Թլվատ – փալթախ:
Լեզվից թլվատ էր:
Լիզուն փալթախ էր:

305. Կճատ քիթ – գարջ քիթ (քինթ):
Թոռնիկը կճատ քիթ ուներ:
Թօռէ գարջ քիթ (քինթ) ունիր:

Թոռնիկ չեն ասում, այլ՝ **թօռ:**

306. Շիլ – գէզ:
Աչքը շիլ էր:
Աչվին գէզն էր:

Ձարմանքից աչքերը չռելու դեպքում ասում են **աչվէնի-յէն շիլէց:**

307. Պեպենոտ – բուդբուդիգ:
Դեմքը պեպենոտ էր:
Էէսը (արդ.՝ էյէսը) բուդբուդիգ էր:

308. Ծաղկատար – չէչօտ:
Դեմքը ծաղկատար էր:
Էէսը (արդ.՝ էյէսը) չէչօտ էր:

309. Գանգուր – գիվիրջօղ, գիվերժուղ:
Մազերը գանգուր են:
Մազիրը (մազիը, արդ.՝ մազիը) գիվիրջօղ (գիվեր-ժուղ) ին:

310. Թեթևուիկ – թեթեվ:
Թեթևուիկ մարդ:
Թեթեվ մարթ:

311. Վախկոտ – վախկօղ, վախկօն:
Նազարը վախկոտ էր:
Նազարը (Նազար) վախկօղ (վախկօն) էր:

312. Ծույլ – թեմբալ:
Ծույլ մարդ էր:
Թեմբալ մարթ էր:

313. Քաղցած – քախցած:
Խիստ քաղցած եմ:
Շաղ քախցած իմ:

Խիստ բառը չունեն, ասում են **չաղ** – շատ:

314. Հարբած – սարխոջ, խեմած:
Նա հարբած էր տուն գալիս:
Ան սարխոջ կուգար դուննիվա:

խեմած ասում են քիչ խմած մարդուն, իսկ հարբածին ասում են **սարխոջ**:

315. Լիքը – լիքը:
Ջրով լիքը աման:
Չուովե լիքը օմօն:
Ցորենով լիքը պարկ:
Ցօյինովե լիքը թորբա:
Ամանը ջրով լիքն է:
Օմօնը չուովե լիքն ա:

316. Հաստափոր – հաստփօր (արդ.՝ հաստփոյ):
Հաստափոր մսագործ:
Հաստփօր (արդ.՝ հաստփոյ) կասաբ:

317. Թմբլիկ – փուփլիգ:
Թմբլիկ երեխա:
Փուփլիգ դաղա:

318. Փափուկ – փափուլիգ, թենթխուց:
Փափուկ միս, փափուկ հաց, փափուկ բարձ:
Թենթխուց միս, փափուլիգ հաց, փափուլիգ փարց (յաստուղ):

319. Կլոր – լիլիկ, լիլիգ:
Չմերուկը կլոր է:
Կարպուզը գունդուլիգ ա:

Գունդուլիգ նշանակում է գնդլիկ, ծմերուկի դեպքում ասում են ոչ թե կլոր, այլ՝ **գունդուլիգ**:

320. Մաքուր – թեմիգ, իստաք:
Մաքուր շապիկ, մաքուր անկողին:
Թեմիգ (իստաք) շաբիգ, թեմիգ (իստաք) բառգելդաղ:

Որոշ դեպքերում չեն ասում **թեմիգ**, այլ՝ **իստաք**, օրինակ՝ **իստաք ախպօր** (արդ.՝ ախպօյ) – մաքուր աղբյուր, **իստաք չուր** (արդ.՝ չույ) – մաքուր ջուր, ջուրը մաքրվեց – **չուր** (արդ.՝ չույը) **իստաքվեցավ**:

321. Անպոչ (հավ) – բօջաղ, գունթաղ բօջ:
Անպոչ հավը մոխիրը քուջուջում էր:
Գունթաղ բօջ (բօջաղ) հավը մօխիյը փօջխա գուր:

Գունթաղ բօջ – կտրած պոչ:

322. Ժլատ – թեվե օմուր:
Ժլատ տանտիկին:
Թեվե օմուր դօնգեմիգ:

Թեվ – ձեռք:
Օմուր – ամուր:
Դօնգեմիգ – տանտիկին:

323. Մերկ – դեգլեգ:
Մերկ երեխա:
Դեգլեգ դաղա:

324. Հղի – ձօնդր, զօնդր, էրգուդագ:
Հղի կին: Հղի անասուն:
Ձօնդր (զօնդր, էրգուդագ) գեմիգ: Ձօնդր (զօնդր) հայվօն:

325. Գոլ – մօլա:
Գոլ ջուր:
Մօլա չուր (արդ.՝ չույ):
326. Սառ(ն) – բաղ:
Սառը ջուր, սառը ձմերուկ:
Բաղ չուր (արդ.՝ չույ), բաղ կարպուզ:
327. Չոր – չօր (արդ.՝ չօյ):
Չոր փայտ դիր կրակին:
Չօր (արդ.՝ չօյ) փաղը գիազը տի (արդ.՝ գիյազը տիյ):
328. Թեժ – զօռ:
Թեժ կրակ:
**Չօռ գիյազ:
Գուրգուռ աօղ գիազ (արդ.՝ այօղ գիյազ):**
- Չօռ** նշանակում է ուժեղ, դժվարին. այստեղ օգտագործված է ուժեղ թեժ կրակ իմաստով: **Գուրգուռ այօղ (աօղ)** նշանակում է աղմուկով այրվող:
329. Խոնավ – կէչ:
Խոնավ գետին, խոնավ շոր, խոնավ՝ թաց փայտ:
Կէչ հօղ (խօղ), կէչ շօր (արդ.՝ շօյ), կէչ փաղ:
- Խոնավ իմաստով հաճախ օգտագործում են նաև **թաց բառը:**
330. Մարմանդ – սարբաստ:
Մարմանդ կրակ:
Սարբաստ գիազ (արդ.՝ գիյազ):
331. Թերխաշ – հում էփած:
Թերխաշ ձու:
Հում էփած հազվիթ (արդ.՝ հավգիթ):

332. Կիսրար – օրթախ:
Կիսրար աշխատում էին, հետո հավասար կիսում:
Օրթախ տաղէ գունի, հեղէվ հավասար գես գէնէնի:
333. Ծնողների միակ գավակը – մէգհաղիգ:
Ծնողների միակ գավակը – մէգհաղիգ:
334. Բովել – խարգուշ:
Տատս ցորեն բովեց:
Մօմըս ցօյին խարգեց:
335. Թխել – էփուշ:
Տատը հաց թխեց:
Մօմէ հաց էփեց:
- Էփուշ** նշանակում է և՛ եփել, և՛ թխել:
336. Աշխատել – տաղուշ:
Օրական աշխատում էր հինգ ժամ:
Օը (արդ.՝ օյը) հինգ սահաթ տաղի գուր:
- Օը (արդ.՝ օյը) – օրը:**
337. Ջրաղացաքարը ատամնավորել –
338. Քանդել – խէչուշ, ավիուշ, քազուշ:
Պատը քանդեց: Թելի կապը քանդեց:
Պաուբան (դուարե) (արդ.՝ դուվայէ) խէչեցուց (ավիեց): Չվօնին գաբը քազեց:
339. Կոտրել – գօդրուշ:
Ամանը զցեց ու կոտրեց:
Օմօնը վար ցքեց ու գօդրեց:
340. Մորթել – մօրթուշ:
Հավը մորթեց:
Հավէ մօրթեց:

341. Ստցնել – մեթցնուլ, խօթուլ, նեթիուլ:
Չեռքը մտցրեց ջրի մեջ:
Թելը խօթեց (նեթիեց) չուրնիվա (արդ.՝ չույնիվա):
Չեռքս գրպանս մտցրեցի:
Թելես չեփսիվա նեթի:

Նեթիեց – ներս մտցրեց:
Չեփ – գրպան:

342. Պլոկել – լաղջուլ:
Ծառի կեղևը պլոկեց:
Ձառին գեջերը (գաբուղը) լաղջեց:

Լաղջուլ նշանակում է նաև լղճել:

343. Կեղևել – գեջվուլ:
Նրանք կարտոֆիլ են կեղևում:
Աներ (իներ) կարտոփի (արդ.՝ կայտոփի) գեջվի գուն:

344. Արմատակալել – բօք (բյօք) դելուլ:
Խաղողը արմատակալել է:
Խավօղը բօք (բյօք) դելված ունի:

345. Թառամել – թօռմելուլ:
Ծաղիկները թառամում են:
Ձաղիգնիյե թօռմելի գուն:
Ծաղիկը թառամեց:
Ձաղիգե թօռմելեցավ:

346. Կծղել –
Հունձը ուշացրել ենք, արտերը արդեն կծղել են:

347. Ճգմել – աջերուլ, չախուլուլ:
Խաղողը ճգմում են: Ափի մեջ պոմիդորը ճգմեց:
Խավօղը գաջերին: Թելին (ափին) մեջը պօմիդօրը (լիլիգը) չախլեց:

Չախուլուլ – ճխել, ճգմել:
Խոփայի գավառում պոմիդորին ասում են **թօմաթես:**

348. Խուտուտ տալ – խաղվեդուլ:
Նա թևերի տակ խուտուտ տվեց և ծիծաղեցրեց:
Ան գօլդուդին դագե խաղվեդեցուց հեմ ծիծաղեցուց:
Նա ինձ խուտուտ է տալիս:
Ան ինձի խաղվեդեցնա գու:

349. Կճմթել – ծիրլուլ:
Թևն այնպես կճմթեց, որ տեղը կապտեց:
Թելե օլյա ծիրլեց ու, դաղը սեվցավ:

Սեվցուլ – կապտել:
Սևին ասում են **թուխ**, սևանալ – **թուխնուլ:**

350. Ցամաքել – ցօքմուլ:
Առվի ջուրը ցամաքել է:
Հարքին (խարքին) չուը (արդ.՝ չույը) ցօքմած ա:

351. Դիպչել – թիբնուլ, քեսվուլ:
Ոտքը դիպավ քարին:
Օտկը (օդքե) քարին (արդ.՝ քային) թիբավ (քեսվեցավ):

352. Կպչել – նեգեբուլ:
Փուշը կպավ շորին:
Փուշե շօրին (շօին, արդ.՝ շօյին) նեգեբավ:

353. Սեխել – չաքմիչ էնուլ:
Տախտակները մեխեց իրար:
Դախդագնին (դախդագնիյե) յաար չաքմիչ ասավ:

354. Ամանը գլխիվայր շրջել – օմօնե թարս թնուլ:

355. Հավաքել – ժողվուլ:
Կրակի համար փայտ հավաքեց:
Գիյագի հօմա փադ ժողվեց:

356. Վերցնել – վեգալուշ:

Հրացանս վերցրի գնացի որսի:
Թեվօնքը առի (վեգալի) քենացի ավջիլուղա:

Վեգալուշն ունի նաև բարձրացնել իմաստը:
Առի – առա, վերցրեցի: Խանութից գնելու դեպքում ևս ասում են **առի** – առա:

357. Թողնել – օբօլ ընուշ:

Կնոջը, երեխաներին թողեց՝ գնաց քաղաք:
Գնօջը, դաղօցը օբօլ աավ, քենաց շահար:

Ասում են նաև **վա ցքեց** – վայր ձգեց, թողեց, բաժանվեց:

358. Շարժել – ժաժուշ:

Քարը տեղից շարժեցին: Քամին շարժեց տերևները:
Քատ (քարը, արդ.՝ քայը) դաղնան ժաժեցին: Փուշը (արդ.՝ քոմին) դեբնիյե ժաժեց:

359. Ընկնել – ընգուշ, էնգուշ:

Ծառից երկու խնձոր ընկավ:
Չառան էրգու խենձօր էնգավ:

360. Գլորել – քիլուշ:

Քարը գլորեցին:
Քարը (քաը, արդ.՝ քայը) քիլեցին:

361. Թելը հանգուցել – թերը գաբուշ:

Թելի ծայրը հանգուցիր:
Թերին ծայե գաբեցեր:

Թելին ասում են **թեր**, իսկ **թել** ասում են մետաղալարին:

362. Հանգցնել – հօնցնուշ:

Երագը հանգցրու: Կրակը հանգցրեց:
Լամբան հօնցու: Գիյագը հօնցուց:

363. Պարզաջրել – մայնուշ:

Լվացքը պարզաջրում է: Ամանները պարզաջրեց:
Լեվացքը մայնա գու: Օմօննին մայնեց:

Մայնուշ – մաքրաջրել, ողողել, պարզաջրել:

364. Ցույց տալ – ցուց էնուշ:

Ցույց տուր նրանց տունը:
Ինօց դունե ցուցու:

365. Հաշվել – հօմրուշ:

Փողը հաշվեց:
Փասն հօմրեց:

366. Փակել – խաշնուշ, խաշնուշ, դաշնուշ:

Պատուհանը և դուռը փակիր:
Փենջարան ու թուռե խաշնա (խաշնա, դաշնա):

Խաշնուշ բառը հաճախ արտասանվում է **խաշնուշ (դաշնուշ)**, նշանակում է փակել կողպեքով կամ կեռիկով: Մեքենա նստելիս նույնպես ասում են **թուռե խաշնա (խաշնա, դաշնա)** – դուռը փակիր: Երբ ասում են **վաա պե** – վրա բեր, նշանակում է՝ առանց կողպեքի փակիր, պարզապես ծածկիր:

367. Ուղղել – շիդգուշ:

Գլխարկդ ծուռ է, ուղղիր:
Քուդղդ ծուռ (գեգն) ա, շիդգա՛:

Քուդ – գլխարկ:

368. Վռնդել – թերցենուշ, թուռը ցքուշ:

Հարբածին վռնդեց տանից:
Սարխօշին դօնան թերցուց (թերուց):

Թուռը ցքուշ – դուրս գցել:

369. Թարթել – **խփխփուշ:**

Աչքը թարթում էր:

Աչվին խփխփեցնե գուր:

370. Անշնորհք կերպով քսել՝ կեղտոտել –
Երեխան մածոնով լողզել էր երեսը:

Դաղան էեսին (արդ.՝ էյեսին) մածուն քեսած ուներ:

Լողզել բառը չունեն:

371. Փետրել – **փեղուշ:**

Կինը փետրեց հավը:

Գենիգը հավը փեղեց:

372. Երեսը կարմրել – **էսը (արդ.՝ էյեսը) գարմրուշ, գարմեուշ:**

373. Ավարտվել – **թոմնվուշ:**

Գործը ավարտվեց:

Պօնը թոմնվեցավ:

374. Սառչել – **սառչուշ, աղիմգեբուշ, աղիմգեդրուշ:**

Այս գիշեր ջուրը սառել էր:

**Աս քիշեր չուը (արդ.՝ չույը) սառած էր (աղիմգեբե-
ցած էր, աղիմգեդրած էր):**

Աղիմգեբեցած էր – սառցակալել էր:

375. Մրսել – **մեսուշ:**

Ցուրտ է, մրսում եմ:

Ցուրդ (արդ.՝ ցույդ) ա, մեսի (մըսի) գում:

376. Ձեռքի կամ ոտքի մատները ցրտից ու մրսելուց կուշ գալ – **թերմուշ:**

Թերմուշ նշանակում է նաև թմրել, թերմեցավ – թմրեց:

377. Փլվել – **փելուշ:**

Պատը փլվեց:

Դաուբան (արդ.՝ դուվայե) փելավ:

Բադ ասում են ցանկապատին, իսկ պատին ասում են **դաուբա (արդ.՝ դուվայ):**

Փլվել (**փելուշ**) են ասում, երբ պատի մի մասն է փլվել, իսկ երբ ամբողջ պատն է փլվել, ասում են **դաուբան էնգավ – պատը ընկավ:**

378. Սուլել – **սելվելուշ:**

Մի երգ էր սուլում: Նա սուլեց:

Գօնչուշ մե սելվելա գուր: Ան սելվելաց:

Գօնչուշ – երգ:

379. Յևալ – **թաստուշ:**

Շունը լեզուն հանած հևում էր:

Շունը լիզուն հօնած թաստե գուր:

380. Կակազել – **լիզուն եղեվ ցքուշ, պալտաղուշ:**

Վախից սկսեց կակազելով խոսել:

Վախուշան պալտաղ խաբրուշի գեբավ:

Վախուշան լիզուն եղեվ ցքելօվ խաբրուշի գեբավ:

Վախից կակազեց:

Վախուշան լիզուն եղեվ ցքեց:

Վախուշան պալտաղեցավ (պալտաղ էնգավ):

Պալտաղուշ նշանակում է թլվատ խոսել, բայց, երբեմն, օգտագործվում է նաև կակազել իմաստով:

խաբրուշ, խաբրուշ – խոսել:

381. Բզկտել – **ցեվերդուշ (արդ.՝ ցեվեյդուշ), ցիլադուշ, ցեվցեվուշ:**

Շները մորթե գլխարկը բզկտեցին:

Շնիը փափախը ցեվերդեցին (արդ.՝ ցեվեյդեցին) (ցիլադեցին, ցեվցեվեցին):

382. Քուջուջ անել – քուջուջ ընուշ, փօշխօդուշ:
Հավերը քուջուջ արեցին:
Հավիը (հավիը) քուջուջ ային (ահին) (փօշխօդեցին):

Քուջուջ բառը ունեն, բայց քիչ են օգտագործում:
Փօշխօդուշ նշանակում է նաև քչփորել, փօշխօդեցին – քչփորեցին:

383. Խճճվել – չինխօլուշ:
Կծիկի թելը խճճվեց:
Գէծիգին թերը չինխօլեցավ:

Թել ասում են մետաղյա լարին, իսկ թեր ասում են թելին:
Օլէրվուշ (արդ.՝ օլէյվուշ) – ոլորվել, երբեմն օգտագործվում է նաև խճճվել իմաստով:

384. Սուր և հանկարծակի ցավ պատճառել – ծագուշ:

Ձագուշ – ծակել:

385. Մրմռալ – գէճուշ, վառուշ:
Սոխից աչքերը մրմռում էին:
Սօխան աչվէնիյէն վառէ գունի:
Երեկ սոխը կտրատելիս աչքերս մրմռացրեց:
Էյէգ (էէգ) սօխը չարթելէ աչվէնիյէս վառէցուց:

386. Կոտրատվել – չարթվուշ:
Մրսեցի, ամեն տեղս կոտրատվում է:
Մէտեցա, էմմէն դաղս չարթվի գու:

Չարթվուշ – ջարդվել, կոտրատվել: Թեև ունեն կոտրել – գօդրուշ բառը, բայց այս դեպքում ասում են չարթվուշ – ջարդվել:

387. Շտապել – խարաթ էնուշ:
Շտապում էր տուն:
Մօնի – մօնի դուննիտուս գերթար:
Արագ–արագ դեպի տուն էր գնում:

Տվյալ դեպքում ասում են մօնի–մօնի – արագ–արագ:

388. Շփոթվել –
Ինձ տեսնելիս շփոթվում է:

389. Հանդիպել – ռաստ էգուշ:
Փողոցում հանդիպեց ընկերոջը:
Թեռանը ռաստ էյէվ (էէվ) էնգէօջը (արդ.՝ էնգիյօջը):

Փողոց բառը այս դեպքում չեն օգտագործում, այլ ասում են թեռանը, այսինքն՝ դռանը, դրսում: Փողօց ասում են կիրճի, խորը ձորի հատակով կամ բլուրների ստորոտների միջով անցնող ճանապարհին:

390. Հայտնել – իմացնուշ, խաբար դէվուշ:
Նրան հայտնեցին որդու գալը:
Անէր իմացուցին դադին էգուշը:

391. Կոպտել –
Իզուր կոպտեցիր, նա լավ մարդ է:

392. Անջատել – առէթմիշ էնուշ:
Կռվողներին անջատեցին:
Գէվօղնօուն (գավգա էնօղնօուն, յաար դէվօղ – նօուն) առէթմիշ ային (ահին):

Կռվելուն ասում են նաև յաար դէվուշ – իրար տալ:
Առէթմիշ ային – ունի նաև իրարից բաժանեցին իմաստը:

393. Քարկոծել – քարցօդեցուշ (արդ.՝ քայցօդեցուշ), քարցքուշ:
Քարկոծեցին շանը:
Քարցօդեցին (արդ.՝ քայցօդեցին) շօնը:
Շօնը քարբաս ային (ահին):

394. Մեծանալ – մեծընուշ:
Գյուղը մեծացել է: Երեխան մեծացավ:
Կյաղը մեծընցած ա: Դաղան մեծընցավ:
395. Փափկել – փափուլիզնուշ:
Հողը փափկել էր:
Հօղը (խօղը) փափուլիզցած էր:
396. Սպիտակել – ջերմեզուշ:
Մագերը սպիտակել էին:
Մագիյէ ջերմեզցած էնի:
Պապի մագերը ճերմակեցին:
Բօբուն մագիրը (մագիյէ, մագիր) ջերմեզեցան (ջերմեզեցօն):
397. Փայլփլել – բեսպաղտուշ:
Մատանին փայլփլում էր արևից:
Մաղնին աաքագուցե բեսպաղտե գուր:
- Բեսպաղտուշ – պսպղալ:**
398. Գցել – ցքուշ:
Քարը գցեց փոսի մեջ:
Քալ (քարը, արդ. քայր) նեցքեց գույինիվա:
399. Սայթաքել – սաղվուշ, սահուշ:
Ուտը սայթաքեց ու վայր ընկավ:
Օտքե սաղվեցավ (սահեցավ) ու էնգավ (խեչեցավ):
- Սղալ, սայթաքել – սաղվուշ:
Սահել – սահուշ:
400. Ցատկել – տուս թեռնուշ:
Փոսի վրայով ցատկեց:
Տուս թեռավ գույին վաանինե:
Ցատկեց առվի վրայից:
Տուս թեռավ հարգին վաանինե:
Ցատկեց կամրջից:

Տուս թեռավ կարմունջան:
Ցատկեց փոսի մեջ:
Տուս թեռավ գույինիվա:

Գույ – փոս:

401. Գլուխկոնծի – կըլխու վաա տառնուշ, թալվելուշ:
Երեխաները կանաչների վրա գլուխկոնծի են տալիս:
Դաղաքը խօթօուն վաան կըլխենօուն վաան տառնա գուն:
Դաղաքը խօթօուն վաան թալվելի գուն:
- Թալվելուշ** թեև նշանակում է թավալվել, բայց օգտագործվում է նաև գլուխկոնծի տալ իմաստով:
Խոտին կանաչ չեն ասում:
402. Կքել – գեռեջուշ, գըռօջուշ:
Նա կքեց:
Ան գըռօջեցավ:
403. Պպգել – գեձգուշ:
Պպգել էր կրակի մոտ:
Գեձգած էր գիյագին (գիագին) մօղե:
- Գեձգուշ** նշանակում է նաև կծկվել:
404. Թիկնել – յան էզուշ:
Թիկնել էր բարձին:
Յան էգած էր փարցին (պարցին) (յաստուղին, յաստողին):
Փարցի (պարցի) (յաստուղի, յաստողի) վաան յան էգած էր:
- Փարց, պարց, յաստուղ, յաստող – բարձ:**
405. Հազնել – հաքուշ, հաքուսվիուշ:
Շորերը հազավ:
Շեիյէ հաքավ (հաքուսվիեցավ):
- Հաքուսվիուշ – հազնվել:**

406. Ձարդարել – դուզնուշ, սուսնուշ, էրօնդցնուշ:
Նորահարսին զարդարեցին:
Նօարսին դուզնեցին:

էրօնդցնուշ – ավելի շատ ունի գեղեցկացնել իմաստը:

407. Կոճկել – խաչնուշ, խաշնուշ (դաշնուշ):
Հագուստի կոճակները կոճկեց:
Շէին (չօրին, արդ.՝ շօյին) սաղաֆնիյէ խաչնեց
(խաշնեց, դաշնեց):

Սաղաֆ – կոճակ:
Կոճակները արձակելուն ասում են սաղաֆնիյէ քազուշ:

408. Պառկել – բառգուշ:
Պառկեց քնելու:
Բառզեցավ քուն էլլուշի (քուն մեդնուշի) հօմա:

409. Առողջանալ – շիդգուշ:
Հիվանդը առողջացավ:
Հիվօնդէ շիդգեցավ:

Լավանալ բառը չեն օգտագործում, բայց, երբեմն, մեծահասակները ասում են հիվօնդը լավցավ – հիվանդը լավացավ: Կամ հարցնում են – խօցեդ լավցա՞վ թա՞վերքդ լավացա՞վ:
Առողջանալուն ասում են նաև բեդքընուշ:

410. Գրկել – օնթուշ:
Մայրը գրկեց երեխային:
Մաը (մարը, արդ.՝ մայը) դաղին օնթեց:

Օնթեց նշանակում է գրկեց, գիրկն առավ և ավելի հարմար է բարուրի կամ փոքր երեխայի դեպքում:

411. Տրորել – աջերուշ:
Մեջքս տրորիր:

Լերթս աջերա:
Մեջքս քորի:
Լերթս քիյա:

Քորել – քիյուշ:

412. Համբուրել – բաչ էնուշ:
Մայրը համբուրեց տղային:
Մաը (մարը, արդ.՝ մայը) դաղին բաչ աավ:

413. Ամուսնանալ – գարբեվուշ, առնուշ:
Տղան ամուսնացել է:
Դաղան գարբեված ա:

414. Նվազել – չալուշ:
Նա քենենչե նվազել չի կարող: Ձուռնա էր նվազում:
Ան քենենչե չալուշ (դեվուշ) չի գաա: Ձիբու փեչա
(փըչա) գուր:

Դեվուշ – տալ, հարվածել, այստեղ օգտագործված է նվազել իմաստով:
Ձիբու – փոքր զուռնա:
Փեչա (փըչա) գուր – փչում էր, նվազում էր:

415. Ջբոսնել – բեդեդուշ, մօն էգուշ:
Ջբոսնում էր դաշտում:
Արդին բեդեդե գուր:
Նա գնաց զբոսնելու:
Ան քենաց մօն էգուշ:
Արի զբոսնենք:
Հայդէ մօն էգուշ:

Մօն էգուշ նշանակում է նաև փնտրել:
Կրոնափոխ համալսարաններն ունեն հետևյալ ասացվածքը.
«Բեդեդօղ թիլքին բարգած թիլքիցան քյարլի ա»:
«Պտտող (չրջող, զբոսնող) աղվեսը պառկած աղվեսից ավելի շահող է»:

416. Գնալ – երթուշ:

Գնում է հարսանիք:

Գերթա հարսնիք (արդ.՝ հայսնիք):

417. Հոգնել – թաթրուշ:

Շատ աշխատելուց հոգնեց:

Շաղ տաղուշան թաթրեցավ:

418. Թաքնվել – բարվուշ:

Երեխան թաքնվել էր թախտի տակ:

Դաղան սավթիին դազե բարված էր:

Ես ոստիկաններից թաքնվեցի:

Յես բարվեցա (թաքա) մելիցհացան:

Թախտ բառը նրանց անծանոթ է, ասում են **սավթի**, որը 4–5քմ ուղղանկյուն կամ քառանկյուն, ճաղաշար եզրերով փայտե կամ մետաղե բարձր թախտ է - սաքու:

Միլիցիա բառը օգտագործում են նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համշենցիները:

419. Նայել – փութ էնուշ, սեր էնուշ:

Նայում էր շան ծագերին:

Փութ գեներ լագօտնօուն:

420. Որոնել – մօն էգուշ:

Շատ փնտրեց, բայց չգտավ:

Շաղ մօն էյել (էլլ), ամա քեղավ օչ:

Նա գնաց զբոսնելու:

Ան քենաց բեղեղուշ:

Բեղեղուշ – պտտվել, զբոսնել:

Սօն էգուշ նշանակում է նաև զբոսնել:

421. Գտնել – քեղնուշ:

Կովը կորել էր, գտան անտառում:

Գօլե գօրսըված էր (գայիբ աղած էր), ցախուդին քըդօն (կըդօն):

Գայիբ մարթ – կորած մարդ:

Գայիբ աղավ – կորավ:

422. Խաղը շահել – ախթուշ, խաղե առնուշ:

Նարդի խաղացինք, ընկերս շահեց:

Թավլա խաղցաք, էնգերս ախթեց (խաղե առավ):

Ախթուշ – հաղթել:

Թավլա – նարդի:

423. Կառուցել – շինուշ:

Տուն է կառուցում:

Դուն շինա գու:

424. Փաթաթել – փաթթուշ:

Կանայք դղմա էին փաթաթում:

Գենդիգե սարմա փաթթե (փաթթի) գունի:

Նրանց դղման պատրասվում է բանջարեղենը՝ պոմիդորը (լուիկը), պղպեղը, բադրիջանը մսով լցոնելով, այդ իսկ պատճառով ասում են «**դղման լեցվի գու**»: Իսկ խաղողի տերևով փաթաթված դղմային ասում են **սարմա**:

425. Ծեծել – ձեծուշ:

Հայրը ծեծեց երեխային:

Դաղե դաղին ձեծեց:

Դաղ – հայր:

426. Հարվածել – դեվուշ, շեփեցուշ:

Մուրճով հարվածեց քարին:

Չաքուջօլե քահն (արդ.՝ քային) դեվեց:

Դեվեց – տվեց, հարվածեց:

Շեփեցուշ – խփել, շրմփացնելով հարվածել:

427. Չաղկել – լեմուշ:

Վերմակի բուրդը ձաղկեց:

Յօղօնին փուրթե լեմեց:

Բուրդը ճիպոտով ձաղկելուն, ճիպոտելուն ասում են նաև
թախգուշ – թխկացնել, **փուրթթ քերքուշ** – բուրդը քրքրել:

428. Զրել – ուուս դելուշ:

Երեխային հրեց ու ցած գցեց:
Դադին ոուուս դելվեց ու վար ցրեց:

429. Պատռել – բադեռուշ, ցելուշ:

Թուղթը պատռեց:
Թուխթ բադեռեց (ցելվեց):

Բադեռուշ – երբեմն օգտագործում են նաև պայթել ի-
մաստով:

430. Խայթել – խածուշ:

Նրան օձը խայթեց: Մեղուն խայթեց: Շունը կծեց:
**Անու օգ խածեց: Մաղուն խածեց (գիջեց): Շունը
խածեց:**

Գիջ – կիճ, մեղվի խայթոց:

Խայթոցով՝ կիճով (**գիջով**), խայթելու, խայթոցը մարմինը
մտցնելու իմաստով ասում են **խօթուշ** – խոթել, **խօթեց** –
խոթեց:

Խածուշ – խածել, կծել:

Գիջեց – կիճով խայթեց:

431. Ցրել – ցերքուշ, ցօնուշ:

Ավազը ցրեց բակում: Ավազը ցրեց գետնի վրա:
**Ավազե (գումե) ցերքեց (ցօնեց, վաթեց) թեռնե
(խօղի վաան):**
**Ավազե (գումե) ցերքեց (ցօնեց, փեռեց) հօղի (խօ-
ղի) վաան:**

Ցերքուշ – ցրել, շաղ տալ:

Ցօնուշ – ցանել, սերմել, սփռել, ցողել:

Վաթուշ – թափել, **վաթեց** – թափեց, ավելի շատ օգտա-
գործվում է հեղուկ թափելու դեպքում:

Փեռուշ – փռել, **փեռեց** – փռեց:

432. Բռնկվել – փեռնուշ, լուցուշ, քօլթվուշ:

Կրակը միանգամից բռնկվեց:
Գիյազե էմմեդինա փեռնեց:

Փեռնեց նշանակում է կրակը բռնեց, կպավ, բռնկվեց:
Լուցուշ ևս նշանակում է բռնկվել, միանգամից այրվել:
Քօլթվուշն ունի բոցավառել, կրակն ուժեղացնել իմաստը:

433. Բարկանալ – սերդեռուշ (արդ.՝ սեյդեռուշ):

Հորեղբայրս բարկացավ:

**Հօպարես (արդ.՝ հօպայես) սերդեռեցավ (արդ.՝
սեյդեռեցավ):**

Սերդեռելն (արդ.՝ սեյդեռել) ունի նաև նեղանալ, խռովել,
նեղսրտել իմաստը:

434. Հայիոյել – քերֆուշ, սօզմիշ ընուշ:

Պապը հայիոյեց:

Բաբե քերֆեց (սօզմիշ աավ):

435. Բամբասել – մուզիթուն ընուշ:

Հարսը բամբասում էր:

Հարսը (արդ.՝ հայսը) մուզիթուն գեներ:

436. Ձեռ(ք) քաշել – վազ օնցուշ:

Այդ գործից ձեռ քաշիր:

Ադ (իդա) պօնան վազ օնցի:

437. Խոսել – խօսուշ, խաբրուշ, խարբուշ:

Ի՞նչ ես խոսում:

Ի՞նչ խօսե (խօսի, խաբրե, խարբե) գուս:

438. Ծիծաղել – ձիծաղուշ:

Մորաքույրս շատ էր ձիծաղում:

Մօրքուրս (արդ.՝ մօյքույս) շադ ձիծաղե գուր:

439. Ջզվել – սիրդե թառնուշ:

Տատս զզվում էր մկներից:

Մօմիս սիրդե (արդ.՝ սիրդը) մուզօուն թառնա գուր:

440. Խռովել – սերդեռուշ:

Ամեն դատարկ բանից խռովում է, հետս չի խոսում:
Էմմեն բօշ պօնի հօմա ինձմա սերդեռի (արդ.՝ սեյ-
դեռի) գու, ինձի հեդ խօսի չի:

Սերդեռուշ (արդ.՝ սեյդեռուշ) նշանակում է նաև գայրա-
նալ, նեդսրտել, նեդանալ:

441. Ուշաթափվել – օմմեթուդ էլլուշ:

Վախից ուշաթափվեց:
Վախան (վախեց) օմմեթուդ աղավ:

442. Հորինել –

Դու շատ ես սիրում հորինել:

443. Երես առնել – խաղացնուշ:

Երեխան շատ է երես առել:
Դաղան շադ խաղած ա:

444. Խելագարվել – խելըռուշ:

Վշտից խելագարվեց:
Դարդան խելըռեցավ:

445. Թարախակալել –

Վերքը թարախակալել է:

446. Թունավորել – տաղուշ:

Կախարդը թունավորեց թագավորի աղջկան:
Չադուն փաղիչահին ախչըկօնե տաղեց:

Տաղուշ – դեղել, այսինքն՝ թունավորել:

447. Փսխել – փեսխուշ:

Հարբած մարդը փսխեց:
Սարխօշ մարթե փեսխեց:

448. Սատկել – սադգուշ:

Սենյակում մուկ է սատկել:
Հօդային մուկ սադգած ա:

449. Միգել – շեռուշ:

Երեխան միգեց: Կովը միգեց: Շունը միգեց:
Դաղան շըռեց: Գօվը շըռեց: Շունը շըռեց:

450. Այժմ – հիմի:

Այժմ ու՞ր ես գնում:
Հիմի նօ՞ր (նօ՞) (արդ.՝ նօ՞յ) գերթաս (արդ.՝ գեյ-
թաս):

451. Վաղը – հեքուց:

Փեսան վաղը գալու է:
Էնիշտան հեքուց էգօդ ա:

Մեծահասակները գիտեն **փեսա** բառը, բայց հազվադեպ
են օգտագործում:

452. Վաղը չէ մյուս օրը – մեգալ օր (արդ.՝ օյ):

453. Եհշտ – շիդագ:

Որսորդը ճիշտ էր ասում:
Ավջին շիդագ գասեր:

454. Գաղտնի – քաղդուց, խալվութ, թաքչելօլ:

Գաղտնի հեռացավ տնից:
Քաղդուց (խալվութ, թաքչելօլ) դօնան քենաց:

Թաքչելօլ նշանակում է թաքնվելով, իսկ **խալվութ՝**
ծածուկ:

455. Դարձյալ – ալի:

Դարձյալ ձյուն եկավ:
Ալի ցուն էյել:

456. Չուր, իզուր – սութ տաղէ, սուդ դաղէ:

Չուր ես խոսում, նա քեզ չի լսում:
Սութ տաղէ (սուդ դաղէ) խաբրե գուս, ան քեզի
օնգուչ քենէ չի:

457. Կարծես – թաքիդիմ, թաքիդում, գիդես քի:
Կարծես մեկ հոգի է գալիս:
Թաքիդիմ (թաքիդում, գիդես քի) մեզ հոցի մե կուկա:

458. Ներքև – ներքվ (ներքեվ, արդ.՝ ներքեվ):
Տանիքից իջան ներքև:
Ձածուզան ներքվ (ներքեվ, արդ.՝ ներքեվ) ինչան:

Ձածուզ, մակաս – տանիք:
Ավելի հաճախ ներքվ ինչավի փոխարեն ասում են վար (արդ.՝ վայ) ինչավ:

459. Ամեն, ամենքը – էմմեն, էմմենքը:
Ամեն մարդ, ամեն տեղ, ամեն գիշեր: Ամենքը եկան:
էմմեն մարթ, էմմեն դաղ, էմմեն քիշեր: էմմենքը է-գին:

460. Ո՞վ – վօ՞վ:
Ո՞վ ասաց:
Վօ՞վ ասաց:

461. Ինչպե՞ս – ինչքե՞ս:
Ինչպե՞ս ես: – Լավ եմ:
Ինչքե՞ս ես: – Բեդք իմ:

Բեդք իմ նշանակում է լավ եմ և մեծավ մասամբ օգտագործվում է «ինչպե՞ս ես» հարցին ի պատասխան, իսկ սոյ – լավ բառը կիրառվում է այլ դեպքերում:

462. Ինչու՞ – ինչի՞:
Ինչու՞ չես խոսում:
Ինչի՞ խօսի չես:

463. Ու՞ր – նօ՞, նօ՞ր (արդ.՝ նօ՞ր):
Ու՞ր ես գնում:
Նօ՞ (նօ՞ր) գերթաս (արդ.՝ նօ՞ր գերթաս):

464. Այսպես – իսու բես:

Այդպես – իդու (ադու) բես:
Այնպես – ինու բես:

465. Այստեղ – հօգա:

Այդտեղ – հօդա:
Այնտեղ – հունա:

466. Անգամ – դօնում:
Մի անգամ աշնանը որսի գնացինք:
Մեզ դօնումե աշունե ավջիլուդա քենացաք:

467. Այնուհետև – անդի հեդեվ:
Հանգստացան, այնուհետև ճաշեցին:
Թաթրիթուն (թաթրեթուն) առին, անդի հեդեվ ջաշ կիյան:

468. Առջև – առչեվ, առչեթ:
Դռան առջև նստել էր մի ծերունի:
Թեռօնե առչեվը մեզ հալիվօր (արդ.՝ հալիվօյ) մե նեստած էր:

469. Համար – ամա, հոմա:
Ինձ համար, քեզ համար, եղբոր համար:
Ինձի ամա (հոմա), քեզի ամա (հոմա), ախպօյ ամա (հոմա):

470. Միասին – հեդրա:
Միասին հունձ էին անում:
Հեդրա խօղ բիչմիչ գեմեմի:

471. Մինչև – ինչակ:
Գնացին մինչև անտառ:
Ինչակ ցախուղ քենացին:
Մինչև չասես՝ բաց չեմ թողնի:
Ինչակ ասես օջ՝ յետ թողղ չիմ:

472. Մոտ – մօդ:
Կանգնած էր ծառի մոտ:
Գունգած (գօնգած) էր ծառի մօդ:
473. Փոխարեն – դադ:
Իմ փոխարեն դու գնա:
Իմ դադես թուն քենա:
474. Բացի –
Քեզնից բացի ոչ մեկը չունենմ:
475. Ափսոս –
Ափսոս, ծառը չորանում է:
476. Ահա – ահան, ըհըն:
Ահա եկավ:
Ահան (ըհըն) էյեվ:
477. Իբր թե – գիդես թա:
Շունչը պահում է, իբր թե մեռած է:
Շունչէ բահի (բահա) գու, գիդես թա մեռած ա:
478. Լինում է, չի լինում – գելլա – էլլի չի:

ԲԱՌԻՄԱՍՏԱՆՅԻՆ ԶՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

- Ադդ** – 1. ադտ, կեդտ: 2. ցեխ:
Ադիմ – 1. եդյամ: 2. սառույց:
Ադուն – 1. կարիճի խայթոց: 2. արյուն: 3. աղալու համար նախատեսված հացահատիկ՝ ադուն:
Ամնուշ, օմնուշ – 1. ծածկել: 2. վրան քաշել: 3. որևէ նյութով կամ լաքով պատել՝ լաքապատել:
Առուշ – 1. առնել: 2. վերցնել: 3. գնել: 4. ամուսնանալ:
Ավելլի – 1. ավելի: 2. ավելորդ: 3. շատ: 4. մնացորդ: 5. անպետք:
Ավիրուշ, ավելուշ (արդ.՝ ավիյուշ, ավելյուշ) – 1. ավերել: 2. քանդել: 3. ջնջել: 4. կործանել:
Ավելունք – 1. ավելցուկ: 2. աղբ:
Արդ (արդ.՝ այդ) – 1. արտ: 2. դաշտ:
Բադեուշ, պադեուշ – 1. պատռել: 2. պայթել:
Բազաի (արդ.՝ բազայ) – 1. շուկա: 2. կիրակի:
Բադինձ – 1. պղինձ: 2. պղնձն մեծ կաթսա:
Բեդ էնուշ – 1. սպասել: 2. մնալ: 3. հսկել: 4. հուսալ:
Բուդբուդիգ – 1. պուտպուտիկ, պտավոր: 2. պեպենոտ:
Բօբօլ – 1. ուրդ, ծիծու: 2. բլոճ, միջատ:
Չլած – 1. կայծ: 2. կայծակ:
Չեփչուշ, Չեբուշ – 1. կպչել: 2. մի գործի կպչել: 3. ձեռնարկել: 4. սկսել:
Չունչուլ – 1. դեզ: 2. կույտ:
Չօբիդ – 1. կոպիտ: 2. դիմացկուն: 3. ամուր:
Չօգուշ – 1. կոկել, կոկիկացնել: 2. կարգի բերել: 3. հավաքել:
Չօդրուշ – 1. կոտրել, ջարդել: 2. մանրել:
Չօթ – 1. կովկիթ: 2. հացահատիկ չափելու փայտե աման՝ կոտ:
Չօնգնուշ – 1. կանգնել: 2. դադարել:

* «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրում» 479–559–րդ համարներում տրված են բառային զուգաբանությունների օրինակներ: Խոփայի խոսվածքում առկա բառիմաստային զուգաբանություններին ծանոթացնելու նպատակով ներկայացնում են ինձ հանդիպած բառային զուգաբանությունների մի մասը՝ 130 օրինակ:

Գօռչուշ – 1. գոռալ: 2. կանչել:
Դալ – 1. ճյուղ: 2. նոր սերունդ:
Դալիք – 1. տալիք, տալու գումար, պարտք: 2. գին, փոխարժեք:
Դաղա – 1. երեխա: 2. արու զավակ:
Դեվուշ – 1. տալ: 2. խփել: 3. հարվածել: 4. ծեծել: 5. ամուսնացնել:
Դիգ – 1. տիկ: 2. պարկապուկ:
Ջենգզենգուշ – 1. զնգզնգացնել: 2. աստամներն իրար խփել:
Էգուշ – 1. գալ: 2. ժամանել: 2. տեղ հասնել:
Էդեվ ենգուշ – 1. հետևից ընկնել: 2. թշնամանալ:
Էնգուշ – 1. ընկնել: 2. կործանվել:
Էնջամ – 1. արդյունքում: 2. գործի ավարտին: 3. այնժամ:
Էրգեն – 1. բարձրահասակ: 2. երկար:
Էրգենուշ – 1. երկարել: 2. մեկնվել, շորերով պառկել:
Էփուշ – 1. եփել: 2. թխել:
Թաաք – 1. դարակ: 2. սենյակում, պատի մեջ թողած, առանց փեղկերի պահարան:
Թառնուշ – 1. դառնալ: 2. վերադառնալ: 3. շուռ գալ: 4. դավանափոխվել: 5. պտտվել:
Թացօն – 1. ջրալի կերակուր: 2. աղանդեր: 3. ուտելիքի վրա լցվող թանձրուկ: 4. կաթնամթերք:
Թեգ – 1. դեգ: 2. շուտ: 3. արագ: 4. շտապ:
Թեթեվ – 1. թեթև: 2. թեթևտոլիկ:
Թեթեվուշ – 1. թեթևանալ: 2. հանդարտվել: 3. անլրջանալ:
Թեռցենուշ – 1. թռցնել: 2. վռնդել, դուրս գցել: 3. խմբից հեռացնել: 4. վազեցնել:
Թիբնուշ – 1. դիպչել: 2. կռվել:
Թօթուղուշ – 1. նետել: 2. գցել:
Թօղուշ – 1. թողնել: 2. դողալ:
Թօնդիր, թունդիր – 1. թոնիր: 2. բակում պատրաստված առյուսե վառարան:
Ժածգելուշ – 1. շարժվել: 2. մի բան անել: 3. մի գործով զբաղվել:
Իմանուշ – 1. լսել: 2. իմանալ:
Լաղջուշ – 1. լղճել: 2. պլոկել:
Լենուշ – 1. դաջել: 2. ծաղկել, ճիպտահարել: 3. ծեծել:

Լեցվուշ – 1. լցվել: 2. կուտակվել: 3. ամբողջանալ:
Լիլիկ, լիլիգ – 1. լուլիկ, պոմիդոր: 2. կլորիկ: 3. կլոր հատապտուղ:
Խաթ – 1. ծալ: 2. կնճիռ:
Խալեսուշ – 1. փրկվել, ազատվել: 2. վերջանալ:
Խախալ – 1. տխմար: 2. թույլ: 3. տազնապալից:
Խաղ – 1. խաղ: 2. քառատող երգ՝ խաղ: 3. պար:
Խաղուշ – 1. խաղալ: 2. պարել: 3. երգելով պարել:
Խաչնուշ, խաչնուշ, դաչնուշ – 1. փակել (դուռը, պատուհանը և այլն): 2. կոճկել:
Խառնուշ – 1. խառնել, խառնշտորել: 2. խառնվել: 3. շփոթել:
Խենդուշ – 1. խնդալ: 2. ուրախ ապրել:
Խեչուշ – 1. փլվել: 2. ընկնել:
Խմուշ – 1. խմել: 2. ծխել:
Խուլաք – 1. հյուսք: 2. հյուս: 3. հյուսվածք: 4. խուրձ:
Խուս – 1. ալյուրի և ջրի խառնուրդով պատրաստված զանգված՝ խյուս: 2. ուղեղ:
Խօզ – 1. խոզ: 2. վատ:
Խօխօլ – 1. մացառ: 2. խճճված մագեր:
Չարս (արդ.՝ **հայս**) – 1. հարս: 2. ազգականի կին: 3. կին: 4. տագերկին:
Չեղէ ենգուշ – 1. հետը ընկնել: 2. վիճել:
Չամայիլ – 1. վզնոց, որը ոչ միայն զարդ է, այլև, ըստ հավատալիքների, ունի չարխափան ուժ, ազատում է չար աչքից, փորձանքից, հիվանդություններից: 2. մոլլայի գրած չարխափան գիր՝ հմայագիր – համայիլ, հմայիլ:
Չիլ – 1. բույսի ծիլ: 2. հեղուկի բարակ շիթ:
Չօնդր, զօնդր – 1. ծանր: 2. հղի:
Մագաամ, մագա – 1. ըստ երևույթին, գուցե: 2. մի՞թե: 3. բայց-ևայնպես: 4. ուրեմն: 5. պարզվում է:
Մաղղաշ – 1. մատղաշ: 2. դեռատի: 3. նոր:
Մաղարա – 1. քարայր: 2. որջ:
Մարթ (արդ.՝ **մայթ**) – 1. մարդ: 2. ամուսին:
Մեգհադիգ – 1. մեկ հատիկ: 2. միամորիկ, ծնողների միակ զավակը:
Մելմելուշ – 1. թեթև ծուխ բարձրանալ: 2. հանդարտ զեփյուռ փչել: 3. առկայծել:

Միդք – 1. միտք: 2. հիշողություն:
Մօղզհնուշ – 1. մոտենալ: 2. մտերմանալ:
Մօղիք – 1. մոտիկ: 2. մերձավոր:
Մօն էգուշ – 1. փնտրել, որոնել: 2. զբոսնել:
Ելբէկուշ – 1. կպչել: 2. կառչել: 3. անհանգստացնել:
Ելրբէվ, նեբէվ (արդ. նեյբէվ) – 1. ներքև: 2. ցածր: 3. տակ:
 4. ցածրոգի:
Եիլէլուշ – 1. մխրճվել, խրվել: 2. սուզվել:
Եօ, նօր (արդ. նօյ) – 1. նոր: 2. ուր:
Եօրքուշ – 1. նորոգել: 2. կրկնել: 3. ասածը հիշեցնել:
Շերէմփա – 1. սնունդ և խմիչք պահելու պահարան: 2. մթերք
 պահելու սենյակ:
Շիդզուշ – 1. առողջանալ: 2. ուղղել:
Շինուշ – 1. շինել: 2. կառուցել: 3. պատրաստել:
Շունչ – 1. շունչ: 2. շնչավոր: 3. անձ:
Շօղվուշ – 1. խմոր հունցել: 2. շաղախել:
Շօր (արդ. շօյ) – 1. շոր: 2. գործվածքի կտոր:
Չարթէվուշ (արդ. չայթէվուշ) – 1. ջարդվել, կտրվել: 2. հոգ-
 նել: 3. մարմնի մասերը ցավալ:
Ջիջու – 1. ճիճու: 2. անձրևորդ: 3. աղիք:
Սազ – 1. սազ (նվագարան): 2. ճահճամարգագետին:
Սաղօն – 1. խորը ափսե: 2. սրահ, սալոն:
Սայի – 1. դեղին: 2. գլխակապ:
Սէլ – 1. սայլ: 2. սելամ, հեղեղ: 3. ուժեղ անձրև:
Սէվնուշ – 1. սևանալ: 2. կապտել:
Սերդէուշ (արդ. սէյդէուշ) – 1. զայրանալ: 2. վիրավորվել:
 3. խռովել:
Սիրդ (արդ. սիրդ) – 1. սիրտ: 2. ոխ: 3. զայրույթ:
Սիրդէ թառնուշ – 1. սիրտը հետ տալ, փսխել: 2. զգվել:
Վայի – 1. վայրի, 2. վրայի:
Վարդիք – 1. վարտիք: 2. փոխան:
Վար թէնուշ (արդ. վայ թէնուշ) – 1. վայր դնել: 2. մի կողմ
 բողնել: 3. պահել:
Վէէվ – 1. վերև: 2. բարձր:
Վեր թեչուշ – 1. վեր թռչել: 2. ցատկել: 3. ուտնել:
Վիյանուշ – 1. վերհանել: 2. արթնացնել: 3. բարձրացնել:

Վիլէուշ – 1. վեր ելնել: 2. ոտքի ելնել: 3. վեր կենալ, արթնա-
 նալ:
Տաղ – 1. դեղ: 2. թույն:
Ցախ – 1. ցախ: 2. անգործածելի իրեր:
Ցէվուշ – 1. ձևել: 2. պատառոտել: 3. ճանկռել:
Ուուշուշ – 1. որոշել: 2. ընտրել: 3. ընդդեմ մաքրել:
Փաագնուշ – 1. բարակել: 2. նիհարել:
Փարց, պարց – 1. բարձ: 2. բարձր:
Փէլուցք – 1. փլվածք: 2. խորխորատ:
Փէչուշ – 1. փչել: 2. փողային նվագարան նվագել:
Փեռէվուշ – 1. բռնվել: 2. ձերբակալվել:
Փեռնուշ – 1. բռնել: 2. բռնկվել: 3. ձերբակալել: 4. որսալ:
Փօցխօլուշ – 1. փոցխել: 2. ճանկռել:
Քաշուշ – 1. քաշել: 2. ձգել: 3. դուրս բերել: 4. ներծծել: 5. տա-
 ռապել: 6. աղջիկ փախցնել:
Քէշ – 1. վատ: 2. հիվանդ:
Քէշութին – 1. վատություն: 2. հիվանդություն:
Քիդանուշ – 1. գիտենալ: 2. հասկանալ: 3. լսել: 4. տեղեկաց-
 վել:
Քօզնօց – 1. գոզնոց: 2. կիսաշրջագգեստ:
Քօլթէվուշ – 1. բոցավառել: 2. կրակը ուժեղացնել: 3. շիկաց-
 նել:
Քօվուշ – 1. գովել հանգուցյալին: 2. ողբալ: 3. մահախոսա-
 կան ասել: 4. բարձրածայն սգալ:
Օբօլ էնուշ – 1. թողնել: 2. դուրս գցել: 3. պահ տալ:
Օմնուշ, ամնուշ – 1. ծածկել: 2. վրան քաշել: 3. որևէ նյութով
 կամ լաքով պատել՝ լաքապատել:
Օմուր (արդ. օմույ) – 1. ամուր: 2. ժլատ: 3. թունդ:
Օնգուշ դնուշ – 1. ականջ դնել: 2. լսել: 3. ընկալել:

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՉՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երբ խոփայի խոսվածքի կրողներին հարցնում ես որևէ բառի եզակին կամ հոգնակին, անպայման ասում եմ որոշիչ հոդով: Կարիք է լինում բացատրել, որ խոսքը հենց այս, ծանոթ առարկայի մասին չէ:

Հոգնակի կազմությունը ևս կանոնակարգված չէ, հաճախ նույն բառը կարող է տարբեր հոգնակիներ ունենալ: Ներկայացնում եմ Միջին Ասիայի և խոփայի գավառի կրոնափոխ համշենցիներից գրառված մի շարք բառերի հոգնակիները, ինչպես նաև NN 560-568-ում ընդգրկված բառերը և նրանց հոգնակիները՝ որոշիչ հոդով:

560. Բազմավանկ բառերի հոգնակի կազմությունը՝
- աղբյուրներ – ախպորնիր, ախպօրեր:
 - աղիքներ – ջիջվենի, ջիջունիր, ջիջուներ:
 - ամաններ – օմնենի, օմաններ, օմօմներ, օմմօմնի, օմենդաք:
 - անուններ – օնուննի, օնուններ:
 - արջառներ – աչեննի, աչառնի, աչառներ:
 - բանջարներ – պօնջերնի, պօնջարեր:
 - բերաններ – պէյնենի, պիաննիր, պիյաններ:
 - գիշերներ – քիշերնի, քիշերնիր, քիշերներ:
 - գոմեշներ – ջօմիշնիր, ջօմիշներ:
 - դանակներ – թենգեննի, թենագնիր, թենագներ:
 - երեսներ – էեսնի, էեսնիր, էեսներ:
 - ընկերներ – էնգերնի, էնգերնիր, էնգերներ, էնգերդաք:
 - իլիկներ – իլիգնի, իլիգներ:
 - խնձորներ – խենձօրնի, խենձօրնիր, խենձօրներ:
 - ծաղիկներ – ձախգեննի, ձաղիգներ:
 - կամուրջներ – գարմէչնի, գարմուչնիր, գարմուչներ:
 - կացիներ – գացիներ, գացեննի:
 - կորիզներ – դօյիզներ:
 - հավկիթներ – հավգիթնի, հավգիթներ:
 - ճնճղուկներ – ջինջուխնի, ջինջուխներ:
 - մոծակներ – մեջախնի, մեջախներ, մեջախնիր:
 - նապաստակներ – դաուշօմներ:

- շապիկներ – շաբգենի, շաբիգներ:
- ոչխարներ – օչխարնի, օչխարներ, օչխարնիր:
- ոսկորներ – օսկօրնի, օսկօրներ:
- պառավներ – բառվենի, բառավներ:
- ջրաղացներ – չախցքեննի, չախացքներ, ձախացքնիր:
- տախտակներ – դախդգեննի, դախդգենի, դախդագներ:
- փետուրներ – թերուրնի, թերուրներ:
- քաղաքներ – շահարնի, շահարեր:
- տարիներ – դայիներ, դահնի:
- փեսաներ – փեսաներ:
- հայելիներ – այնենիներ, այնիներ:
- կաշիներ – գաշինի, գաշիներ:
- ածելիներ – ածելինի, ածելիներ:
- բանալիներ – պօնլիքնի, պօլնիքնի, պօնլիքներ:
- լեզուներ – լեզվենի, լիզուներ:
- ածուներ – ածվենի, ածուքներ, ածուքնի:

561. Չայնավորով վերջացող բազմավանկ բառերի հոգնակի կազմությունը՝
- եկեղեցիներ – քիլխեննի, քիլխենիր, քիլխեններ:
 - հոգիներ – հօքվենի, հօքիներ:
 - մատանիներ – մադնինի, մադնիներ:
 - որդիներ – օրթի դաղաք:
 - քամիներ – քօմիներ:
 - քեռիներ – քերիդաք, քերինիր, քերիներ:
 - ակռաներ – ագրենի, ագռանիր, առգանիր, առգաներ:
 - գուլպաներ – կուրբենի, կուրբաներ, կուրբանի:
 - գաթաներ – քաթաներ:
 - ճամփաներ – ջօմփենի, ջօմփաներ:
 - կատուներ – գադվենի, գադուներ:
 - մեղուներ – մաղվենի, մաղուներ:

562. –վի –ով կամ նրանով բաղադրված հոգնակի առկայություն:
- ականջներ – օնգուչնի, օնգուչնիր, օնգուչներ:
 - աչքեր – աչվենի, աչվիներ, աչվիներ:

արմունկներ – արմուզնի, արմուզնիր, արմուզներ:
 բերաններ – պէյնէնի, պիաննիր, պիյաններ:
 դռներ – թերվիք, թուռեր:
 եղունգներ – աղունքնի, աղունքեր:
 ծծեր – ձէձեր, ձիձեր:
 ծնկներ – ձէնզներ, ձէնզվէնի, ձունգեր:
 հոնքեր – էնքվէնի, էնքվիներ, էնքվինի:
 մատներ – մադեր:
 շներ – շուներ, շըներ:
 շրթունքներ – բերբուքնի, բերբուքներ, բերվուքնի,
 բերվուքներ:
 ոտքեր – օտքեր:
 տերեր – դիրեր, դիեր:
 տներ – դուներ, դէնիր, դէներ:

563. Միավանկ բառերի հոգնակի կազմությունը՝
 քրեր – չուրեր:
 տներ – դէներ, դուներ, դէնիր:
 փայտեր – փադեր:
 խոտեր – խօդեր:
 գյուղեր – կյադեր:
 քարեր – քարեր:
 ծառեր – ձառեր:
 փորեր – փօրներ, փօրեր:
 փոսեր – փօսեր:
 պատեր – բադեր, բադիր:
 գողեր – կօդեր:
 հավեր – հավեր:
 թելեր – թելեր:
 թևեր – թվեր:
 խաղեր – խադեր:
 խոզեր – խօզեր:
 մագեր – մազեր:
 կովեր – գօվեր:

564. Միավանկ բառերի (հիմնականում կենդանիների անունների) հոգնակի կազմությունը՝

այծեր – ածեր:
 արջեր – արչեր:
 գայլեր – կյալեր:
 էշեր – էշշախնի, էշախներ, էշախեր:
 թիեր – թիեր:
 ծիեր – ցիեր:
 ուլեր – ուլներ, ուլեր:

565. Գրաբարյան բաղաձայն + ն վերջացող միավանկ բառերի հոգնակի կազմությունը՝
 բռներ – փեռնի, փեռեր:
 գառներ – քարեր, քարներ:
 դռներ – թերվիք, թուռեր:
 թռներ – թռնիր, թռեր:
 լեռներ – լեռեր, լեռուք, լեռուց:
 ծնկներ – ձէնզներ, ձունկեր:
 հարսներ – հարսներ, հարսեր:
 մատներ – մադեր:
 մկներ – մուգեր:
 նռներ – նուրեր:
 ոտներ – օտքեր:

566. Մեկուկես վանկանի բառերի հոգնակի կազմությունը՝
 աստղեր – աստախնի, աստախներ:
 ոսկրեր (ոսկորներ) – օսկօրնի, օսկօրներ:
 սանրեր – սօնդեր:

567. Միավանկ վերջին բաղադրիչով բարդ բառերի հոգնակի կազմությունը՝
 հորաքույրներ – հօքերդաք, հօքիրնի, հօքուրներ:
 մորաքույրներ – մօքուրնի, մօքուրեր:
 քեռակիներ – քերեգիննի, քերեգիններ, քերեգիներ:

568. Հետևյալ բառերի հոգնակին՝
 ա. աղջիկ – ախչգէնի, ախչգէներ, ախչիգներ:
 բ. եղբայր – ախպերդաք, ախպարնի, ախպարեր,
 ախպարնիր:

- գ. կին – գենդիքնի, գենիզներ:
- դ. մարդ – մարթիք, մարթեր:
- ե. քույր – քույրէր, քույրերդաք, քուրեր:

**Քերականական զուգաբանություններ բաժնի
NN560–568–ում ընդգրկված բառերը և նրանց
հոգնակիները՝ հոդով**

Որոշիչ հոդով հոգնակիների դեպքում երկու
ծայնավորների միջև հնչող յ-ն (իյէ) կարող է սղվել (իէ):

- աղբյուրները – ախպօրնիյէ (արդ.՝ ախպօյնիյէ):
- աղիքները – ջիջունիյէ:
- ամանները – օմօննիյէ, օմնէնիյէ, օմաննիյէ, օմնդաքէ:
- անունները – օնուննիյէ:
- արջառները – աչառնիյէ (արդ.՝ աչայնիյէ):
- բանջարները – պօնջարնիյէ (արդ.՝ պօնջայնիյէ),
պօնչարնիյէ:
- բերանները – պիաննիյէ (արդ.՝ պիյաննիյէ):
- գիշերները – քիշէրնիյէ (արդ.՝ քիշէյնիյէ):
- զոմեշները – ջօմիշնիյէ:
- դանակները – թէնագնիյէ:
- երեսները – էեսնիյէ (արդ.՝ էյէսնիյէ):
- ընկերները – էնգէրնիյէ (արդ.՝ էնգէյնիյէ), էնգէրդաքէ:
- իլիկները – իլիզնիյէ:
- խնձորները – խէնձօրնիյէ (արդ.՝ խէնձօյնիյէ):
- ծաղիկները – ձաղիզնիյէ:
- կամուրջները – գարմուչնիյէ (արդ.՝ գայմուչնիյէ):
- կացիները – գացիննիյէ:
- կորիզները – դօիզնիյէ, դօիսնիյէ:
- հավկիթները – հազվիթնիյէ (արդ.՝ հավզիթնիյէ):
- ճնճղուկները – ջինջուխնիյէ:
- մոծակները – մէջախնիյէ:
- նապաստակները – դաուշօննիյէ:
- շապիկները – շաբիքնիյէ, շաբզէնիյէ:
- ոչխարները – օչխարնիյէ (արդ.՝ օչխայնիյէ):
- ոսկորները – օսկօրնիյէ (արդ.՝ օսկօյնիյէ),
օսկօրվէնիյէ:

- պառավները – բառվէնիյէ (արդ.՝ բայվէնիյէ),
բառավնիյէ:
- ջրաղացները – չախացքնիյէ, ճախացքնիյէ:
- տախտակները – դախդագնիյէ, դախդգէնիյէ:
- փետուրները – թէրուրնիյէ (արդ.՝ թէրույնիյէ):
- քաղաքները – շահարնիյէ (արդ.՝ շհայնիյէ):
- տարիները – դահնիյէ (արդ.՝ դայնիյէ):
- փեսաները – փէսանիյէ:
- հայելիները – այնէնիյէ:
- կաշիները – գաշինիյէ:
- ածելիները – ածէլինիյէ:
- բանալիները – պօլնիքնիյէ, պօնլիքնիյէ:
- լեզուները – լիզունիյէ:
- ածուները – ածուքնիյէ:
- եկեղեցիները – քիլիսէնիյէ:
- հոգիները – հօքինիյէ, հօքվէնիյէ:
- մատանիները – մադնինիյէ:
- որդիները – օրթի դաղաքէ:
- քամիները – քօմինիյէ:
- քեռիները – քէրինիյէ (արդ.՝ քէյնիյէ):
- ակռաները – ազռանիյէ, արզանիյէ:
- գուլպաները – կուռբանիյէ (արդ.՝ կույբէնիյէ):
- գաթաները – քաթանիյէ:
- ճամփաները – ջօմփանիյէ:
- կատունները – գադունիյէ, գադվէնիյէ:
- մեղուները – մադունիյէ, մադվէնիյէ:
- ականջները – օնզուչնիյէ:
- աչքերը – աչվէնիյէ, աչվինիյէ:
- արմունկները – արմուզնիյէ:
- դռները – թուռիյէ, թէռվիքը:
- եղունգները – աղունքնիյէ:
- ծծերը – ձիծիյէ:
- ծնկները – ձունգիյէ:
- հոնքերը – էնքվէնիյէ, էնքվինիյէ:
- ծեռքերը – թէվիյէ:
- մատները – մադիյէ:
- շները – շնիյէ, շէնիյէ:

շրթուքները – բերբուքնիյէ, բերվուքնիյէ,
բերբուքվէնիյէ:

ոտքերը – օտքիյէ:

տերերը – դէյիյէ, դիրիյէ:

տները – դէնիյէ, դունիյէ:

ջրերը – չէիյէ:

մսերը – միսիյէ:

փայտերը – փաղիյէ, փաղնիյէ:

խոտերը – խօղիյէ, խօղնիյէ:

գյուղերը – կյաղիյէ:

քարերը – քարիյէ, քարնիյէ:

ծառերը – ծառիյէ, ծառնիյէ:

փորերը – փօիյէ, փօրնիյէ:

փոսերը – փօսիյէ:

պատեր – բաղիյէ:

բահերը – թիիյէ:

գողերը – կօղիյէ:

հավերը – հավիյէ:

թելերը – թրիյէ:

թևերը – թէվիյէ:

խաղերը – խաղիյէ:

խոզերը – խօզիյէ:

մազերը – մազիյէ:

կովերը – գօվիյէ:

այծերը – ածիյէ, ածնիյէ:

արջերը – արչիյէ, արչնիյէ:

գայլերը – կյալիյէ, կյալնիյէ:

էշերը – էշշախնիյէ:

թիւերը – թիիյէ:

ծիւերը – ցիիյէ:

ուլերը – ուլիյէ:

բեռները – պեռնիյէ:

գառները – քարնիյէ, կարնիյէ:

թռները – թռնիյէ:

լեռները – լեռնիյէ (արդ.՝ լէյիյէ), լեռիյէ, լեռնուքէ:

ծնկները – ծունգիյէ, ծունքնիյէ:

հարսները – հարսիյէ (արդ.՝ հայսիյէ), հարսնիյէ:

մկները – մուգիյէ:

նռները – նուռիյէ:

աստղերը – աստախնիյէ:

ոսկրերը (ոսկորները) – օսկօրնիյէ:

սանրերը – սօնդրիյէ, սօնդրնիյէ:

հորաքույրները – հօքուրնիյէ (արդ.՝ հօքույնիյէ),
հօքերդաքէ:

մորաքույրները – մօքուրնիյէ (արդ.՝ մօքույնիյէ):

քեռակիները – քերէգիննիյէ (արդ.՝ քէյէգիննիյէ):

աղջիկները – ախչիգնիյէ:

եղբայրները – ախպարնիյէ (արդ.՝ ախպայնիյէ),
ախպերդաքէ:

կանայք – գէնիգնիյէ, գէնիքը:

մարդիկ – մարթիյէ (մարդ – ամուսին իմաստով՝

մարթիգնիյէ) (արդ.՝ մայթիյէ,

մայթիգնիյէ), մարթիքէ:

քույրերը – քուիյէ (արդ.՝ քույիյէ), քույրիյէ:

583. Բացառական հոլովի արտահայտությունը՝

դօնան քենաց – տնից գնաց:

էշաղան էնգավ – էշից ընկավ:

ծառան էնգավ (խէչէցավ) – ծառից ընկավ:

օղան քէլէցավ (քիլէցավ) – բլուրից գլորվեց:

Երևանան քենաց – Երևանից գնաց:

գօրմուջան էնգավ (խէչէցավ) – կամրջից ընկավ:

թօղնան րազի չա – թռռից գոհ չէ:

586. Ներգոյականի արտահայտությունը՝

աշխարհում – աշխրրի (արդ.՝ աշխրյի) մէչ:

բերանում – պէյնի մէչ:

գետում – քէդի մէչ:

գյուղում – կյաղի մէչ, կյաղին:

ջրում – չուի (արդ.՝ չույի) մէչ:

հողում – հօղի (խօղի) մէչ:

փորում – փօի (փօրի, արդ.՝ փօյի) մէչ:

սնդուկում – սընդկի մէչ:

տիկում – դիգի մէչ:

օրորոցում – օօցքի մէչ:

587. Ածականի գերադրական աստիճանի արտահայտությունը՝
 ամենամեծ – **էմմէնու մէծ:**
 ամենալավ – **էմմէնու սօյ:**
 ամենաբարձր – **էմմէնու պարցէ:**
 ամենավատ – **էմմէնու չօքուտ:**
 ամենափոքր – **էմմէնու բիծիգ:**
 ամենածանր – **էմմէնու ձօնդր:**
 ամենազեղեցիկ – **էմմէնու էրօնդ:**

588. Թվականի բաշխականության դրսևորումը՝
 երկուական – **էգուհադիգան:**
 երեքական – **իյէքհադիգան:**
 չորսական – **չօրսագան (արդ.՝ չօյսագան):**
 հինգական – **հինգօգօն:**
 վեցական – **վէցօգօն:**
 յոթական – **օխտնհադիգան:**
 ութական – **ութհադիգան:**
 իննական – **իննհադիգան:**
 տասական – **դասնհադիգան:**
 քսանական – **սօնօգօն:**
 երկուական խնձոր – **էրգուհադիգան խէնձօր:**

589. Դասական թվականների կազմությունը՝
 առաջին – **բիրինջի:**
 երկրորդ – **իքինջի:**
 երրորդ – **իյէքինջի:**
 չորրորդ – **չօրսինջի (արդ.՝ չօյսինջի):**
 հինգերորդ – **հինգինջի:**
 վեցերորդ – **վէցինջի:**
 յոթերորդ – **օխտնինջի:**
 տասներորդ – **դասինջի:**
 քսաներորդ – **սօնինջի:**
 երկրորդ կինը – **իքէնջի գէնիգը:**
 երրորդ երեխան – **իյէքինջի դադան:**

590. 70, 80, 90 թվականների դիմաց փոխառյալ թվականները.
յէթմիշ:
սէքսէն:
դօքսան:

Ի տարբերություն Աջարիայից 1944թ. Միջին Ասիա արտոլվածների, խոփայի գավառի կրոնափոխ համշենահայերի միայն տարեցներն են հիշում 70, 80, 90 թվականների հայերեն անվանումները, իսկ միջին սերունդն՝ օգտագործում է թուրքերեն համարժեքները:

591. Տասնավորների արտահայտությունը տասը և քսան թվականների հարադրությամբ՝
 երեսուն – **էռսուն:**
 քառասուն – **քառսուն:**
 հիսուն – **հիսուն:**
 վաթսուն – **վացուն:**
 յոթանասուն – **օխտանասուն, օխտէնասուն, օխտնասուն, օխտսուն:**
 ութսուն – **ութանասուն, ութէնասուն, ութնասուն, ութցուն:**
 իննսուն – **իննէնասուն, իննասուն, ինէսուն:**

Տասը և քսան թվականների հարադրությամբ թվականներ չունեն:

593. Ես, դու, մենք, դուք անձնական դերանունների տրակա-
 մի արտահայտությունը՝
 (մոտեցավ) ինձ – **(մօդգինցավ) ինձի:**
 քեզ – **քէզի:**
 մեզ – **մէզի:**
 ձեզ – **ցէզի:**

594. Ես, դու, մենք, դուք անձնական դերանունների հայցա-
 կանի արտահայտությունը՝
 (սիրում է) ինձ – **ինձի:**
 քեզ – **քէզի:**
 մեզ – **մէզի:**
 ձեզ – **ցէզի:**

595. Անձնական դերանունների բացառական և գործիական հոլովների կազմությունը՝

ինձանից – **ինձմա**:
քեզանից – **քեզմա, քինա, քինէ**:
մեզանից – **մեզմա**:
ձեզանից – **ցեզմա, ցինա**:
իրենից – **ույնից**:
իրենցից – **ույինցմա**:
ինձանով – **ինձմով**:
քեզանով – **քեզմով, քինով**:
մեզանով – **մեզմով**:
ձեզանով – **ցեզմով**:
իրենով – **ույնով**:
իրենցով – **ույինցմով**:

598. Անձնական դերանվան եզակի երրորդ դեմքի արտահայտությունը՝
նա (զնաց) – **ան (քընաց)**:

599. Անձնական դերանվան հոգնակի երրորդ դեմքի արտահայտություն՝
նրանք (զնացին) – **անէր (քընացին)**:

600. Անձնական դերանվան եզակի երրորդ դեմքի սեռականի արտահայտությունը՝
նրա տունը – **անու դունէ**:

601. Ինքն (իրենք) դերանվան հայցականի արտահայտությունը՝
Լա իրեն է սիրում: – **Ան ույնէ հազ գէնա**:
Նրանք իրենց են սիրում: – **Անէր ույինցէ հազ գէնին**:

602. Ցուցական դերանունների դրսևորումը՝
այս – **աս**:
այդ – **ադ**:
այն – **ան**:
սա – **խա**:

դա – **իդա**:
նա – **ինա**:
այս տունը – **աս (խա) դունէս**:
այդ ծառը – **ադ (իդա) ծառէդ**:
սա ծառ է – **խա ծառ ա**:
դա տուն է – **ադ դուն ա**:
նա սիրում է այդ աղջկան – **ան հազ գէնա ադ ախչգոնէ**:

603. Սա, դա, նա ցուցականների հոգնակի ձևերում միջծայնավորային ը-ի դիմաց՝
սրանք – **խէր**:
դրանք – **իդէր**:
նրանք – **ինէր (անէր)**:
սրանցից – **խօնցից**:
դրանցից – **իդօնցից**:
նրանցից – **ինօնցից**:
սրանցով – **խօնցով**:

604. Այս, այդ, այն (սա, դա, նա) ցուցականների եռանդամության դիմաց երկանդամություն՝
այս մարդը – **աս մարթէ**:
այդ մարդը – **ադ մարթէ**:
այն մարդը – **ան մարթէ**:
սա է փոքրը – **աս ա բիծիզը**:
դա է փոքրը – **ադ ա բիծիզը**:
նա է փոքրը – **ան ա բիծիզը**:

605. Ցուցականների սեռական – տրական հոլովի արտահայտությունը՝
սրա, դրա, նրա (տունը), (մոտեցավ) սրան, դրան, նրան, սրանց, դրանց, նրանց
սրա (տունը) – **խու (դունէ)**:
դրա – **իդու**:
նրա – **ինու**:
(մոտեցավ) սրան – **(մօդգինցավ) խու**:
դրան – **իդու**:

նրան – **ինու:**
 սրանց – **իսոնց:**
 դրանց – **իդօնց:**
 նրանց – **ինօնց:**

606. Ցուցականների բացառականի և գործիականի կազմությունը՝

սրանցից – **իսօնցից:**
 դրանցից – **իդօնցից:**
 նրանցից – **ինօնցից:**
 սրանով – **իսօվ:**
 դրանով – **իդօվ:**
 նրանով – **ինօվ:**
 սրանցով – **իսօցմիօվ:**
 դրանցով – **իդօցմիօվ:**
 նրանցով – **անօցմիօվ:**

608. Ով դերանվան եզակի սեռականի արտահայտությունը՝
 Սա ու՞մ տունն է: **Իսա ու՞մ դունն ա:**

609. Ով դերանվան հայցականի արտահայտությունը՝
 Ես ու՞մ տեսավ: **Ան ու՞մ դեսավ:**

610. Ով դերանվան հոգնակի ուղղականի դրսևորումը՝
 Ովքեր (եկան): **Վօ՞վ (հոգնակի չունեն) էզին:**
 Եկողները ովքե՞ր են: **էգօղնիյէ վօ՞վ ին:**

611. Ով դերանվան հոգնակի սեռական – տրական հոլովի արտահայտությունը՝
 Ու՞մ (ունոնց) ազգից ես: **Ումնօցմա՞ էս:**

614. Անկատար դերբայի առկայություն՝

սիրում եմ – սիրա գում՝	սիրում եմք – սիրա գուք
սիրում ես – սիրա գուս	սիրում եք – սիրա գուք
սիրում է – սիրա գու	սիրում են – սիրա գուն

ես եմ սիրում – յես սիրա գում	մենք ենք սիրում – մէք սիրա գուք
դու ես սիրում – թուն սիրա գուս	դուք եք սիրում – թուք սիրա գուք
նա է սիրում – ան սիրա գու	նրանք են սիրում – անօնք սիրա գուն

* Սիրելուն ասում են **հազ ընուշ**, իսկ **սիրուշ** նշանակում է գուրգուրել, **սիրա գում** – գուրգուրում եմ:

մնում եմ – մէնա գում	մնում եմք – մէնա գուք
մնում ես – մէնա գուս	մնում եք – մէնա գուք
մնում է – մէնա գու	մնում են – մէնա գուն

չեմ մնում – մէնա չիմ	չենք մնում – մէնա չիք
չես մնում – մէնա չիս	չեք մնում – մէնա չէք
չի մնում – մէնա չի	չեն մնում – մէնա չին

615. Գալ, լալ, տալ բայերի անկատար դերբայի դրսևորումը՝

գալիս եմ – կուկօմ	գալիս եմք – կուկօք
գալիս ես – կուկաս	գալիս եք – կուկաք
գալիս է – կուկա	գալիս են – կուկօն

ես եմ գալիս – յես կուկօմ	չենք գալիս – կա չիք
դու ես գալիս – թուն կուկաս	չեք գալիս – կա չէք
նա է գալիս – ան կուկա	չեն գալիս – կա չին

լալիս եմ – կուլամ (կուլօմ)	լալիս եմք – կուլաք
լալիս ես – կուլաս	լալիս եք – կուլաք
լալիս է – կուլա	լալիս են – կուլան (կուլօն)

չեն լալիս – լա չիմ
չես լալիս – լա չէս
չի լալիս – լա չի

չենք լալիս – լա չիք
չեք լալիս – լա չէք
չեն լալիս – լա չին

տալիս եմ – գուղօմ
տալիս ես – գուղաս
տալիս է – գուղա

տալիս ենք – գուղօք
տալիս եք – գուղաք
տալիս են – գուղօն

չեն տալիս – դալ չիմ
չես տալիս – դալ չէս
չի տալիս – դալ չի

չենք տալիս – դալ չիք
չեք տալիս – դալ չէք
չեն տալիս – դալ չին

616. Ապառնի դերբայի առկայությունը՝

ասելու եմ – ասող ում
ասելու ես – ասող էս
ասելու է – ասող ա

ասելու ենք – ասող ուք
ասելու եք – ասող էք
ասելու են – ասող ուն

ես եմ ասելու – յես ասող ում
դու ես ասելու – թուն ասող էս
նա է ասելու – ան ասող ա

մենք ենք ասելու – մէք ասող ուք
դուք եք ասելու – թուք ասող էք
նրանք են ասելու – անէր ասող ուն

մնալու եմ – մէնօղ ում
մնալու ես – մէնօղ էս
մնալու է – մէնօղ ա

մնալու ենք – մէնօղ ուք
մնալու եք – մէնօղ էք
մնալու են – մէնօղ ուն

չեն մնալու – մէնօղ չիմ
չես մնալու – մէնօղ չէս
չի մնալու – մէնօղ չա

չենք մնալու – մէնօղ չիք
չեք մնալու – մէնօղ չէք
չեն մնալու – մէնօղ չին

621. Ժխտական դերբայի առկայությունը՝

չեն ասի – ասող չիմ
չես ասի – ասող չէս
չի ասի – ասող չա

չենք ասի – ասող չիք
չեք ասի – ասող չէք
չեն ասի – ասող չին

չեն մնա – մէնա չիմ
չես մնա – մէնա չիս
չի մնա – մէնա չա

չենք մնա – մէնա չիք
չեք մնա – մէնա չէք
չեն մնա – մէնա չին

չեն խոսի – խօսի չիմ
չես խոսի – խօսի չէս
չի խոսի – խօսի չի

չենք խոսի – խօսի չիք
չեք խոսի – խօսի չէք
չեն խոսի – խօսի չին

622. Ընթացակցական դերբայի առկայությունը՝

Ուտելով գնում եր – ուղէլօվ գերթար
Վազելով եկավ – թեռչէլօվ էյէվ
Ծիծաղելով գնաց – ծիծաղէլօվ քենաց

624. Էական (օժանդակ) բայի անցյալ ժամանակի դրսևորումը՝

ես էի – յես է
դու էիր – թուն էդ (էդի)
նա էր – ան էր

Մենք էինք – մէք էքի (աքի)
դուք էիք – թուք էքի
նրանք էին – անէր էնի

626. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի դրսևորումը՝

ես գրում եմ – յես քի գում
դու գրում ես – թուն քի գուս
նա գրում է – ան քիա գու

Մենք գրում ենք – մէք քի գուք
դուք գրում եք – թուք քի գուք
նրանք գրում են – անէր քի գուն

627. Շարունակական ներկայի առկայություն. նրա դրսևորումը՝

(հիմա)
ուտում եմ – հիմի գուղիմ
ուտում ես – հիմի գուղէս
ուտում է – հիմի գուղա

ուտում եք – հիմի գուղէք
ուտում են – հիմի գուղին
ուտում ենք – հիմի գուղիք

(հիմա)
կարդում եմ – հիմի գարթա գում
կարդում ես – հիմի գարթա գուս
կարդում է – հիմի գարթա գու

կարդում ենք – գարթա գուք
կարդում եք – գարթա գուք
կարդում են – գարթա գուն

628. Անցյալ անկատար ժամանակի արտահայտությունը՝

Ես կարդում էի – **յես գարթա գու**
Դու կարդում էիր – **թուն գարթա գուդի**
Նա կարդում էր – **ան գարթա գուր**

Մենք կարդում էինք – **մեք գարթա գուքի**
Դուք կարդում էիք – **թուք գարթա գուքի**
Նրանք կարդում էին – **աներ գարթա գունի**

Ես խմում էի – **յես խմնե գու**
Դու խմում էիր – **թուն խմնե գուդի**
Նա խմում էր – **ան խմնե գուր**

Մենք խմում էինք – **մեք խմնե գուքի**
Դուք խմում էիք – **թուք խմնե գուքի**
Նրանք խմում էին – **աներ խմնե գունի**

631. Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի կազմությունը՝

Ես խմեցի – **յես խմնեցի** Մենք խմեցինք – **մեք խմնեցիք**
Դու խմեցիր – **թուն խմնեցեր** Դուք խմեցիք – **թուք խմնեցաք**
Նա խմեց – **ան խմնեց** Նրանք խմեցին – **աներ խմնեցին**

Ես մոռացա – **յես մուլիյեցա** Մենք մոռացանք – **մեք մուլիյեցաք**
Դու մոռացար – **թուն մուլիյեցար** Դուք մոռացաք – **թուք մուլիյեցաք**
Նա մոռացավ – **ան մուլիյեցավ** Նրանք մոռացան – **աներ մուլիյեցան**

Ես մնացի – **յես մնացի** Մենք մնացինք – **մեք մնացաք**
Դու մնացիր – **թուն մնացեր** Դուք մնացիք – **թուք մնացիք**
Նա մնաց – **ան մնաց** Նրանք մնացին – **աներ մնացին**

Ես տեսա – **յես դեսա** Մենք տեսանք – **մեք դեսաք**
Դու տեսար – **թուն դեսար** Դուք տեսաք – **թուք դեսաք**
Նա տեսավ – **ան դեսավ** Նրանք տեսան – **աներ դեսան**

Ես լսեցի – **յես իմացի** Մենք լսեցինք – **մեք իմացաք**
Դու լսեցիր – **թուն իմացեր** Դուք լսեցիք – **թուք իմացիք**
Նա լսեց – **ան իմաց** Նրանք լսեցին – **աներ իմացին**

Ես հասա – **յես ժըմնեցի** Մենք հասանք – **մեք ժըմնեցաք**
Դու հասար – **թուն ժըմնեցեր** Դուք հասաք – **թուք ժըմնեցաք**
Նա հասավ – **ան ժըմնեց** Նրանք հասան – **աներ ժըմնեցան, ժըմնեցոն, ժըմնեցին**

ժըմնուշ – **հետևից հասնել**

Ես սպանեցի – **յես ցլօնեցի** Մենք սպանեցինք – **մեք ցլօնեցաք**
Դու սպանեցիր – **թուն ցլօնեցեր** Դուք սպանեցիք – **թուք ցլօնեցիք**
Նա սպանեց – **ան ցլօնեց** Նրանք սպանեցին – **աներ ցլօնեցին**

632. Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալի դրսևորումը՝

Ծախեցի – **ծախեցի** Ծախեցինք – **ծախեցաք**
Ծախեցիր – **ծախեցեր** Ծախեցիք – **ծախեցիք**
Ծախեց – **ծախեց** Ծախեցին – **ծախեցին**

636. Հարակատար ժամանակի առկայություն՝

Խափված եմ – **խափված իմ** Խափված եմք – **խափված իք**
Խափված ես – **խափված իս** Խափված եք – **խափված էք**
Խափված է – **խափված ա** Խափված են – **խափված ին**

Խափված էի – **խափված է** Խափված էինք – **խափված էքի, աքի**
Խափված էիր – **խափված էդի** Խափված էիք – **խափված էքի**
Խափված էր – **խափված էր** Խափված էին – **խափված էնի**

649. Պատճառական բայերի ներկա ժամանակի դրսևորումը՝

Ես խմացնում եմ – **յես խմնեցնի գում**
Դու խմացնում ես – **թուն խմնեցնի գուս**
Նա խմացնում է – **ան խմնեցնա գու**

Մենք խնայում ենք – մեք խնայեցնի գուք
Դուք խնայում եք – թուք խնայեցնե գուք
Նրանք խնայում են – աներ խնայեցնի գուն

Ես խոսեցնում եմ – յես խաբրեցեցնի գուն
Դու խոսեցնում ես – թուն խաբրեցեցնե գուն
Նա խոսեցնում է – ան խաբրեցեցնա գու

Մենք խոսեցնում ենք – Մեք խաբրեցեցնի գուք
Դուք խոսեցնում եք – թուք խաբրեցեցնե գուք
Նրանք խոսեցնում են – աներ խաբրեցեցնի գուն

653. Անցյալ կատարյալի պարզ ձևերի ժխտական
խոնարհման դրսևորումը՝

Ես չգրեցի – յես քիցցի օջ	Մենք չգրեցինք – մեք քիցցաք օջ
Դու չգրեցիր – թուն քիցցեր օջ	Դուք չգրեցիք – թուք քիցցաք օջ
Նա չգրեց – ան քիցց օջ	Նրանք չգրեցին – աներ քիցցին օջ

656. Արգելական հրամայականի արտահայտությունը՝

Խօստ մի:
(Մի խոսիր):
Խաբրե մի:
(Մի խոսիր, մի գրուցիր):
Օսնիլ մի:
(Մի անցիր):
Լա մի:
(Մի լա):
Խաղա մի:
(Մի խաղա):
Մենա մի:
(Մի մնա):
Քաշե մի:
(Մի քաշիր):

Քենա մի:
(Մի գնա):
Գարթա մի:
(Մի կարդա):
Քիյե մի:
(Մի գրի):
Խեմե մի:
(Մի խմի):
Տա մի:
(Մի տուր):
Քա մի:
(Մի գա):

3. Թունանյան

ՍՈՒՏԱՍԱՆԸ

Լինում է, չի լինում մի թագավոր: Ես թագավորը իր երկրումը հայտնում է. «Ով էնպես սուտ ասի, որ ես ասեմ՝ սուտ է, իմ թագավորության կեսը կտամ նրան»:

Գալիս է մի հովիվ: Ասում է.

– Թագավորն ապրած կենա, իմ հերը մի դագանակ ուներ, որ էտեղից մեկնում էր, երկնքում աստղերը խառնում:

– Կպատահի, – պատասխանում է թագավորը: – Իմ պապն էլ մի չիբուխ ուներ. մի ծերը բերանին էր դնում, մյուս ծերը մեկնում, արեգակիցը վառում:

Ստախոսը գլուխը քորելով դուրս է գնում:

Գալիս է մի դերձակ: Ասում է.

– Ներողություն, թագավոր, ես վաղ պիտի գայի, ուշացա: Երեկ շատ անձրև եկավ, կայծակները տրաքեցին, երկինքը պատռվեց, գնացել էի կարկատելու:

– Հա՛, լավ ես արել, – ասում է թագավորը, – բայց լավ չէիր կարկատել, ես առավոտ մի քիչ անձրև թափվեց:

Սա էլ է դուրս գնում:

Ներս է մտնում մի աղքատ գյուղացի, կոտը կռնատակին:

– Դու՞ ինչ ես ուզում, ա՛յ մարդ, – հարցնում է թագավորը:

– Ինձ մի կոտ ոսկի ես պարտք, եկել եմ տանեմ:

– Մի կոտ ոսկի՞, – զարմանում է թագավորը: – Սուտ ես ասում, ես քեզ ոսկի չեմ պարտք:

– Թե որ սուտ եմ ասում, թագավորությանդ կեսը տուր:

– Չէ՛, չէ՛, ճշմարիտ ես ասում, – խոսքը փոխում է թագավորը:

– Ճշմարիտ եմ ասում՝ մի կոտ ոսկին տուր:

ԽԱՓԵԼՈՒՋԻՆ

Գէլլա, էլլի չի մեզ փաղիշահ: Աս փաղիշահն ույնէ աշխարհին գասա. «Կօժ ամօն խափէլութին գասա քի, յես աստի քա՛ իսա շիղագ չա, անու իմ աշխարիս գէսը դէվօղ ում»:

Քուկա մեզ հօյիվ մէ: Գասա.

– Փաղիշահն աբրի թօղ, իմ դադէ մեզ փիր¹ մէ ունէր, գօնգաձ (գունգաձ) դադէ փիօվէ հավային (երգընքին) աստաղնիյէ խառնի գուր:

– Ամօն ալ գէլլի,– գասա² փաղիշահն,– իմ բաբն ալ մեզ չիբուխ մէ ունէր, մեզ ջօթ պիօնէ (պիանէ) թէնէ գուր, մեզալ ջօթ աաքագան կօլէ գուր:

Խափէլուջին քէլօխէ քիյէլօվ թուս քէնա գու (գէլլա):

Մեզ թերգի մէ քուկա: Գասա.

– Փաղիշահ³, յես առաչ (թէգ) էգօղ է, ուշացա: Էյեզ շաղ չախ էյէվ, գաձօննիյէ գաձգեցին, հավան (երգինքէ) պաղէռեցավ, քէնացի գարգըղուշ:

– Հա՛, սօյ այլր,– գասա փաղիշահն, համա սօյ գարգըղէցը օջ, աս արքան քիչ մէ չախ էյէվ:

Ան ալ քէնաց:

Մեզ ֆուքարա (ֆուքաս) կյաղացի մէ գօթ օնթինէ դաձ մըղնու գու:

– Թու՞ն ինչ քուգէս, դա՛ մարթ,– հարցնա գու փաղիշահն:

– Թուն ինձի մեզ գօթ մէ ալթուն դալիք էս, էգի ան դօնուշ:

– Մեզ գօթ մէ ալթու՞ն,– շաշըննա գու փաղիշահն,– շիղագ ասէ չէս, յես քեզի ալթուն դալիք չիմ:

– Շիղագ թա ասէ չիմ, աշխարիդ գէսը դու:

– Չա՛, չա՛, շիղագ գասէս,– ույնէ ասաց խաբարը⁴ թարցէնա գու փաղիշահն:

– Շիղագ թա գասիմ, գօթ մէ ալթունէ դու:

¹ **Դագանակ բառը դէգնէկ ձևով ունեն**, բայց նախընտրում են ասել **փիր** այսինքն՝ բիր:

² **Պատասխանել բառը չունեն**, ԽՍՀՄ-ում բնակվող կրոնափոխ համընթաց հայերն օգտագործում էին ռուսերենից փոխառոյալ **օղվեդ** բառը, իսկ Խոփայի գավառի համընթացներն ասում են **քուղաբ**:

³ **Ներողություն բառը կամ հոմանիշը չունեն**:

⁴ **Թունանյանի բնագրում խոսք բառն է**, բայց նրանք **խոսք** բառը չունեն ասում են **խաբար**:

ՆՇՈՒՄՆԵՐ ԼՈՒՍԱՆՑՔՆԵՐՈՒՄ

Բոլոր նրանք, ովքեր երբևէ առիթ են ունեցել գյուղերում, դաշտերում ու լեռներում, տարբեր վայրերում բանահյուսական և ազգագրական նյութեր արձանագրելու կամ, ընդհանրապես, մարդկանցից որևէ թեմայի շուրջ հարցուփորձ անելու, միշտ էլ տետրերի էջերի լուսանցքներում կամ թղթերի տարբեր անկյուններում նշումներ կատարելու անհրաժեշտություն են զգացել: Հաճախ դրանք շատ կարևոր ճշտումներ, մանրամասներ ու փաստեր են:

Ես նույնպես «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի» բառհոդվածները լրացնելիս ծոցատետրերում ու թղթերի եզրերին որոշ գրառումներ եմ արել, որոնց մի մասը «Նշումներ լուսանցքներում» վերնագրով ներկայացնում եմ ընթերցողներին:

Ձարմանալի փոփոխություններ կան Խոփայի խոսվածքում՝ **էլ**, **ալ** վերջավորություններով անորոշ դերբայների գործիական հոլովի (**ով** վերջավորությամբ) ժխտական իմաստն արտահայտվում է նույն դերբայի տրական հոլովով ու վերջավորությամբ, առանց որևէ կապի:

Օրինակներ՝

Յես ուղէլօվ քուն աղա:

(Ես ուտելով քնեցի):

Յես ուղէլու քուն աղա:

(Ես առանց ուտելու քնեցի):

Յես սէլվէլալօվ քէնացի:

(Ես սուլելով գնացի):

Յես սէլվէլալու քէնացի:

(Ես առանց սուլելու գնացի):

Յես լալօվ քէնացի:

(Ես լացելով գնացի):

Յես լալու քէնացի:

(Ես առանց լացելու գնացի):

Խօսէլու օնցա:

(Առանց խոսելու անցա):

Ան էյէվ, չայ խեմէլու քէնաց:

(Նա եկավ, առանց թեյ խմելու գնաց):

* Խոփայի խոսվածքում սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կազմվում է ձայնավորով սկսվող բայերի սկզբում **գ** մասնիկի ավելացումով: Բայց հանդիպում են դեպքեր, որ ոչ թե **գ** է ավելանում, այլ ձայնավորով սկսվող բայերն էլ բաղաձայնով սկսվողների նման հետադաս **գու (կու)** մասնիկն են ստանում: Երբեմն նույն բայը վերոնշյալ երկու տարբերակներով էլ կիրառվում է:

Ես ուտում եմ – **յես գուդիմ**
 Դու ուտում ես – **թուն գուդիս**
 Նա ուտում է – **ան գուդա**
 Մենք ուտում ենք – **մէք գուդիք**
 Դուք ուտում եք – **թուք գուդիք**
 Նրանք ուտում են – **անէր գուդին**

Ես ապրում եմ – **յես աբրի գուս**
 Դու ապրում ես – **թուն աբրի գուս**
 Նա ապրում է – **ան աբրի գու**
 Մենք ապրում ենք – **մէք աբրի գուք**
 Դու ապրում եք – **թուք աբրի գուք**
 Նրանք ապրում են – **անէր աբրի գուն**

Ես ամաչում եմ – **յես ամչի գուն**
 Դու ամաչում ես – **թուն ամչի գուս**
 Նա ամաչում է – **ան ամչա գու**
 Մենք ամաչում ենք – **մէք ամչի գուք**
 Դուք ամաչում եք – **թուք ամչէ գուք**
 Նրանք ամաչում են – **անէր ամչի գուն**

Ես ոլորում եմ – **յես օլիյէ գուն**
 Դու ոլորում ես – **թուն օլիյէ գուս**
 Նա ոլորում է – **ան օլիյէ գու**
 Մենք ոլորում ենք – **մէք օլիյէ գուք**
 Դուք ոլորում եք – **թուք օլիյէ գուք**
 Նրանք ոլորում են – **անէր օլիյէ գուն**

Ես անցնում եմ – **յես գասնիմ**
 Դու անցնում ես – **թուն գասնիս**
 Նա անցնում է – **ան գասնի**

Մենք անցնում ենք – **մէք գասնիք**
 Դուք անցնում եք – **թուք գասնէք**
 Նրանք անցնում են – **անէր գասնին**

* Տարբեր քերականական ձևեր՝

Ես եմ – **յես իմ**
 Դու ես – **թուն էս**
 Նա է – **ան ա**

Իմը – **իմէ**
 Քոնը – **քուէ**
 Նրանը – **անուա**

Ես չեմ – **յես չիմ**
 Դու չես – **թուն չէս**
 Նա չի – **ան չա**

Իմ – **իմ**
 Քո – **քու**
 Նրա – **անու (ինու)**

Ես եկա – **յես էգի**
 Դու եկար – **թուն էգեր**
 Նա եկավ – **ան էյել**

Իմ մոտ եկավ – **իմ մօդէս էյել**
 Քո մոտ եկավ – **քու մօդէդ էյել**
 Մեր մոտ եկավ – **մէ(ր) մօդվիս էյել**
 Ձեր մոտ եկավ – **գէ(ր) մօդվիդ էյել**

Ես սիրում եմ – **յես հազ գէնիմ**
 Դու սիրում ես – **թուն հազ գէնես**
 Նա սիրում է – **ան հազ գէնա**

Մենք սիրում ենք – **մէք հազ գէնիք**
 Դուք սիրում եք – **թուք հազ գէնէք**
 Նրանք սիրում են – **անէր հազ գէնին**

Մենք ենք – **մէք իք**
 Դուք եք – **թուք էք**
 Նրանք են – **անէր ին**

Մերը – **մէա**
 Ձերը – **գէա**
 Նրանցը – **անօցա**

Մենք չենք – **մէք չիք**
 Դուք չեք – **թուք չէք**
 Նրանք չեն – **անէր չին**

Մեր – **մէ (ր)**
 Ձեր – **գէ (ր)**
 Նրանց – **անօց (ինօց)**

Մենք եկանք – **մէք էգաք**
 Դուք եկաք – **թուք էգիք**
 Նրանք եկան – **անէր էգին**

Ես վագում եմ – յես թեռչի գում
Դու վագում ես – թուն թեռչի գում
Ես վագում է – ան թեռչի գու

Մենք վագում ենք – մեք թեռչի գուք
Դուք վագում եք – թուք թեռչի (թեռչէ) գուք
Նրանք վագում են – աներ թեռչի գուն

Ես չեմ լացի – յես լօխ չիմ
Դու չես լացի – թուն լօխ չիս
Ես չի լացի – ան լօխ չի

Մենք չենք լացի – մեք լօխ չիք
Դուք չեք լացի – թուք լօխ չեք
Նրանք չեն լացի – աներ լօխ չին

Ես չտեսա – յես դեսա օչ
Դու չտեսար – թուն դեսար օչ
Ես չտեսավ – ան դեսավ օչ

Մենք չտեսանք – մեք դեսաք օչ
Դուք չտեսաք – թուք դեսաք օչ
Նրանք չտեսան – աներ դեսոն օչ

Իմ մայրը – իմատ
Քո մայրը – քու մատ
Նրա մայրը – անու մատ

Մեր մայրը – մե(ր) մատ
Ձեր մայրը – զե(ր) մատ
Նրանց մայրը – անօց մատ

Ես ապտակեցի – յես գածգեցուցի
Դու ապտակեցիր – թուն գածգեցուցեր
Ես ապտակեց – ան գածգեցուց

Մենք ապտակեցինք – մեք գածգեցուցաք
Դուք ապտակեցիք – թուք գածգեցուցիք
Նրանք ապտակեցին – աներ գածգեցուցին

Ասացի – աստի
Ասացիր – աստիր
Ասաց – ասաց

Ասացինք – աստաք
Ասացիք – աստիք
Ասացին – աստին

Ես հիվանդ էի – յես հիվօնդ* է
Դու հիվանդ էիր – թուն հիվօնդ եդի
Ես հիվանդ էր – ան հիվօնդ եր

Մենք հիվանդ էինք – մեք հիվօնդ եքի
Դուք հիվանդ էիք – թուք հիվօնդ եքի
Նրանք հիվանդ էին – աներ հիվօնդ էնի

* Հատկապես արդըլեցիներն օգտագործում են նաև հիվանդ ձևը:

Ես լցրեցի – յես լեցի
Դու լցրեցիր – թուն լեցեր
Ես լցրեց – ան լեց

Մենք լցրեցինք – մեք լեցաք
Դուք լցրեցիք – թուք լեցիք
Նրանք լցրեցին – աներ լեցին

Ես ողբում եմ – յես քովի գում
Դու ողբում ես – թուն քովէ գում
Ես ողբում է – ան քովա գու

Մենք ողբում ենք – մեք քովի գուք
Դուք ողբում եք – թուք քովէ գուք
Նրանք ողբում են – աներ քովի գուն

Ես խոսեցի – յես խաբրեցի
Դու խոսեցիր – թուն խաբրեցեր
Ես խոսեց – ան խաբրեց

Մենք խոսեցինք – մեք խաբրեցաք
Դուք խոսեցիք – թուք խաբրեցիք
Նրանք խոսեցին – աներ խաբրեցին, խաբրեցոն

Ես նստեցի – յես նէստա
Դու նստեցիր – թուն նէստար
Նա նստեց – ան նէստավ

Մենք նստեցինք – մէք նէստաք
Դուք նստեցիք – թուք նէստաք
Նրանք նստեցին – անէր նէստօն

Ես հեռում եմ – յես թաստի գում
Դու հեռում ես – թուն թաստի գում
Նա հեռում է – ան թաստա գու

Մենք հեռում ենք – մէք թաստի գումք
Դուք հեռում եք – թուք թաստի գումք
Նրանք հեռում են – անէր թաստի գումն

Տարաբնույթ գրառումներ

* Ըստ Միջին Ասիայի կրոնափոխ համշենցիների՝ Կարաիբրահիմովները (Ջէրմըզցի) համարվում են սրամիտ, քաջ և աղմկարար: Նրանց մասին, որպես աղմկարարների, ասում են. «Ջէրմըզցին բարխան ջուգալէ քիլա գու» (ճերմըզցին ժայռից կաթսան է գլորում):

* Կարակչիօղլիները համարվում են ամենաուժեղները և բարձրահասակները: Նրանց մասին պատմում են. «Մէգ օր մէ աչառին հօքին կէլլէր: Թէնագն ալ թարքին էր: Թէնագէ պիյէլուն իսա աչառէ թաաքնիվէ քաշէցին: Ինչակ դային անա, աչառէ սադգէցավ»: (Մի օր եզը հոգի էր տալիս: Դանակն էլ դարակում էր: Դանակը բերելու փոխարեն այս եզը քաշեցին դարակի մոտ: Մինչև տարան, եզը սատկեց): Այդ օրվանից նրանց մասին ասում են. «Կարակչիօղլին աչառէ թաաքնիվէ քաշա գու» (Կարակչիօղլին եզը դարակի մոտ է քաշում):

* 1987թ. Ղրղզստանում՝ Բեգաբադում, երբ զրուցակիցներից մեկը մոլլա Յենդի Ակբույուկօղլուն հարցրեց, թե. «Քեզի վօ՞վ ասաց, թա մէք էրմենիցան թառցած իք» (Քեզ ո՞վ ասաց, թե մենք հայերից ենք կրոնափոխվել): Նա պատասխա-

նեց. «Լիզուս գասա, վօ՞վ ասող ա, էրմենջա խաբրի գուր անա, անօցմա թառցուծիք ալ, ալ ասուշ բիդի՞ թա» (Լեզուս է ասում, ո՞վ պիտի ասի, եթե հայերեն ենք խոսում, նրանցից էլ կրոնափոխվել ենք, էլ ասել պե՞տք է):

Յետաքրքրական է, որ մեր զրույցի ընթացքում Յենդի Ակբույուկօղլին զուգահեռաբար օգտագործում էր **հայերիքը** – հայերը և **էրմենիքը** – հայերը ձևերը:

* Չեն ասում **կյադի ծայէ** – գյուղի ծայրը, այլ ասում են՝ **կյադին ջօթէ**: Գյուղի վերին մասին ասում են **կյադին կէլօխը (քէլօխը)**, ներքևի մասին՝ **կյադին նէքթըր**:

«Իմ դունէ կյադին էմմէնու նէքթին ա, յես կյադին կէլօխը (քէլօխը) էլլօղ ում հաս իգուն» (Իմ տունը գյուղի ամենաներքևն է, ես այս երեկո գյուղի վերին մասն եմ ելնելու):

* Շնորհակալություն բառը չունեն, ասում են **խէնդաս** կամ **չադ արբիս**: Երբեմն շնորհակալություն հայտնելուն ի պատասխան ասում են. «Ինչիկ չա» (մի բան չի):

խէնդաս մաղթանքը ասում են նաև մի բան խնդրելուց.

– **Աղչի՛գ, խէնդաս, մէգ չուր մէ փէ**:

Անիծելուց էլ են օգտագործում խէնդաս բառը:

– **Ասպած քեզի խէնդասնա օչ**:

(Աստված քեզ չխնդացնի):

* Նրանք ալկոհոլային խմիչքներ օգտագործում են և կենացներ ասում են, օրինակ՝

Մէ մաօցէ սաղըլլուշին ամա խէմիք:

(Մեր մայրերի ողջ լինելու համար խմենք):

* Աղքատ բառն ունեն և չեն կապում ունեցվածքի հետ, այլ օգտագործում են միայն «խեղճ» իմաստով. «**Ախքաղը մէռավ**» (խեղճը մեռավ):

* Չեն ասում. «Մեղք ես», այլ ասում են. «**Քեզի մախք ա**»:

* **Ասպածէ ցեզի հեդ էլլի**:

(Աստված ձեր հետ լինի):

Աստէձուն մադաղ էլլիմ:

(Աստծուն մատաղ լինեմ):

Գէնօչէ քէլօխէ քէնաց:

(Կնոջ գլուխը գնաց):

Գէնիգէ քէլօխէ գիյավ:

(Կինը գլուխը կերավ):

Ջօմփան գըզվի գու:

(ճանապարհը ծովում է):
Աչվիս մեղօմցավ:
 (Աչքս մթնեց):
Աչվենիես կուռօն:
 (Աչքերս կուրացան):
Աչիչ ենես օչ:
 (Աչքով չտաս):
Դօնէ մէջը սահն ա:
 (Տան մեջ հով է):
Թուրցեվ շաղ շօք ա:
 (Դուրսը շատ շոգ է):
Չառին դագէ սահն ա:
 (Այս ծառի տակ հով է):
Յես ենգեր մէ ունիմ:
 (Ես մի ընկեր ունեմ):
Թերգիցնիյօվէ քէֆ ալիք:
 (Հարևաններով քէֆ արեցինք):
Տու խէչի:
 (Խփիր գցիր):
Մարթէ շաղ խաղեր (մանիներ) քիղեր:
 (Մարդը շատ խաղիկներ (մանիներ) գիտեր):
Մարթը աղ խաղիյեղ քիղեր:
 (Մարդը այդ խաղերը գիտեր):
Թուխ (օմուր) չայ պէ:
 (Մուգ (թունդ) թեյ բեր):
Թուրց. Չայը օմուր աա:
Արդ. Չայը օմուր աա:
 (Թեյը թունդ պատրաստիր):
Անդախն նեստօղէ թո՞ւն էղի (էղ):
 (Այնտեղ նստողը դու՞ էիր):
Նայիր – փուր աա:
Նայեք – փուր այեք:
Մի նայիր – փուր ենէ մի:
Մի նայեք – փուր ենէ միք:
Ուստեցի՞ ես:
 (Որտեղացի՞ ես):
Խօփայեցի:
 (Խոփացի):

ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ

ԹԵՄԱԼԸ

Գանի-չքանի, մեզ ցախուղին մէջը քառսուն հաղիգ կօղ
գանի: Ան քառսուն հաղիգ կօղը ենժիմն ույնն էնուշին պօն
փայ գեննի: Մեզը բազարնիվէ գերթար, մեզը՝ մաղազին, մե-
զը՝ փաղա, մեզը թացօն գեներ, մեզալօքը կօղնուշ գերթանի,
կօղնուշ, փեուշ (պեուշ), գազանմիշ էնուշ: Կօղօուն մէջը մեզ
հաղիգ թեմբալ մէ գար: Մեզ օր մէ աստին թա աս թեմբալին:

– Թուն հացէ էնօղ էս, թացօն էնօղ էս, մէր իզվօն էգօղ ուրօղ
ուր:

Աս թեմբալը ինչքէս ու ասքազէ էլավ անա, բարգէցավ ա-
նա, մենալ ասքազէ մաէ գուր անա, գարթեցավ: Իզվօն կօղիյէ
էգին անա՝ օ՛ջ հաց գօ, օ՛ջ չուր գօ, օ՛ջ թացօն գօ, չազյաին
ինչիկ չգօ:

– Ի՞նչ աէր թուն ասօր, – հարցուցին:

– Յէս ասօր ասքազէ վի էլավ անա, բարգէցա անա, ին-
չակ ասքազէ մաէցավ անա, բարգէցա:

Իսա մարթիքըս աստին թա:

– Ի՞նչ էնիք, ի՞նչ էնիք օջ, իսու փաղի վաան վար թենիք:

Վար թըին: Բազարնիվա էրթօղին ասաց թա:

– Քառսուն մէտրօ, հիսուն մէտրօ գենջիլ մէ ինձի անա (օ-
մա) փէ (պէ): Չէնջիլէ հաստ էլլի, գըղրի օջ:

Ան քենաց բազարնիվա, հիսուն մէտրօ օմուր գենջիլ մէ ա-
ռավ փիյէց (պիէց, էփիր), անու էյէթ:

Աս քենաց ցախուղին գէսը փաթթեց, առավ ունուզը, քա-
շէց:

– Ի՞նչ գենէս, – աստին:

– Իսա թիթուն մեզէդէն քաշօղ ուն, – ասաց թեմբալը:

Ասէր վախէցին իսա մարթաս, իսա գօվաթլի ա դէյ նա:

– Ինչի՞ իղմօն գենէս, – ալի հարցուցին:

– Յէս ենժիմն իսու հեղը խաղօ՞ղ ուն թա, մեզէդէն փէյի
(պէի) գուն, նէստի գուն:

Կօղիյէ աստին թա:

– Իսա պօնէս աս էնէ չի գաա, այէ իսու խեմուր էնէլ դօք:

Թեմբալը ասաց բազարնիվա էրթօղին:

– Ինձի անա քառսուն թօրթա ալուր փէ (պէ):

Ան քենաց, քառսուն թօրթա ալուր փիէց (պիէց, էփիր), ան
քառսուն թօրթան մեզէդէն քառսօննիվա էլից, չուրն ա էլից,
գէրավ խեմուր էնուշի: Մարթիքը ալի հարցուցին:

– Ի՞նչ գենէս:

– ենժիմն խօմ խեմուր էնօղ, հաց էնօղ չի՞մ, քառսուն թօր-
թա մեզէդէն խեմուր գենիմ, ենժիմն գուղիք, – ասաց թեմբալը:

Ասէր աստին թա:

– Աս շաղ խօզ մարթ ա, իսու օթօլ էնիք, սաղէ նէստի թօղ,
ուրա թօղ: Մէր փէյի (պէի) գուր, իսու հեղ խօսիք օջ:

Աս թեմբալը նէստավ, գիյավ կիյացավ, գիյավ կիյացավ,
ալ ավէլի կիյացավ, կօղիյէ շաղ մեզդաղէցին, քիչ մեզդաղէ-
ցին, թիզէցին: Մեզ խէրք ուննօղ մէ ասաց թա:

– Մէր պիյօղ ուր, աս թեմբալը ուրօ՞ղ ա թա: Էգէր իսա
մեզդաղացնիյէս փայ էնիք, իսու ինչ ու քենգի անա, ուն դօք,
թերցէնիք:

Մեզ մեզալի հեղէ խարթեցին, գէլլի՞ թա աստին:

– Գէլլի՞, – աստին:

Մեզ աքվանա մէ քառսուն փայ ային: Թեմբալ մարթէ նէս-
տած ա, խօսի չի:

– Ինչի՞ խօսի չէս, – աստին:

Ալի խօսեցավ օջ: Կօղիյէ վախէցին թեմբալան:

– Ասու էրգու փայ դօք, – աստին:

Ալի խօսեցավ օջ:

– Իյէք փայ դօք, – աստին:

Ալի խօսեցավ օջ:

– Չօրս փայ դօք, – աստին:

Ալի խօսեցավ օջ:

Էղի սօղէ էռսունուինը փայ դէվին: Ալի ու խօսեցավ օջ ա-
նա՝

– Ինչի՞ խօսի չէս, հէի՞ք չա թա քեզի, – աստին:

Թեմբալը ասաց թա:

– Տէ դաղին էշաղը խօմ չգօ՞ հօզա դաղէս, իսխաղիգ գու-
ղաք, գուղաք անա, վօ՞վ դանօղ ա:
էռսունուինը հօքին աստին թա:

– Մէր դօնի գուր, վար թընի գուր քու դօնէ:

Ասէր թեմբալին փայը շազլէցին, դահն դօնէ վար թըն,
դաղուվօրցուցին:

Էռսունուիւնը հօքին մէզ փայ առին, թմբալ մարթէ նետած դաղը Էռսունուիւնը փայը առավ, գիյավ, բարգեցավ:
Իսա հեքիային աստածէ ան ա թա՛ կօղօուն ալ խերք բիդի:

Ասացող՝ Քյազիմ Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1926թ. Աղունօղ քեղ (Գօնլի դաա, Կանլի դարա) գյուղում, բնակվում էր Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, աշխատում էր կոլտնտեսությունում: Գրառել են 1987թ. հունիսին Չիրկինոյում:

ՑԻ ԿՕՂՆՈՒՇԸ

Գար—չբար, ավալէ մէզ գենգին մէ գար: Ան շաղ սօյ, երօնը ցի մէ ուներ: Խօզ շուն մալ ուներ: Անու թեռնան օուք գաթէ ինչիկ կօղնալ չի գաեր: Չայխանին հեքիաթ գըներ թա.

— Իմ թեռնան օուք ինչիկ կօղնալ չի գաա:

Ասու աստած խաբարդաթէ մօղէ նետսօղ մէգալ գենգին մարթէ իմաց: Ան մարթէ երգու հադիգ հօյիվ ուներ: Ան հօյիվ միյէ շաղ կօղ մարթէ ենի: Աս մարթս ասաց թա.

— Ֆիլանջիին ցին կօղնօղ էք: Ինչ ու ուզէք անա, յես ցեզի գուրօմ:

Կօղիյէ մարթուն դուննիվա քենացին անա, թեռնէ մէզ շաղ խօզ շուն մէ դեսօն: Մարթուն դուննիվա ջինջուղ մէ նես օսնիլ չի գաեր: Կօղիյէ էզին ույնէ դիյօջը աստին թա.

— Մէզի բագարան քառսուն մետրօ չվօն փէ (պէ), մէզ օչխօունէ միսէ փէ (պէ), գալաթ մէ փէ (պէ):

Դիյէ բագարան աստածնիյէ փիյեց (պիեց) ուն դէվեց: Անէր առին քենացին ցին կօղնուշ: Մարթան թեռնէ մօղէ շաղ մեծ ծառ մէ գար: Քենացին գալաթնիվա միսէ նէ ցքեցին, չվօնը գալաթին գաբեցին, ծառինէ վաանիվէ էլօն, չվօնը ծառինէ թափաին վաան չաթալին առանիվէ յետ թօղուցին խօղնիվա: Ինչօն, չվօնին ծայը փռնեցին, թաքօն ծառինէ հեղեթին: Ուսուլ—ուսուլ սելվէլեցին: Շունէ թեռավ, փուք ասավ անա, գալաթին մէջը միս գօ: Շունէ թուս թեռավ գալաթին մէջնիվա: Ան օխթին կօղիյէ գալաթէ չվօնօվէ վեր քաշեցին ծառինէ վաանիվէ: Գալաթէ շունօվէ ծառին վաան գաբեցին:

Ուիւնը ուսուլ—ուսուլ քենացին կուծին մէջնիվէ: Ցին քագէցին, դաին: Սաբախտէն մարթը վի էլավ անա, փուք ասավ անա շունը չգօ: Իստուս մօնքաց, ինտուս մօնքաց, շունը չգօ: Մէմալ փուք ասավ անա, ցէն մէ էյէվ:

— Ո՛ւ, ո՛ւ, ո՛ւ...

Յետ աշեց անա, շունէ ծառինէ ծային գալաթին մէջն ա: Թէռավ, ցիուն փուք ասավ անա, ցին ալ չգօ: Մարթէ քէլօխը գախ ցքաց չայխանանիվէ էյէվ, նետսավ: Ումեց հեղէ խաբրէ չի, քիդէս թա լիզուն գուլ դէված ուներ: Մէմալ ու փուք ասավ անա, ույնէ ցիուն վաան մէզ մարթ մէ քուկա: Մարթէ մօղգինացավ անա, ասաց.

— Մագաան (մագա) խօզ շունան ալ խօզ կօղ գօննա գու:

Ասացող՝ Քյազիմ Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1926թ. Աղունօղ քեղ ((Գօնլի դաա, Կանլի դարա) գյուղում, բնակվում էր Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, աշխատում էր կոլտնտեսությունում: Գրառել են 1987թ. հունիսին Չիրկինոյում:

ԱՐԳԵԼԷՑԻՔ՝ ԱՎՋԻ

Արդէլեցիք ավջիլուղա քենացին: Հինգ հօքի մարթ քենաց: Քենացին անա, արչօնէ ծագէ քեդան, փուք աին անա, արչէ էվնա չի, խօյին ա:

— Ի՞նչ ենիք, ի՞նչ ենիք օչ, մէզ հօքի մէ յետ թօղուք մէջնիվա:

Մէզին աստին թա.

— Թուն նէ միդ:

Ասաց.

— Չա՛, վախի գում:

Մէգալին աստին թա.

— Թուն նէ միդ:

Ան ալ ասաց.

— Վախի գում:

Մէ հօքի մէ գար, քէլօխէ թէթվ էր, ան ասաց թա.

— Յես մէղնու գում:

Անու չվօնէ գաբեցին, գույնիւս յետ թօղին: Արչէ քէլօխտ փեռնէց մէչէ: Քաշեց քէլօխտ գողորեց: Յետ քաշեցին անա, մարթուն քէլօխտ չքար: Թուրցեվի մարթօքտ աստին թա.

– Իսա մեղավ անա, քեզ քէլօխտ գա՞ր թա, չքա՞ր թա:

Մեզտ ասաց թա՝ չքիղիմ, մեգալը ասաց թա՝ չքիղիմ, մեգալն ալ ասաց.

– Չա՛յդէ, երթօք գեւոջան հարցենիք:

Քենացին կյաղնիվէ, գեւոջան հարցուցին.

– Աս արվանա մարթըդ վիր էլավ անա, քէլօխը վաա՞ն էր թա, վաա՞ն չէր թա:

Ան ալ ասաց թա.

– Քէլօխտ չքիղեմ, համա բերբուքտ (բերվուքտ) ժաժի գուր:

Ասացող՝ Քյազիմ Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1926թ. Աղոււնօղ քեղ ((Գօնիի դաս, Կանլի դարա) գյուղում, բնակվում էր Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, աշխատում էր կոլտնտեսութունում: Գրառել են 1987թ. հունիսին Չիրկինոյում:

ԿՕՂԻՅԷ

Իյեք հաղիգ կօղ գանի: Յաար հեղէ սօյ էնգեր էնի: Չեղրա կօղութին գենէնի: Մեզ օր մէ աներ մեզ մարթու մէ աչառէ կօղունշ գուզէնի: Ան մարթէ հերգէ գուր: Իյեք կօղան մեզ հաղիգ մարթուն մօզգինցավ հեմ գօրչուշի գեքավ.

– Յէս շաշենցա՞, յես շաշենցա՞...

Մարթէ ասաց.

– Ի՞նչ աղավ, ինչի՞ շաշենցար:

Ան ալի գօրչէ գուր: Չեղգօղ մարթէ գօրչօղ մարթուն մօղնիվա էյեվ: Մեգալ կօղիյէ մեզ աչառէ կօղցօն: Գօրչօղ մարթէ ասաց հերգօղ մարթուն.

– Մեզ աչառօվէ խօղէ ինչքէ՞ս հերգէ գուս, անու ամա յես շաշենցա:

Մարթէ յետ փութ ասավ անա, մեզ աչառէ չքար, ասաց.

– Ախպար, յես ալ շաշենցա:

Գօրչօղ մարթէ էնգերնուն մօղնիվա քենաց, աչառէ մօրթեցին, փայ ային: Չեղեվ էրգու էնգերէ հեղրա աղօն, մեգալին թերցուցին: Երգու օմսու հեղեվ էրգուսէ աստին թա.

– Երթօք մէ էնգերօջս փութ էնիք, ինչքես գաբրի, սօ՞յ ա թա, չօրու՞ղ ա թա:

Էգին անու դօնէ, մարթէ չքար: Գենիգէ դօնն էր: Դուննիվա մեղօն, չայ խեմեցին: Դիվարին վաան օչխօունէ միսէ գախ էնգած էր: Դօնէ դիյէ ավջիլուղան էյեվ: Գենիգէ ասաց.

– Քու էնգերտաքեղ էգին, չայ խեմեցին, քեզի հարցուցին, քենացին:

Մարթէ օնգլօմիշ աղավ, ինա միսէ աներ կօղնօղ ուն: Գէնօչէ ասաց.

– Միսէ սավքիին դագէ բահա:

Գենիգէ միսէ սավքիին դագէ բահեց: Քիշերէ կօղիյէ էգին, փութ ային, տեռվիքէ խաշնած ին: Մեզ հաղիգէ դունէ վայնան օջախին մէչնիվա մեղավ, փութ ասավ, միսէ չքար: Ուսուլ–ուսուլ գէնօչէ յօննիվա նէ մեղավ: Գենիգէ քիղեր թա մարթն ա: Կօղէ հարցուց գէնօչէ.

– Միսէ վօ՞րդաղ բահեցեր:

Գենիգէ ասաց.

– Միսէ սավքիին դագն ա:

Ալի ուսուլ–ուսուլ գէնօչէ յօննան էլավ, միսէ առավ, թուռէ պաց ասավ, տուս էլավ: Գէնօչէ մարթէ իմաց, գէնօջան հարցուց.

– Միսէ բահեցէ՞ր թա:

Գենիգէ ասաց.

– Քօ՞նի դօնում հարցնօղ էս:

Մարթէ օնգլօմիշ աղավ՝ միսէ կօղցօն: Վի էլավ, թուռնիվա թեռավ: Փութ ասավ թա, կօղէ միսէ դօնի գու: Միսին դիյէ կօղին ժըմնէց, ասաց.

– Թուն թաթեցար, դու ինձի, հիմի յես դօնիմ:

Կօղէ քիղեր թա ույնէ էնգերն ա, միսէ ուն դեվէց, ինքէ առչէթին քենաց: Մարթէ թարցավ, ալի դուննիվա էյեվ:

Կօղին էնգերէ էյեվ, հարցուց.

– Միսէ ու՞վ ա:

Ան ասաց.

Դաղան ալի ախչեց.

– Յես էմնն աստածդ գենին, թուն ասա, յես բիթուն գենին:
Ձենգին մարթ ալի ծիծաղեցավ, ասաց.

– Անու անա բիդի թռօն էլ ի՛նչ քիչեր դեղեց ցունին վասն բարգուշ:

Դաղան ասաց.

– Հիմի ցենն ա, շադ ցուրդ ա, յես մենի գուն:

Ձենգինն ասաց.

– Վախտ մի, մենի չես, աստաղնօուն լուսան շօղնա գուն:

Դաղան քելօխտ քիչլօլ դուն էլ յէլ:

Քիչ օր գօսնի, շադ օր գօսնի, մեգ օր մէ գենգին մարթ քյօջէ լէրնիվէ դօնի գուր: Մէքնեց, ջօմփուն յօնին մեգ դուն մէ դէսավ, հագ ասավ, քենաց դունէ, փութ ասավ անա, ան ֆուքա-րա (ֆուքաա) դադին դունն ա: Թռօնէ ցուրդ էր, մարթ ի՛նչ է-նէր, մեղավ դուննիուս, ասաց.

– Յես ասօր հօգա գինօմ անա, գէլի՞ թա, թռօնէ ցուրդ ա, մէքնեց:

– Հաբա, ի՛նչի էլի չի, նա սնցի, նի՛ստ, դաղվօրցի, յես հիմի չայ մէ դագցենին, – ասաց դաղան:

Մարթ բեդ ասավ, բեդ ասավ, օ՛չ չայ գօ, օ՛չ ալ դաղան գօ: Ի՛նչ աղավ դէյ նա, մարթ թուրս էլավ, դէսավ անա ծառինն դագէ շադ բիծիգ գիյագ մէ գայի, ծառէցէ վասն, շադ պարցէ դաղէ ծառինն չիբուխին չուօվէ օմօն մէ գախ էնգած ա, դա-ղան ալ մօղէ գօնգած (գունգած) ա.

– Դա, ի՛նչ գենես, – ասաց գենգինն:

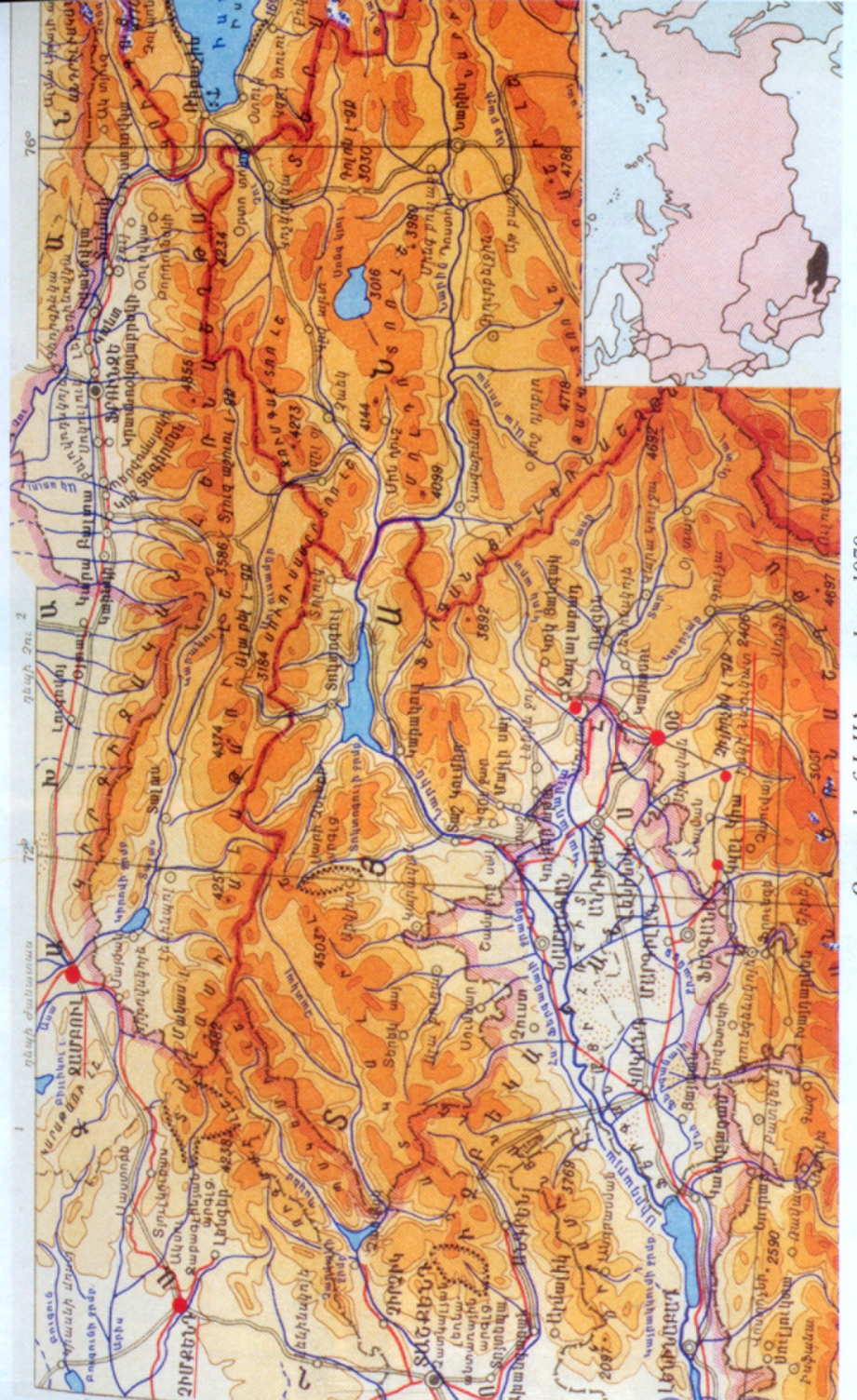
– Ի՛նչ էնօղ ուն, քեզի անա չայ յեփ օնի գուն, – ասաց դա-ղան:

– Իդա չուեդ իսա գիյագովես յեփ գըլլա՞ (կըլլա) թա, չուէ վօրդա՞ղ ա, գիյագէ վօրդա՞ղ ա.

Դաղան ասաց.

– Ինչի՞ յեփ էլի չի, աստաղին լուսան շօղնուշ գըլլի՞ր, ու իսա գիյագով չուը դաքնա չի՞ թա:

Ասացող՝ Ջելալ Օսմանի Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1955թ., Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, ավարտել է Ֆրունզեի (Բիշքեկ) պետ. համալսարանի մեխմաթ. ֆակ., Չիրկինոյի ուսական դպրոցի տնօրենն էր: Գրառել է 1984թ. մայիսին Չիրկինոյում:

Տարբեր վայրերից եկած համշենցիների հեյր, Ղրղզստան,
Օշի մարզ, Սուգակի շրջան, գ. Աբաբեկով (Բեգարաթ), 1987թ.

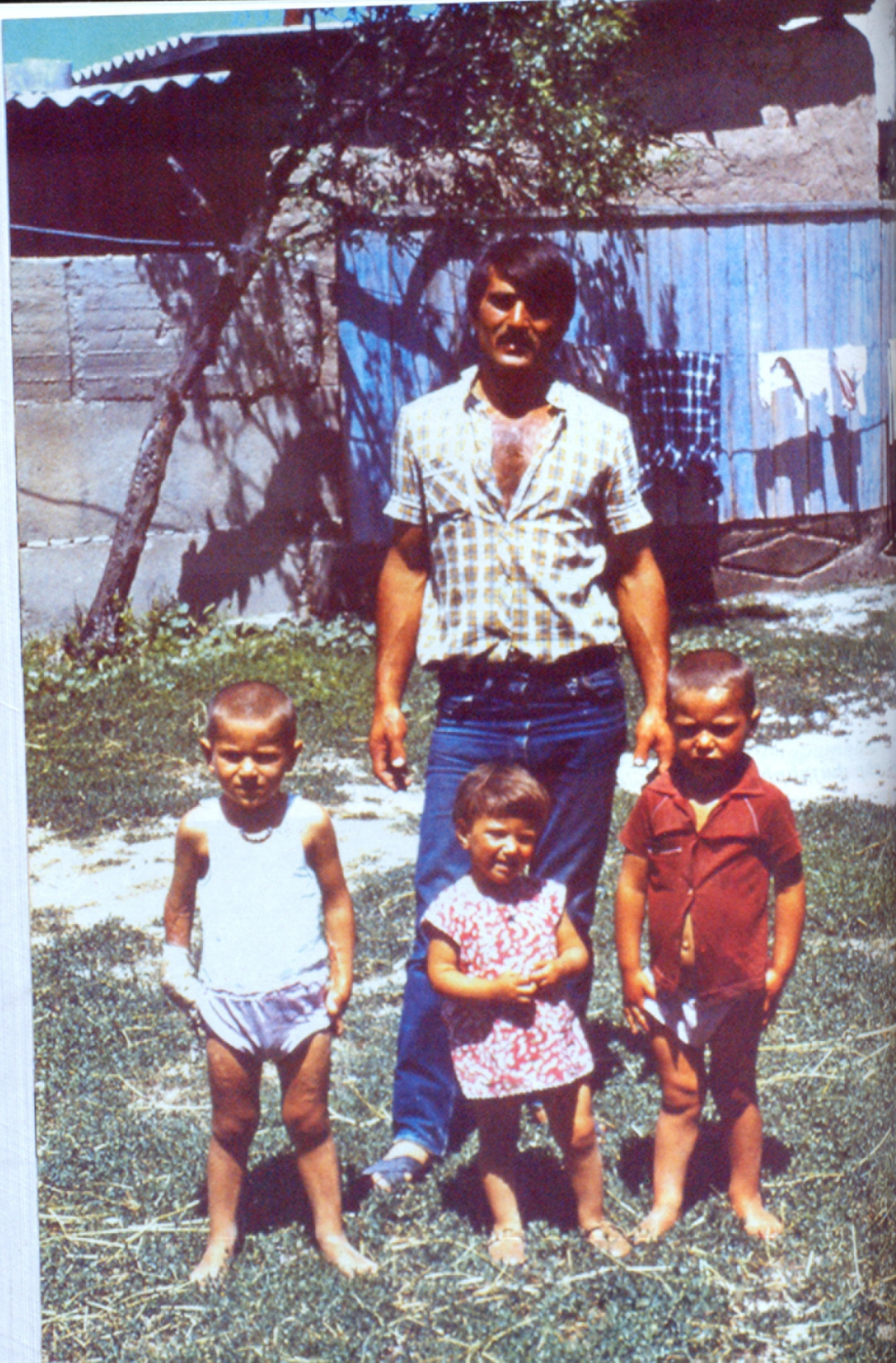
Չախից՝ Հաբիր Քոչանիչեն, կինը՝ Թամարա Քոչանիչեն (Փոցբարովա),
Ս. Վարդանյանը, ք. Կրգրլ-Կիյա, 1984թ.

Հաբի Քոչանիչեն (ծնվ. 1900թ.) հարսի և թոռների հեյր,
Օշի մարզ, գ. Ուչ-Կորգան, 1984թ.

Տարբեր վայրերի համշենցիներ, Ղրղզստան, գ. Աբաբեկով (Բեգարաթ), 1987թ.

Ղազարխանյանի Չիրկինո գյուղի երեխաների հետ, 1987թ.

Մի խումբ համաձայնիներ, ք. Կրզր-Կիյա, 1984թ.

Հանդի Ակրույուխոլի (ծնվ. 1904թ.), գ. Արարեկով (Բեգարսո), 1987թ.
Նորասպասկներ, ք. Կրզր-Կիյա, 1984թ.

Չախից՝ ամուսիններ Մելյուդա և Հասան Շարանդյիներ, Էմինե Բյուսոյի, Սուլեյման Կարաիրրահիմով, Հաբիբ Քոչանիճե, Օշի մարզ, ք. Իսկի-Նատուկայ, 1984

Մի խումբ համշենցիներ, ք. Կրզըլ-Կիյա, 1984թ.

Մավրիի վրա չախից՝ Բյազիմ Կարաիրրահիմովը և Ս. Վարդանյանը, գ. Չիրկիկն, 1987թ.

Համշենցի հայվորդներ, ք. Կրզըլ-Կիյա, 1984թ.

Համչենցի կանայք, ք. Կրգրլ-Կիյա, 1984թ.

Մինիսս Կարաբաջակովա (Ասկարով
Ուզբեկստան, ք. Սովխրաբադ, 1987թ.)

Արդվինի մահանգի Խոտիայի գավառի համչենցի կանայք (լուսանկարը՝ Գ. Նանյանի)

Տիկին Սոֆի (ծնվ. 1910-ական թթ.),
ք. Կրգրլ-Կիյա, 1984թ.

Էմինն Զյուսողի, Օշի մարզ,
ք. Իսկի-Նատկապ, 1984թ.

ՉԱԳՈՒՅ

Գար—չքար, մեզ կյաղին զենգին մարթ մե գար: Ան մարթ հյե դաղա ուներ: Դաղաքե խերք ուննող դաղա ենի, բիթունն ալ թաղե (տաղե) գունի: Մեզ օր մե դաղե ասաց թա.

— Դե՛յ, Ասպած, ինծի մե ախչիգ մե դու, իմ վարիթես ուղա թօլ:

Քիչ օր օնցավ, շաղ օր օնցավ, ան դօնե մեչե ախչիգ մե ուննվեցավ: Մեգալ քիչերը մարթուն մալան մեգ հաղիգ մե գօրստվեցավ: Մեգալ օրե ալի մեգ մալ մա գօրստվեցավ: Ան ախչիգե աղավ հեղեվ, ենմեն օր դօնան մալ գօրստվի գուր: Դաղե ասաց մեծ դաղին.

— Աս քիչեր թաքի կումին մեչե, փուր աս թա, վօլ մալե կօղնա գու:

Դաղան կումին քուն աղավ: Չարթեցավ անա, ալի մեգ մալ մե չքար: Դաղին սիրդե էլավ: Իսա ջօմփիս դաղե մեչքեղաղի դաղին ասաց: Ան ալ քենաց, քուն աղավ, զարթեցավ անա, ալի մալ մե չքար: Դաղին ալ ալելի սիրդե էլավ: Էնմենու բիծիգ դաղան ասաց թա.

— Յես երթօմ բեղ ենիմ:

Կումե քենաց, անդաղ քիչ նեստավ, շաղ նեստավ, փուր ասավ անա, թուռե պացվեցավ: Դաղան ույնե աչվենօուն ավդեց օչ, բիծիգ քուր օօքքեցան վի էլած էր, կումնիվա էգած էր: Դաղան բուխչին խօսելու նեստավ: Մենալ փուր ասավ անա, ախչիգե օչխարե գիյավ, անդի հեղեվ ուսուլ—ուսուլ քենաց ալի օօքքուցե մեչե բարգեցավ: Ախպային մագիլը վախուրինան ջերմեգօն: Արվանա դաղե դեսավ անա, ջօնչեց օչ: Ասաց.

— Մագիլըդ ինչի՞ ջերմեգած են:

Դաղան ասաց.

— Կօղին յես փեռնեցի:

Ախչիգե իմաց, աչվենիյե դաղին վաանիվե շիլեց:

Դաղե հարցուց.

— Կօ՞վ ա:

— Կօվ էլլօղ ա, քու ախչիգն ա՝ օօքքուցե մեչե բարգօղը:

Դաղե քելօխնիվե գօրչեց.

— Ի՞նչ գասես, խերքեդ փախուցե՞ր թա, ախչգօնե մախքե ինչի՞ գառնուս:

Դադին հեղե յարար աղավ, դադե դօնան թուս հօնեց, թե-
ցուց: Դադան մեզ սոյ ցի մե ուուչեց, թեվօնքե առավ, ցիուն
վասան հեծավ, քենաց:

Քառսուն օր ջօմփա քենաց: Աշխասս էլավ: Ջօմփուն եր-
գու հաղիգ բիծիգ լագօտ ռաստ էլել: Դադան ան լագօդնիյ
առավ հեղը: Քենաց, քենաց, ցախուդի մե մեչե մեզ հին դուն մե
ռաստ էլել: Սօդգինցավ, թըռնան փուք ասավ անա, բուխչին
մեզ գաիվ բառավ մե նեստած էր: Դադան մեղավ հօդանիվե:
Բառվուն ասաց.

– Յե քու դունեդ գինօղ ում:

Բառավե հարցուց.

– Թուն վօ՞վ էս:

Ան ասաց.

– Յե ավջի իմ, յես քեզի ամա միս փեյի (պեի) գուն, թուն
թացօն գեփես, հեղրա գուդիգ:

Բառավե ի՞նչ ասեր, ռագի աղավ: Դադան էմմեն օր շունիօվե
ցախուդնիվե ավջիլուդա գերթար: Դուննիվա առօնց միս թառնա
չէր:

Քիչ օր օնցավ, շաղ օր օնցավ, շընիյե մեծընցօն: Դադան
բառվուն ասաց.

– Յես իմ կյաղնիվե երթօղ ում, շընիյե փուք ասա, էմմեն օր
միս, գաթ ուն դու: Շընիյե յես թօղու մի, փուք էնես թա, իսա օ-
մօնին մեչը գաթե աղուն թարցավ, յես թօղու գուս երգուսին
ալ:

Ասաց, ցիօնե վասան հեծավ, քենաց: Քենաց, քենաց, քե-
նաց, ջօմփադունաքե մեզ մարթ մե դեսավ օչ: Ույնե կյաղը պօ-
րեցավ, փօլօրը փուք ասավ, անդաղ ալ ումեց քեղավ օչ: Չարի
մե դագե նեստավ: Ցին ալ մօղե յես թողուց: Ինքնուիքե մը-
դուեց. «Քեզ ի՞նչ աղավ, հօգայի աբրօղ մարթիքե նօ՞ր քենա-
ցին»: Կյաղին մարթ–մուրթ, ցեն–ցուն գաթե չքար: Խօղիյե է-
լած էնի, դենիյե ավիրած էնի, կումիյե բօշ իմ, մալ–մուլ, ինչիկ
չքար:

Էմեդինա ցին խըրդեց (խըրդաց), խըրիխընջաց: Դադան յեղ
աչեց անա, ցեն մե իմաց, մեզ հօքի մե քելօխնիվե գօրչե գուր:
Թօգե էլավ, թօգին մեչնան գենիգ մե դետեվեցավ, մօդգինցավ
անա, դադան ջօնչեց, ույնե բիծիգ քույն էր: Դադան դեսավ ա-
նա, վախեց: Վայի շեիյե ցիլաղած էնի, աունքվեմիյե էլած էնի.

մագիյե խարըված էնի: Դադան վախուշան ծառնիվե էլավ:
Քուր գօրչելօվ ծառին մօղը էլել, ասաց.

– Յես քեզի աշխարիս մօն կալօվ կեդնու չկարցի, թուն քե-
զի՞ (ինքե՞ր) էգիր թա: Բիթունօցե գիյա, թուն մենացեր: Յիմի
քեզի ուղօղ ում: Թեզ ինչի մօղըս:

Դադան ասաց.

– Մենալ աշխարըս փուք էնիմ, ինչքես աշխար ա, անդի հե-
ղել գուդես ինծի:

Դադան չօրս աչվեմիօվե ջօմփուն փուք գեներ, շընօուն
բեղ գեներ: Շընիյե դետեվի չենի:

Մագամ (մագա) բառավե դօնան էլած էր: Յեփ ու էլել,
փուք ասավ անա, շընիյե գետեցաիվա խօղնիվա մեղած ին, գա-
թե օմօնին մեչե աղուն թարցած ա: Էմեդինա շընօուն յես թօ-
ղեց: Շընիյե գօփմիշ աղօն: Քուր թեմ էնգի չի գաա.

– Ինչի, քախցած իմ, ուղօղ ում քեզի:

Դադան ալի փօլօրե փուք ասավ, հեռու դաղնան դեսավ թօ-
գե էլած էր, ասաց ինքնուիքե.

– Իմ շընիյե քուլօն:

Քուր թեմ էնգի չկաց, ծառինե վասանիվեր էլլուշի գերավ:
Թեվե երգենցուց դադին մօղնիվե, ան օխթին շընիյե ժըմնեցին,
քուօչե ցիլաղեցին:

*Ասացող՝ Ջելալ Օսմանի Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1955թ. Ղազախստանի
Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, ավարտել է Ֆրունզեի
(Բիշքեկ) պետ. համալսարանի մեխմաթ. ֆակ., Չիրկինոյի ռուսական դպրոցի
սնօրենն էր: Գրառել նմ 1987թ. հունիսին Չիրկինոյում:*

ՕՅԷ

Գար–չքար, մեզ մարթ մե գար: Ան մարթե բիծի օխթաու հե-
ղել ավջիլուղ գեներ: Շաղ սոյ ավջի էր: Ան ավջին կյաղին ջօ-
թին գինա գուր մաօվե: Մաղ բառավ էր:

Մեզ օր մե ավջին քենաց ավջիլուդա: Ան ինչիկ ցվօնել
չկարցավ: Աաքագե մաի գուր, ավջին յես թարցավ: Փիշման

քուկար դուննիվա: Յախուդին ու դօնէ առային մեծ քեղ մէ գար: Ան քեղին մէչէ մեզ յաշիղ մէ լաղա (լաղէ) գուր: Ավջին գունգեցավ (գօնգեցավ), փութ ասավ. յաշիղը քեղին հեղնիմ տայվա գերթա: Ինքնուիքէ ասաց թա.

– Քեզ ի՞նչ գօ յաշիղին մէչէ:

Թեռավ փըմնէց յաշիղը, փութ ասավ անա, մէչէ մեծ օց մ գար: Օց մարթու լիզու սօվրէ, խաբրէ գուր: Ասաց թա.

– Յես քեզի ուղօղ ում:

Ավջին ասաց.

– Յես քեզի խալըստցի, թուն ինծի ինչի՞ ուղօղ էս:

Օցէ ասաց.

– Ինծի քեզի բես մարթ մէ չուրնիվա վա ցքեց: Անու անա բիթուն մարթօցէ յես ուղօղ ում:

Ավջին ասաց.

– Հայդէ, հեղրա էրթօք, իյէք հաղիգ հօքօփօցան հարցնիք, աներ ինչ ասին անա, ան գէնէս:

Քիչ քէնացին, շաղ քէնացին, ջօմփուն մեզ էշաղ մէ դէսան: Էշաղը շաղ գաիվ էր, գօօփի բեղեղէ գուր: Անդէ օցէ հարցուց.

– Իսա մարթէ ինծի քեղին մէչնան հօնէց, յես իսա մարթու ուղուշ գուգիմ, ի՞նչ խերքըդ գըղրա գու:

Էշաղը ասաց.

– Մարթօցը բիթուն ուղուշ բիդի, իմ դիյը ինծի կաունէ թարցուց, ցէմեռէ թեռցուց:

Անդի հեղեվ մեզ ցի մէ ռաստ էյեվ, ան ալ ամօն ասաց: Էղի սօղը դաուշօնէ ռաստ էյեվ: Անու ալ հարցուցին: Դաուշօնէ ասաց թա.

– Յես ցեզի ավդա չիմ, ինչբէ՞ս իսպօն մեծ օցէ բիծի յաշիղին մէչէ սաղմէցավ:

Օցէ ասաց թա.

– Մարթէ շիդագ գասա, յես յաշիղին մէչն է:

Դաուշօնէ ալի ավդաց օչ: Ասաց.

– Հալա նէ միդ, փութ էնիմ:

Օցէ նէ մեղավ, քէլօխէ թուրցեվ մէնաց: Դաուշօնէ ասաց.

– Հաբա քէլօխէ սաղմէցավ օչ:

Օցէ քէլօխն ալ թիյեց յաշիղին մէչնիվա: Ան չախը դաուշօնէ յաշիղին խուփէ խաշնէց, մարթուն ասաց.

– Իսա աշխըիս բեղքութիւնին չօքուղութիւն գէնին, իսա իսպօն աշխար ա:

Մարթէ յաշիղը առավ, ալի քեղնիվա վա ցքեց: Յետ թառնէլէ ինքնուիքէ ասաց.

– Ասօր ինչիգ ցվօնէլու ինչբէ՞ս դուննիվէ թառնօմ:

Թէվօնքը ափէ առավ, դաուշօնին ցվօնէց, ասաց.

– Դաուշօնէ շիդագ գասէր, իսա աշխըիս բեղքութիւնին չօքուղութիւն գէնին, իսա իսպօն աշխար ա:

Ասացող՝ Ջեյալ Օսմանի Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1955թ. Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, ավարտել է Ֆրունզեի (Բիշքեկ) պետ. համալսարանի մեխմաթ. ֆակ., Չիրկինոյի ռուսական դպրոցի տնօրենն էր: Գրառել է 1988թ. օգոստոսին Երևանում:

ՇԱՇԷ

Գանի–չբանի, իյէք ախպար գանի: Էրգու ախպարդաքէ խերք ունէնի, մեզը՝ խերքան բագաս էր: Էրգուսէ աստին.

– Ինչավ յէ՞փ մէք թաղօղ ուք, ան ուղօղ ա, մէք էրթօք դօնան, ասու դօնէ օքօլ էնիք:

Վի էլան, քէնացին: Շաշէ ինչ ու դօնէ գար անա, գիյավ, քախցած մէնաց անա, ան ալ էլավ, քէնաց: Քէնաց, քէնաց, մեզ գէնգին մարթու մէ ռաստ էյեվ: Մարթէ ասաց.

– Նօ՞ր գերթաս, այէ ինծի հօյիվ աղի:

Դաղան ռազի աղավ: Մեզալ աքվանա դաղան ածիյէ քէշց, մարթուն ասաց.

– Ինծի ցուգվա (ցուգվէնցու) հացէ խերգա:

Ան օտ մարթէ հացէ խերգեց, մեզալ օր ալ խերգեց, յէքնցի օտ մօլիյեցավ:

Հօյիվը բեղ ասավ, բեղ ասավ, հացէ պիյօղ օօք չգօ: Փօլօրտ փութ ասավ, խէնծօրի ծառ մէ դէսավ, ածիյէ անթուս քէշց: Խէնծօրնէցէ վասն խէնծօրտ գիլիմած էր: Ածօնս ասաց.

– Յես խէնծօրտ վար թափի գում, թութ ինծի անա ժողվէցէ:

Դադան խենձորտ վար թափեց, ինչպիսիք, փութ ասվ անա, ա-
ծիյե խենձորնիյե բիթուն գիյաձ ունին: Սադե մեգ աձու մե գո-
ղոջին առային խենձոր մե մենաաձ եր: Սիրդե էլավ, բիթուն ա-
ձուն մորթեց, անու օբոլ ասվ:

Իգվոն աձուն դիյը էյեվ, փութ ասվ անա, աձիյե բիթուն
մորթեվաձ ին, սադե մեգե մենաաձ ա: Հոյիվան սերդոդ հար-
ցուց.

– Ի՞նչ աեր աձունս, ինչի՞ մորթեցեր:

Հոյիվե ասաց.

– Թուն ինձի ամա հաց խերգեցեր օչ, յես աձուն աստի
թա, խենձորը վար թափի գում, թութ ժողվեցեք, աներ բիթուն
գիյան, իսա աձըս ինձի ամա մեգ հադիգ մե գողոջին առային
օբոլ ասվ, անու ամա իսու մորթեցի օչ:

Մարթե իմաց անա, իսա շաշ հոյիվիս թեռցուց:

*Ասացող՝ Ջելալ Օսմանի Կարաիբրահիմով, ծնվել է 1955թ. Ղազախստանի
Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, ավարտել է Ֆրուն-
զեի (Բիշքեկ) պետ. համալսարանի մեխմաթ. ֆակ., Չիրկինոյի ռուսական
դպրոցի տնօրենն էր: Գրառել է մ 1984թ. դեկտեմբերին Երևանում:*

ԵՐԳԵՐ ԵՎ ԽԱՂԻԿՆԵՐ

ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՄՇԵՆՑԻՆԵՐԻ ԵՐԳԵՐՆ ՈՒ ԽԱՂԻԿՆԵՐԸ

Այս բաժնում ներկայացվող երգերն ու խաղիկները հավաքվել են տարբեր վայրերից. NN1- 18, 22, 42 խաղիկները, ինչպես նաև «Ախչիզն էնգավ փենջարան», «Այլ, Խաուլա, ա-յէ» և «Հինգ դայի շահարին յես» երգերը 1984 և 1987թթ. ծայնագրել են Ղազախստանի Չիմքենդի մարզում, NN19-21, 43-47 խաղիկները՝ նույն քվականներին Ղրղզստանի Օշի մարզում, իսկ NN40-42-ը՝ 1984-ին Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասում, NN33-34-ը՝ 1999-ին Երևանում, Ստամբուլ-Երևան ավտոբուսի վարորդ Էդիպ Քրքչիչեքից, NN35-39-ը գրառել են երգիչ Յաշար Մըսըրըլըի (Արդվինի նահանգի Բորչկա ավան) ծայներիզից, NN48-55 խաղիկները տառադարձել են Խոփայի գավառում արված լատինատառ գրառումներից:

1984թ. Ղրղզստանում, Աջարիայից աքսորված կրոնափոխ համալսարանի փնտրելիս, Օշի մարզի Իսկի-Նաուկատ քաղաքում ծանոթացա ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչ Սուլեյման Կարաիբրահիմովի հետ, որը 1978թ. այցելել էր Խոփայի գավառի Չավուշլու գյուղում բնակվող իր ազգականներին և, ի հիշատակ, ծայնագրել էր նրանց երգերը: Նրա ծայներիզից գրառեցի NN23-32 խաղիկները, ինչպես նաև «Ասա, բիծիգ, ասա» երգը, որը շատ հոգեհարազատ դարձավ ինձ:

«Այլ, Խաուլա, այէ» երգն ու 28 խաղիկ իրենց նոտաներով հրատարակվեցին 1989թ. իմ կազմած «Չայն համշենական» ժողովածուի 3-րդ հատորում¹, իսկ «Ասա, բիծիգ, ասա» երգը տպագրվեց «Փյունիկ» թերթում² և «Իրան - Նամե» ամսագրում³:

Տարիներ անց՝ 2005-ին, Ստամբուլի «Ակոս» թերթում կարդացի հարցազրույց երգիչ Գյոքհան Բիրբենի հետ⁴, որը թողարկել էր «Ասա, սելվամ» անունով խտասկավառակ, որի մեջ Խոփայի համշենցիների բարբառով մեկ երգ կար: Հարցազրույցից տեղեկացա, որ դրանից երկու տարի առաջ էլ նա թողարկել է «Հեյ գիդի, Քարադենիգ» («Հեյ գիդի, Ան ծով») վերնագրով խտասկավառակը, որում ևս մեկ երգ կար Խոփայի խոսվածքով՝ «Հավազ ալի մերալեց»⁵: Թուրքիայում հայերեն, այն էլ Խոփայի խոսվածքով երգ պարունակող

խտասկավառակներ լայն հանրությանը ներկայացնելու փաստն այնքան ուրախալի էր, որ հարցազրույցի թարգմանությունը հրատարակեցի «Չայն համշենական» թերթում⁶: Իսկույն «Ակոս» թերթի հայերեն էջերի խմբագիր Սարգիս Սերոբյանին խնդրեցի ուղարկել այդ խտասկավառակները: Ստացա և հուզմունքի շատ պահեր ապրեցի, երբ լսեցի «Ասա, սելվամ» երգը, որն իմ ունեցած «Ասա, բիծիգ, ասա» երգի տարբերակն էր: Շուտով պարզվեց, որ համացանցում կա մեկ այլ՝ երրորդ տարբերակը, որը վերնագրեցի «Լուս էդ, օնցար» և որի հեղինակները նույնպես անհայտ էին: 2005թ. տարեվերջին «Ակոսն» ավետեց նոր թողարկված «Վօլ ա» («Ով է») խտասկավառակի մասին, որում նույնպես Խոփայի խոսվածքով երգեր կային⁷: Դրանք երգում էին Հիքմեթ Աքչիչեքը և Էրսին Չելիքը, ծայնակցում էր Այշենուր Քոլիվարը⁸: Ստացա նաև այդ խտասկավառակը, որը հիացրեց ինձ, մանավանդ «Ասա, օնդեր, ասա» երգը, որն իմ ունեցած «Ասա, բիծիգ, ասա» երգի չորրորդ, ավելի ընդարձակ տարբերակն էր:

Եվ ահա, 2007-ին, Երևանի պետհամալսարանի դոցենտ, թուրքագետ, բանասիրական գիտ. թեկնածու Լուսինե Սահակյանը «Չայն համշենականում» տպագրելու համար ինձ տվեց «Հայկական երգերը՝ բռնի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում» արժեքավոր ուսումնասիրությունը, որի վերջում ընթերցողին էր ներկայացնում «Վօլ ա» խտասկավառակից 7 երգ Խոփայի խոսվածքով և գրական հայերեն թարգմանությամբ («Ասա, ասաքազ, մաս», «Ասա, օնդեր, ասա», «Նեննի, նեննի», «Հեյդանե», «Կուկուն կուկա, զօնչա գու», «Էրանդ», «Էլլա, էլլա»), և խնդրեց, որ օգնեմ ծշտելու մի շարք բարբառային բառերի իմաստներն ու նրբերանգները: Սիրով հանձն առա: Հոգվածը տպագրվեց և լայն արձագանք գտավ⁹:

Համացանցի միջոցով ծանոթացա և նամակագրական կապ հաստատեցի, իսկ 2008թ. հուլիսին Երևանում՝ «Վօլ ա» համույթի համերգի օրերին քանիցս հանդիպեցի «Ասա, օնդեր, ասա» երգի գրառողի և երգչի՝ Հիքմեթ Աքչիչեքի հետ: Ծնվել է 1963-ին Խոփայում (նախնիների ազգանունը՝ Մակարովու): Ավարտել է Ստամբուլի համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետը և Ստամբուլում ֆինանսիստ է աշ-

խատում: Հաճախ ամառային արծակուրդները անց է կացրել հայրենի գյուղում՝ Մաքրիյալում, ուր հարսանիքների և գյուղացիների համատեղ աշխատանքների ժամանակ լսել է նրանց երգերը և երագել դրանք թողարկել ձայնասկավառակով: Նա հուփայի գավառի իր հայրենակիցներից տարբեր տարիներ լատինատառ գրի է առել «Մաա, աաքազ, մաա», «Նեննի, նեննի», «Հէյդանէ», «Էլլա, էլլա», «Հավազ ալի մերալէց», «Էրանդ», «Ռիննո նանայդա», «Կուկուն կուկա, գոնչա գու» և այլ երգեր, որոնց մեծ մասը տեղ է գտել «Վօլ ա» խտասկավառակի երգացանկում: Այդ երգերի խոսքերի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Նրանից տեղեկացա, որ համացանցից ինձ հայտնի «Լուս էդ, օնցար» երգը նույնպես ինքն է իր հայրենակիցներից սովորել ու երգում:

«Ասա, օնդեր, ասա» երգն իրական պատմության արծագանք է. Ձենդիդ գյուղից Ֆադի անունով մի աղջիկ սիրահարվում է Ջուրփիջի գյուղի մի երիտասարդի: Ծնողները դեմ են լինում, և աղջիկը տղայի հետ փախչում է Ջուրփիջի: Գյուղացի երիտասարդ աղջկա համար աշխարհը Ձենդիդն ու Ջուրփիջին են, բայց երկուսն էլ դեմ են նրանց սիրուն ու ամուսնությանը: Եվ հայրենի գյուղը, ուր վերադարձ չկար, նրա համար, փոխաբերական իմաստով, եկեղեցու փլատակների է նմանվում, Ջուրփիջին էլ նրա համար կարծես փլվում է ու լեռնալանջից թափվում ծովի ափը: Ինչպես ժողովուրդն է ասում. «Աշխարհը նրա գլխին փուլ է գալիս»:

Երգի տարբերակները տարածված են հուփայի գավառում: Հիքմեթն իր իմացածը լրացրել է ավագ քրոջից՝ Գյուլեր Աքչիչեքից, և հորեղբորից՝ Օսման Աքչիչեքից լսած տարբերակներով, նաև ինքն է 13 տող հավելել (դրանք տպագրված են թեք տառերով):

«Վօլ ա»-ի թողարկումից հետո (2005թ.) նա քեմալփաշացի իր ընկերոջից՝ Շերաֆեթթին Չելիքից, գրի է առել «Ասա, օնդեր, ասա» երգի մեկ այլ տարբերակ, որը ևս տպագրում ենք զուգահեռ թարգմանությամբ: Սա, փաստորեն, մեր ունեցած 5-րդ տարբերակն է: Այն վերնագրել ենք «Չափուզը թվեղ ցքա»: Ի դեպ, բոլոր հինգը միասին, գրական հայերեն թարգմանությամբ տպագրել ենք «Չայն համշենական» թերթում¹⁰:

Կրոնափոխ համշենցիների բանահյուսությունը և երգարվեստն առավել ամբողջական ներկայացնելու, ինչպես նաև հոփայի խոսվածքին ավելի համակողմանի ծանոթացնելու նպատակով «Երգեր և խաղիկներ» բաժնում ընդգրկվել են հոփայի խոսվածքով և գրական հայերեն իմ թարգմանությամբ 19 երգ և տարբերակ, նաև առանց թարգմանության 55 խաղիկ, որոնց զգալի մասը նոտագրված է*:

Դժվար չէ նկատել, որ խտասկավառակների երգերը հիմնականում ստեղծվել են տարբեր խաղիկների միավորումից: Այդ խաղիկներից մի քանիսը գրառվել են նաև Ղազախստանում և Ղրղզստանում: Դրանց և այս գրքում տպագրված հեքիաթների հեռու ու մոտ տարբերակները հանդիպում են նաև Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերի բանահյուսական ժառանգության մեջ, ինչը վկայում է, որ չնայած կրոնական, տարածքային և ժամանակային տարանջատումներին, դրանք մեկ միասնական մշակույթի արտահայտություններ են:

* Չայնագրություններից նոտագրումը կատարել է Աշոտ Մուրադյանը, իսկ նոտաների համակարգչային շարվածքը՝ Գուրգեն Գասպարյանը: Տարբեր երգերում երկտողերի կամ տողերի առջև դրված թվերը նշում են, թե քանի անգամ են դրանք կրկնվում: Համարյա բոլոր երգերում և խաղիկներում հնչում են քա, դա, յէ կոչական ձայնարկությունները. քա - դիմելածն է իզական սեռին, դա - դիմելածն է արական սեռին, յէ - դիմելածն է ավագներին:

¹ Չայն համշենական, ժողովածու, գիրք 3-րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Սերգեյ Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 208-224: Տես նաև «Ժամանակ» թերթ, Երևան, 1999, 16 ապրիլի:

² Վարդանյան Ս., Համշենի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ» պարբերաթերթ, Երևան, 1991, N1, էջ 3-4:

³ Վարդանյան Ս., Համշենի մուսուլման հայերը, «Իրան-Նամե» ամսագիր, 1993, N4, էջ 13:

⁴ Kazancı S., Bir Hemsin esintisi, "Agos", 2005, 7 Ekim.

⁵ Գյոքհան Բիրբենի «Յեյ գիդի, Քարադենիզ» («Յեյ գիդի, Սև ծով») խոսակավառակի «Հավազ ալի մերալեց» («Երկինքն էլի անպեց») և 2008-ին թողարկված «Բիր Եյուրբյու սմրյունե» («Կյանքիս համար մի երգ») խոսակավառակի «Թուն սարի, մագդ սարի» («Ղու՛ խարտյաշ, մագդ՛ խարտյաշ») երգերի թարգմանությունները տես Վարդանյան Ա., Գյոքհան Բիրբենի հայերեն երգերը, «Չայն համշենական», 2008, N 11-12:

⁶ Քազանջը Ա., Համշենյան գեփյուռ: Թուրքերենից թարգմանեց Տ. Լոքմագյոզյանը, «Չայն համշենական» ամսաթերթ, 2006, N3-4:

⁷ Baytar L., Hemsinliler Vova?, "Agos", 2005, 2 Aralık. Çilingir O., 'Serdouz serderdiyuz compa unigk!', "Agos", 2005, 23 Aralık.

⁸ խաչիկյան Հ., Եվս մի հրաշալի ծայնասկավառակ՝ «Vova», այսինքն՝ «Ո՞վ է», «Չայն համշենական» ամսաթերթ, 2006, N5-6:

⁹ Սահակյան Լ., Հայկական երգերը բռնի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, «Չայն համշենական», 2007, N 7-8, N9-10: Sahakyan L., The Armenian Language as a Remembrance and Manifestation of the Islamized Hamshenians Ethnic Identity, Armenian Folia Anglistika, International Journal of English Studies, 2007, N2, pp.162-173.

Սահակյան Լ., Հայկական երգերը բռնի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 5, Երևան, 2008, էջ 243-260:

¹⁰ Վարդանյան Ա., Սեկ երգի հինգ տարբերակ, «Չայն համշենական», 2008, N7-8:

ԱՍԱ, ԲԻԾԻԳ, ԱՍԱ՛ (ԱՍԱ՛, ՓՈՔՐԻԿ, ԱՍԱ)

2 { Ցունը էյեվ, փըռնեց չամին դալինե,
(Չյունը եկավ, ծածկեց սոճու ճյուղը),
Էրօնդ ախշիզ դեսա լեռնան քալինե¹,
(Սիրուն աղջիկ տեսա լեռից գալիս):

2 { Ալի քաուն կուքա, թորխ² ընօղ չե՞ս թա,
(Էլի գարուն կգա, թորխ չե՞ս անելու),
Փերզը ափթ առնօղ ու գօռ³ քալօղ չե՞ս թա:
(Բրիչը ձեռքդ առնելու ու կոռի չե՞ս գնալու):

2 { Ինծի ալ քօլեցեր, թուն ալ աեցար,
(Ինձ էլ վառեցիր, դու էլ այրվեցիր),
Ջօմէին օղնինե լալօվ նեն օնցար:
(Մզկիթի բլուրով լալով այն կողմ անցար):

2 { Ասա՛, բիծիզ, ասա՛, քօ դարդըդ շադ ա,
(Ասա՛, փոքրիկ, ասա՛, քո դարդը շատ է),
Բագի բիր քալես գու արդնիվեր՝ փադա:
(Երբեմն գնում ես արտնիվեր՝ փայտի):

¹ Ճիշտը քալե ձևն է, բայց, ըստ երևույթին, հանգի համար երգում են քալինե:

² Թորխ - քլունգի և ուրագի նման, երկարապոչ աշխատանքային գործիք՝ թորխ, թոխր, որով մանրում են հողակոշտերը, սերմերը ծածկում են հողով և այլն:

³ Գօռ – գյուղի բարեկարգման, համայնքի կարիքների կամ համագյուղացիների համար անվճար, խմբովի աշխատանք, որի ժամանակ հաճախ երգում են տարբեր խաղիկներ, պատմում հեքիաթներ:

Երգը 1984թ. գրառել են Ղրղաստանի Օշի մարզի Իսկի-Նաուկատ քաղաքի բնակիչ, ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչ Սուլեյման Բեքթաշի Կարաիբրահիմովի (ծնվ. 1936թ. Բաթումում) խոփայի գավառի Չավուշլու գյուղում 1978թ. առած ծայնագրությունից:

ԱՍԱ՛, ԲԻՉԻԳ, ԱՍԱ՛

♩ = 100

Սազ

Սազ

Սազ

Սազ

Յու - նը է - յե՛վ վրո - նեց չա - մին դա - լի - նե.

Սազ

Է - բօնո՛ր ախ - չի՛գ դէ - սա լին - նան քա - լի - նե.

Սազ

Սազ

Սազ

Ա - լի քա - ուն կու - քա, թօխ ը - նօղ չէ՛ս քա,

Սազ

փեր-գր ափր առ - նոզ ու զօռ թա - լօղ չէ՛ս թա
 Սազ
 Սազ
 Սազ
 Սազ
 Սազ
 Սազ

հն - ծի ալ քօ - լի - գրո թու՛ն ալ ա - լ - ցար
 Սազ
 քօ-նի - ին օղ - նի - նի լա - լօղ նեն օն - ցար
 Սազ
 Սազ
 Սազ
 Սազ
 Սազ

Սազ

Սազ

Սազ

Սազ

Սազ

Ա-սա. բի - ձիգ, ա - սա. քո դար-դըր շող ա.

բա - զի բիր քա - լես գու արդ-նի - վեր փա - դա:

ԱՍԱ, ՍԵՎԳԱՄ (ԱՍԱ, ԻՄ ՍԵՐ)

Քա՛, քու հաքուդ գաբան¹ մերաքլի խաղ ա,
(Աղջիկ, քո հագի կապան հաճելի երփներանգ է),
Բագի բիր քալես գու² օղնիվեր՝ փադա:
(Երբեմն գնում ես բլուրնիվեր՝ փայտի):

2 { Ասա՛, սեվդամ, ասա՛, քու դարդեղ շող ա,
(Ասա՛, իմ սեր, ասա՛, քո դարդը շատ է),
Բագի բիր քալես գու արդնիվեր՝ փադա:
(Երբեմն գնում ես արտնիվեր՝ փայտի):

Թուն ինձի քօլեցեր, թուն ալ աեցար,
(Դու ինձ վառեցիր, դու էլ այրվեցիր),
Ջօնեին օղնիվեր լալօվ քալեցեր:
(Մզկիթի բլուրնիվեր լալով գնացիր):

2 { Ասա՛, սեվդամ, ասա՛, քու դարդեղ շող ա,
(Ասա՛, իմ սեր, ասա՛, քո դարդը շատ է),
Բագի բիր քալես գու արդնիվեր՝ փադա:
(Երբեմն գնում ես արտնիվեր՝ փայտի):

Ալի աշուն կուքա, գօռ քալօղ չէ՞ս թա,
(Էլի աշուն կգա, կոռի չե՞ս գնալու),
Մօնգաղէ ափթ առնօղ, խօղ քաղօղ չէ՞ս թա:
(Մանգաղը ձեռքդ առնելու, խտտ չե՞ս քաղելու):

2 { Ասա՛, սեվդամ, ասա՛, քու դարդեղ շող ա,
(Ասա՛, իմ սեր, ասա՛, քո դարդը շատ է),
Բագի բիր քալես գու արդնիվեր՝ փադա:
(Երբեմն գնում ես արտնիվեր՝ փայտի):

¹ Գաբա - կապա, պարեգոտ, օգտագործվում է նաև բաճկոն իմաստով:
² Քալես գու - քայլում ես, այստեղ՝ գնում ես: Խոփայի գավառի համընդհանրի մի մասն ասում է քալես գու, բայց շատերն ասում են քալե գուս:

Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Գրառել են Գյոքհան Բիրբենի «Ասա, սեվդամ» խոտասկավառակից:

**ԼՈՒՍ ԷՒ, ՕՆՅԱՐ...
(ԼՈՒՅՍ ԷՒՐ, ԱՆՅԱՐ...)**

Ասա, օնդեր, ասա, քու դարդէդ շադ ա,
(Ասա, անտեր, ասա, քո դարդը շատ է),
Բազի բիր քալէս գու արդնիվեր՝ փադա,
(Երբեմն գնում ես արտնիվեր՝ փայտի):

2 { Քա՛, քու հաքուդ գաբան մերաքլի խադ ա,
(Աղջիկ, քո հագի կապան հաճելի երփնեքանգ է),
Բազի բիր քալէս գու արդնիվեր՝ փադա:
(Երբեմն գնում ես արտնիվեր՝ փայտի):

Քաուն քա՛ լերնուքէ ծաղիգ ծաղգի գու,
(Գարուն գա՛ լեռներում ծաղիկ կծաղկի),
Ախչկենին քալի գուն օղնիուս՝ չուա:
(Աղջիկները կգնան բլուրը՝ ջրի):

2 { Ջօմէին օղնինէ լալօվ քալէցեր,
(Մզկիթի բլուրով լալով գնացիր),
Քա՛, քօլէցեր ինծի, թուն ալ աւցար:
(Աղջիկ՛, վառեցիր ինձ, դու էլ այրվեցիր):

Երգինքուցէ աաքազ էդ ինձ ամա,
(Երկնքից արեգակ էիր ինձ համար),
Իզվան աղավ, մաւցար ու յէդ օնցար:
(Երեկո եղավ, մայր մտար ու ետ անցար):

2 { Ֆադի՛, քօ օթքինէդ փօթին նաղ աղավ,
(Ֆադի՛, քո ոտքին կոշիկը նեղ եղավ),
Լուս էդ, օնցար, էրգու աչվիս քյօռըցավ՝
(Լույս էիր, անցար, երկու աչքս կուրացավ):

2 { Չուրփիջին խէչեցավ՝ ձօվուն չայն ինչավ,
(Չուրփիջին փլվեց՝ ծովի ափն իջավ),
Ֆադի՛, աս աշխարըս մէգի գօր աղավ:
(Ֆադի՛, այս աշխարհը մեզ դժվար եղավ):

*Երգիչն ասում է նաև «քյօռ աղավ»:

Երգը ձայնագրված է համացանցից: Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են, երգում է Հիքմեթ Աբչիչեքը:

**ԱՍԱ՛, ՕՆՎԷՐ, ԱՍԱ՛
(ԱՍԱ՛, ԱՆՏԵՐ, ԱՍԱ՛)**

Ասա, օնդեր, ասա, քու դարդէդ շադ ա,
(Ասա, անտեր, ասա, քո դարդը շատ է),
Բազի բիր քալէս գու՝ օղնիվեր՝ փադա,
(Երբեմն գնում ես բլուրնիվեր՝ փայտի)

Քա՛, քու հաքուդ գաբան² մերաքլի խադ ա,
(Աղջիկ, քո հագի կապան հաճելի երփնեքանգ է),
Բազի բիր քալէս գու սարնիվեր՝ փադա:
(Երբեմն գնում ես սարնիվեր՝ փայտի):

Քաուն քա՛ օղնուքը կուկուն գօնչա գու,
(Գարուն գա՛ բլուրներում կկուն կկանչի),
Ախչկենին քալի գուն արդնիվեր՝ թօրխա³,
(Աղջիկները կգնան արտնիվեր թորխ անելու),
Օմառ քա՛ լերնուքը ծաղիգ ծաղգի գու,
(Ամառ գա՛ լեռներում ծաղիկ կծաղկի),

Բարվենին քալի գուն փօսնինէ՛ չուա:
(Պառավները հարթավայրով կգնան ջրի):
Ջօմէին օղնինէ լալօվ քալէցեր,
(Մզկիթի բլուրով լալով գնացիր),

Քա՛, քօլէցեր ինծի, թուն ալ աւցար,
(Աղջիկ՛, վառեցիր ինձ, դու էլ այրվեցիր),
Մաքրիյալ(ին)⁴ փօսնինէ լալօվ քալէցեր,
(Մաքրիյալի հարթավայրով լալով գնացիր),

Քա՛, քօլէցեր ինծի, թուն ալ աւցար:
(Աղջիկ՛, վառեցիր ինձ, դու էլ այրվեցիր):
Երգինքուցէ աաքազ էդ ինձ ամա,
(Երկնքից արեգակ էիր ինձ համար),
Իզվան աղավ, մաւցար ու յէդ օնցար,
(Երեկո եղավ, մայր մտար ու ետ անցար),

Պարքէ սարին ծաղիգ էդ թուն ինձ ամա,
(Բարձր սարի ծաղիկ էիր դու ինձ համար),
Աղիմ էէդ, աւցար ու քօրզըցար:
(Եղյամ էիր, այրվեցիր ու մըմռացիր):

Ֆադի՛, քօ օթքինէդ փօթին նաղ աղավ,
(Ֆադի՛, քո ոտքին կոշիկը նեղ եղավ),

Քու մօր քօվուշէ սերդիս խօջ աղավ,
 (Քո մոր ողբը ոստի պես սիրտս մխրճվեց),
 Ֆադի, գէ բեռանէ մեծ հարսնիք աղավ,
 (Ֆադի, ձեր դռանը մեծ հարսանիք եղավ),
 Քու մօր քօվուշէ սերդիս խօջ աղավ,
 (Քո մոր ողբը ոստի պես սիրտս մխրճվեց),
 Չէնդիդէ⁵ քէգ(ի) ամա քիլիսէ աղավ,
 (Չէնդիդը քեզ համար եկեղեցու պես ավերակ⁶ եղավ),
 Չուրփիջին⁷ խէչեցավ՝ ծօվուն չայն ինչավ,
 (Չուրփիջին փլվեց՝ ծովի ափն իջավ),
 Արդալամ⁸ խէչեցավ՝ ծօվուն չայն ինչավ,
 (Արդալան փլվեց՝ ծովի ափն իջավ),
 Ֆադի, աս աշխարրս մեզի գօր աղավ:
 (Ֆադի, այս աշխարհը մեզ դժվար եղավ):

¹ Քալէս գու - քայլում ես, այստեղ՝ գնում ես: Խոփայի գավառի համչենցիների մի մասն ասում է քալէս գու, բայց շատերն ասում են քալէ գուս:

² Գաբա - կապա, պարեգոտ, օգտագործվում է նաև բաճկոն իմաստով:

³ Թօրխ - քլունգի և ուրագի նման, երկարապոչ աշխատանքային գործիք՝ թորխ, թոխր, որով մանրում են հողակոշտերը, սերմերը ծածկում են հողով և այլն:

⁴ Մաքրիյալ - գյուղ և համանուն գյուղախումբ Խոփայի գավառում, այժմ՝ Քենալփաշա:

⁵ Չէնդիդ - գյուղ Խոփայի գավառում, այժմ՝ Բալըքլը:

⁶ Թեն տեքստում քիլիսէ է, որը նշանակում է եկեղեցի, բայց թարգմանել են «եկեղեցու պես ավերակ», քանզի գավառի բոլոր եկեղեցիներն ավերակ են և տեղացիների համար քիլիսէն դարձել է ավերակի, փլատակի հոնանիչ: Ի դեպ, Մաքրիյալ (այժմ՝ Քենալփաշա) և Քայա գյուղերում կան երկու եկեղեցու ավերակներ:

⁷ Չուրփիջի - գյուղ Խոփայի գավառում, այժմ՝ Յուլդերե:

⁸ Արդալա - գյուղ Խոփայի գավառում, այժմ՝ էշմեքայա:

Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Երգը գրառել են «Վօլ ա» խտասկավառակից, երգիչը՝ Հիքմեթ Աբչիչեքն այն սովորել է Խոփայի գավառի իր հայրենակիցներից, ավագ քրոջից՝ Գյուլեր Աբչիչեքից և հորեղբորից՝ Օսման Աբչիչեքից, և ինքն էլ հավելել է 13 տող, որոնք տպագրել ենք թեք տառերով:

**ՉԱՓՈՒԳԸ ԹԵՎԷԴ ԶՔԱ
 (ԿՈՂՈՎԸ ԹԵՎԴ ԳՑԻՐ)**

Ասա, օնդէր, ասա, քու դարդէշ շաղ ա,
 (Ասա, անտեր, ասա, քո դարդը շատ է),
 Բագի բիր քալէ գուս օղնիվեր՝ փադա,
 (Երբեմն գնում ես բլուրնիվեր՝ փայտի):
 Ջօմէին օղնին էլալօվ քալեցեր,
 (Մզկիթի բլուրով լալով գնացիր),
 Քա, քօլեցեր ինծի, թուն ալ աեցար,
 (Աղջիկ, վառեցիր ինձ, դու էլ այրվեցիր):

Ալի աշուն կուքա, գօր քալօղ չէ՞ս թա,
 (Էլի աշուն կգա, կոռի չէ՞ս գնալու),
 Մօնգադէ ափթ առնօղ, խօղ քաղօղ չէ՞ս թա:
 (Մանգադը ձեռքդ առնելու, խոտ չէ՞ս քաղելու):
 Չափուզը՝ թէվէդ ցքա, մադմօսնէդ մօնա,
 (Կողովը թևդ գցիր, իլիկդ մանիր),
 Թէվէդ ջագաթես թի, հօքիս ալ հօնա,
 (Ձեռքդ ճակատիս դիր, հոգիս էլ հանիր):

¹ Չափուզ - շիվերով կամ ծղոտով գործված քառակուսի, կանթավոր, գույնագույն ներկված փոքր կողով, որի մեջ կանայք և աղջիկները դնում են իրենց ձեռագործները, թել ու ասեղը, կոճերը, հյուսվածքները, թելերի կծիկները, շյուղերը, իլիկը և այլն:

Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Քենալփաշացի Շերաֆեթին Չելիքից լատինատառ գրի է առել Հիքմեթ Աբչիչեքը:

**ՄԱԱ, ԱԱՔԱԳ, ՄԱԱ
(ՄԱՅՐ ՄՏԻՐ, ԱՐԵԳԱԿ, ՄԱՅՐ ՄՏԻՐ)**

2. Մաա, աաքազ, մաա,
(Մայր մտիր, արեգակ, մայր մտիր),
 1. Գունգի մի ծովուդ վաան,
(Մի կանգնիր ծովի վրա),
 2. Հաքվան հեղեթ էգոդ ում,
(Առավոտյան հետդ գալու եմ),
 3. Գունգած իմ խաբրիդ վաան,
(Ես իմ խոսքի տերն եմ):
-
2. Աաքազը շադ փարցն ա,
(Արեգակը շատ բարձր է),
 1. Չաթե մաիր օչ, գասիմ,
(Ասում եմ, թող բուրրովին մայր չմտնի),
 2. Աս դայի ինչուզ աշուն,
(Այս տարի մինչև աշուն),
 3. Չաթե օսնիր օչ, գասիմ:
(Ասում եմ, թող բուրրովին չանցնի):
-
2. Յէ մա, ծաղը քաղեցի,
(Մայր, եգիպտացորենի տերևը քաղեցի),
 1. Գօթջազէ վօ՞վ ժողվա,
(Յողուններն ո՞վ հավաքի),
 2. Յէ մա, սողէ գարքօղ էս,
(Մայր, ի վերջո, ամուսնացնելու ես),
 10. Ինչուզ աշուն ալ բահա:
(Մինչև աշուն էլ պահիր):

*խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Գրառել եմ «404»
խտասկավառակից (երգիչներ Չիքմեթ Աքչիչեթ և Էրսիմ Չելիք):*

**ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ
(ՆԵՆՆԻ, ՆԵՆՆԻ)**

- Նէննի, նէննի, աման, աման,
(Նեննի, նեննի, աման, աման),
Չէվաղնէցան փադ այի,
(Ծիվաղենուց վառելափայտ պատրաստեցի),
Նէննի, նէննի յար,
(Նեննի, նեննի յար),
Շալազէ թէնէլ չկարցի:
(Շալակը դնել չկարողացա):
Նէննի, նէննի, աման, աման,
(Նեննի, նեննի, աման, աման),
Օնդեր իսա աշխըրիս,
(Այս անտեր աշխարհում),
Նէննի, նէննի յար,
(Նեննի, նեննի յար),
Հազ աի, առնուլ չկարցի:
(Սիրեցի, առնել չկարողացա):
- 2 {
- Նէննի, նէննի, աման, աման,
(Նեննի, նեննի, աման, աման),
Ինա էնթու փօսիյէ,
(Այն կողմի հարթավայրերը),
Նէննի, նէննի յար,
(Նեննի, նեննի յար),
Սարի ծաղիզ ծաղգած ա:
(Սարի ծաղիկ է ծաղկել):
Նէննի, նէննի, աման, աման,
(Նեննի, նեննի, աման, աման),
Աս դայի օֆ քաշէլօվ,
(Այս տարի օֆ քաշելով),
Նէննի, նէննի յար,
(Նեննի, նեննի յար),
Սերդիս աղուն գալված ա:
(Սրտումս արյուն է խցանվել):
- 2 {

ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ, աման, աման,
 (ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ, աման, աման),
 Յէս էրթօղ ում, էրթօղ ում,
 (Ես գնալու եմ, գնալու եմ),
 ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ յար,
 (ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ յար),
 Գավուրէ* նէն օսնօղ ում:
 (Գյավուրների երկրից այն կողմ եմ անցնելու):

2 { ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ, աման, աման,
 (ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ, աման, աման),
 Դա, քեզի թա առնում օչ,
 (Տղա, եթե քեզ չառնեմ),
 ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ յար,
 (ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ յար),
 Յէս ինձի ձօպէ ցքօղ ում:
 (Ես ինձ ծովն եմ գցելու):

* Գավուր - գյավուր թուրքերեն նշանակում է ոչ մահմեդական. անհավատ, քրիստոնյա, անգութ, կամակոր և Խոփայի գավառի բնակչությունը ԽՍՀՄ սահմանից այն կողմին ասում էր Գավուր. այսինքն՝ գյավուրների երկիր: Թեև ԽՍՀՄ-ը այլևս չկա, բայց որպես քրիստոնյա երկիր Գավուր են ասում Վրաստանին, նույնիսկ մահմեդական Աջարիայի մայրաքաղաք Բաթումում աշխատողի մասին ասում են. «Գավուրին մէջէ տաղի գու»: Քրիստոնյաներին չվիրավորելու համար այժմ Հ. Աքչիչեքը երգում է իր գրառած այլ տարբերակը. «Բաթումէ նէն օսնօղ ում»:

Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Գրառել են «Վօլ ա» խոսասկավառակից (երգիչներ՝ Էրսին Չելիք և Այշենուր Քուլիվար):

ՀԷՅԳԱՆԷ (ՀԷՅԳԱՆԷ)

2. Մօմի, գափշին¹ ունի^օ թա, հէյդանէ,
 (Տատիկ, անծրուկ ունե^օ ս, հէյդանէ):
 Յէյդանէ, հէյդանէ,
 (Յէյդանէ, հէյդանէ),
2. Գօրքիդ² աղջիգ ունի^օ թա, հէյդանէ,
 (Նախասենյակում աղջիկ ունե^օ ս, հէյդանէ),
 Յէյդանէ, հէյդանէ
 (Յէյդանէ, հէյդանէ),
2. Էնիշտա էլլիմ քեզի, հէյդանէ,
 (Փեսա լինեմ քեզ, հէյդանէ),
 Յէյդանէ, հէյդանէ,
 (Յէյդանէ, հէյդանէ),
2. Գաղին, գագալ ունի^օ թա, հէյդանէ:
 (Պնդուկ, ընկույզ ունե^օ ս, հէյդանէ):
 Յէյդանէ, հէյդանէ,
 (Յէյդանէ, հէյդանէ),
2. Գաղին, գագալ ունի^օ թա, հէյդանէ:
 (Պնդուկ, ընկույզ ունե^օ ս, հէյդանէ):

¹ Գափշին, քափշին (խամսի ծուկ, տառեխասնամանների կարգի մանր ծուկ) - անծրուկ:

² Գօրք, քօրկ, կօրք - ունի մի քանի նշանակություն՝ նախասենյակ, կողասենյակ, գոգ, զոգավորություն, նստած ժամանակ փորի և ազդրերի միջև առաջացած կորություն, զոգնոցի ներքևի երկու ծայրերը բարձրացնելիս առաջացող զոգավորություն:

Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Գրառել են «Վօլ ա» խոսասկավառակից (երգիչ՝ Ռեմզի Թաթար):

**ԿՈՒԿՈՒՆ ԿՈՒԿԱ, ԳՕՆՉԱ ԳՈՒ
(ԿԿՈՒՆ ԿԳԱ, ԿԿԱՆՉԻ)**

Կուկուն կուկա, գօնչա գու,
(Կկուն կգա, կկանչի),
Ալիմին¹ քելօխն ի վար,
(Ալիմի գլխին),
2 { Ասպած գրրագը դա թող
(Աստված կրակ թող տա)
Յագիջի(ն)² քելօխն ի վար:
(Գրագրի գլխին):

Մաղմօնեդ մօնա, մօնա,
(Իլիկդ մանիր, մանիր),
Բիթուն քու մօժ փօն ա,
(Բոլորը քո մոր գործն է),

2 { Քա, թուն ինծի քօլեցեր,
(Աղջիկ, դու ինձ վառեցիր),
Քեզի ալ Ասպած քօլա:
(Քեզ էլ Աստված վառի):

Դա, մալիյեդ հեյ աա,
(Տղա, տավարիդ ծայնիր),
Գօբալախտ փեի գուն,
(Մահակը կբերեմ),
2 { Դա, թուն մի՞թա խենդաս օչ³,
(Տղա, դու ուրախ օր չտեսնես),
Յէս հարխանին ժեմնի գուն:
(Ես հարխանուն կհասնեմ քեզ):

Քա, քու բաբէ քօրծա գու,
(Աղջիկ, քո պապը գործուն է),
Ուրփաթ օրիյէ բելչադ,
(Ուրբաթ օրերը սանձի փոկեր),

3 { Քա, թուն մի՞թա խենդաս օչ,
(Աղջիկ, դու մի՞թե չես ուրախանում),
Եշանլու՞ էս թա, գերչադ:
(Եշանա՞՞ծ ես, իսկապես):

¹ Ալիմ – թեյամշակությամբ զբաղվող բնակավայրերի միջգյուղական ճանապարհների մոտ կառուցված թեյի տերևների գնման գրասենյակ: Ալըմ թուրքերեն նշանակում է «գնում»:

² Յագիջի – գրագիր, այստեղ՝ թեյի տերևների գնման գրասենյակի աշխատակից:

³ Խենդաս – նշանակում է խնդաս, ուրախանաս, ուրախ ապրես, խնդությամբ ապրես, խենդաս օչ – չխնդաս, ուրախ չապրես, լավ օր չտեսնես, նաև՝ մեռնես: Բայց ժողովրդական խաղիկներում խենդաս օչ ասվում է կատակով:

Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Գրառել են «Վօյ ա» խոսակավառակից (երգիչներ՝ Էրսին Չելիբ և Չիքմեթ Աբջիչեբ):

**ԷԼԼԱ, ԷԼԼԱ
(ԱԼԼԱՀ, ԱԼԼԱՀ)**

2 { ԷԼԼա, ԷԼԼա, մեծ ԷԼԼա,
(ԱԼԼահ, ԱԼԼահ, մեծ ԱԼԼահ),
Էնթու¹ քյաղէ վիյ ԷԼԼա:
(Դիմացի գյուղը վեր կենա)²:

2 { Էնթու քյաղին ախսքենին, յար,
(Դիմացի գյուղի աղջիկները, յար),
Ասթի քյաղսիյուզ յալլա³:
(Այս կողմի գյուղն անցնեն)⁴:

2 { Լուսնիկա էրօնդ քիշեր,
(Լուսնկա սիրուն գիշեր),
Չայդէ, էրթաք աս քիշեր:
(Արի, գնանք այս գիշեր):

2 { Չէդէվ չախ, ցեմեռ գէլլի, յար,
(Չետո անծրև, ձմեռ կլիհի, յար)
Վիյ էլ, էրթաք աս քիշեր:
(Վեր կաց, գնանք այս գիշեր):

2 { Այէ՛, գարմիլիզ, այէ՛,
(Արի, կարմրիկ, արի),
Մօդինիդ ալ առ, այէ՛:
(Կողքինիդ էլ առ, արի):

2 { Մօդինէդ քա օչ անա, յար,
(Կողքինդ եթե չգա, յար),
Ջուք մէ խավօղ առ, այէ:
(Մի ճուք խաղող առ, արի):

2 { Ջօվէլէին օղնուքէ,
(Ջովելեի բլուրները),
Քուքուլի իմ⁵, քուքուլի,
(Կկվի պես միայնակ եմ),

4 { Դէվէք ինծի իմ սեվդան, յար,
(Տվեք ինձ իմ սիրածին, յար),
Յէս ալ Աստրծուն՝ կուլի:
(Ես էլ Աստծուն՝ ծառա):

¹ Էնթու - նշանակում է այն կողմի, օգտագործվում է նաև դիմացի, կողքի իմաստով:

² Տարընթերցվում է նաև «Այն կողմի գյուղը բարձրացա»:

³ Յալլա - ճամփա ընկնել, գնալ:

⁴ Տարընթերցվում է նաև «Ասացի մեր գյուղը գան»:

⁵ Քուքուլի իմ - բառացի նշանակում է «կկու եմ»։ Խոփայի գավառի համ-
շենցիներն այն ասում են փոխաբերական իմաստով, այսինքն՝ «Կկվի պես
միայնակ եմ»:

*Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Գրառել են «Վօվ ա»
խոտասկավառակից (երգիչներ՝ Էրսին Չելիք և Չիքմեթ Աքչիչեք): Այն ճա-
նաչված լազ երգիչ Քազըմ Քոյունջուի կատարմամբ, որպես Չամշենի ժո-
ղովրդական երգ, տեղ է գտել նրա ետմահու թողարկված «Չայդե» խոտա-
սկավառակում (2008թ.):*

**ՅԷ ԽԱԼԱ
(ԱՅ ՀՈՐԱՔՈՒՅՐ)**

Մաղաղ էլլիմ խալաին,
(Մատաղ լինեմ հորաքրոջը),
Մեծենցուց խավուլաին,
(Մեծացրեց խավուլային)
Չաբա ինձի դեվօղ էր,
(Չապա ինձ էր տալու),
Ուն էեղ խաքի դաղին:
(Նրան տվեց ուրիշի տղային):

Յէ՛ խալա, յէ՛ խալա,
(Ա՛յ հորաքույր, հորաքույր),
Քու ախչիզէ չախալ ա:
(Քո աղջիկը կապուտաչ է):

Գալաշէ՛ մօլա, մօլա,
(Գոլ, գոլ քամին),
Իմ սեվդան վօրդախ կուլա,
(Իմ սիրածը որտե՞ղ է լալիս),
Իմ սեվդաին աչվենին
(Իմ սիրածի աչքերը)
Ինձի վօ՞րդաղ մօն կուկան:
(Ինձ ո՞րտեղ են ման գալիս):

Յէ՛ խալա, յէ՛ խալա,
(Ա՛յ հորաքույր, հորաքույր),
Քու ախչիզէ չախալ ա:
(Քո աղջիկը կապուտաչ է):

Սիյօղն էլավ, երգենցավ,
(Բաղեղը էլավ, երկարեց),
Ջերմագ արջեցէ հեղնիվեր,
(Ճերմակ կաղամախու հետնիվեր),
Յես ալ աման երգենա,

(Ես էլ այդպես երկարեի)
Իմ սեվդաին հեղնիվեր:
(Իմ սիրածի հետնիվեր):

Յէ՛ խալա, յէ՛ խալա,
(Ա՛յ հորաքույր, հորաքույր),
Քու ախչիզէ չախալ ա:
(Քո աղջիկը կապուտաչ է):

*Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Խոփայի գավառի
իրենց հայրենակիցներից լատինատառ գրառել են Չիքմեթ Աբչիչեքը,
Նահիր Օզքանը և Յուսուֆ Վայիչը, 2000թ.:*

**ԹԵՎԷՍ ՓԵՌՆԱ
(ՉԵՌՔՍ ԲՈՆԻՐ)**

2 { Քա՛, հալա յեղ աշա, հալա
(Աղջի՛կ, հապա ետ նայիր, հապա)
Աչվետդ լուսե դեսնում:
(Աչքերիդ լույսը տեսնեն),
Հալա դաղնադ վի էլ, հալա
(Հապա տեղիցդ վեր ել, հապա)
Ինչվես ես, բոյեղ դեսնում:
(Ինչպիսին ես, բոյդ տեսնեն):

Թուն ալ ինձի հազ գենե՞ս թա,
(Դու էլ ինձ սիրու՞մ ես),
Այե հիմի թվես փեռնա,
(Արի հիմա ձեռքս բռնիր),

2 { Յես բեղ այի քեզիգի,
(Ես քեզ սպասեցի),
Թուն ալ ինձի բեղ աա:
(Դու էլ ինձ սպասիր):

Չախես քուքա թաքիդում,
(Կարծես անձրև կգա),
Չայե մօնի-մօնի քաղա,
(Թեյն արագ-արագ քաղիր),

2 { Թուն ալ այե մեզի հեղ,
(Դու էլ արի մեզ հետ),
Չախալ աչվի սոյ դաղա:
(Կապուտաչյա լավ տղա):

Քեղես ալի մեծենցավ,
(Գետը նորից մեծացավ),
Մեզի առնօղ - դօնօղ ա,
(Մեզ առնել-տանելու է),

2 { Չօվե քուլա հաս իգուն,
(Ծովը լացում է այս երեկո),
Ասա՛, օնդէր՛, թուն ասա:
(Ասա՛, անտեր, դու ասա):

*Կրկնորգի ժամանակ ասում է Քյազիմ:

Երգում է «Ջերմագ» («Ճերմակ») վոկալ-գործիքային համույթը (Թուրքիա, Արդվինի նահանգ): Երգը քաղված է համացանցից: Երգը և նրա արդի արևելահայերեն փոխադրությունը տպագրվել է «Չայն համշենական» թերթի 2007թ. N9-10 համարում, տես Ս. Վարդանյան, Սահմեդական համշենցիների բարբառով նոր երգ:

**ԹՈՒՆ՝ ՍԱՐԻ, ՄԱԶԷԴ՝ ՍԱՐԻ
(ԴՈՒ՝ ԽԱՐՏՅԱՆ, ՄԱԶԴ՝ ԽԱՐՏՅԱՆ)**

2. Մաղմանեղ մօնա, մօնա,
(Իլիկդ մանիր, մանիր),
2. Բիթուն քու մօյը փօն ա,
(Բուրորը քո մոր արածն է),
2. Քա՛, յես քեզի առնօղ ում,
(Աղջիկ, ես քեզ առնելու եմ),
6. Խաբրէ մի հօզա-հօնա:
(Մի ասա այստեղ-այնտեղ):
2. Թուն՝ սարի¹, մազեղ՝ սարի,
(Դու խարտյաշ, մազդ՝ խարտյաշ),
2. Թռօնեղ հօղօլ թառի,
(Դռանդ առաջ բուի պես մնա),
2. Խաղվունեղ² դարաթ կօրծա,
(Օժիտի ձեռագործդ արագ գործիր),
6. Փախցնեղ ում աստայի³:
(Փախցնելու եմ այս տարի):
2. Երգելին քայնուշ ունիմ,
(Արտուն քաղհան ունեմ),
2. Ափուզ ավել, փերզ ունիմ,
(Ձեռքիս ավել, բրիչ ունեմ)
2. Քա՛, քեզի առնում անա,
(Աղջիկ, եթե քեզ առնեմ)
6. Էռսուն օչխար վաղ ունիմ:
(Երեսուն ոչխար մատաղ եմ խոստացել):

¹ Սարի (արդ.՝ սայի) - դեղին, օգտագործվում է նաև խարտյաշ իմաստով:
² Խաղվուն – օժիտի մեջ դրվող ժանեկավոր ձեռագործ, որի վրա գույնգույն թելերով, փայլվուն, մանր զարդերով ու ուլունքներով պատկերվում են ծաղիկներ, թռչուններ և զանազան նախշեր:
³ Աստայի-օգտագործվում է և միասին, և առանձին աս դայի:

Խոփայի համշենցիների ժողովրդական երգ է, որի խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Ասացողներն են՝ Յաշար Քարաօսմանօղլուն և Ալթան Ջիվելբը: Գրառել էմ Գյոքիան Բիրբենի «Բիր թյուրթյու օմրյունմ» («Կյանքիս համար մի երգ»), (2008թ.) խոսասկավառակից:

**ՀԱՎԱԶ ԱՆԻ ՄԵՐԱԼԷՑ
(ԵՐԿԻՆՔՆ ԷԼԻ ԱՄՊԵՑ)**

- Հավազ ալի մերալեց – օնդեր,
(Երկինքն էլի ամպեց – անտեր),
Թաքիդում չախս էգօղ ա – օնդեր,
(Կարծես անձրև է գալու – անտեր),
- 2 { Ասթած ունիմ սելդաին – օնդեր,
(Իմ սիրածին ասել եմ – անտեր),
էգօղ, ինձի դօնօղ ա – օնդեր:
(Գալու, ինձ տանելու է – անտեր):
- 2ախ քուքար ու քընացեր – օնդեր,
(Անձրև էր գալիս, որ գնացիր – անտեր),
Ցուն քուքա, նօ՞ր մենացեր – օնդեր,
(Չյուն է գալիս, ու՞ր մնացիր – անտեր),
- 2 { Էռսուն օչխարուն ամա – օնդեր,
(Երեսուն ոչխարի համար – անտեր),
Գյուրջիստանին մենացեր – օնդեր,
(Վրաստանում մնացիր – անտեր):
- Թուն այրի ու յես այրի – օնդեր,
(Դու մենակ ու ես մենակ – անտեր),
Յար, մեզիզի վօ՞վ վարի – օնդեր,
(Յար, մեզ ո՞վ խղճա – անտեր),
- 2 { Թուխթ մը քիյա քու դադին – օնդեր,
(Մի նամակ գրի քո հորը – անտեր),
Քիչ մը ինձիզի վարի – օնդեր:
(Մի քիչ ինձ խղճա – անտեր):

*Վարի – խղճա, կարեկցի, ափսոսա, համակրի:

*Մինչև 1938թ. համշենցիներն, ըստ սովորության, իրենց ոչխարները տանում էին ԽՍՀՄ սահմանից այն կողմ՝ Վրաստանի ձմեռանոցները, իսկ անտերը բարձրացնում էին Արդահանի լեռների արոտավայրերը: Երգում աղջիկը բողբոջում է, որ իր սիրեցյալը երեսուն ոչխարի համար երկար ժամանակ մնացել է Վրաստանում:
 Երգը գրառել էմ «Հեյ գիդի, Քարադենիզ» (երգիչ՝ Գ. Բիրբեն, 2003թ.) և «Վօվ ա» (երգիչ՝ Է. Չելիք, 2005թ.) խոսասկավառակներից:*

**ԷՐԱՆԴ
(ԳԵՂԵՑԻԿ)**

- 2 { Իդա հաքուդ գաբաին
(Այդ հագիդ կապայի)
Ադու մոդան վի էլավ
(Դրա մոդան դուրս եկավ):
- 4 { Ձիափըն ինչի սեվդուդում
(Շուկայում սիրածս)
Էրանդ մոդանիր էլավ:
(Գեղեցիկ մոդաներ էլավ):
- 2 { Քա, աշուն ու քա անա,
(Աղջիկ, աշունը որ գա)
Դոնձեցան խավօղ քաղա,
(Տանձենուց խաղող քաղի):
- 6 { Քա, յես քեզի առնօղ չիմ,
(Աղջիկ, ես քեզ չեմ առնելու),
4. Իստարսեն վերվեր խաղա:
(Ինչքան ուզում ես վերվեր պարի):

*Խոսքի հեղինակն անհայտ է, երաժշտությունը Մուստաֆա Բիբերի:
Գրառել են «Վօլ ա» խոսասկավառակից (երգիչ Էրսիմ Չելիբ):*

**ՌԻՆՆՕ ՆԱՆԱՅԳԱ
(ՌԻՆՆՈ ՆԱՆԱՅԳԱ)**

Քա, ի՞նչ աղավ քեզիզի,
(Աղջիկ, ի՞նչ եղավ քեզ),
Իժէ կուլաս, կուլաս,
(Միշտ լալիս ես, լալիս),
Մեզ նըշանլու մէ ունիս,
(Մի նշանած ունես),
Մենալ ինչի՞ մօն կուկաս:
(Մեկն էլ ինչու՞ ես փնտրում):
Չօվէ գազաղի թարցավ,
(Ծովը նավթ դարձավ),
Քեզի լօմբա չվիդի՞ թա,
(Քեզ լամպ պետք չի՞),
Քու դադին ու քու մօը,
(Քո հորն ու քո մորը),
Բիժի հարս մէ չվիդի՞ թա:
(Մի փոքրիկ հարս պե՞տք չի):
Դադ չունիմ ու մար չունիմ,
(Հայր չունեմ ու մայր չունեմ),
Կուղաին մէջէ մարցու չունիմ,
(Մածնամանի մեջ մերան չունեմ),
Հաքվան գուրբաթ էրթօղ ում,
(Առավոտյան գնալու եմ օտարություն),
Էդէթիաս լօխ չունիմ:
(Հետևիցս լացող չունեմ):
Չախցուցէ ալուր ունիմ,
(Ջրաղացում ալյուր ունեմ),
Յես քինա ումուդ ունիմ,
(Ես քեզանից հույս ունեմ),
Դա, յես թա քեզի առնում,
(Տղա, թե ես քեզ առնեմ),
Գուրբան վադ աղած ունիմ:
(Սատաղի խոստում եմ արել):

*Խոսքի և երաժշտության հեղինակներն անհայտ են: Խոսվայի գավառի իր
հայրենակիցներից լատինատառ գրի է առել Հիքմեթ Աբջիչեբլ:*

**ԱՆՉԻԳՆ ԷՆԳԱՎ ՓԵՆՋԱՐԱՆ
(ԱՂՋԻԿԸ ԿՌԹՆԵՑ ՊԱՏՈՒՀԱՆԻՆ)**

- Ախչիզն էնգավ փենջարան,
(Աղջիկը կոթնեց պատուհանին),
2. Խաք¹ ճարթեվեցան վաան,
(Ժողովուրդն իրար ծեծեց նրա համար),
ճարթեվեցան կեդափնուզե
(Կռվեցին գետափում)
2. Էլչին էլչեցե վաան:
(Խնամախոսը խնամախոսի հետ):
Դադե խարջը² զըդրեց օչ,
(Հայրը վարձքին չհամաձայնվեց)
2. Ցքեցին հօպօը վաան,
(Գցեցին հորեղբոր վրա),
Հօպաը խարջը զըդրեց
(Հորեղբայրը համաձայնվեց)
2. Հազար ալթունի վաան:
(Հազար ոսկով):
- Քաշօղ ում,- աստած ուներ
(- Փախցնելու եմ,- ասել էր)
2. Ան Չեբինաին դադան:
(Այն Չեբինայի տղան):
- Անու քաշե չի գաեք,
(- Նրան չեք կարող փախցնել),
2. Օխտն ախպար ունի վաան:
(Իրենից մեծ յոթ եղբայր ունի):

¹ Խաք – ժողովուրդ, հասարակություն, օտար մարդիկ:

² Խարջ – հարսնացուի ծնողներին տրվելիք նյութական փոխհատուցում:

Այս երգը 1987թ. հունիսին ձայնագրել էմ Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում Խաթիջե Դուրսունի Կարակչիողլիից՝ ծնվ. 1940թ. Աջարիայի ճառնալ գյուղում:

**ԱՅԷ՛, ԽԱՌՒԼԱ, ԱՅԷ՛
(ԱՐԻ՛, ԽԱՌՒԼԱ, ԱՐԻ՛)**

- 2 { Այէ՛, Խաուլա, այէ՛,
(Արի, Խաուլա, արի),
Ջուք մե խավօղ առ, այէ՛,
(Մի ճուք խաղող առ, արի),
- 2 { Սիրդես քեզի հազ գենա, օ՞յ,
(Սիրտս քեզ սիրում է, օ՞յ),
Սըրդիս վաան յօն այէ:
(Կրծքիս վրա հենվիր):
- Յես աս քիշեր դեսա քեզի
(Ես այս գիշեր տեսա քեզ)
Իմ թռօնես առչեվես,
(Իմ տան առջև),
Օ՞ֆ, քեզի առնում յես,
(Օ՞ֆ, քեզ առնեմ ես)
Թուն ալ ինձի հազ գենես:
(Դու էլ ինձ ես սիրում):
- Հայդե օսնիք էնթու օղե
(Արի անցնենք դիմացի բլուրը)
Մեմե պօլիյեդ աշա,
Մի հատ շուրջդ նայիր),
Պօլօրնուքեդ նեն աշե մի
(Շուրջբլուրիցդ այն կողմ մի՛ նայիր)
Մեմալ ինձի յօն աշա:
(Մի անգամ էլ իմ կողմ նայիր):
- 2 { Օ՞ֆ, քեզի առնում յես,
(Օ՞ֆ, քեզ առնեմ ես)
Թուն ալ ինձի հազ գենես:
(Դու էլ ինձ ես սիրում):
- 2 { Աաքազե մաեցավ, օ՞յ,
(Արեգակը մայր մտավ, օ՞յ),
Քա՛, իմ սիրդես աեցավ,
(Աղջիկ, իմ սիրտը այրվեց),

ԱՅԷ՛, ԽԱՌՈՒԼԱ, ԱՅԷ՛

- 2 { Ինչպե՛ս յե՛փ քեզի քեդ էնիմ,
(Մինչև ե՞րբ քեզ սպասեմ),
Բեդ էնելոյ թաթեցա:
(Սպասելով հոգնեցի):
- Այե՛, Խաուլա, այե,
(Արի, Խաուլա, արի),
Ջուք մե՛ խավօղ ա՛ռ, այե՛,
(Մի ճուք խաղող առ, արի),
Սիրդես քեզի շադ հազ գենա,
(Սիրտս քեզ շատ է սիրում),
Սըրդիս վաան յօն այե:
(Կրօքիս վրա հենվիր):
- 2 { Քա՛, գազին գարուղացան
(Աղջիկ, ընկույզի կեղևից)
Իմ քեվիյես շադ սեվցօն,
(Իմ ձեռքերը շատ սևացան),
Քա՛, իդա քու մե՛ծ դարդադ
(Աղջիկ, քո այդ մեծ դարդից)
Իմ սիրդես շադ աեցավ:
(Իմ սիրտը շատ այրվեց):
- Այե՛, Խաուլա, այե,
(Արի, Խաուլա, արի),
Ջուք մե՛ խավօղ ա՛ռ, այե՛,
(Մի ճուք խաղող առ, արի),
Սիրդես քեզի հազ գենա, օ՛յ,
(Սիրտս քեզ սիրում է, օ՛յ),
Սըրդիս վաան յօն այե:
(Կրօքիս վրա հենվիր):

Ա - յե՛. Խաու - լա. ա - յե՛. Ջուք մե՛ խա - վօղ առ. ա - յե՛.

սիր դես քե - զի հազ գե - նա, օ՛յ, սըր - դիս վա - ան յօն ա յե՛:

Յես աա քի - շեր դե - սա քե - զի իմ քե - ու - նես առ - չե - վես,

օ՛ք. քե - զի առ - նում յես. թուն ալ ին - ծի հազ գե - նես:

Չայ - դե օս - նիք են - թու օ - դե մե - մե աօ - լի - յեր ա - շա.

աօ - լոր - նու - քեր նեն ա - շե մի մե - մալ ին - ծի յօն ա - շա.

Օ՛ք. քե - զի առ - նում յես. թուն ալ ին - ծի հազ գե - նես.

օ՛ք. քե - զի առ - նում յես. թուն ալ ին - ծի հազ գե - նես:

Ա - ա - քա - գե մա - է - ցաւ, օ՛յ, քա. իմ սիր - դես ա - է - ցաւ.

ին - չակ յե՛փ քե - զի քեդ է - նիմ, քեդ է - նե - լոյլ թաթ - իտ - ցա:

Երգը 1987թ. հունիսին ծայնագրել են Նուրիյե Մուհամեդի Կարաիբրահիմովայից, ծնվ. 1965թ. Ղրղզստանի Օշի մարզի Կրգըլ – Կիյա քաղաքում, ամուսնանալուց հետո բնակվում էր Ղազախստանի Չիմբենդի մարզի Սալբանի շրջանի Չիլկինո գյուղում:
Երգը սովորել էր ավագ եղբորից՝ Յաշար Կարաիբրահիմովից, ծնվ. 1954թ., կրթությունը՝ բարձրագույն, բնակվում էր Կրասնոդարի երկրամասի Բելորեչենսկի շրջանում:

**ՀԻՆՉ ԳԱՅԻ ՇԱՀԱՐԻՆ ՅԷՍ
(ՀԻՆՉ ՏԱՐԻ ՔԱՂԱՔՈՒՄ ԵՍ)**

Հինգ դայի շահարին յես
(Հինգ տարի քաղաքում ես)
Յէ՛ մա, գարթեցա,
(Մայր, ուսանեցի),
Մեզ էրօնդ ախչիզ մէ յես
(Մի սիրուն աղջկա ես)
Անդախ ջօնչեցի:
(Այնտեղ ծանոթացա):

Ախչկօնէ շաղ հազ այի,
(Ախչկան շատ սիրեցի),
Էլլէ չի սրրդաս,
(Սրտիցս դուրս չի գալիս),
2 { Եօյթուզ էրթօմ անա յես,
(Ուր էլ որ գնում եմ),
Էլլէ չի մէղմաս:
(Մտքիցս դուրս չի գալիս):

Իսա պօնես, յէ՛ մա,
(Այս բանը, մայր),
Յես քէզիզի գասիմ,
(Ես քեզ ասում եմ),
2 { Օնգլամիշ աղի ինծի՝
(Հասկացիր ինձ)՝
Գարթելուշ գուզիմ:
(Ամուսնանալ եմ ուզում):

Ռազի էլլիս օջ, անա,
(Եթե համաձայն չլինես),
Դօնաս էրթօղ ում,
(Տնից գնալու եմ),

2 { Ինչ ու ասես անա թուն,
(Ինչ որ էլ դու ասես),
Սողե առնող ում:
(Վերջը առնելու եմ):

Օնգուչ թի օչ քեզի,
(Քեզ ականջ չդրեցի),
Ախչկօնե առի,
(Աղջկան առա),

2 { Ինչ ընուշես յես չքիդիմ,
(Ինչ անելս ես չգիտեմ),
Իմ սիրողը գայի:
(Իմ սիրտը այրվում է):

Դուխի կուզա, պուդրա կուզա,
(Օծանելիք է ուզում, դիմափոշի է ուզում),
Պամադա կուզա,
(Շրթներկ է ուզում),

2 { Յե՛ մա, յես շաշենցա,
(Մայր, ես գժվեցի),
Ինձի խալեսա:
(Ինձ փրկիր):

Ախչկօնե տա չի գայիմ
(Աղջկան հարվածել չեմ կարող)
Սուդնիվե գերթա,
(Դատարան կգնա),

2 { Նօյթուզ էրթօմ անա յես,
(Ուր էլ որ ես գնում եմ),
Իմ հեդես կուքա:
(Ինձ հետ գալիս է):

Դուխի կուզա, պուդրա կուզա,
(Օծանելիք է ուզում, դիմափոշի է ուզում),
Պամադա կուզա,
(Շրթներկ է ուզում),

2 { Յե՛ մա, յես շաշենցա,
(Մայր, ես գժվեցի),
Ինձի խալեսա:
(Ինձ փրկիր):

*Երգը 1987թ. հունիսին ծայնագրել էմ Նուրիյե Մուհամեդի Կարախիրահի-
մովայից, ծնվ. 1965թ. Դրղաստանի Օշի մարզի Կրզըլ-Կիյա քաղաքում, ա-
մուսնանալուց հետո բնակվում էր Ղազախստանի Չիմբենդի մարզի Սայ-
րամի շրջանի Չիրկինո գյուղում: Երգը երիտասարդ տարիքում հորինել է
Չիրկինո գյուղի բուսական դպրոցի տնօրեն Ջելալ Օսմանի Կարախիրահի-
մովը, ծնվ. 1955թ.:*

ՀԻՆՔ ԴԱՅԻ ՇԱՀԱՐԻՆ ՅԵՍ

Դինք դա - յի շա - հա - լին յես յի մա, գար - քե - ցա,
 մեզ է - բօնդ արս - չիզ մե յես ան - դարս ջօն - չէ - ցի
 Ախ - կօ - նե շար հազ ա - յի, էլ - լէ չի սղո - դաւ,
 Լօյ - բուզ էր - բօմ ա - նա յես, էլ - լէ չի մեղ - նաւ,
 Ի - սա ար - նես, չ' մա, յես քե - զի - զի գա - սիմ,
 օնգ - լա - միշ ա - ղի ին - ծի գար - քե - վուշ գու - զիմ:
 Ու - զի էլ - լիս օշ, ա - նա, դօ - նաւ էր - բօ - դում,
 ինչ ու ա - ստ ա - նա թուն, սօ - դե առ - նօղ ում,
 Օն - գուշ քե - ի օշ քե - զի, արս - կօ - նե ա - ղի,
 ինչ ք - նուշ - էս յես չքի - դիմ, իմ սիր - դու գա - յի

Դու - խի կու - գա, արդ - բա կու - գա, պա - մա - դա կու - գա,
 յե մա, յես շա - շեն - ցա, ին - ծի խա - լէ - սա:
 Ախ - կօ - նե սա չի գա - յիմ սուդ - նի - վէ գեր - քա,
 Եօյ - բուզ էր - բօմ ա - նա յես, իմ հէ - դես կու - քա
 Դու - խի կու - գա, արդ - բա կու - գա, պա - մա - դա կու - գա,
 յե մա, յես շա - շեն - ցա, ին - ծի խա - լէ - սա:
 Ծ

ԽԱՂԵՐ (ՄԱՆԻՆԵՐ)

եր - զը - վա - չ բա - յիր ա, դո - նե դա - գե չա - յիր ա.

դա - բաթ ա - չք ախշ - զը - նը, գար - քը - վու - շի դա - յի ա:

1. 2 { երզըվայե բայիր ա,
 Դոնե դագե չայիր ա,
 Ղարաթ այեք ախշզընե՛ր,
 Գարքըվուշի դայի ա:

Գա - լա - քե թի սա - դո - նե, քե - զի ժըն - նիմ օ - դո - նե.

քա, քե - զի վաա գու - ցքիմ չա - դիր չուն - նօղ յօ - դո - նե:

2. 2 { Գալաթե թի սադօնե,
 Քեզի ժըննիմ օղօնե,
 2 { Քա, քեզի վաա գուցքիմ
 2 { Չադիր չուննօղ յօղօնե:

*) Քա, ի՞նչ ա - դալ քե - զի - զի, ի - ժե - ե կու - լաա, կու - լաա.

Սեգ նը - շան - լու մե ու - նիս, մե - մալ ին - չի՞ մօն կու - կաա:

*) Լանգամ կոկնդա

3. 2 { Քա, ի՞նչ աղալ քեզիզի,
 Իժեե կուլաա, կուլաա,
 2 { Սեգ նըշանլու մե ունիս,
 2 { Սեմալ ինչի՞ մօն կուկաա:

Լաշ - կիդ փուս - կու - լը խաա ա, մի - շիգ, ա - նու - նեդ ա սա.

Յու քե - զի - զի առ - նօղ ում, քե - նա քու մօ - յը ա - սա.

Յու քե - զի - զի առ - նօղ ում, քե - նա քու մօ - յը ա - սա.

4. 2 { Լաշկիդ փուսկուլը խաա ա,
 Միշիգ, անունեդ աաա,
 3 { Յեք քեզիզի առնօղ ում,
 2 { Քե՛նա, քու մօյը աաա:

5. 2 {

 Լուսնիկա իմ, տիբած իմ

 հոմշեցեց կյաղերնիվե,

 Գօնլի դասն* շաղ պարցն ա,

 Գօրիաթ բարագ ա,

 Գյունատ շաղ էրօնղ ա,

 Ավգյաւ փեջօտ կյաղ ա,

 Ջեռնալէ չախօտ կյաղ ա:

* Այս և հաջորդ գյուղերը գտնվում են Աջարիայում:

6. 2 {

 Լուսնիկա էրօնղ կիշեր,

 Քալա էրթօք աս կիշեր,

 Մերն ախչիգ տուռը պաց,

 Թեվօնքը բուչխին մենաց,

 Յես թեվօնքին վարի չիմ,

 Մերնը ինծի մենար:

6. 2 {
- Լուսնիկա էրօնղ կիշեր,
 Քալա էրթօք աս կիշեր,
 Մերն ախչիգ տուռը պաց,
 Թեվօնքը բուչխին մենաց,
 Յես թեվօնքին վարի չիմ,
 Մերնը ինծի մենար:

NN1-6 խաղիկները երգել է Փաշա Մամեդի Կարաիբրահիմովը, ծնվ. 1932թ. Աջարիայի Գոնիո գյուղում, բնակվում էր Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում, որտեղ էլ ծայնագրել են 1984թ. մայիսին:

Յէ - թէ - վօնց - նա յեւ տ - զի, յեւ ցէ - զի - զի փութ է - նուշ.
 աւ - տէ՛ք ա - լա, ախչ - գէ - նէր, թուք քի - դէ՛ք տա հաց է - փուշ:

7. 2 { Յերևօնցնա յեւ էգի,
 2 { Յեւ ցէգիգի փութ էնուշ,
 Աստէ՛ք ալա, ախչգէնէ՛ր,
 Թուք քիդէ՛ք տա հաց էփուշ:

Բար - խին դա - գէ խըն - ձոր ձառ, խըն - ձոր գու - ցքիմ ա - յէ դար,
 բար - խին դա - գէ խըն - ձոր ձառ, խըն - ձոր գու - ցքիմ ա - յէ դար.
 ի - սա բա - գա - ռիս խա - թեր, մէ - գալ բա - գար ա - յէ դար.
 ի սա բա - գա - ռիս խա թեր, մէ գալ բա - գար ա - յէ դար:

8. 2 { Բարխին դագէ խընձոր(ի) ձառ,
 2 { խընձոր գուցքիմ այէ դար,
 Իսա բագարիս խաթեր,
 Սէգալ բագար այէ դար:

Թա - վա մէ յաղ հա - լէ - ցի, փէյ - նիս փօ - լօր բալ - լի ա,
 ի - նա էն - թու ախ - չի - գէ, ի - մա դէ - ի բալ - լի ա:

9. 2 { Թավա մէ յաղ հալէցի,
 2 { Փէյնիս փօլօր բալլի ա,
 Ինա էնթու ախչիգէ,
 Իմա դէի՛ բալլի ա:
 *Իմ էլլուշը

NN 7-9 խաղիկները երգել է Սուլեյման Կարաիբրահիմովը, ծնվ. 1957թ. Ղազախստանի Չիմբենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում: Վատ տեսողության պատճառով չէր աշխատում: Չայնագրել էմ 1984թ. մայիսին, Չիրկինոյում:

♩ = 100

կա - լէ, Բա - քուն ու կա - լէ, շա - լէ մօ - լի - յէ - ցա՛ր քա,

շա - լէ մօ - լի - յէ - ցա՛ր քա, է - յէգ ին - ծի դա - նօղ էր,

վա - դէ մօ - լի - յէ - ցա՛ր քա, վա - դէ մօ - լի - յէ - ցա՛ր քա:

10. 2 { Կալէ, Բաքուն ու կալէ
2. Շալէ մօլիյեցա՞ր քա,
2 { էյէգ ինծի դանօղ էր,
2. Կաղէ մօլիյեցա՞ր քա:

♩ = 100

Քա, քու դա - դէ կօր - ծա գու ու - փաթ օ - յի - է քէլ - չաղ,

ու - փաթ օ - յի - է քէլ - չաղ, քա՛, տու մի՞ - քա խէնդաս օջ,

նէ - շան - լու՛ տս քա գեր - չաղ, նէ - շան - լու՛ տս քա գեր - չաղ:

11. 2 { Քա, քու դաղէ կօրծա գու
2. Ուփաթ օյիէ քէլչաղ,
2 { Քա՛, տու մի՞քա խէնդաս օջ,
2. Նէշանլու՛ տս քա գերչաղ:

♩ = 100

Ի - նա էն - քու քէ - զէ - նին վա - յի՞ ա, քա դա - նու՛ ա,

վա - յի՞ ա, քա դա - նու՛ ա, իմ սէլ - դա - յին քէ - վօն - քէ

Կի - դա - նա, քա քա - նու՛ ա, Կի - դա - նա, քա քա - նու՛ ա:

12. 2 { Ինա էնքու քէզնին
2. Վայի՞ ա, քա դանու՞ ա,
2 { Իմ սէվդային քէվանքէ
2. Կիդանա, քա քանու ա:

♩ = 100

Չէ - քէ - քէ խաղու - փու - լիգ ա, մէ - չուս ալ աթ - լօր կալ չի,

մէ - չուս ալ աթ - լօր կալ չի, Ի - սա կյա - դիս դա - դա - քէ

մէ - զի ալ ու - միշ կալ չին, մէ - զի ալ ու - միշ կալ չին:

13. 2 { Չէքէքէ խաղուփուլիգ ա ,
2. Մէչուս ալ աթլօր կալ չի,
2 { Իսա կյադիս դադաքէ
2. Մեզի՞ ալ ումիշ կալ չին:
* Ինծի

Մայ չու-նիմ, քու-յիզ չու-նիմ, ին-ծի ալ վա-յօղ չու-նիմ.
 Քա. ա-րա - բան գօղ - ըտ-ցավ, իմ փա-ղէ գի-յօղ չու-նիմ

14. 2 { Մայ չունիմ, քույիզ չունիմ,
 2 { ինծի ալ վայօղ չունիմ,
 2 { Քա՛, արաբան գօղրեցավ,
 2 { իմ փաղէ գիյօղ չունիմ:

Հայ-րէ եր-թաք ին - ծի հեղ Քու-թի-լա - նի-ուս փա-րա.
 Քա, տու մի՞ - թա խեն - դաս օչ, աչ-վէ-նիդ է-րօնդ խաղ ա

15. 2 { Հայրէ երթաք ինծի հեղ
 2 { Քութիլանիուս՝ փաղա,
 2 { Քա՛, տու մի՞թա խենդաս օչ,
 2 { Աչվէնիդ երօնդ խաղ ա:

Ի-նա են-թու թէ-զէն զէ-նին սա-յի-լա - միշ ա - դած ա.
 Աս աշխէ-յիս է - րօն-ը թէս-թի թս ջըր-մէ - գած ա.

16. 2 { Ինա ենթու թէզէնին
 2 { Սայիլամիշ աղած ա,
 2 { Աս աշխէյիս էրօնը
 2 { Թէխթի թս ջըրմէգած ա:

NN 10-16 խաղիկները երգել են Այշե Խալիթի Կարաիբրահիմովան, ծնվ. 1929թ., Խաթիջե Դուրսունի Կարակչիօղլին, ծնվ. 1940թ. և Խանիֆե Սեմե-րի Կարաիբրահիմովան, ծնվ. 1950թ.: Չայնագրել են 1984թ. մայիսին, Չիր-կինոյում: NN10-16 խաղիկները առանձին ծայնագրել են նաև Խաթիջե Դուրսունի Կարակչիօղլիից:

17. 2 { ճախ քուկար ու քենացեր,
 2. Ցուն քուկար, նօ՞յ քենացեր,
 2 { Իսուն կէլօխ մալօվէ
 2. Գյուրջիստանին մենացեր:
 Գյուր - քիս - տա-նին մէ - նա - ցեր, Գյուր - քիս - տա-նին մէ - նա...
 Գյուր - քիս - տա-նին մէ - նա - ցեր, Գյուր - քիս - տա-նին մէ - նա...

18. 2 { Նօարս էլլիմ, իշալլա՛,
 2. Դուն ալէլիմ, իշալլա՛,
 Քու դադին ու քու մօյլ
 2. Կուռբա կօրծիմ, իշալլա:
 Նօ - արս էլ - լիմ, ի - շալ - լա, Դուն ա - վէ - լիմ, ի - շալ - լա,
 Դուն ա - վէ - լիմ, ի - շալ - լա, Քու դա - դին ու քու մօ - յլ
 Կուր - բա կօր - ծիմ, ի - շալ - լա, Կուր - բա կօր - ծիմ, ի - շալ - լա:

NN17-18 խաղիկները երգել է Խաթիջե Դուրսունի Կարակչիօղլին, ծնվ. 1940թ. Աջարիայի ճառնալ գյուղում, բնակվում էր Չիրկինոյում, որտեղ էլ 1987թ. հու-նիսին ծայնագրել են:

♩ = 100

Քա, ի՞նչ աղավ թղ-գի-գի. կու-լաս, ի-ժէ-է կու-լաս.

քա, ի՞նչ ... դավ թղ-գի-գի. կու-լաս, ի-ժէ-է կու-լաս.

ձեզ նը-շան-լու մէ ու-նիս, մէ-մալ ին-չի՞ ման կու-կաս.

ձեզ նը-շան-լու մէ ու-նիս, մէ-մալ ին-չի՞ ման կու-կաս:

19. 2 { Քա, ի՞նչ աղավ թղգիգի,
 2. Կուլաս, իժէէ կուլաս,
 2 { Սեզ նըշանլու մէ ունիս,
 2. Մեմալ ինչի՞ ման կուկաս:

♩ = 100

Հայ-դէ յեր-թաթ ին-ծի հեղ լօ-քի-ին հա-մա փօ-լա.

հայ ... յեր-թաթ ին-ծի հեղ լօ-քի-ին հա-մա փօ-լա.

թուն քա ին-ծի առ-նուս օջ. Աս-պած թղ-գի-գի կօ-լա.

թուն քա ին-ծի առ-նուս օջ. Աս-պած թղ-գի-գի կօ-լա.

20. 2 { Հայդէ յերթաթ ինծի հեղ
 2. Լօքիին համա փօլա,
 2 { Թուն քա ինծի առնուս օջ,
 2. Ասպած թղգիգի կօլա:

Ա - յէ՛. Խա - ու - լա, ա - յէ. Եօ - քի - ան ա - քէ - ռէ - ցի.
 յէ Խա - ու - լա, ա - յէ. Եօ - քի - ան ա - քէ - ռէ - ցի.
 յէ Եօ - քի - ա ու - ռէ չիմ, լէ - ռէն - ցի իմ, լէ - ռէն - ցի.
 յէ Եօ - քի - ա ու - ռէ չիմ, լէ - ռէն - ցի իմ, լէ - ռէն - ցի.

21. 2 { Այէ՛, Խաուլա, այլէ՛,
 2 { Լօքիան աջերեցի,
 2 { Յէս Լօքիա ուղէ չիմ,
 2 { Լէրեցի իմ, Լէրեցի:
 *անուշեցի, ուուշեցի:

NN19-21 խաղիկները երգել է տիկին Սոֆիան՝ ծնվ. 1910-ական թթ., բնակվում էր Դրոզդատանի Օշի մարզի Կըզըլ – Կիյա քաղաքում, որտեղ էլ 1984թ. ապրիլին ծայնագրել են:

Գաղ - նուղ - նի - վա քա - լէ - ցի. Գաղ - նուղ - նի - վա քա - լէ - ցի.
 Գաղ - նուղ - նի - վա քա - լէ - ցի. քէ - զի դէս - նում դէ - ի - նա,
 քէ - զի դէս - նում դէ - ի - նա. քէ - զի դէս - նում դէ - ի - նա,
 քու դա - դան ի - զին ա - ռի, քու դա - դան ի - զին ա - ռի.
 քու դա - դան ի - զին ա - ռի. հէ - դէղ խօք - ռիմ դէ - ի - նա,
 հէ - դէղ խօք - ռիմ դէ - ի - նա. հէ - դէղ խօք - ռիմ դէ - ի - նա.
 հէ - դէղ խօք - ռիմ դէ - ի - նա.

22. 3. Գաղնուղնիվա քալեցի,
 3. Քէզի դեսնում դէինա,
 3. Քու դադան իզին առի,
 3. Հէդէղ խօքրիմ դէինա:

N22 խաղիկը երգել է Ֆաթիմե Սալախօղլին, ծնվ. 1917թ. Աջարիայի Գօրիաթ գյուղում, 15 տարեկանում հարս է գնացել Աղունօղ քեղ (Գօնլի դաա, Կանլի դարա) գյուղ, որտեղից էլ 1944թ. աքսորվել է: Չայնագրել են Չիրկի-նոյում, 1987թ. հունիսին:

176

Քա՛ թուն ար - դը քայ - նե - գր, յե ար - դը քայ -
 նող չու - նիմ, քա՛ թուն ար - դը քայ - նե - գր,
 յե ար - դը քայ - նող չու - նիմ, աք - վե - նի - ի
 վեր քել - լիմ, յար, գի - յա - զը քօ - լօղ չու - նիմ,
 աք - վե - նի - ի վեր քել - լիմ, աք - վե - նի - ի
 վեր քել - լիմ, յար, գի - յա - զը քօ - լօղ չու - նիմ:

23. 2 { Քա՛, թուն արդը քայնցեր,
 3էս արդը քայնող չունիմ,
 2 { 2.Աքվենիյե վեր քելլիմ, յար,
 4հյազը քօլօղ չունիմ:

176

Ար - դա - լե խաղ վա - րե գը սա - քա - յի - լա
 հա - ծա գու, Ար - դա - լե խաղ վա - րե գը
 սա - քա - յի - լա հա - ծա գու, Չա - ու - շի - նե
 աք - լա - յը, գա - քե, քեռ - չի, ա - նու քեք - խա գու:
 Չա - ու - շի - նե աք - լա - յը, Չա - ու - շի - նե
 աք - լա - յը, գա - քե, քեռ - չի, ա - նու քեք - խա գու:

24. 2 { Արդալե¹ խաղ վարեզը
 Սաքայիլա՛ հաժա գու,
 2 { Չաուշինե² արլայը, գաքե,
 Թեռչի, աճու քեքխա՛ գու:
 *աքվենիե
 **թեթրա

1. Արդալա - գյուղ Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառում, այժմ՝ Էշ - նեքայա:
 2. Չավուշլու - գյուղ Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառում:

$\text{♩} = 176$

Դա, իմ մա-լը քը-շա, յես գա-վա-լը
 փե-յիմ գու, դա, իմ մա-լը քը-շա,
 յես գա-վա-լը փե-յիմ գու, գա-թե մի՞-թա
 խըն-դաս օչ, դա, վե-տ-թու սա-զին ժըմ-նիմ գու,
 գա-թե մի՞-թա խըն-դաս օչ, գա-թե մի՞-թա
 խըն-դաս օչ, դա, վե-տ-թու սա-զին ժըմ-նիմ գու

25. 2 { Դա, իմ մալը քըշա,
 3 Ես գավալը փեյիմ գու,
 2 { 2աթե մի՞թա խընդաս օչ,
 3 Դա, վեթու սազին ժըմնիմ գու:

Քա, ա-շուն ու քա ա-նա, քա, ա-շուն ու քա ա-նա,
 քա, ա-շուն ու քա ա-նա, դոն-ձե-ցան խա-վող քա-ղա,
 դոն-ձե-ցան խա-վող քա-ղա, դոն-ձե-ցան խա-վող քա-ղա,
 յես առ-նող չիմ քե-զի-զի, յես առ-նող չիմ քե-զի-զի,
 յես առ-նող չիմ քե-զի-զի, իս-տար-սեն վեր-վեր խա-ղա,
 իս-տար-սեն վեր-վեր խա-ղա, իս-տար-սեն վեր-վեր խա-ղա

26. 3. Քա՛, աշուն ու քա անա,
 3. Դոնձեցան խավող քաղա,
 3. Եես առնող չիմ քեզիզի,
 3. Իստարսեն վերվեր խաղա:

Զա՛, դօ-նան ու քա-լէ-ցր, քա, դօ-նան ու քա-լէ-ցր,
 քա, դօ-նան ու քա-լէ-ցր, շա-լէ մօ - լի-յէ-ցա՞ր քա,
 շա-լէ մօ-լի-յէ-ցար քա, շա-լէ մօ - լի-յէ-ցար քա,
 հա-քա հէ - դէս է-գօղ եր, հա-քա հէ - դէս է - գօղ եր,
 հա - քա հէ - դէս է-գօղ եր վա-դէ մօ - լի-յէ - ցար քա,
 վա-դէ մօ - լի - յէ - ցար քա, վա - դէ մօ - լի-յէ - ցար քա:

- 27.
3. Զա՛, դօնան ու քալէցր,
 3. Շալէ մօլիյեցա՞ր քա,
 3. Հաքա հեդէս էգօղ եր,
 3. Վադէ մօլիյեցա՞ր քա:

Սա-բախ-թէն ձէ-վաղ-նէ - ցան, սա-բախ-թէն ձէ - վաղ - նէ - ցան,
 սա - բախ-թէն ձէ - վաղ - նէ-ցան մօն-գա-դէ թէ-վես գրդ - ուց,
 մօն-գա-դէ թէ - վես գրդ - ուց, մօն - գա-դէ թէ-վես գրդ - ուց,
 յես ի՞նչ աս - սոի սել - դա - յին, յես ի՞չ աս - սոի սել - դա - յին,
 յես ի՞նչ աս - սոի սել - դա - յին ինձ-մա ու - մու-դը գրդ - ուց,
 ինձ-մա ու - մու - դը գրդ - ուց, ինձ - մա ու - մու-դը գրդ - ուց:

- 28.
3. Սաբախթէն՝ ձեվաղնեցան
 3. Մօնգադէ թեվես գրդուց,
 3. Յես ի՞նչ ասսոի սելդային,
 3. Ինձմա ումուդը գրդուց:
- *աքվենիյէ

Սի - յօ - ղը գօն - գօլ ա - յի, ձե - վաղ - նե - ցան գախ ա -
 յի, սի - յօ - ղը գօն - գօլ ա - յի,
 ձե - վաղ - նե - ցան գախ ա - յի, թուն ու նը - շօն - լու
 ա - դար ա - նա, յես ալ ախ - ու - վախ ա - յի,
 թուն ու նը - շօն - լու ա... թուն ու նը - շօն - լու
 ա - դար ա - նա, յես ալ ախ - ու - վախ ա - յի:

29. 2 { Սիյօղը գօնգօլ այի,
 2 { Չեվաղնեցան գախ այի,
 2 { Թուն ու նըշօնլու աղար անա,
 3 { Ես ալ* ախուվախ այի:
 *Նէստա

Ձա. թուն թու - ող սա - լե - ցի, յար, յես թու - ող սա -

լօղ չու - նիմ, յար, յես քու - ող սա - լօղ չու - նիմ

Սազ

Քա, թուն քու - ող սա - լե - ցեր, յար, յես քու - ող սա -

Սազ

լօղ չու - նիմ, յար, յես քու - ող սա - լօղ չու - նիմ

Սազ

Հար - վան աս - կեր եր - քող ում, յար, է - դէ - քի - աս

Սազ

լօխ չու - նիմ, յար, է - դէ - քի - աս լօխ չու - նիմ

Սազ

30. 2 { Քա՛, թուն թուռ սալեցեր, յար,
2.3 չես թուռ սալօղ չունիմ, յար,
2 { Հարվան ասկեր երթող ում, յար,
2. էդէքիաս լօխ չունիմ, յար:
31. 2 { Քա՛, թու մի՞թա խընդաս օչ, յար,
2. խընդաս ու ծիծաղես օչ, յար,
2 { Քա, թուն քընացած դաղեր, յար,
2. Չիլ ու ծաղիգ էլլիս օչ, յար:
32. 2 { Քա՛, աշուն ու քա անա, յար,
2. Դօնծեցան խավօղ քաղա, յար,
2 { Քա, յես քեզի առնօղ չիմ, յար,
2. Իստարսէն վերվեր խաղա, յար:

շենահայեր՝ Նևզաթ Քիբարը, Յուրսել Ալթունքայան, Օսման Հաֆըզօղլուն, Յաշար Ալթունքայան, Բիլալ Քարաբուլուբը, Ադեմ Քարաիբրահիմօղլուն, Սաբիր Հուսեյնիօղլուն, Թոֆիկ Քարաիբրահիմօղլուն, Դուրսուն Քարաքչիօղլուն, Մեմեդ Հաֆըզօղլուն, Սելիմ Հաֆըզօղլուն, Իսմեթ Ալթունքայան, Իսմեթ Քիբարը, Բուլբուլ Հաբանօղլուն, Փաշա Քարաքչիօղլուն և ուրիշներ: Չայնագրությունը 1984թ. ձեռք են բերել Սուլեյման Բեքթաշի Կարաիբրահիմովից, ծնվ. 1936թ. Բաթումում, բնակվում էր Ղրղզստանի Օշի մարզի Իսկի - Նաուկատ քաղաքում, ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչ էր: Նա 1978թ. այցելելով Չավուշլուում բնակվող իր ազգականներին, ի հիշատակ, Թազվեթ ամառային արոտավայրում ձայնագրել է նրանց երգերը:

33. 2. Օթքդ օթքինդ վաան,
Օթքդ նալինին վաան,
2. Քա՛, յես քեզի դանօղ ում,
Գարմի մաքինին վաան:
34. Քա՛, քու դադին երզվին,
Փօթբուզալին գեդեբը,
Կյադեցես ինադինա,
Քեզի առնե բեդեդ:

NN 33-34 խաղիկները գրառել են 1999թ. Երևանում՝ Ստամբուլ-Երևան ավտոբուսի վարորդ Էդիպ Քրքչիչեքից, ծնվ. 1958թ., Խոփայի գավառի Անչիօղ, Անչօթս (այժմ՝ Փընարլը) գյուղում:

35. Քա՛, քու դադին երզվին
Շալէ մօլիյեցա՞ր թա,
Հաբա առնօղ էդ ինձի,
Հիմի մօլիյեցա՞ր թա:
36. Քա՛, քու կոււնը, քու կոււնը,
Շադ երօնդ ա քու քուը,
Քուօչէդ մադադ էլլիմ,
Քու մօեդ դունին մէչը:
37. Քա՛, քու դադին երզվին
Գիլօմիդին փաչէնին,
Մեռնի ա քու նեշանլուն,

38. Ժըմնիմ անու բաչ էնիմ:
Քա՛, ի՞նչ աղավ քեզիգի,
Ուղօ՞ղ էք տա ինձիգի:
Յես ուղօղ չիմ ցեզիգի,
Ան ալ ուղա ցեզիգի:
39. Սիյօղն էլավ երզենցավ
Ջերմագ արօչեց հեդնիվեր,
Յես ալ ամօն երզենօմ
Իմ սեվդային հեդնիվեր:

NN 35-39 խաղիկները 1999թ. գրառել են Յաշար Մըսըրուզի (Թուրքիայի Ադդիմի նահանգի Բորչկա ավան) ձայներիգից:

40. Էլլիմ, էլլիմ, ի՞նչ էլլիմ,
Խադուլիզ փազա էլլիմ,
Թուն ու նօարս էլլիս անա,
Քու ձօցինդ յես էլլիմ:
41. Քա՛, քու մօյն ալ ախչօղ ում,
Քու դադին ալ ախչօղ ում,
Թուն ու ռազի չէլլիս անա,
Քեզի առնօղ - փախչօղ ում:

NN 40-41 խաղիկները 1984թ. Կրասնոդարի երկրամասի Բելորեչենսկի շրջանի Յուժնի սովխոզ գյուղում գրառել են Մահմեդ Մեհմեդի Կարաիբրահիմովից, ծնվ. 1918թ. Աջարիայի սահմանամերձ Սարփ գյուղում:

42. Ասօր տադուշան կալէ
Ջօմփուն ախչիզ մէ դեսա,
-Հայդէ,- աստի,-աս իզուն,
Վաքիդ չուներ թաքիդուն:

Այս խաղիկը երիտասարդ տարիքում հորինել է Ջելալ Կարաիբրահիմովը, ծնվ. 1955թ. : Գրառել են 1987թ. Խունիսին, Ղազախստանի Մայրամի շրջանի Չիրկին գյուղում:

43. Հայրէ երթօք ինձի հեղ
Մաշնըքուղնիվէր՝ փաղա,
Քա, թուն մի՞թա խընդաս օչ,
Աչվիդ ալ երօնդ խադ ա:
44. Ձենդիդը պարցր կյադ ա,
Չուը հիվանդի տադ ա,
Քա՛, թու մի՞թա խընդաս օչ,
Աչվիդ ալ երօնդ խադ ա:
45. Ձենդիդը պարցր կյադ ա,
Չուը հիվանդի տադ ա,
Սէվդան սէվդային դալ չին,
Աս ինչքես անդեր կյադ ա:
46. Սուլթան Սէլիմին օղը,
Յես խէլըռիմ գու սօղը,
Քա՛, յես խէլառ շէմէն իմ,
Քէզի դօնիմ գու սօղը:
47. Սիյօղն էլավ գունգնէցավ
Ջերմագ արջէցն հեղնիվէր,
Թուն իմ մօը հարսն էլլէդ
Առնէ-երթա արդնիվէր:

NN43-47 խաղիկները երգել է Հաքի Քոշանիձեն, ծնվ. 1900թ. Աջարիայի
Գոնիո գյուղում, ծայնագրել են 1984թ. ապրիլին Ղրղզստանի Օշի մարզի
Ուչ – Կորգան գյուղում:

48. Լիվօռին յադ քրտցեր,
Թարցար ինձի ցվօնէցեր,
Բէթէմալ, ինձի ամա,
Լացեր ու բէդէդցեր:
49. Մէզ լաուստ մէ փէչքէցի,
Փէչքը ուինման երգէն ա,
Դեսա քու նըշանլուին
Քինթը ուինման երգէն ա:

50. Եդէթիդ գախ էնգածը
Քու մարին աղած խա՞շն ա թա,
Քու սէրդիդ հազ աղածը
Էնթու կյադին շա՞շն ա թա:
51. Մադրին էմմենու սօյը
Ջերմագ, ջերմագ փուսածն ա,
Իմ սէրդիս հազ աղածը
Ասքի կյադիս լուսածն ա:
52. Քա՛, թուն անու լըմանի,
Ան ալ քէզի լըմանի,
Դեսա քու նըշանլուին,
Յաբանի ա, յաբանի:
53. Գալաթէ լէրթես առի,
Հեռու ջօմփան քալէցի,
Դա՛, քէզի սէվդա դէվի,
Ես ինձիզի քօլէցի:
54. Արդան խարման գիյես կու,
Գալաշուն չօրցէնես կու,
Քէզի ալ փութ էնօղ չին,
Թուն մարթու սիրդ քօլես կու:
55. Լագուտը փուրչուխթէցավ,
Սարի քունքուլը փըռէց,
Յես, ու վաան գօնչէցի,
Առնում դէյի թարթըլէց:

NN48-55 խաղիկները խոփայի գավառում իրենց հայրենակիցներից լատի-
նատառ գրառել են Հիքմետ Աբչիչեթը, Սահիր Օգբանը և Յուսուֆ Վայիչը:

ԽՈՓԱՅԻ ԽՈՍՎԱԾՔ – ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ*

— Ա —

Աաքազ (արդ.՝ **այաքազ**) – արեգակ:
Աբա, գաբա – 1. կապա, պարեգոտ: 2. կոշտ կտորից կարված միջին երկարության բաճկոն:
Աբրիլ (ամսանուն) – ապրիլ:
Աբրուշ – ապրել:
Աբրիգոս, քախի^{***} – ծիրան:
Աբուր – ապուր:
Ագռա, առգա, արգա, (արդ.՝ այգա) – ատամ:
Ագոս – ակոս:
Ադես, լադես – հավի կրծքի երկճղի ոսկր:
Ադեր – նրանք:
Ադվեդ, ջուղաբ^{***} – պատասխան:
Ադու – դրա:
Ազադութին, ազադուտուն – ազատություն:
Աթար – աթար:
Աթռ – աթռ:
Ածրի (ծառատեսակ) – հաճարենի:
Ալաֆ, օղանք, օվանք – ընտանի խոշոր եղջերավոր կենդանիների համար պատրաստվող կերեր:
Ալթուն – ոսկի:
Ալի – դարձյալ:
Ալի ու – էլի որ:
Ալուր – ալուր:
Ախթուշ – հաղթել:
Ախչիգ, ախչիկ – աղջիկ:

* Բառարանից օգտվելը դյուրացնելու համար վերջում առանձին նշված են տարվա եղանակների, ամիսների, շաբաթվա օրերի, քվերի, գույների, ծառերի անունները, ինչպես նաև ազգակցական կապեր ցույց տվող և մարմնին առնչվող բառերը:

** **Քախի** են ասում թուրքիայի, **աբրիգոս**՝ նախկին ԽՍՀՄ-ի կրոնափոխ համընդհանրությունները:

*** **Ադվեդ** են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համընդհանրությունները, իսկ թուրքիայում բնակվողներն ասում են **ջուղաբ**:

Ախպար (արդ.՝ **ախպայ**) – եղբայր:
Ախպարութին, ախպարուտուն (արդ.՝ **ախպայուտուն**) – եղբայրություն:
Ախպոյ (թուրք.՝ **ախպոր**) – աղբյուր:
Ախպոր (արդ.՝ **ախպոյ**) – աղբյուր:
Ախքադ – խեղճ:
Ախքադութին – աղքատություն:
Ակիշ, ագիշ, խեմուրսեպիշ – ակիշ:
Ահա – ահա:
Ած – այծ:
Ածելի – ածելի, սայր:
Ածուշ, հածուշ (ծու) – ածել:
Ածուք – բանջարանոց:
Աղ – աղ:
Աղադիգ – այդքան հատ:
Աղած պօն – եղած բան:
Աղդ – 1. աղտ, կեղտ: 2. ցեխ:
Աղդօդ – 1. աղտոտ, կեղտոտ: 2. ցեխոտ:
Աղի – աղի:
Աղիմ – 1. եղյամ: 2. սառույց:
Աղինջ – եղինջ:
Աղչուշ – աղաչել:
Աղու, տախ, գէիր – թույն:
Աղուդ – արոտավայր:
Աղուլի – թունավոր:
Աղուն – 1. կարիճի խայթոց: 2. արյուն: 3. աղալու համար նախատեսված հացահատիկ՝ աղուն:
Աղունք, աունք – եղունգ:
Աղուշ – աղալ:
Աղփ, թրիք (կենդանիների՝ ձիու, էշի, ջորու, կովի և գոմեշի կղկղանք) – թրիք:
Աղփօնօց – թրիքի և աթարի հավաքման վայր:
Ամա – բայց:
Ամա, հոմա – համար:
Ամառ, օմառ – ամառ:
Ամիս, օմիս – ամիս:

Ամնուշ, օմնուշ – 1. ծածկել: 2. վրան քաշել: 3. որևէ նյութով կամ լաքով պատել՝ լաքապատել:
Ամչկան, օմչկօն – ամաչկոտ:
Ամչուշ, օմչուշ – ամաչել:
Ամօն – այդպես:
Այաքագ (թուրգ.՝ **աաքագ**) – արեգակ:
Այգա (թուրգ.՝ **արգա, ագռա, առգա**) – ատամ:
Այդ (թուրգ.՝ **արդ**) – 1. արտ: 2. դաշտ:
Այչ (թուրգ.՝ **արչ**) – արջ:
Այչիչաղ – արևածաղիկ:
Այչիչաղի յաղ – արևածաղիկի ձեթ:
Ան – նա, այն:
Անալուդ, գայնանա – գոքանչ:
Անդեր, օնդեր – անտեր:
Անդի – դրանից:
Անդի հեդեվ – այնուհետև, դրանից հետո:
Աներ – նրանք:
Անթուլակ – հաստ փայտ:
Անթուս, ինթուս – այն կողմ:
Անիծուշ, օնիծուշ – անիծել, նզովել:
Անինձ – անիծ, ոջիլի ձվիկ:
Անլի – անալի:
Անխերք, օնխերք – անխելք:
Անչաք, անուչաք – այնչափ, այնքան:
Անցած, օնցած – անցած, անցյալ, նախորդ:
Անցօդուշ, օնցօդուշ – անցնել – վերջանալ, ավարտվել:
Անօթ – 1. անժամանակ: 2. վաղաժամ: 3. անտեղի:
Աշխայ (թուրգ.՝ **աշխար**) – աշխարհ:
Աշխար (արդ.՝ **աշխայ**) – աշխարհ:
Աշուն – աշուն:
Աշուշ – նայել:
Աչ – աջ:
Աչ, բերուք – բողբոջ:
Աչառ – արջառ, եգ:
Աչգերուկ – գարուկ, տիկնակլոնձ:
Աչվի – աչք:
Աջերուշ – ճգնել, տրորել:

Աջերվուշ – ընկճվել, ծնշվել:
Առանձ, առօնձ (բացակայությունն այն առարկայի կամ երևույթի, որը նշվում է այս բառից հետո) – առանց:
Առային – միջև:
Առաչ – առաջ, նախկինում:
Առնուշ – 1. առնել: 2. վերցնել: 3. գնել: 4. ամուսնանալ:
Առչեվ, առչեթ – առջև:
Առեթմիշ էնուշ – անջատել, բաժանել:
Առչի դայի (թուրգ.՝ **դարի**) – նախանցյալ տարի:
Առչի դարի (արդ.՝ **դայի**) – նախանցյալ տարի:
Առօնձ – առանց:
Աս – այս, սա:
Ասաղ – ասեղ:
Ասպած – Աստված:
Աստաղ, աստախք – աստղ:
Ասքեր – զինվոր:
Ասօր (արդ.՝ **ասօյ**), **հասօր** – այսօր:
Ասուշ – ասել:
Ավալը – հնում:
Ավալուբաք – ապուպապ, նախնի:
Ավդուշ – հավատալ:
Ավգօն (կենդանիների ջուր խմելու համար գետնից բարձր, ոչ խորը, նեղ և երկար քարե, մետաղե կամ փայտե հարմարանք, տաշտածև փորված գերան) – գուռ, ջրավազան:
Ավել – ավել:
Ավելլի – 1. ավելի: 2. ավելորդ: 3. շատ: 4. մնացորդ: 5. անպետք:
Ավելուշ – ավլել:
Ավելուսք – 1. ավելցուկ: 2. աղբ:
Ավթա – շաբաթ (7 օր):
Ավիրուշ, ավելուշ (արդ.՝ **ավիյուշ, ավելյուշ**) – 1. ավերել: 2. քանդել: 3. ջնջել: 4. կործանել:
Ավջի – որսորդ:
Ավջիլուդ – որսորդություն:
Արաբա (սայլ) – արաբա:
Արդեցուք – արտասուք, արցունք:
Արդ (արդ.՝ **այդ**) – 1. արտ: 2. դաշտ:
Արենգօխ – սարալանջով անցնող ճանապարհ:

Արի – առանձին:
Արխ, հարք, հարգ – առու:
Արձուշ – արածել:
Արչ (արդ.՝ այչ) – արջ:
Արմուգ – արմունկ:
Արջի (ծառատեսակ) – կաղամախի:
Արփա – գարի:
Աունք, աղունք – եղունգ:
Ափ – ափ:
Ափաջուղ – կանաչ սոխ:
Աքլայ (թուրք.՝ աքլար) – աքաղաղ:
Աքլար (արդ.՝ աքլայ) – աքաղաղ:
Աքլերջութ – վառելի:
Աքվա – առավոտ:
Աքրեք – կարիճ:

— Բ —

Բար – պապ:
Բար – ցանկապատ:
Բարուշ – ցանկապատել:
Բարամ – նուշ:
Բարէռուշ, պարէռուշ – 1.պատռել: 2. պայթել:
Բարէռցէնուշ – 1.պատռեցնել: 2. պայթեցնել:
Բազայ (թուրք.՝ բազար) – 1.շուկա: 2.կիրակի:
Բազար (արդ.՝ բազայ) – 1.շուկա: 2. կիրակի:
Բազի բիր – 1.երբեմն: 2.մերթընդմերթ:
Բաժբուշ – բաժանել, զատել:
Բալդիս – քենի:
Բաալի – թանկ:
Բալլի – հայտնի:
Բախ – բեղ:
Բահուշ, բաուշ – 1.պահել: 2. թաքցնել:
Բաղ – պաղ, սառը:
Բաղդօր – պղտոր:
Բաղեցէնուշ – պաղեցնել, սառեցնել:
Բաղինձ – 1.պղինձ: 2.պղնձե մեծ կաթսա:

Բայգուշ (թուրք.՝ բարգուշ) – պառկել:
Բայիր, բոյիր – բլրակի լանջ, փոքր, թեք տարածք, ոչ մեծ զառիթափ:
Բանիր, բօնիր – պանիր:
Բաշլուղ – բաշլուղ, գլխանոց:
Բաչ – համբույր:
Բաչ էնուշ – համբուրել:
Բաջա – երդիկ:
Բաջախա – ազդր:
Բաջանաղ – քենակալ:
Բառավ – պառավ:
Բառավցած – պառաված, ծերացած:
Բարագ, բարակ – թեք տեղանք, զառիվեր:
Բարգուշ (արդ.՝ բայգուշ) – պառկել:
Բարխ – ժայռ:
Բարգէլդաղ – անկողին:
Բաքլավա (թխվածք) – փախլավա:
Բաքմազ – դոշար:
Բերուք, աչ – բողբոջ:
Բեդէդուշ, մօն էգուշ – զբոսնել:
Բեդէխ, բեդախ – պտղունց:
Բեդ էնուշ – 1.սպասել: 2.մնալ: 3.հսկել: 4.հուսալ:
Բեդուք – պտուկ:
Բեդք, լավ, սոյ – լավ:
Բեդքնուշ – առողջանալ:
Բեդքութին – լավութիւն:
Բեթմալ – անարժան, անպետք (անձ):
Բելչաղ – 1.երեխակալ: 2.սանձ: 3. փոկ:
Բելչախ – գուլպա:
Բես – պես, նման:
Բեսպաղտուշ, բեսբախտուշ – պսպղալ, շողալ:
Բեսպաղտեցնուշ – 1.պսպղացնել: 2.հղկել:
Բերբուք, բերվուք – շուրթ, շրթունք:
Բեցղի (ծառատեսակ) – լաստենի:
Բիբեր – տաքդեղ:
Բիդի – պիտի, պետք է:
Բիդու – պիտանի:

Բիծի, բիծիգ, բիծիք – փոքր:
Բինչ – պինչ, քթանցք, ռունգ:
Բիչմիչ ընուշ – հնձել:
Բուբրիկ – 1.պուպրիկ՝ տիկնիկ: 2. ծիսական տիկնիկ:
Բուլիգ – փոքրիկ աղջիկ, աղջիկ երեխա:
Բուլուք, մերալ – ամպ:
Բուձեգ – պիծակ, իշամեղու:
Բուշուլիկ աչվեհի – ներս ընկած աչքեր, փոս ընկած աչքեր:
Բուջախ, քոջա – անկյուն:
Բուրագ – օջախ, կրակարան:
Բօբգնուշ – 1.մխկտալ: 2.կծու ուտելիքից մրմռալ:
Բօբօլ – 1.որդ, ծիծու: 2.բլոճ, միջատ:
Բօբլօղուշ – որդնել, որդոտել, ճիճվոտել:
Բօդբօղուշ – 1.պտպտալ: 2.ինքն իրեն խոսել:
Բօլօքուշ – 1.ճչալով բողոքել: 2.գոռգոռալ, բղավել:
Բօղագ – կոկորդ:
Բօյդ (թուրց.՝ բօրդ, բօռդիկ, պօռդ) – պորտ:
Բօյիր, բայիր – բլրակի լանջ, փոքր, թեք տարածք, ոչ մեծ գառիթափ:
Բօյօվ – բարձրահասակ:
Բօնիր, բանիր – պանիր:
Բօշ – դատարկ:
Բօշաթմիչ էնուշ – դատարկել:
Բօչ, փօչ – պոչ, ունկ:
Բօչադ, փօչաթ – պոչատ:
Բօրդ (արդ.՝ բօյդ), բօռդիկ, պօռդ – պորտ:
Բօրջուշ – պոճոկել:
Բօրու – խողովակ:

— Գ —

Գաբ – կապ:
Գաբա, աբա – 1.կապա, պարեգոտ: 2.կոշտ կտորից կարված միջին երկարության բաճկոն:
Գաբիչ, կօդի, վարդիքգաբիչ, գայիչ, խուլաց կօդի – գոտի:
Գաբուղ – կեղև:
Գաբուշ – կապել:

Գագալ, կակալ – ընկույզ:
Գագալի, կակալի մաղիս – ընկույզի միջուկ:
Գադու – կատու:
Գադվեցաք – կատվի ձագ:
Գագաղի – նավթ, կերոսին:
Գաթ – կաթ:
Գաթի խօդ – սինձ:
Գաթիկ, գաթիգ – կաթիլ:
Գաթնօվ, գաթներած – կաթնով, կաթնարած:
Գաթուշ – կաթել:
Գալաթ – կողով:
Գալաշ (արդ.՝ քօմի, թուրց.՝ փուշ) – քամի:
Գալվուշ – խցանվել, պնդանալ, առաջն առնել, բռնել:
Գախ էնգուշ – կախ ընկնել, կախվել:
Գած – 1.կայծ: 2. կայծակ:
Գածգիչ, գածուլիգ, գածօռիգ – լուսատտիկ:
Գածգուն – ապտակ:
Գածուլիգ, գածգիչ, գածօռիգ – լուսատտիկ:
Գաղին – կաղին, պնդուկ, տխիլ:
Գաղնի – կաղնի, տխլենի, պնդուկենի:
Գաղնուդ – կաղնուտ:
Գաղցքուշ – կախել, կախ գցել:
Գամ – կամ:
Գայգուտ (թուրց.՝ գարգուտ, գարգուդ, գարկուտ) – կարկուտ:
Գայիր մարթ – կորած մարդ:
Գայիր ըլնուշ – կորել:
Գայիչ – կաշվե գոտի:
Գայնաթա – աներ:
Գայնանա, անալուդ – զոքանջ:
Գայնի – աներորդի, աներծագ:
Գայուշ (թուրց.՝ գարուշ, գաուշ) – կարել:
Գանեփ, գօնեփ – կանեփ:
Գաշի – կաշի:
Գավալ – սրինգ:
Գավգա, գեռիվ – կռիվ:
Գավերնգի – սրճագույն, դարչնագույն:
Գարաքիչ – դեկտեմբեր:

Գարգուտ, գարգուդ, գարկուտ (արդ.՝ **գայգուտ**) – կարկուտ:
Գարգեդէն – կարկատան:
Գարգեդուշ – կարկատել:
Գարթալ – արծիվ:
Գարթեցնօղ – ուսուցիչ:
Գարթուշ – կարդալ:
Գարթօղ – աշակերտ, սովորող:
Գարջ – կարճ:
Գարմիր, գարմի – կարմիր:
Գարմրուշ – կարմրել:
Գարմուշ – կամուրջ:
Գարուշ, գաուշ (արդ.՝ **գայուշ**) – կարել:
Գարքեվուշ, առնուշ – ամուսնանալ:
Գարքուշ – ամուսնացնել:
Գարօղնուշ – կարոտել:
Գացին – կացին:
Գաուրմա, գաումա – յուղի մեջ տապակած միս, որ պահում են որպես ծմռան պաշար:
Գաուրմիշ էնուշ, դաբգուշ, տապկուշ – տապակել:
Գափազլի կօրտ (քօրդ) – կրիա:
Գէբուշ, գէփշուշ – 1.կաշել: 2.մի գործի կաշել: 3.ծեռնարկել: 4.սկսել:
Գէդէփ – ընկույզի, նշի, ծիրանի կորիզների պատյանները:
Գէդրիչ, գըդրիչ – կտրիճ, տղամարդ:
Գէդրիջութին, գըդրիջուտուն – կտրիճություն, քաջություն:
Գէդրուշ, գըդրուշ – կտրել:
Գէգուշ, գըգուշ – կգել, կգանալ, կռանալ:
Գէթուշ, գըթուշ – կթել:
Գէձգուշ, գըձգուշ – 1.պազել: 2.ոտքերը կծկել:
Գէձիք, գըձիք – կծիկ:
Գէձուշ, գըձուշ, վառուշ – մրմռալ:
Գէձված, գըձված – կծված:
Գէմի – նավ:
Գէնիգ, գընիգ – կին:
Գէշեռուշ, գըշըռուշ – կշռել:
Գէշթանուշ, գըշթանուշ – կշտանալ:
Գէջէթ, գըջէթ – կճեպ:

Գէջվուշ, գըջվուշ – կեղևել:
Գէռիվ, գըռիվ, գավգա – կռիվ:
Գէռման – կեռման:
Գէռվօղ, գըռվօղ – կռվող:
Գէռօջուշ, գէռէջուշ – կռանալ, կեռվել, կքել:
Գէս – կես:
Գէսեցաիվա – միմչև կեսը:
Գէրան, մարթաղ – գերան:
Գէրչաղ – իսկապես:
Գէրուշ, գիյուշ – կրել, տանել, փոխադրել:
Գէփշուշ, գըփշուշ, գէբուշ, գըբուշ – 1.կաշել: 2.մի գործի կաշել: 3.ծեռնարկել: 4.սկսել:
Գթուշ – կթել:
Գիգիդօր (ոչխարի, այծի կղկղանք) – կտիտ:
Գիդէս թա – իբր թե:
Գիդէս քի – կարծես:
Գիլիմօռ, կիլիմօռ – առաստաղից ամրացված շղթայի ծայրի կեռիկը, որից կրակի վրա կախում են կաթսան: Երբեմն **գիլիմօռ, կիլիմօռ** են ասում նաև ամբողջ շղթային:
Գիմիշ էնուշ – 1.մանրել: 2.բարակ կտրատել:
Գիյագ – կրակ:
Գիյագի – կիրակի:
Գիյիգ, գէյիգ – եղջերու:
Գիյիգի, գէյիգի խօղ – ուրց:
Գիյուշ, գէրուշ – կրել, տանել, տեղափոխել:
Գիյօնգ – կրունկ:
Գինուշ – կենալ, մնալ:
Գիջ – կիճ, մեղվի խայթոց:
Գիվ – ծամոն:
Գիվերժուղ, գիվերջուղ – գանգուր:
Գյուլ – վարդ:
Գյուջուլխ – փետրվար:
Գյօզլուլխ – ակնոց:
Գյօլ – լիճ:
Գյօնգաագ – օձիք:
Գնօչ փօթին – կնոջ կոշիկ:

Գռանիցա, սինօռ՝ – սահման:
Գուգում – երկարավիզ մետաղյա սափոր:
Գուլ, գում – ումպ, կում:
Գուլդեվուշ – կուլ տալ:
Գույ – փոս:
Գունգնեցուշ, գունգեցուշ – կանգնեցնել:
Գունդուլիզ – 1. գնդիկ: 2. կլոր:
Գունթաղ – բութ (ոչ սուր):
Գունթաղ բօշ – անպոչ, կտրած պոչ:
Գունծ (խոտարմատներով հողակոշտ) – գուղծ:
Գունչուլ – 1. դեզ: 2. կույտ:
Գուշթ – կուշտ:
Գուշթ էլուշ – կուշտ լինել:
Գօ – կա:
Գօբիդ – 1. կոպիտ: 2. դիմացկուն: 3. ամուր:
Գօգուշ – 1. կոկեղ, կոկիկացնել: 2. կարգի բերել: 3. հավաքել:
Գօդիմ – կոտենմ:
Գօդօշ – եղջյուր:
Գօդգօդուշ – գոռգոռալ:
Գօդվան, գօթօլ – եգիպտացորենի գլխիկ:
Գօդրուն, շէրդ – շերտ:
Գօդրուշ – 1. կոտրել, ջարդել: 2. մանրել:
Գօթ – 1. կովկիթ: 2. հացահատիկ չափելու փայտե աման՝ կոտ:
Գօթեջաք լազտի – եգիպտացորենի ցողուն:
Գօթօլ, գօդվան – եգիպտացորենի գլխիկ:
Գօլթուղ – թևատակ:
Գօխթուշ – թուխս նստել:
Գօմաց – կամաց:
Գօմաց – գօմաց – կամաց – կամաց:
Գօմացնուշ – կամացացնել, դանդաղեցնել:
Գօմբուր – կուզիկ:
Գօնգնուշ – 1. կանգնել: 2. դադարել:
Գօնգօլ էնուշ – կծիկ անել:
Գօնննջ – 1. կապույտ հազ հիվանդություն: 2. խեղդող հազ:

* *Գռանիցա են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համընդհանրը, իսկ թուրքիայում բնակվողներն ասում են սինօռ:*

Գօնչէլօզ – ուրու, ուրվական, ոգի, տեսիլք:
Գօնչուշ – 1. երգ: 2. երգել:
Գօչ – փոքր աթոռ:
Գօռ – գյուղի բարեկարգման, համայնքի կարիքների կամ համագյուղացիների համար անվճար, խմբովի աշխատանք:
Գօռչուշ – 1. գոռալ: 2. կանչել:
Գօվ – կով:
Գօվաթլի – ուժեղ:
Գօրգօթ – կորկոտ, ծավար:
Գօրծէլի, քյօմուր – ածուխ:
Գօրսէնուշ – կորցնել:
Գօրսէվուշ – կորսվել, կորել:
Գօքար – 1. խոփ: 2. արոր:
Գօքար, չէֆթ, հօդէրգիչ, խօդէրգիչ – արոր:
Գօօթ (եգիպտացորեն, ընդեղեն, դդում, սոխ, սխտոր և այլն պահելու համար ճյուղերից կամ տախտակներից պատրաստված շուրջ 10 քմ մթերանոց, խոնավությունից և կենդանիներից պաշտպանվելու նպատակով կառուցվում է մոտ 2 մ բարձրության սյուների վրա, ունի շարժական սանդուղք) – կորոր:

— Դ —

Դա – կոչական ծայնարկություն, դիմելաձև տղամարդկանց:
Դաազան, դաուգօն – տարեկան:
Դաբգուշ, գաուրմիշ էնուշ – տապակել:
Դազ – տակ:
Դադ – հայր:
Դալ – 1. ճյուղ: 2. նոր սերունդ:
Դալիք – 1. տալիք, տալու գումար, պարտք: 2. գին, փոխարժեք:
Դադդազ – տախտակ:
Դահա – էլ, այլևս:
Դադ – փոխարեն, տեղը:
Դադա, դդա – 1. երեխա: 2. արու զավակ:
Դադնուդադէ – տեղնուտեղը:
Դադվօրցէնուշ, դադավօրցնուշ – տեղավորել:
Դաշախ – տաշեղ:
Դայի (թուրք. դարի) – տարի:

Դանու, դօնու – 1.տանու, տնական, ընտանի, ոչ վայրի: 2.մշակովի:

Դանուշ, դօնուշ – տանել:

Դաշո, լէէն – տաշտ:

Դաշուշ – տաշել:

Դավար (արդ.՝ դավայ) – տավար:

Դավայ (թուրք.՝ դավար) – տավար:

Դարդ – դարդ, վիշտ:

Դարի (արդ.՝ դայի) – տարի:

Դաուբա (արդ.՝ դուվայ) – պատ:

Դաուլ – դիւլ:

Դաուշօն – նապաստակ:

Դաք – տաք:

Դաքր – տագր, տեգր:

Դաքցէնուշ – տաքացնել:

Դէգլէգ – մերկ:

Դէյէբ, դէէբ, դիյէբ, դէրէբ – տերև:

Դէյ նա – որ, որպեսզի:

Դէնագ էնուշ (ուրիշի շարժուծևը և խոսքը ծաղրական ընդօրինակել) – տնագ անել:

Դէսէվուշ – տեսնվել:

Դէսնուշ – 1.տեսնել: 2. նայել, դիտել:

Դէվուշ, դըվուշ – 1.տալ: 2. խփել: 3. ծեծել: 4.ամուսնացնել:

Դէփուշ – բաբախելով ցավել:

Դէփուր – սեղան:

Դէքշէցէնուշ – մատների ծայրերով թխթխկացել:

Դէքուշ – տքալ, տնքալ:

Դիգ – 1.տիկ: 2.պարկապզուկ:

Դիգ (բույսերի և կենդանիների մակաբույծ միջատ) – տիգ:

Դիյ (թուրք.՝ դիր) – տեր:

Դիյաղ – հենակ, որ դրվում է պտուղներով ծանրաբեռնված ճյուղի տակ:

Դիյէբ, դէէբ, դէյէբ, դէրէբ – տերև:

Դիր (արդ.՝ դիյ) – տեր:

Դութ – մարմնի վրա աճած մսի փոքրիկ գնդիկ:

Դուն – տուն:

Դուվայ (թուրք.՝ դաուբա) – պատ:

Դօդիք – տոտիկ:

Դօլմա (ճաշ) – դոլմա:

Դօմար, քօք, քօք – արմատ:

Դօնգէնիգ – տանտիկին:

Դօնու, դանու – 1.տանու, տնական, ընտանի, ոչ վայրի: 2.մշակովի:

Դօնում – անգամ:

Դօնուշ – տանել:

Դօնի առչէվ, դօնի փօս – բակ:

Դօնի փօս, դօնի առչէվ – բակ:

Դօնծ – տանծ:

Դօսխի (ծառատեսակ) – տոսախ:

Դօստ – խնամի:

— 2 —

Ձաթ – 1.արդեն իսկ, հենց: 2. ասեմք:

Ձաիվ, գաիֆ – նիհար, վտիտ:

Ձաման, օխթ, վաքիտ, չախ – ժամանակ:

Ձատկի բլօծ (միջատ) – գատիկ:

Ձարթնուշ – զարթնել, արթնանալ:

Ձէիր, աղու, տաղ – թույն:

Ձէմբիլ – զամբյուղ:

Ձէթուն – ձիթապտուղ:

Ձէթունի յաղ – ձիթապտղի ձեթ:

Ձէնգին – հարուստ:

Ձէնգզէնգուշ – 1.զնգզնգացնել: 2.ատամներն իրար խփել:

Ձէնջիլ – շղթա:

Ձիբիլ – աղբ, թափոն:

Ձումփա – խցան:

Ձօնգաք – զանգակ:

Ձօռ – դժվար:

Ձօռզագ – ծոծրակ:

Ձօօվի – 1.գոռով, ստիպելով: 2.դժվարությամբ:

եգուշ – 1.գալ: 2. ժամանել: 2. տեղ հասնել:
եղեթ – 1.ետև: 2.ետևի կողմ:
եղեվ ենգուշ – 1.հետևից ընկնել: 2.թշնամամալ:
եղի սօղե – 1.վերջապես: 2.ամենավերջում, վերջիվերջո:
էկ, էգ – երեկ:
էես – երես:
էկուշ – երևալ:
էլչի – խնամախոս:
էլլուշ – լինել:
էլուշ – ելնել, բարձրանալ:
էմէօնէ – ամեն անգամ:
էմէղինա – 1.հանկարծ: 2.իսկույն:
էմէն – ամեն:
էմէնը – ամենքը:
էմէն օքի – ամեն ոք, յուրաքանչյուրը:
էնգէրդէն տաղօղ – ընկերովի աշխատող:
էնգէուշ, էնգէրուշ – օգնել, օժանդակել:
էնգուշ – 1.ընկնել: 2. կործանվել:
էնթի – այն կողմ, դիմաց, կողք:
էնթիրցիք – այն կողմի մարդիկ, այնտեղացիները:
էնիշտա, փեսա – փեսա:
էնջամ – 1.արդյունքում: 2. գործի ավարտին: 3. այնժամ:
էնուշ – անել:
էնչգէղուշ, էնչգաղուշ – հորանջել:
էնքվի – ունք:
էշ – 1. կենդանիների ընկերք: 2.խնձորի, տանձի միջուկը՝ կորիզներով:
էշակկօլլի – փեսայի կողմի ազգականները:
էշաղ – էշ, ավանակ:
էվաղի – շուտափույթ, անհապաղ:
էվլիյա – սուրբ:
էրգէն – 1.բարձրահասակ: 2. երկար:
էրգէնուշ – 1.երկարել: 2. մեկնվել, շորերով պառկել:
էրգէնութին, էրգէնուտուն – երկարություն:
էրգինք – երկինք:

էրգուղագ, ծօնդր – հղի:
էրգուշափթի – երկուշաբթի:
էրգուս, էգուս – երկու:
էրգվա, էրգվար – 1.տնամերձ բանջարանոց: 2.պարտեզ: 3.արտ:
էրթուշ – 1.երթալ: 2. գնալ: 3.քայլել: 4. ընթանալ:
էրվագուն – գեպիյու:
էրօնդ, էրանդ – գեղեցիկ:
էրօնդցնուշ, էրանդցնուշ – գեղեցկացնել:
էփուշ – 1.եփել: 2. թխել:
էք – էգ:
էքուց – վաղը:

Թաախ – թարախ:
Թաաք – 1.դարակ: 2.սենյակում, պատի մեջ պատրաստված, առանց փեղկերի պահարան:
Թաղան, տաղան – աշխատասեր:
Թաղուշ, տաղուշ – աշխատել:
Թաթ – 1.կենդանու թաթ: 2. մարդու դաստակ:
Թաթման, թաթմօն, թէվիաքնիչ – ձեռնոց:
Թաթվուշ – թրջվել:
Թաթրուշ – հոգնել:
Թալ, թալան գաթ (ծննդկանի կամ նոր ծնած կենդանու առաջին օրերի կաթը) – դալ, խիժ:
Թախց, տախց, շէֆթալի – դեղծ:
Թախցի, տախցի – դեղծենի:
Թաղ, տաղ – դեղ:
Թաղի (ծառատեսակ) – թեղի, կնձենի:
Թառ (հորիզոնական ձող, որի վրա թառում են հավերը) – թառ:
Թառց (նորահարսի առաջին անգամ ծնողների տուն գնալը) – դարձ:
Թառնուշ – 1. դառնալ: 2. վերադառնալ: 3. շուռ գալ: 4. դավանափոխվել: 5. պտտվել:
Թառցէնուշ – 1.դարձնել: 2. վերադարձնել: 3. շուռ տալ:
4. դավանափոխել: 5. պտտացել: 6. թարգմանել:
Թաս – թաս:
Թաստուշ – հևալ:

Թավա – բավա:
Թավան, թավօն, ցխենք – առաստաղ:
Թավլա – նարդի:
Թավուշ, թավէվուշ, թավլէդուշ, թավլէլուշ – թավալվել:
Թարգուշ – 1.թարգել, վերջ տալ: 2. դադարեցնել:
Թաց – թաց:
Թացօն, թացան – 1.ջրալի կերակուր: 2. աղանդեր: 3. ուտելիքի վրա լցվող թանձրուկ: 4. կաթնամթերք:
Թափա – գագաթ, կատար:
Թափուլ – բրդի փունջ:
Թափուշ – թափահարել, թափ տալ:
Թաք (փայտե գլխով մուրճ) – թակ:
Թաքիդում, թաքիդիմ – հավանաբար, կարծես, ոնց որ:
Թաքչէլօվ – թաքնվելով:
Թաքչուշ, թաքուշ – թաքնվել:
Թէբուր – փետուր:
Թէբուշ – թեփռել, փետրել, փետրահան անել:
Թէգ – 1.դեգ: 2. շուտ: 3.արագ: 4.շտապ:
Թէգենի – թգենի:
Թէթենի – թթենի:
Թէթել – 1.թթել: 2.թեթևսլիկ:
Թէթվնուշ – 1.թթևանալ: 2. հանդարտվել: 3.անլրջանալ:
Թէթվենէլիք – թթխմոր:
Թէթվեցենուշ – թթվացնել:
Թէթվուշ – թթվել:
Թէթու – թթու, թթվաշ:
Թէժար – դժվար:
Թէժարութիւն – դժվարություն:
Թէլ – մետաղալար:
Թէլէֆօն – հեռախոս:
Թէլէֆօն ընուշ – հեռախոսով զանգել:
Թէխթկի, թխթկի – թխկենի:
Թէխնուշ – թխանալ, սևանալ:
Թէմ – 1.դեմ: 2.դիմաց: 3.հակադարձ:
Թէմբալ – թամբալ, ծուլլ:
Թէմ էնգուշ – 1.դեմ ընկնել, հանձնել, շատ խնդրել: 2. հակառակվել:
Թէմիգ, իստաք – մաքուր:

Թէնագ, թենակ – դանակ:
Թէնթում – դդում:
Թէնուշ – 1.դնել: 2.տեղավորել:
Թէշթէշուշ – թշթշալ:
Թէռցենուշ – 1.թռցնել: 2. վնդել, դուրս գցել: 3.խմբից հեռացնել: 4. վազացնել:
Թէռչուշ – վազել:
Թէվ – թև, ձեռք:
Թէվէ թափուշ – թևը թափ տալ:
Թէվէ օմուր – ժլատ:
Թէվի կօկօշ – դաստակի կոճ:
Թէվի մադ – ձեռքի մատ:
Թէվիաքնիչ, թաթման, թաթմօն – ձեռնոց:
Թէվօնք – հրացան:
Թէվօնք ցքուշ – հրացանով կրակել:
Թէր – թել:
Թէրգից, տըրգից – դրկից, հարևան:
Թէրգի – դերձակ:
Թէրթէգիչ – փիփերթ:
Թէրթէվուց, թէրթէբուցք – թերթերունք, արտևանունք, թարթիչ:
Թէրթէր – կաղամբով, սոխով և սխտորով պատրաստվող ճաշատեսակ:
Թէքցենուշ – թքել:
Թի – բահ:
Թիբնուշ, տիբնուշ – 1.դիպչել: 2. կռվել:
Թիզուշ – դիզել:
Թիթեռ – թիթեռ:
Թիթիգ – 1. դյուրագրգիռ: 2. պահանջկոտ: 3. խիստ:
Թիլքի – աղվես:
Թիմաց – 1. դիմաց: 2. հանդիպակաց:
Թրիք, աղփ – թրիք:
Թուգ – թուգ:
Թուլում, դիգ – տիկ, պարկապզուկ:
Թուխ – սև:
Թուխթ – 1.թուղթ: 2.նամակ:
Թուխ քիգար – լյարդ:
Թուխուլիգ – թուխ, սևուկ:

Թումփ – թումբ:
Թունել – թունել:
Թուռ – դուռ:
Թուս էլուշ – դուրս ելնել:
Թուս թռնուշ, տուս թռչուշ – ցատկել, ոստնել:
Թուրշի – թբու:
Թուրցեվ – դուրս:
Թուրցեվանցի – դրսեցի, այլ բնակավայրերի բնակիչ:
Թուք – թուք:
Թօթուղուշ – նետել, գցել:
Թօզ – փոշի:
Թօխլի – մեկ տարեկան ոչխար:
Թօխցնուշ – դողացնել:
Թօղուշ – 1.թողնել: 2. դողալ:
Թօմնուշ – ավարտել, լրանալ:
Թօյբաշի – հարսանիքի ղեկավարը տնտեսական – կազմակերպչական հարցերում:
Թօնդիր – 1.թոնիր: 2.բակում պատրաստված աղյուսե վառարան:
Թօռ – թռռ:
Թօռի դղա – ծոռ:
Թօռմելուշ – թառամել:
Թօռնօղ – մանկաբարձուհի:
Թօրբա – տոպրակ, պարկ:
Թօրխ – քլունգի և ուրագի նման, երկարապոչ աշխատանքային գործիք:
Թօրխ էնուշ, թօրխուշ – հողը թօրխով մշակել:
Թօփ – գնդակ:
Թօփալ, չօլախ – կաղ:
Թօքթօքուշ – թխթխկացնել, տկտկացնել:
Թօքուշ – հազալ:

— ժ —

Ժածգելուշ – 1.շարժվել: 2. մի բան անել: 3. մի գործով զբաղվել:
Ժածուշ – շարժել:
Ժանգ – ժանգ:

Ժանգէռուշ – ժանգոտվել:
Ժէմնուշ – հետևից հասնել:
Ժողվեվուշ – հավաքվել:
Ժողվիաջի, ժողվիյա – մուրացկան
Ժողվիյա, ժողվիաջի – մուրացկան:
Ժողվուշ – հավաքել:

— ի —

Իգվօնի (իգվօնցու) հաց – ընթրիք:
Իգուն – երեկո:
Իժէ, իժիյէ – 1.ամեն անգամ, ամեն ժամանակ: 2.միշտ, մշտապես:
Իլիգ, իլիկ – իլիկ:
Իխմէ, յիխմէ – խոտաբույսի անուն է:
Իմանուշ – 1.լսել: 2.իմանալ:
Իմացնուշ – լսեցնել:
Իյէքինջի, յէքինջի – երրորդ:
Ինձի – ինձ:
Ինչ – ինչ:
Ինչակ, ինչուգ – մինչև:
Ինչբէս, ինչվէս – 1.ինչպես: 2.ինչպիսի:
Ինչբէս ու – ինչպես որ:
Ինչի – ինչու:
Ինչին ա – ինչ է:
Ինչիք չա – 1.մի բան չէ, ոչինչ է: 2. ասվում է նաև շնորհակալություն հայտնելուն ի պատասխան:
Ինչ ու – ինչ որ:
Ինչուգ, ինչակ – մինչև:
Ինտուս, ինտուգ – այն ուղղությամբ:
Իչնուշ, ինչնուշ – իջնել:
Իսպօն – այսպիսի:
Իստավրի, սիվտեգյուս – սեպտեմբեր:
Իստաք, թեմիգ – մաքուր:
Իստուս, իստուգ – այս ուղղությամբ:
Իսու չաք – այսչափ:
Իսքուշ, ուուշուշ – ընդեղեն մաքրել:
Իք – 1.իր, առարկա: 2. որևէ բան:

Լազ – շան լակ:
Լազօտ – շան ձազ:
Լազուշ – լակ ուտել:
Լազտի գօթէջաք – եգիպտացորենի ցողուն:
Լազուտ, լաուստ, լազտ – եգիպտացորեն:
Լալ – համր:
Լախթ – մահմեդականների գերեզմանում՝ փոսի մեջ, հանգուցյալի վրա թեքությամբ դրվող իրար միացված տախտակներ:
Լաղբօյիք – օծի տեսակ:
Լաղի – լեղի, դառը:
Լաղու – փայծաղ:
Լաղջուշ – 1.լղճել: 2.պլոկել:
Լաղուշ – լողալ:
Լամբա – 1.լամպ: 2.լուսամփոփ: 3. ճրագ:
Լաշի – մրտավարդ, մշտադալար թուփ, որի վարդագույն ծաղիկների եզրերը աստիճանաբար դառնում են մանուշակագույն:
Լաչակ – լաչակ, գլխաշոր:
Լապուշ – ապուշ:
Լավաշ – լավաշ:
Լէէն, դաշդ – տաշտ:
Լէլիչ – ձագար:
Լէլուշ – լցնել:
Լէմուշ – 1.դաջել: 2.ծաղկել, ճիպոտահարել: 3. ծեծել:
Լէյ (թուրգ.՝ **լէռ, լէր**) – լեռ, որտեղ գտնվում է ամառային արոտավայրը՝ յայլան:
Լէն – լայն:
Լէնքք – լայնք:
Լէնութին, լէնուտուն – լայնություն:
Լէռ, լէր (արդ.՝ **լէյ**) – լեռ, որտեղ գտնվում է ամառային արոտավայրը՝ յայլան:
Լէվանուշ, լրվանուշ, լէվուշ – վանալ:
Լէվացվուշ, լրվացվուշ – վացվել:
Լէվացք, լրվացք – վացք:
Լէվացքի չվօն, լրվացքի չվօն – վացքի պարան:

Լէվուշ, լրվուշ, լէվանուշ, լրվանուշ – վանալ:
Լէրէնցի – լեռնցի:
Լէրթ – մեջքն ամբողջությամբ:
Լէրթի մեջքէդաղի օսկօրներ – ողնաշար:
Լէցուշ, լրցուշ – լցնել:
Լէցվուշ, լրցվուշ – 1.լցվել: 2.կուտակվել: 3.ամբողջանալ:
Լէքցէնուշ, լրքցընուշ – լիքը լցնել:
Լըմօնի գու – նման է:
Լիգու – լեգու:
Լիգուշ – լիգել:
Լիլիկ, լիլիգ – 1.լուլիկ, պոմիդոր: 2.կլորիկ: 3.կլոր հատապտուղ:
Լիսօր, լիսեր ծունգի – ծնկոսկր:
Լիվեռ – 1.ռևուլվեր, ատրճանակ: 2.զենք:
Լիվեռ ցքուշ – ատրճանակով կրակել:
Լիքէ – լիքը:
Լուս – լույս:
Լուսանուշ – լուսանալ:
Լուսնիկա – 1.լուսին: 2.լուսնի լույսով լուսավորված:
Լուր – լուռ:
Լուցուշ – բռնկվել, միանգամից այրվել:
Լօբիյա – լոբի:
Լօգօր – այծմ, հիմա:
Լօյի (թուրգ.՝ **լօրի**) (ծառատեսակ) – լորենի:
Լօրի (արդ.՝ **լօյի**) (ծառատեսակ) – լորենի:

Խաբար – 1. տեղեկություն, լուր: 2. խոսք:
Խաբարդաք – լուրեր, զրույցներ, խոսակցություններ:
Խաբրուշ, խօբրուշ, խօսուշ – խոսել, զրուցել:
Խադ – խայտ, պիսակ, բիծ, նշան, պուտ (ունեցող):
Խադուլիգ – խայտեր ունեցող, խայտաբղետ, բժավոր, պուտավոր:
Խադվեդուշ – խուտուտ տալ:
Խադվուն – օժիտի մեջ դրվող ժանեկավոր ձեռագործ, որի վրա գույնզգույն թելերով, փայլփլուն, մանր զարդերով ու ու-

լուսքներով պատկերվում են ծաղիկներ, թռչուններ և զանազան նախշեր:

հազ, չիզզի – գիծ:

հաթ – 1.ծալ: 2.կնճիռ: 3. շերտ: 4. խավ:

հալա – հորաքույր:

հալի – խալի, գորգ:

հալէսուշ – 1. վերջանալ: 2. փրկվել, ազատվել:

հալվութ – 1.աչքից հեռու, մեկուսի: 2.ծածուկ, գողտուկ, գաղտնի:

հաթր – հարգ, պատիվ:

հախալ – 1. տխմար: 2. թույլ: 3. տագնապալից:

հախաձ – պանրի մերան, մակարդ:

հախթվուշ – խեղդվել:

հախթուշ – խեղդել:

հաձուշ – խայթել, կծել, խածել:

հաղ – 1. խաղ: 2.քառատող երգ՝ խաղ: 3. պար:

հաղուշ – 1.խաղալ: 2.պարել: 3.երգելով պարել:

հայփուխ (թուրց.՝ խարփուխ) – հարբուխ:

հաշ – 1. եղջերավոր անասունների ոտքերից և փորոտիքից եփվող ջրալի կերակուր, խաշ: 2. ջրի մեջ խաշած եգիպտացորենի գլխիկ:

հաչ – խաչ:

հաչնուշ, խաչնուշ – 1.փակել (դուռը, պատուհանը և այլն): 2. կոճկել:

հառեվուշ – խառնվել, մասնակցություն ունենալ:

հառնուշ – 1.խառնել, խառնշտորել: 2. խառնվել: 3. շփոթել:

հավիձ, խավիճ, խավինց – խավիժ:

հավուլիլիկ, հավուլիլիկ – 1.մասուր: 2. մասուրի նման պտուղ:

հավօղ – խաղող:

հավօղի չի, քիշմիշ – չամիչ:

հատվօր – 1.պուտավոր: 2.բժավոր:

հատուփուլիկ, խատփուլիկ – գույնզգույն:

հարաթ – շտապ:

հարաթ էնուշ – շտապել:

հարգուշ – խարկել, բովել:

հարման (հացահատիկ կալսելու տեղ) – կալ:

հարջ – հարսնացուի ծնողներին տրվելիք նյութական փոխհատուցում:

հարփուխ (արդ.՝ խայփուխ) – հարբուխ:

հափէլուջի – 1. խաբերա: 2.սուտասան:

հափուշ – խաբել:

հաք – 1.ուրիշներ: 2. օտարներ: 3.հասարակություն:

խթթգթուշ – եռալ:

խէլառ – խէլառ:

խէլօթ, խլօզ – խլեզ, մողես:

խէխունց – խխունց:

խէլըռուշ – խելագարվել:

խէմած – խմած:

խէմուշ – խմել:

խէմուր – խմոր:

խէմուրսէպիչ, ագիշ, ակիշ – ակիշ:

խէնդակ – խանդակ:

խէնդաս – 1.խնդաս: 2. ուրախ ապրես: 3.շնորհակալություն:

խէնդուշ – 1.խնդալ: 2.ուրախ ապրել:

խէնծօր – խնծոր:

խէնծօրնի, խէնծօրի ծառ – խնծորենի:

խէնչէլուշ – խնչել:

խէնցգէլ – հացի կողով:

խէչուշ – 1.փլվել: 2. ընկնել:

խէսիմ, խըսիմ – ազգական:

խէվ – խև:

խէրաթ, խըրաթ դէվուշ – խրատ տալ:

խէրգուշ, խըրգուշ – ուղարկել:

խէրդուշ – խրտնել:

խէրդէցէնուշ – խրտնացնել:

խէրթէշ – 1.խարտվածք: 2. թեփ: 3. մաղոցք:

խէրխէնջուշ, խըրխընջուշ – խրխնջալ:

խէրխէրալ – հռռալ:

խէրք – խելք:

խէփգէփուշ, խըփխըփուշ – 1.խփխփացնել: 2.աչքերը թարթել:

խէփուշ, խըփուշ – խփել:

խիբար – վտիտ:

խիյար – վարունգ:

խինչ – խլինք:

խիրիսթիյան – քրիստոնյա:

խլօզ, խելօթ – խլեզ, մողես:
խմուշ – 1.խմել: 2. ծխել:
խուլ – խուլ:
խուլաց կօղի – հյուսած գոտի:
խուլաց մազ – հյուսած մազ:
խուլաք – 1.հյուսք: 2. հյուս: 3. հյուսվածք:
խուլուշ – հյուսել:
խուչակ, խուչկա – փայտ, որի վրա փաթաթվում է լոբին:
խուս – 1.ալյուրի և ջրի խառնուրդով պատրաստված զանգված՝ խյուս: 2.ուղեղ:
խուստուլիկ (երեխա) – հաստլիկ (երեխա):
խուրչ – խուրջին:
խուփ – կափարիչ:
խփխփուշ, խփփփուշ – 1. խփխփացնել: 2.աչքերը թարթել:
խօբրուշ, խաբրուշ, խօսուշ – խոսել, գրուցել:
խօղ – խոտ:
խօղժողվիչ, խօղվերդեվիչ – եղան:
խօղվերդեվիչ, խօղժողվիչ – եղան:
խօզ – 1.խոզ: 2. վատ:
խօզգաղնի – կաղնի:
խօնուշ – խորանալ:
խօթուշ – 1. խոթել: 2.խայթել խայթոցով:
խօխօլ – 1. մացառ: 2. խճճված մազեր:
խօղ, հօղ – 1.հող: 2. գետին:
խօղաթաս – կավե թաս:
խօղհերգիչ, հօղհերգիչ, գօքար, չէֆթ – արոր:
խօղվերդեվիչ, հօղվերդեվիչ – գօրշուկ, փորսուղ:
խօյը, խօյին (թուրք.՝ **խօր, խօը**) – խորը:
խօյիզ, խօիզ – կորիզ:
խօնձօղօթ – փայտածուխ:
խօշօր – խոշոր:
խօշթեկալ – ցտեսություն:
խօչ – 1.սրածայր ոստ: 2.բարակ և սուր փայտի կտոր:
խօռօն, հօրօն, խաղ – պար:
խօսուշ, խաբրուշ, խօբրուշ – խոսել, գրուցել:
խօր, խօը (արդ.՝ **խօյը, խօյին**) – խորը:
խօց – վերք:

ծար (արդ.՝ **ծայ**), **սուզգի** – քամիչ, փլավքամիչ:
ծուզ, ցուք – ծուկ:
ծէն, ցէն – ծայն:
ծէն (ցէն) դեվուշ – ծայն տալ, կանչել:

կախ ցքուշ – կախել:
կակալ, գագալ – ընկույզ:
կակալի, գագալի մաղիս – ընկույզի միջուկ:
կայտօփի (թուրք.՝ **կարտօփի**), **մաքվալ** – կարտոֆիլ:
կասաք – մսագործ:
կասինկա, լաչակ^{*} – գլխաշոր:
կավախ – բարդի:
կարպուզ – ձմերուկ:
կարտօփի (արդ.՝ **կայտօփի**), **մաքվալ** – կարտոֆիլ:
կաուն, քաուն – գարուն:
կէչ – խոնավ:
կիլիմօռ, գիլիմօռ – առաստաղից ամրացված շղթայի ծայրի կեռիկը, որից կրակի վրա են կախում կաթսան: Երբեմն **կիլիմօռ, գիլիմօռ** են ասում նաև ամբողջ շղթային:
կիր – գեր:
կիրփօր, հաստփօր – հաստափոր:
կյալ – գայլ:
կյաղ – գյուղ:
կյաղացի – գյուղացի:
կուլչէտայ – ոչխարի մսով և խմորով ճաշ:
կուկլիկ – տիկնիկ:
կուկու, քուքու – կկու:
կում, քում – գոմ:
կուռքա – գուլպա:
կօղի – մետաղյա գոտի:

* *Կասինկա են ասում միայն նախկին ԽՍՀՄ-ում բնակվող կրոնափոխ համշենցիները:*

Կօղի, գաբիչ, վարդիքգաբիչ, գայիչ, խուլաց կօղի – գոտի:
Կօզ – կենդանիների մեզ:
Կօկօրդ – կոկորդի խնձորակ:
Կօկօչ – կոճ:
Կօղ – գող:
Կօղնուշ – գողանալ:
Կօղութիւն – գողութիւն:
Կօրտ, քօրդ – գորտ:
Կօրք, քօրկ, գօրք – 1. նախասենյակ, կողասենյակ: 2. գոգ, գոգավորություն, գոգնոցի ներքևի երկու ծայրերը բարձրացնելիս առաջացող գոգավորություն:

— 3 —

Հա – այո:
Հաբա – հապա, ապա:
Հագնուշ – հագնել:
Հագվիթ (արդ.՝ **հագվիթ**) – հավկիթ, ձու:
Հադիք – հատիկ:
Հագ էնուշ – սիրել:
Հագար – հագար:
Հալած հավգիթ – ձվածեղ:
Հալավ – հագուստ, տարագ:
Հալիվօյ (թուրք.՝ **հալիվօր**) – ծերունի:
Հալիվօյնուշ (թուրք.՝ **հալիվօրնուշ**) – ծերանալ:
Հալիվօր (արդ.՝ **հալիվօյ**) – ծերունի:
Հալիվօրնուշ (արդ.՝ **հալիվօյնուշ**) – ծերանալ:
Հալուշ – հալել:
Հալք – ժողովուրդ:
Հալքաղուշ – մաշվել:
Հաճուշ, աճուշ (ձու) – ածել:
Համէն, հոմիմ, քիմձ – համեն, գիմձ:
Համշէցնակ, համշէսնակ, հոմշէցնակ, հոմշէսնակ – Համշէցնի բարբառով:
Համրուշ, հոմրուշ – համրել, հաշվել:
Հայս (թուրք.՝ **հարս**) – 1.հարս: 2. ազգականի կին: 3. կին:

Հայսնիք (թուրք.՝ **հարսնիք**) – հարսանիք:
Հայսնքուր (թուրք.՝ **հարսնքուր**) – հարսնաքույր:
Հայվան, հայվօն – անասուն:
Հանդ – հանդ, արտավայր:
Հանուշ – հանել:
Հաչուշ – հաչել:
Հաստ – հաստ:
Հաստուլիզ – հաստլիկ:
Հաստութիւն, հաստուտուն – հաստություն:
Հաստփօր – հաստափոր:
Հասուշ (պտղի) – հասունանալ, հասնել:
Հավ – հավ:
Հավա – եղանակ:
Հավարնգի – երկնագույն, բաց կապույտ:
Հավգիթ (թուրք.՝ **հագվիթ**) – հավկիթ, ձու:
Հավնօց – հավանոց:
Հավուլիլիկ, խավուլիլիկ – 1.մասուր: 2.մասուրի նման պտուղ:
Հավուշ – գազար:
Հարս (արդ.՝ **հայս**) – 1.հարս: 2. ազգականի կին: 3. կին:
Հարս դուզնուշ (սուսնուշ) – հարս զարդարել:
Հարսի խաղ – հարսի պարը՝ հարսանիքի ժամանակ:
Հարսնիք (արդ.՝ **հայսնիք**) – հարսանիք:
Հարսէնցու, հարսընցու – հարսնացու:
Հարսէքուր, հարսընքուր (արդ.՝ **հայսնքուր**) – հարսնաքույր:
Հարցէնուշ, հարցընուշ – հարցնել:
Հարք, հարգ, արխ – առու:
Հաց – հաց:
Հացի արգա – սեղանատամ:
Հաց ուղուշ – հաց ուտել, ճաշել:
Հաուր – հարյուր:
Հաքնուշ – հագնել:
Հաքվան, հաքվօն – առավոտյան:
Հաքուսվիուշ – հագնել:
Հէդ – հետք, բիծ:
Հէդէ էնգուշ – 1.հետը ընկնել: 2. վիճել:
Հէդէվ – հետո:
Հէդրա – միասին, իրար հետ:

Հէիք – հերիք, բավական:
Հէլուն – ուլունք:
Հէծնուշ – հեծնել:
Հէմ, համ – և:
Հէմօմ – բաղնիք:
Հէյ գիդի – ծայնարկություն, ափսոսանքի արտահայտություն:
Հէսան (սրոց, սրելու քար) – հեսան:
Հէվու, հէրու – անցյալ տարի:
Հէրգուշ – հերկել:
Հէրեվօնցմա – հեռվից:
Հէրու, հէվու – անցյալ տարի:
Հէրք – հերկ:
Հէլբէթ – հարկավ:
Հէքիյա – հեքիաթ, պատմություն:
Հէքիյաթ էնուշ – հեքիաթ պատմել, պատմություն անել:
Հէքուց – էգուց, վաղը:
Հիմի – հիմա, այժմ:
Հիմիգու – հիմիկվա, ներկայիս, արդի:
Հին – հին:
Հինգ – հինգ:
Հինգշափթի – հինգշաբթի:
Հինգ քար (խաղ) – քարկտիկ:
Հիսուն, իսուն – հիսուն:
Հիվօնդ, հիվանդ – հիվանդ:
Հիվօնդնուշ, հիվանդնուշ – հիվանդանալ:
Հում – հում, անեփ:
Հումդ, հումդ, սէրմ – սերմ:
Հում էփած – հում եփած, թերխաշ:
Հումուդիչ – գետնախնձոր:
Հունա – այնտեղ:
Հունդ, հումդ, սէրմ – սերմ:
Հօդ – հոտ:
Հօդա – այդտեղ:
Հօդա, օդա – սենյակ:
Հօզա – այստեղ:
Հօհօլ, հօդօլ, քօռչինջուղ – բու:
Հօղ, խօղ – 1. հող: 2. գետին:

Հօղվերդէվիչ, խօղվերդէվիչ – փորսուղ, գորշուկ:
Հօղփաղէնի – ծառատեսակի անուն է:
Հօղօլ, հօհօլ, քօռչինջուղ – բու:
Հօմա, ամա – համար:
Հօմայիլ (1. վզնոց, վզից կախվող զարդ: 2. վզնոց, որը ոչ միայն զարդ է, այլև, ըստ հավատալիքների, ունի չարխափան ուժ, ազատում է չար աչքից, փորձանքից, հիվանդություններից: 3. մուլայի գրած չարխափան գիր՝ հմայագիր) – համայիլ, հմայիլ:
Հօմիմ, համէմ, քինձ – համեմ, գինձ:
Հօմշէցնակ, հօմշէսնակ, համշէցնակ, համշէսնակ – Համշենի բարբառով:
Հօմրուշ, համրուշ – համրել, հաշվել:
Հօյիվ – հովիվ:
Հօյիվութուն (թուրք.՝ **հօվվութուն**) էնուշ – հովվություն անել:
Հօնցնուշ – հանգցնել:
Հօպար (արդ.՝ **հօպայ**) – հորեղբայր:
Հօպերչէք (արդ.՝ **հօպէյչէք**) – հարսանիքի ժամանակ հարսին տնից դուրս բերելիս դռների մոտ նրա հորեղբորը կամ փոխարինողին փեսայի հոր կամ նրա ներկայացուցչի կողմից ընծայվող զումար:
Հօփերվայի – որբևայրի, այրի:
Հօպօյ (թուրք.՝ **հօպօր**) **ախչիգ, դղա** – հորեղբոր աղջիկ, տղա:
Հօպօր (արդ.՝ **հօպօյ**) **ախչիգ, դղա** – հորեղբոր աղջիկ, տղա:
Հօվ – հով:
Հօվվութուն (արդ.՝ **հօյիվութուն**) էնուշ – հովվություն անել:
Հօրթ – հորթ:
Հօրթնօց – հորթանոց, գոմ:
Հօրօն, խօռօն, խաղ – պար:
Հօքի, օքի – հոգի:
Հօքույ (թուրք.՝ **հօքուր**), **խալա** – հորաքույր:
Հօքույին (թուրք.՝ **հօքուրին**) **ախչիգ, դղա** – հորաքրոջ աղջիկ, տղա:
Հօքուր (արդ.՝ **հօքույ**), **խալա** – հորաքույր:
Հօքուրին (արդ.՝ **հօքույին**) **ախչիգ, դղա** – հորաքրոջ աղջիկ, տղա:
Հօքօվօր – ողջ, ապրող:

Ձագ – ծակ, անցք:
Ձագուշ – ծակել:
Ձածգուշ – ծածկել:
Ձածուգ, մակաս – տանիք:
Ձաղ, ցաղ – եգիպտացորենի տերև:
Ձաղիգ – ծաղիկ:
Ձաղգուշ – ծաղկել:
Ձառ – ծառ:
Ձառի գիվ – խեժ:
Ձառի թափա – ծառի կատար:
Ձար, ծար (արդ.՝ **ծայ**), **սուզգի** – քամիչ, փլավքամիչ:
Ձարվենուշ – ծարավել:
Ձեղուք – մանր որդեր, որոնք լինում են մսի, լեշի վրա՝ ճանճերի նստելուց հետո:
Ձելուշ – ծլել:
Ձէծուշ – ծեծել:
Ձէնուշ – կենդանիների ծնելը:
Ձէվաղնի, ցէվաղնի – (վարդագգիների ընտանիքին պատկանող ծառ, որն ունի բալի նման պտուղներ)– ծվաղնի, դափնեկեռասենի:
Ձէվաղ, ցէվաղ (ծվաղենու պտուղ) – ծվաղ, դափնեկեռաս:
Ձիբաղդուշ – գեղեցկանալ, արտակարգ գեղեցկանալ:
Ձիբել – բանջարեղենով ճաշատեսակ:
Ձիբլուշ – կծմբել, կսմբել:
Ձիծեռ – ծիծառ, ծիծեռնակ:
Ձիբու – փոքր գուռնա:
Ձիգաա – սիգարետ, ծխախոտ:
Ձիգաա խէնուշ – սիգարետ ծխել:
Ձիլ – 1. բույսի ծիլ: 2. հեղուկի բարակ շիթ:
Ձիծ – ծիծ, կուրծք:
Ձիծաղուշ – ծիծաղել:
Ձիյափ – առևտրի կենտրոն, շուկա, նաև՝ քաղաք, քանգի շուկաները գտնվում էին քաղաքներում, որոնք ծովափին էին:
Ձիռթ – ծիրտ, ծերտ:
Ձում – ծոմ:

Ձում փեռնուշ – ծոմապահություն:
Ձում գեփչուշ – ծոմ սկսել:
Ձուռ – ծուռ:
Ձունգ էնգուշ – ծնկի իջնել, ծնկել:
Ձունգ – ծունկ:
Ձոմուշ – ծամել:
Ձոնդր, էրգուդազ – հղի:
Ձոնդր – ծանր:
Ձոնդր – ձոնդր – ծանր–ծանր:
Ձոնդրէնուշ – ծանրանալ:
Ձով – ծով:
Ձովի չայ – ծովի ափ:
Ձօց – ծոց:

— 3 —

Ղաշնուշ, խաչնուշ, խաշնուշ – 1. փակել: 2. կոծկել:
Ղարաթ էնուշ, խարաթ էնուշ – շտապել:
Ղաք – խակ:
Ղաք քախի, ղաք աբրիգօս^{*} – ցոգուլ, խակ ծիրան:
Ղյափ – շնագայլ, չախկալ:
Ղօյիգ, ղօխ – կորիգ:

— 6 —

ճախ, չախ – անծրև:
ճախածկ, չաղացք – ջրաղաց:

— 5 —

Մագամ, մագա – 1. ըստ երևույթին, գուցե: 2. մի՞ թե: 3. բայցևայնպես: 4. ուրեմն: 5. պարզվում է:
Մաղ – մատ:
Մաղախ, մատաղ – մատաղ:
Մաղախ էլլուշ, մատաղ էլլուշ – մատաղ լինել:

^{*} *Քախի են ասում Թուրքիայի, աբրիգօս՝ նախկին ԽՍՀՄ-ի կրոնավորի համշենցիները:*

Մաղդաշ – 1.մատղաշ: 2.դեռատի:3.նոր:
Մաղման, մաղմօն – իլիկի տեսակ:
Մաղնի – մատանի:
Մազ – մազ:
Մազալուխ – գերեզման:
Մազալուխնի – բառացի՝ գերեզմաններ, օգտագործվում է նաև գերեզմանատուն իմաստով:
Մազուլիզ – մազոտ, թավամազ:
Մալախտօ – հատիկ լորիով ճաշ:
Մախ – մեխ:
Մախք – մեղք:
Մակաս – մկրատ:
Մակաս, ծածուզ – տանիք:
Մածէքօմ – մածուն քամելու տոպրակ:
Մածուն – մածուն:
Մածուն մերուշ, մածուն փեռնուշ – մածուն մերել:
Մաղ – մաղ:
Մաղաբուր – մրտազգիներին պատկանող սպիտակ կամ վարդագույն ծաղիկներով, մանր, սև պտուղներով մշտադալար թուփ:
Մաղավուր էլլուշ – մեղավոր լինել:
Մաղարա – 1.քարայր: 2.որջ:
Մաղիս – կորիզի միջուկ:
Մաղր – մեղր:
Մաղու – մեղու:
Մաղօլ – փշազգի բույս:
Մայ (թուրց.՝ **մար**) – մայր:
Մայթ (թուրց.՝ **մարդ**) – 1.մարդ: 2.ամուսին:
Մայիս – մայիս:
Մայնուշ – պարզաջրել, ողողել, մաքրաջրել:
Մայուշ, աշուշ – նայել:
Մանդարին, մօնդարին – մանդարին:
Մաշմէքի, մաշմուրքի ծառ – շագանակենի:
Մաշմուրք, մաշմուք – շագանակ:
Մաշմուրքի ծառ, մաշմէքի – շագանակենի:
Մաշուշ – մաշել:
Մաշքեթափ – չղջիկ:
Մաջուր – փոքր վարունգ:

Մառ (սուր ծլեպ, փուշ, որը խրվում է մաշկի մեջ) – մառ:
Մասրափուշ – մասրենու փուշ:
Մավա – օգուտ:
Մավա էլլուշ – օգտակար լինել:
Մավի – կապույտ:
Մար (արդ.՝ **մայ**) – մայր:
Մարախ – մարագ:
Մարթ (արդ.՝ **մայթ**) – 1.մարդ: 2. ամուսին:
Մարմին, օնքս, վաչուտ – մարմին:
Մարիս (խեժոտ փայտիկ, որն օգտագործվում է որպես կրակ անելու կաչան) – մարիս:
Մարտ – մարտ:
Մարցու – մածնի մերան, մակարդ:
Մաքթաբ, շկօլա՝ – դպրոց:
Մաքինա – ավտոմեքենա:
Մաքվալ, կարտօփի (արդ.՝ **կայտօփի**) – կարտոֆիլ:
Մեզ – մեկ:
Մեգալ – մեկել, մյուս, ուրիշ:
Մեգալ օյը (թուրց.՝ **մեգալ օը**) – վաղը չէ, մյուս օրը:
Մեգալ օը (արդ.՝ **մեգալ օյը**) – վաղը չէ, մյուս օրը:
Մեգալօք – մեկելներ, մյուսներ:
Մեգեդէն – 1.միանգամից: 2. միասին:
Մեգդաղուշ – մեկտեղել, մի տեղ կուտակել:
Մեգդաղէցնուշ – մեկտեղեցնել:
Մեգհադիզ – 1.մեկ հատիկ: 2.միամորիկ, ծնողների միակ զավակը:
Մեղածուշ – մտածել:
Մեղնուշ – մտնել:
Մեղօրուշ, մըղուուշ – մտորել, մտածել, խորիել:
Մեզ – մեզ:
Մեզարլիք – գերեզմանատուն:
Մեզմա – մեզանից:
Մեթնուշ – մթնել:
Մեթցնուշ, խօթուշ, նեթիուշ – մտցնել:

* *Մաքթաբ* են ասում *Թուրքիայի, իսկ շկօլա՝* նախկին *ԽՍՀՄ-ի կրոնափոխ համշենցիները:*

Մեթքին էլլուշ – մտքում լինել:
Մելմէլուշ – 1.թեթև ծուխ բարձրանալ: 2.հանդարտ զեփյուռ փչել: 3. առկայծել:
Մեծ – մեծ:
Մեծ մօմ, մօմի – մամիկ, տատիկ, մեծ մայր:
Մեծէնուշ – մեծանալ, խոշորանալ:
Մեծվօր – 1.մեծավոր, գլխավոր: 2.հասարակական դիրք ունեցող մարդ:
Մեծփօր – մեծփոր:
Մեմալ – մեկ էլ, մի հատ էլ, մի անգամ էլ:
Մէյվա – միրգ:
Մէնէնագութին – մենակություն, մենություն:
Մէնդիլ – թաշկինակ:
Մէնուշ – մնալ:
Մէչ – մեջ:
Մէչք, մէչ – գոտկատեղ:
Մէչքէդաղ – մեջտեղ, կենտրոն:
Մէչքէդաղի մաղ – միջնամատ:
Մէջախ –մոծակ:
Մէռէլուշ – մռայլվել:
Մէռնուշ, մէռուշ – մեռնել:
Մէսուշ – մրսել:
Մէտրօ – մետր:
Մէր – մեր:
Մէրալ, բուլուք – ամպ:
Մէրաղ – 1.տառապանք: 2. հուզմունք: 3. անհանգստություն:
 4. երկյուղ: 5. կասկած:
Մէրաքլի – հետաքրքիր, զրավիչ, հաճելի:
Մէրջիմ – 1.մրջյուն: 2. միջատ:
Մէրսունք (գոմում կենդանիների կեր տալու տաշտակածև տախտակամած) – մսուրք, մսուր:
Մէք – մենք:
Միափիյան – միաբերան, միաձայն:
Միդք – 1.միտք: 2. հիշողություն:
Մի՞թա, մի՞տա – մի՞թե:
Միշմուք – հացի միջուկ:
Միշուցք – խորիզ:

Միս – միս:
Միրաբ – ջրբաշխ:
Մուաջիր – գաղթական, փախստական, վտարանդի:
Մուգ – մուկ:
Մուզիթուն – բամբասանք:
Մուզիթուն էնուշ – բամբասել:
Մուխ – մուխ, ծուխ:
Մույիք, մօյի – ելակ:
Մուսէնդէր – անկողինները դարսելու տեղ:
Մուր – մուր:
Մուցիփօր – վայրի կակաչ, խաշխաշ, հարսնածաղիկ:
Մօդ – մոտ:
Մօդգինուշ – 1.մոտենալ: 2. մտերմանալ:
Մօդիք – 1.մոտիկ: 2. մերձավոր:
Մօզի – մոզի:
Մօլ – 1.տերևներով ճյուղ, որով կերակրում են կենդանիներին: 2.չոր տերևներ: 3.մլակ:
Մօլա – գոլ:
Մօլա չախ – գոլ անձրև:
Մօլէռուշ – մոռանալ, չհիշել:
Մօլէռզան – մոռացկոտ:
Մօխիր, քյուլ – մոխիր:
Մօծիր – կրակից թռչող մոխիր:
Մօխրօմօն – մոխիր լցնելու աման, տարա:
Մօմ – մոմ:
Մօմի, մէծ մօմ – մամիկ, տատիկ, մեծ մայր:
Մօնգաղ, մանգաղ – մանգաղ:
Մօն էգուշ – 1.փնտրել, որոնել: 2.զբոսնել:
Մօնի – ծառատեսակի անուն է:
Մօնի-մօնի – արագ-արագ:
Մօյի, մույիք – ելակ:
Մօնչ – արու զավակ, տղա, մանչ:
Մօնուշ – մանել:
Մօջա – թուխս նստած հավ:
Մօրբէթ – օգնական:
Մօրթուշ – մորթել:
Մօքույ (թուրց.՝ **մօքուր**) – մորաքույր:

Մօքույին (թուրց.՝ մօքուրին) **ախչիգ, դղա** – մորաքրոջ աղջիկ, տղա:

Մօքուր (արդ.՝ մօքույ) – մորաքույր:

Մօքուրին (արդ.՝ մօքույին) **ախչիգ, դղա** – մորաքրոջ աղջիկ, տղա:

— 3 —

Յագիջի – գրագիր:

Յաթաղ – ոչխարի հոտ:

Յաղ – յուղ, ճարպ:

Յաղլիփօր – ճարպոտ փոր ունեցող, հաստափոր:

Յաղուղ, յայուղ – խնոցի:

Յան էգուշ – 1.թիկնել: 2. հենվել:

Յաշիղ, յաշաղ – արկղ:

Յաստուղ, փարց, պարց – բարձ:

Յար (սիրած էակ) – յար:

Յարար հեղէ – իրար հետ:

Յէ – կոչական ծայնարկություն, դիմելաձև ավագ տարիքի տղամարդկանց և կանանց:

Յէ բաբա – դիմելաձև հորը:

Յէ մա – դիմելաձև մորը:

Յէգէն – զարմիկ:

Յէդ, յէտ – հետ:

Յէդցբուշ – հետաձգել:

Յէշիլ – կանաչ:

Յէս – ես:

Յէսիր – գերի:

Յէտ թառնուշ – հետ դառնալ, վերադառնալ:

Յէտ թողնուշ – բաց թողնել, ազատ արձակել:

Յէփ – երբ:

Յէփելուշ – եռալ, եփել:

Յէփելաձ – եռացած:

Յէփ ու – երբ որ:

Յէքինջի, իյէքինջի – երրորդ:

Յիխմէ, իխմէ – խոտաբույսի անուն է:

Յուղ – մոշ:

Յումրուղ, յումրուխ – բռունցք:

Յօղօն – վերմակ:

— 4 —

Նաբադի էլլուշ – վերանալ, անհետանալ, անհետ կորչել:

Նալ – պայտ:

Նալին (փայտե ներբանով և երեսին կաշվե երիզով բոկոտիկ) – նալիկ:

Նալուշ – պայտել:

Նամագ – նամագ:

Նաչերուշ, նաչիրուշ – 1.հոգնել: 2.հոգնելու պատճառով չցանկանալ, ալարել:

Նաս – այս կողմ:

Նասցբուշ – այս կողմ նետել:

Նար, նուռ – նուռ:

Նափիր – գյուղատնտեսական աշխատանքի տեղամասը և չափաբաժինը:

Ներէկչուշ – 1.կաչել: 2.կառչել: 3.անհանգստացնել:

Նեգէբուշ – կաչել:

Նեղուշ – նետել:

Նեթիյուշ – ներս մտցնել:

Նեմաղուշ – կաչել:

Նեյքեվ (թուրց.՝ ներքեվ, նեքեվ) – 1.ներքև: 2.ցածր: 3. տակ: 4.ցածրոգի:

Նենցբուշ – այն կողմ նետել:

Նենօնցնուշ, նենօսնուշ – այն կողմ անցնել:

Նենօսնուշի հիվօնդութին – վարակիչ հիվանդություն:

Նէշօն – խալ:

Նէշօնլու, նըշանլու – նշանած:

Նեստուշ, նստուշ – նստել:

Ներ, նիր (երկու եղբայրների կանայք) – տագրակին, տեգերկին:

Ներքեվ (արդ.՝ նեյքեվ), **Նեքեվ** – 1.ներքև: 2. ցածր: 3. տակ: 4. ցածրոգի:

Նեցբուշ – ներս գցել:

Նիր, ներ (երկու եղբայրների կանայք) – տագրակին, տեգերկին:

Նիյազ – երազ:
Նիյէլլուշ – 1.մխրճվել, խրվել: 2. սուզվել:
Նշօնի մադ – նշանի մատ, մատնեմատ:
Նուռ, նար – նուռ:
Նօահարս, նօարս (արդ.՝ **նօայս**) – նորահարս:
Նօայս (թուրք.՝ **նօահարս, նօարս**) – նորահարս:
Նօղթան – սանձ:
Նօյ (թուրք.՝ **նօր**), **նօ** – 1.նոր: 2. ուր:
Նօյ դայի (թուրք.՝ **նօր դարի, նօր դաի**) – նոր տարի:
Նօյիթուզ – ուր որ:
Նօր (արդ.՝ **նօյ**), **նօ** – 1.նոր: 2. ուր:
Նօր դարի, նօր դաի (արդ.՝ **նօյ դայի**) – նոր տարի:
Նօրսուշ – նոսրացնել:
Նօրցէնուշ – 1.նորացնել: 2. թարմացնել: 3. վերականգնել:
Նօրքուշ – 1. նորոգել: 2.կրկնել: 3.ասածը հիշեցնել:

— Շ —

Շաքիք – շապիկ, վերնաշապիկ:
Շաղ – շատ:
Շաղէնուշ – շատանալ:
Շաղնցուշ – շատացնել:
Շալագ – մեջքով կրելու բեռ:
Շալգուշ – շալակել:
Շահար – քաղաք:
Շաղ – ցող:
Շաշ – շաշ:
Շաղլէցվուշ – 1.խռնվել: 2. բազմութիւն կուտակվել:
Շաուշ – շարել:
Շաշ, խէվ, խէլառ – խենթ:
Շարբաթ – շարբաթ:
Շափաթ (օր) – շաբաթ:
Շէէփ – շերեփ:
Շէն – ուրախ:
Շէռ – մեզ:
Շէռուշ – միգել:
Շէրդ – շերտ:

Շէրմփա – 1.սնունդ և խմիչք պահելու պահարան: 2.մթերք պահելու սենյակ:
Շէրօման, շէրօմօն – միգապարկ:
Շէփէցնուշ – շրմփոցով հարվածել, ապտակել:
Շէքանձ – մշտապես ստվերոտ տեղ:
Շիդագ – շիտակ, ճիշտ, ուղիղ:
Շիդգուշ – 1.առողջանալ: 2.ուղղել:
Շիմ – շեմ, սեմ:
Շինուշ – 1.շինել: 2. կառուցել: 3. պատրաստել:
Շկօլա, մաքթաք – դպրոց:
Շուդ – պզուկ, բշտիկ:
Շուն – շուն:
Շունչ – 1.շունչ: 2.շնչավոր: 3.անձ:
Շուշէ – 1.շիշ: 2. բաժակ: 3. ապակյա իրեր:
Շուք – շուք, ստվեր:
Շօղնուշ – 1.արևի շողերից տաքանալ: 2.շատ տաքանալ:
Շօղվուշ – 1.խմոր հունցել: 2.շաղախել:
Շօղունք – կենդանիների լորձունք:
Շօյ (թուրք.՝ **շօր**) – 1.շոր: 2. գործվածքի կտոր:
Շօր (արդ.՝ **շօյ**) – 1.շոր: 2. գործվածքի կտոր:
Շօրթուղք – խոտաբույսի անուն է:
Շօրվա – մսով և կարտոֆիլով ճաշ:
Շօք – շոգ:

— Չ —

Չա, օչ – ոչ:
Չաախ, չաօխ, չրախ – չարոխ, տրեխ:
Չագուչ, չէքիջ – մուրճ:
Չաղու – ջաղու:
Չաթալ – 1.երկճյուղ: 2. պատառաքաղ:
Չալուշ – նվագել:
Չախ, ճախ – անձրև:
Չախ, օխթ, վաքիտ, գաման – ժամանակ:
Չախլուշ – ճխլել, ճգմել:

** Մաքթաք են ասում Թուրքիայի, իսկ շկօլա՝ նախկին ԽՍՀՄ-ի կրոնավորի համշենցիները:*

Չախօտ – անծրևտ:
Չաղալ, չախալ աչվէնի – կանաչ, կապույտ աչքեր:
Չաղացք, ճախածք – ջրաղաց:
Չամի, չօմի – սոճի, շամի:
Չամադան – ճամպրուկ:
Չամչէլ էես (արդ.՝ էյես) – աներես, անամոթ, չամաչող:
Չայ – թեյ:
Չայթվուշ (թուրց.՝ չարթվուշ) – 1.ջարդվել, կոտրվել: 2. հոգնել: 3.մարմնի մասերը ցավալ:
Չայթուշ (թուրց.՝ չարթուշ) – ջարդել, կտոր-կտոր անել, մանրել:
Չայիր – մարգագետին:
Չայխանա – թեյարան:
Չայնիզ – թեյնիկ:
Չաչ, մօլ – ծառերից թափված չոր տերևներ:
Չարդախ – 1. այգում, բանջարանոցում ճյուղերով կառուցված հյուղ: 2. խաղողի վազերով վերևի մասը ծածկված, հանգստի համար զովասուն վայր:
Չարդախք – տախտակածածկ հատակ:
Չարթուն – ջարդոն:
Չարթուշ (արդ.՝ չայթուշ), ջարդուշ – ջարդել, կտոր-կտոր անել, մանրել:
Չարթվուշ (արդ.՝ չայթվուշ) – 1.ջարդվել, կոտրվել: 2. հոգնել: 3.մարմնի մասերը ցավալ:
Չափա – քլունգ:
Չափուզ - շիվերով կամ ծղոտով գործված բառակուսի, կանթավոր, գույնզգույն ներկված փոքր կողով, որի մեջ կանայք և աղջիկները դնում են իրենց ձեռագործները, թել ու ասեղը, կոճերը, հյուսվածքները, թելերի կծիկները, շյուղերը, իլիկը և այլն:
Չափուշ – չափել:
Չաք – չափ:
Չաքմիշ էնուշ – մէխել:
Չաօխ, չաախ, չրախ – չարոխ, տրեխ:
Չգօ, չկօ – չկա:
Չէնգա – ծնոտ:
Չէչօտ – ծաղկատար:
Չէփ – գրպան:
Չէքտ – ժակետ:

Չէքիջ, չագուչ – մուրճ:
Չէֆթ, գօքար, խօղիերգիչ, հօղիերգիչ – արոր:
Չիզգի, խազ – գիծ:
Չիմ – բահով կտրած բուսախառն հողի շերտ:
Չիյ (թուրց.՝ չիր) – չիր:
Չիվու – սեպ:
Չիր (արդ.՝ չիյ) – չիր:
Չվօն – պարան:
Չուլ – կարպետ:
Չումլախ – կճուճ:
Չույ (թուրց.՝ չուր) – ջուր:
Չույծաղիզ (թուրց.՝ չուրծաղիզ) (հիվանդություն) – ջրծաղիկ:
Չուննէվօր – չունևոր, աղքատ:
Չուրուխ – հուլիս:
Չուր (արդ.՝ չույ) – ջուր:
Չուրծաղիզ (արդ.՝ չույծաղիզ) (հիվանդություն) – ջրծաղիկ:
Չօլախ, թօփալ – կաղ:
Չօմի, չամի – սոճի, շամի:
Չօյ (թուրց.՝ չօր) – չոր:
Չօր (արդ.՝ չօյ) – չոր:
Չօրբա – մսով, բրնձով և կարտոֆիլով ջրալի ճաշ:
Չօր լօբիյա – լոբու հատիկներ:
Չօրնուշ – չորանալ:
Չօր ծում (ծոմապահության օրերին ուտում են մութն ընկնելուց հետո, իսկ վաղ առավոտյան, թեև իրավունք ունեն, բայց չեն ուտում) – չոր ծոմ:
Չօւրքափթի – չորեքշաբթի:
Չօքութ, չօքուդ – վատ, տգեղ:
Չօքուդութին, քչուութին – վատություն:

— Պ —

Պաղէուշ, բաղէուշ – պատռել:
Պագունք – բագուկ, ճակնդեղ:
Պագունքի դէյէք – բագուկի տերև, ճակնդեղի տերև:
Պէյինճ – բրինճ:

Պեռ – բեր:
Պիան, պիօն (արդ.՝ **պիյօն**) – բերան:
Պիյօն (թուրց.՝ **պիան, պիօն**) – բերան:
Պիյ (թուրց.՝ **պիր**) – բիր, ձեռնափայտ:
Պիր (արդ.՝ **պիյ**) – բիր, ձեռնափայտ:
Պիյուշ, պեուշ, փեուշ – բերել:
Պօբուշ – հասնել:
Պօլնիք, պօնլիք – բանալի:
Պօլօյը – շուրջը:
Պօլօրնուք – շուրջբոլորը:
Պօն – բան:
Պօնլիք, պօլնիք – բանալի:
Պօնջար – կաղամբ:
Պօռ, փօռ – բռռ:

— Ջ —

Ջագաթ – ճակատ:
Ջախք – ճեղք:
Ջախքուշ – ճեղքել:
Ջաղ – հյուսելու, գործելու շյուղ:
Ջաշ – ճաշ:
Ջար – ճար:
Ջգութ – ճկույթ:
Ջէիզ – օժիտ:
Ջէնրէ, ջէրմ – ջերմ, տենդ:
Ջէնուռ (եգիպտացորենի հացը յուղի մեջ տապակելով պատրաստված ուտելիք) – ճմուռ:
Ջէջիմ – կարպետ:
Ջէվդուշ – բաժան-բաժան անել:
Ջէվջէվուշ – ճվճվալ:
Ջէրմ, ջէմրէ – ջերմ, տենդ:
Ջէրմագ, ջէրմակ – ճերմակ, սպիտակ:
Ջիդ, ծիթ – վիզ, ճիտ, պարանոց:
Ջիդօզ – նվազ:
Ջիջու – 1. ճիճու: 2. անձրևորդ: 3. աղիք:
Ջուգալ – կաթսա:

Ջութ – ճութ, ողկույզ:
Ջուդաբ, ադվէդ – պատասխան:
Ջօբան – ճոպան:
Ջօթ – ծայր:
Ջօմիշ – գոմեշ:
Ջօմիշի հօրթ – գոմշածագ:
Ջօմփա – 1. ճանապարհ: 2. ընթացք: 3. միջոց:
Ջօմփա թէնուշ, ջամփա թէնուշ – ճանապարհ դնել:
Ջօն (ազգ) – ճան, լազ:
Ջօնգ – ճանկ, բուռ:
Ջօնգուշ, ջանգուշ – ճանկել, բռի մեջ հավաքել:
Ջօնչուշ – ճանաչել:
Ջօնջ, ջանջ – ճանճ:
Ջօռ, ջօր – ցեխ:

— Ռ —

Ռագի էլլուշ – համաձայն լինել:
Ռաստ էգուշ – հանդիպել:
Ռեյիան – ռեհան:
Ռեսիմ – նկար:

— Ս —

Սաբայլա, աքվօն – առավոտյան:
Սադաֆ – կոճակ:
Սադգուշ – սատկել:
Սադիր – սածիլ:
Սադէ – միայն, սուկ:
Սագ – 1. սագ(նվագարան): 2. ճահճամարգագետին:
Սաին – հով:
Սալինջաղ – ճոճանակ, կախօրրան, ցանցաճոճ, ճլորթի:
Սալուշ – սալարկել:
Սալօն – հյուրասենյակ, սենյակ:

Ադվէդ են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համընդհանրը, իսկ Թուրքիայում բնակվողներն ասում են ջուդաբ:

Սահաթ – ժամ:
Սահուշ – սահել:
Սաղավոր – կենդանի մարդ, շնչավոր արարած:
Սաղ – ողջ:
Սաղթօր – սխտոր:
Սաղմուշ – սեղմել, խցկել:
Սաղվուշ – սղալ, սայթաքել:
Սաղօն – 1.խորը ափսե: 2.սրահ, սալոն:
Սայի (թուրք.՝ սարի) – 1.դեղին: 2.խարտյաշ:
Սանդր, սօնդր – սանր:
Սանդրուշ, սօնդրուշ – սանրել:
Սանդեք, սօնդեք (տախտակի վրա ամրացված երկշարք մետաղյա սանրերով հարմարանք, որով գգում են բուրդը) – սանդերք:
Սաչախին վաք – ջրհորդան:
Սաջ – թիթեղ:
Սաջախ – կրակարանի վրայի մետաղյա օղակաձև եռոտանին, որի վրա դրվում է կաթսան:
Սառչուշ – սառչել:
Սարբաստ – մարմանդ:
Սարբեն – մթերքի պահեստ:
Սարխօշ – հարբած:
Սավքի – 1. ուղղանկյուն կամ քառանկյուն, ճաղաշար եզրերով փայտե կամ մետաղե 4–6քմ բարձր թախտ: 2. սենյակի պատի երկարությամբ քարաշեն, տախտակածածկ բարձրություն: 3. սենյակի հատակի մեկ աստիճան բարձրադիր հատված:
Սար – սար:
Սարթ – սարդ:
Սարթի պուն – սարդոստայն:
Սարի (արդ.՝ սայի) – 1.դեղին: 2.խարտյաշ:
Սաքաթ – հաշմանդամ:
Սաքալ – մորուք:
Սաֆ – սխալ:
Սել – 1.սայլ: 2.սելավ:
Սելամ – բարև, ողջույն:
Սելվելուշ – սուլել:

Սէյդ (թուրք.՝ սերդ) – կրծքավանդակ:
Սէյդի (թուրք.՝ սերդի) մազ – կրծքավանդակի մազ:
Սեպուշ, սեփուշ – սրբել:
Սենդգադուշ – զկրտալ:
Սեվ – կապտամանուշակագույն:
Սեվ աշխար – զարմանքի և շփոթմունքի բացականչություն:
Սեվ Ասպած – զարմանքի և շփոթմունքի բացականչություն:
Սեվնուշ – կապտել:
Սեվ օնդեր – զարմանքի և շփոթմունքի բացականչություն:
Սերդ (արդ.՝ սէյդ) – կրծքավանդակ:
Սերդի (արդ.՝ սէյդի) մազ – կրծքավանդակի մազ:
Սերդեռուշ (արդ.՝ սէյդեռուշ) – 1.զայրանալ: 2.վիրավորվել: 3. խռովել:
Սերդոդ (արդ.՝ սէյդօդ) մարթ – 1.քաջ մարդ: 2.զայրացած մարդ:
Սերենդեր – 2-3 մ բարձրության փայտե սյուների վրա կառուցված, չորս կողմից բաց պատշգամբով շրջափակված, տախտակամած մթերանոց (շուրջ 40 քմ), որը օդ խաղալու համար ունի ճաղաշար, ցանցկեն փոքր պատուհաններ: Այնտեղ պահում են եգիպտացորեն, կարտոֆիլ, լոբի, սոխ և այլն: Կենդանիներին հասու չլինելու համար օգտագործում են շարժական սանդուղք:
Սերմ, հումդ, հունդ – սերմ:
Սեր էնուշ, փուք էնուշ – մայել:
Սերփեես մարթ (սրբի երեսի նմանվող դեմքով մարդ) – սրբերես մարդ:
Սեփեվուշ – սրբվել:
Սինօռ, գռանիցա – սահման:
Սիյ (թուրք.՝ սիռ, սիր) – հում կաթի սեր:
Սիյդ (թուրք.՝ սիրդ) – 1.սիրտ: 2.ոխ: 3. զայրույթ:
Սիյօղ – բաղեղ, պատուտակ:
Սիռ, սիր (արդ.՝ սիյ) – հում կաթի սեր:
Սիվտեգյուս, իստավրի – սեպտեմբեր:
Սիրդ (արդ.՝ սիյդ) – 1.սիրտ: 2.ոխ: 3. զայրույթ:
Սիրդե էլուշ – զայրանալ:

* *Գռանիցա են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համընդհանրը, իսկ Թուրքիայում բնակվողներն ասում են սինօռ:*

Սիրդէ թառնուլ – 1. սիրտը հետ տալ, փսխել: 2. զգվել:
Սիուլ – գուրգուրել:
Սուզգի, ծար, ծար (արդ. **ծայ**) – փլավքամիչ, քամիչ:
Սուօ տաղէ, սուդ դաղէ – 1. գուր, իզուր: 2. դատարկ տեղը:
 3. անհիմն:
Սունգ – սունկ:
Սօգ, քէֆուր – հայիոյանք:
Սօզմիշ էնուլ, քէրֆուլ – հայիոյել:
Սօխ – սոխ:
Սօղը – վերջը:
Սօմօն – ցորենի ծղոտ:
Սօյ, բէդք, լավ – լավ:
Սօյա (երկու սյունների վրա դրված գերան) – հեծան:
Սօնդ(ր), սանդ(ր) – սանր:
Սօնդ(ր)ուլ, սանդ(ր)ուլ – սանրել:
Սօրվուլ – սովորել:

— Վ —

Վաա – վրա:
Վաադ, վաղէ – խոստում, երդում, պարտավորվածություն:
Վաա փեուլ – վրա բերել, վրա դնել, ծածկել:
Վաղէ, վաադ – խոստում, երդում, պարտավորվածություն:
Վազ – խաղողի վազ:
Վազնատ – 1. թելպանիր: 2. կաթնաշոռ:
Վազ օնցուլ – վազ անցնել, մեկին հանգիստ թողնել, ձեռք քաշել:
Վաթուլ – վաթել, թափել, հեղել:
Վախ – վախ:
Վախկօդ, վախկօն – վախկոտ:
Վախկօն, վախկօդ – վախկոտ:
Վախվեուլ – վախվորել:
Վախուլ – վախենալ:
Վաղ – վաղ, շուտ:
Վայ (թուրց.՝ **վար**) – վար, ներքև:
Վայ թէնուլ (թուրց.՝ **վար թէնուլ**) – 1. վայր դնել: 2. մի կողմ
 թողնել: 3. պահել:

Վայի – 1. վայրի, 2. վրայի:
Վայի դօնծ – վայրի տանծ:
Վայուլ – լացել:
Վաչուտ, մարմին, օնքս – մարմին:
Վառէցուք, վառէսնուք – կծու:
Վառէգ, աքլերջուք – վառել:
Վառէսնուք, վառէցուկ – կծու:
Վառուլ, գէծուլ – մրմռալ:
Վասդազ – վաստակ:
Վասվասալի – թեթևամիտ:
Վար (արդ.՝ **վայ**) – վար, ներքև:
Վարդիք – 1. վարտիք: 2. փոխան:
Վարդիքգաքիչ – գոտի:
Վար թէնուլ (արդ.՝ **վայ թէնուլ**) – 1. վայր դնել: 2. մի կողմ
 թողնել: 3. պահել:
Վարթվօր, Վարթիվօր (տոն) – Վարդավառ:
Վարիյէթ – հարստություն, ունեցվածք:
Վար ցըքուլ – վայր գցել:
Վաքիտ, զաման, չախ, օխթ – ժամանակ:
Վեգալուլ – 1. վերցնել: 2. բարձրացնել:
Վեկ – 1. վերև: 2. բարձր:
Վեթի, վեթու – վերևի:
Վեթու, վեթի – վերևի:
Վեր թեռչուլ – 1. վեր թռչել: 2. ցատկել: 3. ուսունել:
Վիյանուլ – 1. վերհանել: 2. արթնացնել: 3. բարձրացնել:
Վիյելուլ – 1. վեր ելնել: 2. ոտքի ելնել: 3. վեր կենալ, արթնանալ:
Վօէ – որը, որ մեկը:
Վօվ – ով:
Վօվ ա – ով է:
Վօրդաղ – որտեղ, ուր:

— Տ —

Տայվա – ներքև:
Տայվէ – վերև:
Տաղ – 1. դեղ: 2. թույն:
Տաղուլ – դեղել, թունավորել:

Տապկուշ, դաբգուշ, գաուրմիշ ընուշ – տապակել:
Տարելկա – ափսե:
Տարմօն – դարման:
Տեժար – դժվար:
Տենագի պիօն – դանակի բերան, շեղբ:

— Ց —

Ցախ – 1.ցախ: 2.անգործածելի իրեր:
Ցախավել – ցախավել:
Ցախուդ – անտառ:
Ցած – ցածր, ներքև:
Ցան – ցանք, ցանած դաշտ:
Ցավ – ցավ:
Ցավուշ – ցավել:
Ցաքթուշ – ցայտել:
Ցեզի – ձեզ:
Ցեխք – 1.ձեղնահարկ: 2. տանիք:
Ցեմեռ – ձմեռ:
Ցեն, ժեն – ձայն:
Ցեն (ժեն) դեվուշ – ձայն տալ, կանչել:
Ցեվեդուշ (թուրց.՝ ցեվերդուշ) – բզկտել, ծվատել:
Ցեվերդուշ (արդ.՝ ցեվեդուշ) – բզկտել, ծվատել:
Ցեվցեվուշ – ձևձևել, ձևռտել:
Ցեվուշ – 1.ձևել: 2. պատառոտել: 3. ճանկրել:
Ցերդերուշ – ցրտել, սառել:
Ցերքուշ – 1.ցրել: 2.շաղ տալ:
Ցեց – ցեց:
Ցի – ծի:
Ցիլադուշ – ծվատել, կտորների բաժանել:
Ցիցենուշ – ցից խփել:
Ցխենք, թավան, թավօն – առաստաղ:
Ցնդանի – ծառատեսակ է:

* *Տարելկա* են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնավորյա համալսարանները:

Ցվօնուշ – սպանել:
Ցույդ (թուրց.՝ ցուրդ) – ցուրտ:
Ցուն – ծյուն:
Ցունձաղիգ, ցունի ձաղիգ – ձնձաղիկ:
Ցուրդ (արդ.՝ ցույդ) – ցուրտ:
Ցուցամադ – ցուցամատ:
Ցուցենուշ – ցույց տալ:
Ցուք, ծուգ – ծուկ:
Ցքալա – սանդուղք, աստիճան:
Ցքուշ – գցել, շարտել:
Ցող – ձող:
Ցոյին – ցորեն:
Ցոյինի կելօխ – հասկ:
Ցօնուշ – ցանել:
Ցօուգ – ցերեկ:
Ցօքմեցենուշ – ցամաքեցնել, չորացնել:
Ցօքմուշ – լվացքը ցամքել, չորացնել:

— Ռ —

Ռ – 1.ու, և: 2.որ:
Ռեդելիք – ուտելիք:
Ռեդեցնուշ – ուտեցնել:
Ռդուշ – ուտել:
Ռդուխփի – ծառատեսակ է:
Ռզուշ – ուզել:
Ռւմ – ում:
Ռւմեց – ոչ ոքի:
Ռւմիշ էզուշ – 1.ներդաշնակել: 2.պատշաճել: 3.սազել: 4.հարմար լինել:
Ռւմուդ – հույս:
Ռւյին – իրեն:
Ռւննվուշ – ունեցվել, օգտագործվում է ծնվել իմաստով:
Ռւննուշ – ունենալ, օգտագործվում է նաև ծնել, ծննդաբերել իմաստով:
Ռւշանուշ – ուշանալ:

Ուշար – ուշադիր:
Ուռ, ուռուցք – ուռուցք:
Ուռչուչ – ուռչել:
Ուռուցք, ուռ – ուռուցք:
Ուս – ուս:
Ուսթի – որտեղից:
Ուսթռա, ածելի – ածելի, սայր:
Ուսթռաջի – սափրիչ:
Ուսի – ձնահյուս:
Ուվ ա – ուր է:
Ուրփաթ – ուրբաթ:
Ուուչ – ուրիշ, տարբեր:
Ուուչուչ – 1.որոշել: 2.ընտրել: 3.ընդդեմ մաքրել:
Ուուս դէվուչ – 1.ուսով հրել: 2.թեթևակի հրել:

— Փ —

Փաա – փարա, փող, դրամ:
Փաագնուչ – 1.բարակել: 2.նիհարել:
Փաա քագուչ – փող մանրել:
Փագ – կողպեք:
Փագաա – խարույկ:
Փագէն – 1. պահեստ: 2.փակ տարածք:
Փադ, փաթ – փայտ:
Փադբօրի – փայտփորիկ:
Փագա – բազե:
Փագունք, պագունք – բազուկ, ճակնդեղ:
Փաթթելուչ – փաթաթվել:
Փաթթուչ – փաթաթել:
Փալ, պալ – բալ:
Փալենի, պալենի – բալենի:
Փալթախ – թլվատ:
Փալուլ – բարուր:
Փախշիշ – նվեր, ընծա:
Փախչուչ – փախչել:
Փախցենուչ – փախցնել:
Փայ էնուչ – բաժանել:

Փանդաղ – ձեռագործ:
Փարց, պարց – 1.բարձ: 2.բարձր:
Փարցենուչ, պարցենուչ – բարձել, բեռնել:
Փարցենցենուչ, պարցենցենուչ – բարձրացնել:
Փարփալ – գլխաշորի եզրերին ամրացվող փոքր, կլոր, թեթև, փայլփլուն զարդ:
Փարփալուչ – փայլփլել:
Փաց, պաց – բաց:
Փաց, պաց էնուչ – բացել:
Փացխա – օդ խաղալու նպատակով զամբյուղի նման հյուսածո պատերով, բակում կառուցված փայտաշեն խոհանոց - ճաշասենյակ (շուրջ 30 քմ), որի մեջտեղում գտնվում է կրակարանը: Ունենում է բաց պատշգամբ և ետնամասում խորդանոց:
Փափա – ուտեստի անուն է:
Փափախ – մորթե գլխարկ:
Փափուլիզ – փափուկ, փափլիկ:
Փափուլիզնուչ – փափկել:
Փեղուչ – փետել, պոկոտել:
Փեզուչ – վազել, վազելով փախչել:
Փեթուչ – փտել, նեխել:
Փելիթ – ուտեստի անուն է:
Փելուչ – փլվել:
Փելուցք – 1.փլվածք: 2.խորխորատ:
Փեխենդուչ, փեռենքթուչ – փռշտալ:
Փեղամբեր – մարգարե:
Փեմբաան – ոչ վաղուց, քիչ ժամանակ առաջ, մի քիչ առաջ:
Փեյի (թուրց.՝ փերի) – փերի, առասպելական բարի ոգի:
Փեյուչ – բերել:
Փենջարա – պատուհան:
Փեշ – քղանցք:
Փեշթեմալ, քօքնօց – գոգնոց:
Փեչուչ – 1.փչել: 2.փողային նվագարան նվագել:
Փեչք – ուսը թիակով:
Փեչօտ – քամոտ:
Փեչքուչ – եգիպտացորենի գլխիկը պարփակող տերևները պոկել:
Փեչքօ – վառարան:

Փեռ, պեռ – բեր:
Փեռնաբերուչ, փեխենդուչ – փռչտալ:
Փեռնվուչ – 1.բռնվել: 2. ձերբակալվել:
Փեռթուչ – 1.բրդուծ: 2.պատար:
Փեռնեցնուչ – բռնեցնել:
Փեռնուչ – 1.բռնել: 2.բռնկվել: 3. ձերբակալել: 4.որսալ:
Փեռուչ – փռել:
Փեսա, էնիշտա – փեսա:
Փեսխուչ – փսխել:
Փեսօքդուչ – փսորել, փշրել, մանրել:
Փերի (արդ.՝ **փէյի**) – փերի, առասպելական բարի ոգի:
Փերջու – կտրող գործիք:
Փերցուխ – լործ, լործունք:
Փերք – բրիչ:
Փեուչ – բերել:
Փէփէլա – ականջի բլթակ:
Փէքա – պատշգամբ:
Փիլօնչ – խոտաբույսի անուն է:
Փիմփիլ – աքլորի կատար:
Փիշմօն էլլուչ – փռչմանել, ափսոսալ:
Փիր, պիր – բիր:
Փուղ – բութ, անհասկացող:
Փութ էնուչ, սեր էնուչ – նայել:
Փուն, պուն – բույն, թռչնաբույն:
Փունթ մաղ – բութ մատ:
Փուչ – փուչ:
Փուչ (արդ.՝ **քոմի**) – քամի:
Փուչա – եգիպտացորենի գլխիկը պարփակող տերև:
Փուսխուլ, փուսքուլ – ծոպ:
Փուսքուլ, փուսխուլ – ծոպ:
Փուրթ, պուրթ – բուրդ:
Փուրթմօնիչ – ճախարակ:
Փուցխիչ – փոցխ:
Փուուք – փեթակ, մեղվանոց:
Փուփլիզ, փափուլիզ – փափլիկ, փափուկ:
Փօբիք, պօբիզ – բոպիկ, ոտաբոպիկ:
Փօբուչ – հասնել, տեղ հասնել:

Փօթ (սխալ կարի պատճառով արհեստականորեն առաջացած անհարթ հատված, հագուստի անհարթ, ավելորդ մաս) – փոթ:
Փօթին – 1.կոշիկ: 2.ճոքավոր կոշիկ:
Փօթնուչ – խառնշտորել, փորփրել, քչփորել:
Փօխ – փոխառություն, պարտք:
Փօխնակ, փօղնաք (կնոջ մահից հետո կամ բազմակնության դեպքում ամուսնու երկրորդ կինը) – փոխնակ:
Փօխվուչ – բառացի՝ փոխվել, նշանակում է լողանալ և շորերը փոխել:
Փօխուչ – փոխել:
Փօղօց – ճանապարհ, որն անցնում է կիրճի, խորը ձորի հատակով կամ բլուրների ստորոտների միջով:
Փօյ (թուրք.՝ **փօր**) – փոր, որովայն:
Փօչխօդուչ, քուջուջ էնուչ – քուջուջ անել:
Փօչուչ (երեխաների չորեքթաթ քայլելը) – չոչ անել:
Փօռ, պօռ – բռռ:
Փօս – հարթ տարածք, հարթավայր, հրապարակ:
Փօր (արդ.՝ **փօյ**) – փոր, որովայն:
Փօրուչ, փօուչ – փորել:
Փօրֆուչ – բորբոսնել:
Փօցխօլուչ – 1.փոցխել: 2.ճանկռել:
Փօքչուչ – փքվել:

— ք —

Քա – կոչական ձայնարկություն, դիմելաձև կանանց:
Քագուչ – կապը քանդել, արծակել:
Քաթա – գաթա:
Քաթլամա – խմորով պատրաստված ուտելիք:
Քախի, աքրիզօս՝ – ծիրան:
Քալ – գալ:
Քալուչ – քայլել:
Քախցած – քաղցած, սոված:
Քախցած աչվի – ազահ, աչքածակ:

Քախի են ասում Թուրքիայի, աքրիզօս՝ նախկին ԽՍՀՄ-ի կրոնափոխ համընդհանր:

Քախցեցունուշ – քաղցել, սովածանալ:
Քաղուշ – քաղել:
Քաղդուց – գաղտնի, թաքուն, ծածուկ:
Քամուշ – քամել:
Քայ (թուրց.՝ **քար**) – քար:
Քայնուշ – քաղհանել:
Քայսան, քառսոն, կայսան (թուրց.՝ **քարսան, կարսան**) – մեծ կաթսա:
Քայցոդեցուշ (թուրց.՝ **քարցոդեցուշ**) – քարկոծել:
Քաշիշ, քեշիշ – քահանա:
Քաշուշ – 1. քաշել: 2. ձգել: 3. դուրս բերել: 4. ներծծել: 5. տառապել: 6. աղջիկ փախցնել:
Քաշ էգուշ – քաշ գալ:
Քառսոն, քարսան, կարսան (արդ.՝ **քայսան, կայսան**) – մեծ կաթսա:
Քառ, կառ – գառ:
Քար (արդ.՝ **քայ**) – քար:
Քարդա – ագռավ:
Քարվանսարայ – իջևանատուն:
Քար ցբուշ – քար գցել, քար նետել:
Քարցոդեցուշ (արդ.՝ **քայցոդեցուշ**) – քարկոծել:
Քացախ – քացախ:
Քաուն, կաուն – գարուն:
Քափլամա – մսով, բրձով և սոխով ճաշ:
Քափչին, գափչին (խամսի ձուկ, տառելխամանների կարգի մանր ձուկ) – անձրուկ:
Քեդ, կեդ – գետ:
Քեդալ, կեդալ – գդալ:
Քեդալբօջիկ, կեդալբօջիզ – շերեփուկ, գորտի ձագ:
Քեդափ, կեդափ – գետափ:
Քեդեվուշ, քեդեվուշ – գտնվել:
Քեդնուշ – 1. գտնել: 2. ձեռք բերել:
Քեզ – տեսնես, արդյոք:
Քեզի – քեզ:
Քեթաման, քեթոմոն – կենդանիների համար աղ պահելու տոպրակ:
Քեիչ, կեիչ – գրիչ:

Քելխադուշ – գլխատել:
Քելօխ, կելօխ – գլուխ:
Քելօխե (կելօխե) թեթեվ – թեթևամիտ:
Քելօխնիվե (կելօխնիվե) գօրչուշ – ծայրը գլուխը զցած գոռալ:
Քեշ – 1. վատ: 2. հիվանդ:
Քեշուշ – 1. քշել: 2. արքորել:
Քեշուքին – 1. վատություն: 2. հիվանդություն:
Քեմեցե – քամանչա:
Քեյեգին (թուրց.՝ **քերեգին**) – քեռակին:
Քեյի (թուրց.՝ **քերի**) – քեռի, մորեղբայր:
Քեմաֆ – զուգարան:
Քեմչուշ – ուտելիքը բրդել:
Քեսվուշ – քավել, դիպչել:
Քեսուշ – քսել:
Քերեդ – գերանդի:
Քերեչեք – հարսանիքի ժամանակ հարսին տնից դուրս բերելիս, դռների մոտ նրա քեռուն կամ փոխարինողին փեսայի հոր կամ նրա ներկայացուցչի կողմից ընծայվող գումար:
Քերի (արդ.՝ **քեյի**) – քեռի, մորեղբայր:
Քերեգին (արդ.՝ **քեյեգին**) – քեռակին:
Քերծուշ – քերծել:
Քերնիք – քրտինք:
Քերնուշ – քրտնել:
Քերուշ, քեուշ (արդ.՝ **քեյուշ**) – քերել:
Քերֆուշ, սօզմիշ էնուշ – հայիոյել:
Քեուշ – գրել:
Քեքերուշ (արդ.՝ **քեքեյուշ**) – քրքրել:
Քեֆուր, սօզ – հայիոյանք:
Քրզկօլլի – հարսի կողմի ազգականներ:
Քրդանուշ – 1. գիտնալ: 2. հասկանալ: 3. լսել: 4. տեղեկացվել:
Քիթաք – գիրք:
Քիլուշ – գլորել:
Քիլիսե, քիլիսա – եկեղեցի:
Քիյաս – հունիս:
Քիյուշ – քորել:
Քին – գին:
Քինթ, քիթ – քիթ:

Քինձ, համեմ, հոմիմ – գինձ, համեմ:

Քիշեր – գիշեր:

Քիշմիշ, խավօղի չի – չամիչ:

Քիչ – քիչ:

Քիր – գիր:

Քյալ – ճաղատ:

Քյուլ, մօխիր – մոխիր:

Քյուփե – ականջօղ:

Քյօզ – այրվող, մլմլացող ածուխ:

Քյօմուր, գօրծէլի – ածուխ:

Քյօք, քօք, դօմար – արմատ:

Քուդ – գլխարկ:

Քութէշ – կարմրուկ:

Քում, կում – գոմ:

Քույ (թուրց.՝ **քուր**) – քույր:

Քուն էլլուշ – քնել, ննջել:

Քուն մեղնուշ – քուն մտնել:

Քուշնիկ, քիշնիկ – ծիածան:

Քուպ – կարաս:

Քուջուջ ընուշ, փօջխօղուշ – քուջուջ անել:

Քուր (արդ.՝ **քույ**) – քույր:

Քուրբա – գուլպա:

Քուքու, կուկու – կկու:

Քօլթվուշ – 1. բոցավառել: 2. կրակը ուժեղացնել: 3. շիկացնել:

Քօլուշ, կօլուշ – վառել:

Քօմի (թուրց.՝ **փուշ**), **գալաշ** – քամի:

Քօմուշ – քամել:

Քօնի – քանի:

Քօշա, բուջախ – անկյուն:

Քօչ, քյօչ (մի վայրից մյուսը տեղափոխելու համար բարձրած գույքը և տեղափոխությունը) – քոչ:

Քօվուշ – 1. գովել հանգուցյալին: 2. ողբալ: 3. մահախոսական ասել: 4. բարձրածայն սգալ:

Քօրդ, կօրտ – գորտ:

Քօրթնուք – գորտնուկ:

Քօրծուշ – շյուղերով գործել:

Քօրկ, գօրք, կօրք – կողասենյակ, նախասրահ, գոգավորություն, գոգ, գոգնոցի ներքևի երկու ծայրերը բարձրացնելիս առաջացող գոգավորություն:

Քօռջինջուխ, հօհօլ, հօղօլ – բու:

Քօք, քյօք, դօմար – արմատ:

Քօք դէվուշ – արմատակալել:

Քօքնօց – 1. գոգնոց: 2. կիսաշրջազգեստ:

— 0 —

Օբօլ էնուշ – 1. թողնել: 2. դուրս գցել: 3. պահ տալ:

Օգայի – խորթ:

Օդա, հօդա – սենյակ:

Օլէուշ – ոլորել:

Օլիյէսնա – ուրեմն:

Օխթ, վաքիտ, գաման, չախ – ժամանակ:

Օխտավրի, օրտագյուս – հոկտեմբեր:

Օղ – բլուր:

Օղանք, օվանք, ալաֆ – ընտանի խոշոր եղջերավոր կենդանիների համար պատրաստվող կերեր:

Օղուն – ջրաղացի այն արկղը, որից ցորենը թափվում է աղորիքի մեջ:

Օղօգին – հորեղբոր կին:

Օմառ, ամառ – ամառ:

Օմբուօղ – ամպրոպ:

Օմէնդաք – ամանեղեն, սպասք:

Օմիս – ամիս:

Օմնուշ, ամնուշ, – 1. ծածկել: 2. վրան քաշել: 3. որևէ նյութով կամ լաքով պատել՝ լաքապատել:

Օմչկօն, ամչկան – ամաչկոտ:

Օմույ (թուրց.՝ **օմուռ, օմուր**) – 1. ամուր: 2. ժլատ: 3. թունդ:

Օմուր, օմուռ (արդ.՝ **օմույ**) – 1. ամուր: 2. ժլատ: 3. թունդ:

Օմուրցուշ – ամրացնել:

Օմօն – աման:

Օյ (թուրց.՝ **օր**) – օր:

Օնգլօմիշ էլլուշ – հասկանալ:

Օնգուչ – ականջ:

Օնգուչ թէնուչ – 1.ականջ դնել: 2.լսել:
Օնդէր, անդէր – անտեր:
Օնլուք – եղնիկ:
Օնջուրա – մանր, սև ծաղիկներով խոտաբույս, որը փռուծ
 են տավարի տակ:
Օնցած, անցած – 1.անցած: 2.անցյալ: 3.նախորդ:
Օնուն – անուն:
Օնուչ – անուշ, համեղ:
Օնքս, մարմին, վաչուտ – մարմին:
Օշլօդուչ – ոջլոտել:
Օչ – ոչ:
Օչիլ – ոջիլ:
Օչխայ (թուրց.՝ **օչխար**) – ոչխար:
Օչխար (արդ.՝ **օչխայ**) – ոչխար:
Օջախ, բուրազ – օջախ, կրակարան:
Օռնէթուդ էլլուչ – ուշաթափվել:
Օսնուչ – անցնել:
Օվանք, օղանք, ալաֆ – ընտանի խոշոր եղջերավոր կեն-
 դանիների համար պատրաստվող կերեր:
Օվուչ – օրորել, ճոճել:
Օտք – ոտք:
Օտքաման, օտքօմօն – ոտնաման, կոշիկ:
Օտքէնցի – հետիոտն, ոտքով:
Օտքի թաթ – ոտքի թաթ:
Օտքի թաթի դագ – ներբան:
Օտքի կօկօչ – ոտքի կօծ:
Օտքի մաղ – ոտքի մատ:
Օր (արդ.՝ **օյ**) – օր:
Օրդուչ – որոտալ:
Օրթախդէն տադօղ – կիսրար աշխատող:
Օրթի – որդի:
Օրմաղուչ – հենց այնպես ժամանակ անցկացնել:
Օրչուչ – որոճալ:
Օրտագյուս, օխտավրի – հոկտեմբեր:
Օուք – ոչ ոք:
Օօք – ինչ որ մեկը:
Օօքք – օրորոց:

Ֆիլան – այսինչ, այնինչ:
Ֆուռթունա – փոթորիկ, փոթորկախառն անձրև:
Ֆուքարա, ֆուքաա – աղքատ:
Ֆօթրաֆ – լուսանկար:

Տարվա եղանակներ

Քաուն, կաուն – գարուն:
Ամառ, օմառ – ամառ:
Աշուն – աշուն:
Ցեմեռ – ծմեռ:

Ամսանուններ

Նօր դարի (արդ.՝ **նօյ դայի**) – հունվար:
Գյուջուխ – փետրվար:
Մարդ – մարտ:
Աբրիլ – ապրիլ:
Մայիս – մայիս:
Քիյաս (քիյազ) – հունիս:
Չուրուխ (փաթէլ ամիս) – հուլիս:
Աղօստօս (օղօստօզ) – օգոստոս:
Իստավրի, սիվտէգյուս (սիֆտէգյուզ) – սեպտեմբեր:
Օխտավրի, օրտագյուս (օրտագյուզ) – հոկտեմբեր:
Ուզումայի, ախլգյուս (աղէրգյուզ) – նոյեմբեր:
Գարաքիշ, գաաթէշ – դեկտեմբեր:

Շաբաթվա օրեր

երգուշափթի – երկուշաբթի:
հյեքշափթի, յիեքշափթի – երեքշաբթի:
Չօրքշափթի, չօօքշափթի – չորեքշաբթի:
Հինգշափթի – հինգշաբթի:
Ուփաթ – ուրբաթ:
Շափաթ – շաբաթ:
Գիագի (արդ.՝ գիյագի) – կիրակի:

* Սեկ շաբաթը (7 օրը) անվանում են **ավթա**:

Թվեր

Սեգ – մեկ
երգուս, էգուս – երկու
հյեք, յիեք – երեք
Չօրս (արդ.՝ չօյս) – չորս
Հինգ, հինք – հինգ
Վեց – վեց
Օխտ, օխտը – յոթ
Ութ – ութ
Ինը, ինե – ինը
Դասը, դասե – տասը
Դասնումեգ – տասնմեկ
Դասնուերգուս, դասվերգուս – տասներկու
Դասնույեք, դասվիյեք – տասներեք
Դասնուչօրս (արդ.՝ դասնուչօյս) – տասնչորս
Դասնուհինգ – տասնհինգ
Դասնուվեց – տասնվեց
Դասնուօխտը, դասնեվօխթ – տասնյոթ
Դասնըութ, դասնեվութ – տասնութ
Դասնուիներ, դասնեվիներ – տասնինը
Սօն, սան – քսան
Էռսուն – երեսուն

Քառսուն – քառասուն
Իսուն, հիսուն – հիսուն
Վացուն – վաթսուն
Օխտանասուն, օխտենասուն, օխտնասուն, օխտսուն – յոթանասուն
Ութանասուն, ութենասուն, ութնասուն, ութցուն – ութսուն
Իննենասուն, իննասուն, ինեասուն – իննսուն
Հաուր, հարու – հարյուր
երգու, էգու հաուր – երկու հարյուր
հյեք, յիեք հաուր – երեք հարյուր
Չօրս (արդ.՝ չօյս) հաուր – չորս հարյուր
Հինգ հաուր – հինգ հարյուր
Վեց հաուր – վեց հարյուր
Օխտն հաուր – յոթ հարյուր
Ութ հաուր – ութ հարյուր
Ինն հաուր – ինն հարյուր
Հագար – հազար

Ի տարբերություն Աջարիայից 1944թ. Միջին Ասիա աքսորվածների, Խոփայի գավառի կրոնավորի համշենահայերի միայն տարեցներն են հիշում 70, 80, 90 թվականների հայերեն անվանումները, իսկ միջին սերունդն օգտագործում է դրանց թուրքերեն համարժեքները՝ յէթմիշ, սէքտն, դօքսան:

Գույների անուններ

Գավերնգի – սրճագույն, դարչնագույն:
Գարմի, գարմիր – կարմիր:
Թուխ – սև:
Հավարնգի – բաց կապույտ, երկնագույն:
Մավի – կապույտ:
Յեշիլ – կանաչ:
Ջերմակ, ջերմագ – ճերմակ, սպիտակ:
Սարի (արդ.՝ սայի) – դեղին:
Սեվ – կապտամանուշակագույն:

Ծառերի անուններ

Աժրի – հաճարենի:
Արջի – կաղամախի:
Բեցխի – լաստենի:
Դօսխի – տոսախ:
Ձէյթունի ծառ – ձիթենի:
Թաղի – թեղի, կնձենի:
Թէգէնի – թգենի:
Թէթենի – թթենի:
Թ(է)խթկի – թխկենի:
Լօրի (արդ.՝ լօյի) – լորենի:
Խօզգաղնի – կաղնի:
Խէնձօրնի, խէնձօրի ծառ – խնձորենի:
Կավախի – բարդի:
Հօղփաղէնի – ծառատեսակի անուն է:
Ձէվաղնի – ծվաղենի, դափնեկեռասենի:
Մաշմէքի ծառ – շագանակենի:
Մօնի – ծառատեսակի անուն է:
Չամի, չօմի – սոճի, շամի:
Տախցի – դեղձենի:
Տօմունի – սալորենի:
Ցէնդանի – ծառատեսակի անուն է:
Ուղուխիի – ծառատեսակի անուն է:

Ազգակցական կապեր ցույց տվող բառեր

Ախպար (արդ.՝ ախպայ) – եղբայր:
Բաբ – պապ:
Բալդիս – 1.քենի: 2. ամուսնու քույր:
Բաջանաղ – քենակալ:
Գայնաթա – աներ:
Գայնաթա բաբ – սկեսրայր:
Գայնանա, անալուղ – զոքանջ:
Գայնի – աներորդի, աներծագ:
Դաղ – հայր:

Դաքր – տագր:
Դօստ – խնամի:
Եգէն – գարմիկ:
Էնիշտա, փեսա – փեսա:
Թօռ – թռռ:
Թօռի դղա – ծոռ:
Հարս (արդ.՝ հայս) – 1.հարս: 2. ազգականի կին:
Հօպար (արդ.՝ հօպայ) – հորեղբայր:
Հօպօր (արդ.՝ հօպօյ) ախչիգ, դղա – հորեղբոր աղջիկ, տղա:
Հօքուր (արդ.՝ հօքույ), խալա – հորաքույր:
Հօքուրին (արդ.՝ հօքույին) ախչիգ, դղա – հորաքրոջ աղջիկ, տղա:
Մար (արդ.՝ մայ) – մայր:
Մարթ (արդ.՝ մայթ) – ամուսին:
Մօմ, մօմի – տատ:
Մօքուր (արդ.՝ մօքույ) – մորաքույր:
Մօքուրին (արդ.՝ մօքույին) ախչիգ, դղա – մորաքրոջ աղջիկ, տղա:
Նէր, նիր – տագրակին, տեգերկին:
Փեսա, էնիշտա – փեսա:
Քերու (արդ.՝ քէյու) ախչիգ, դղա – քեռու աղջիկ, տղա:
Քէրի (արդ.՝ քէյի) – քեռի:
Քէրեգին (արդ.՝ քէյեգին) – քեռակին:
Քուր (արդ.՝ քույ) – քույր:
Օղօգին – հորեղբոր կին:

Մարմնին առնչվող բառեր

Ազոա, արգա, առգա (արդ.՝ այգա) – ատամ:
Աղունք, աունք – եղունգ:
Աչգերուկ – գարուկ, տիկնակլոնձ:
Աչվի – աչք:
Արդէցուք – արտասուք, արցունք:

* Բոլոր 32 ատամներն ունեն իրենց անունները, սեղանատամը կոչվում է հացի ազոա, կա շունի ազոա և այլն:

Արմուզ – արմունկ:
Ափ – ափ:
Բաջաղ, բաջախա – ազդր:
Բախ – բեղ:
Բեդուք – պտուկ:
Բերբուք, բերվուք – շրթունք:
Բիբիլ – տղա երեխայի պուպուկ:
Բուդբուդ – պեպեն:
Բողազ – կոկորդ:
Բօջքելօխ, լերթի մէջքեղաղի օսկօրներ – ողնաշար:
Բօրդ (արդ.՝ բօյդ), **բօռդիկ, պօռդ** – 1.պորտ: 2.պորտալար:
Գիյօնգ, գեունք – կրունկ:
Դուք – մարմնի վրա աճած մսի փոքր գունդ:
Ջօռզազ – ծոճրակ:
Էես (արդ.՝ էյես) – երես:
Էնքվի – ունք:
Թաախ – թարախ:
Թաթ – դաստակ:
Թերթվուց – թարթիչ:
Թել – 1.թև: 2.ծեռք :
Թելի կօկօջ – դաստակի կոճ:
Թուխ ջիգար – լյարդ:
Թուք – թուք:
Իլիգօմ – երիկամ:
Լաղու – փայծաղ:
Լերթ – մեջքն ամբողջությամբ:
Լերթի մէջքեղաղի օսկօրներ, բօջքելօխ – ողնաշար:
Լիզու – լեզու:
Խաթ – կնճիռ:
Խինչ – խլիւնք:
Խուս – ուղեղ:
Խօց – վերք:
Կօկօրդ – կոկորդի խնձորակ:
Յացի ազռա – սեղանատամ:

Չիծ – կուրծք:
Չունգ – ծունկ:
Չունգի լիսեր – ծնկոսկր:
Ճիթ, ջիդ – վիզ:
Մազ – մազ:
Մատ (դ) – մատ:
Մարմին, վաչուտ, օնքս – մարմին:
Մէջք – գոտկատեղ:
Մէջքեղաղի մաղ – միջնամատ:
Յունրուղ(խ) – բռունցք:
Նէշօն, նէշան – խալ:
Նշօնի մաղ – մատնեմատ:
Շեռ – մեզ:
Շերօմօն, շերօման – միզապարկ:
Շուդ – պզուկ, բշտիկ:
Շունի ազռա – ժանիք:
Չէնգյա – ծնոտ:
Պիօն (արդ.՝ պիյօն), **պիան** – բերան:
Ջազաթ – ճակատ:
Ջգուք – ճկույթ:
Ջերմագ ջիգար – թոք:
Ջիջու – աղիք:
Մաքալ – մորուք:
Սիրդ (արդ.՝ սիյդ) – սիրտ:
Սերդ (արդ.՝ սէյդ) – կրծքավանդակ:
Սերդի (արդ.՝ սէյդի) **մազ** – կրծքավանդակի մազ:
Վաչուտ, մարմին, օնքս – մարմին:
Յուցամաղ – ցուցամատ:
Ուռուցք, ուռ – ուռուցք:
Ոխ – ուս:
Փեփէլա – ականջի բլթակ:
Փէջք – ուսը թիակով:
Փուդ, փունթ – բութ:
Փօր (արդ.՝ փօյ) – փոր:
Քելօխ, կէլօխ – գլուխ:
Քինթ, քիթ – քիթ:
Քօրթնուք – գորտնուկ:

** Չեռք բառը նրանց անճանոթ է, թել են ասում և՛ թևին, և՛ ծեռքին: Չեռքի ներսի կողմին ասում են **ափ**, որը հաճախ փոխարինում է ծեռք բառին:

Օնգուչ – ականջ:
Օնքս, վաչուտ, մարմին – մարմին:
Օտք – ոտք:
Օտքի թաթ – ոտքի թաթ:
Օտքի կօկօչ – ոտքի կոճ:
Օտքի մաղ – ոտքի մատ:
Օտքի թաթի դագ – ոտքի տակ, ներբան:

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ – ԽՈՓԱՅԻ ԽՈՍՎԱԾՔ՝

— Ա —

Ագահ, աչքածակ – քախցած աչվի:
Ագռավ – քարղա:
Ագատ արծակել, բաց թողնել – յէտ թողնուլ:
Ագատութիւն – ազադութիւն:
Ազգական – խէսիմ, խըսիմ:
Ազդր – բաջախա, բաջաղ:
Աթար – աթար, աղփ:
Աթարի, թրիքի հավաքման վայր – աղփօնօց:
Ածել (ծու) – ածուլ, հածուլ:
Ածելի – ածելի, ուստռա:
Աթոռ – աթոռ:
Աթոռ փոքր – գօչ:
Ալյուր – ալյուր:
Ածուխ – գօրծէլի, քյօմուր:
Ականատես լինել, տեսնել – դէսնուլ:
Ականջ – օնգուչ:
Ականջ դնել, լսել – օնգուչ թէնուլ:
Ականջի բլթակ – փէփէլա:
Ականջօղ – քյուփէ:
Ակիշ – ակիշ, ագիշ, խէմուրսէպիշ:
Ակնոց – գյօզլուխ:
Ակոս – ագօս:
Ահա – ահա:
Աղալ – աղուլ:
Աղանդեր, ճաշ–մաշ, ուտելու բան–ման – թացան, թացօն:
Աղ պահելու տոպրակ (կենդանիների համար) – քէթօնօն:
Աղաչել – աղչուլ:
Աղբ – ավէլուսք, գիբիլ:

Բառարանից օգտվելը դյուրացնելու համար վերջում առանձին նշված են տարվա եղանակների, ամիսների, շաբաթվա օրերի, քվերի, գույների, ծառերի անունները, ինչպես նաև ազգակցական կապեր ցույց տվող և մարմնին առնչվող բառերը:

Աղբյուր – **ախաօր** (արդ.՝ **ախաօյ**):
 Աղիք – **ջիջու**:
 Աղջիկ – **ախաչիգ, ախաչիկ**:
 Աղվես – **թիւթի**:
 Աղտոտ, կեղտոտ – **աղդօղ, աղդօթ**:
 Աղքատ – **չուննէվօր, ֆուքարա, ֆուքաա**:
 Աղքատություն – **աղկաղութին, աղկաղուտուն**:
 Աման, ափսե – **օմօն, տարելկա**:
 Ամանեղեն, սպասք – **օմէնդաք**:
 Ամաչել – **ամչուշ, օմչուշ**:
 Ամաչկոտ – **ամչկան, օմչկօն**:
 Ամեն, ամենքը, ամբողջը – **էմնէն, էմնէնը**:
 Ամեն անգամ – **էմնէինէ**:
 Ամեն ժամանակ, մշտապես – **իժէէ**:
 Ամեն ոք, յուրաքանչյուր ոք – **էմնէն օքի**:
 Ամիս – **օմիս**:
 Ամպ – **մէրալ, բուլութ**:
 Ամպրոպ – **օմբուօղ**:
 Ամրացնել – **օմուրցուշ**:
 Ամուսին – **մարթ** (արդ.՝ **մայթ**):
 Ամուսնանալ – **գարթէվուշ, առնուշ**:
 Ամուսնացնել – **գարթուշ**:
 Ամուր – **օմուր** (արդ.՝ **օմույ**):
 Այդ դեպքում, այդպես է, ուրեմն – **օյլէիւտ**:
 Այդպես – **աղմօն**:
 Այդպիսի, հիրավի – **էնցքու**:
 Այդտեղ – **հօդա**:
 Այդքան հատ – **աղաղիգ**:
 Այժմ – **հիմի, լօգօր**:
 Այլևս, էլ – **դահա**:
 Այլևս, էլ – **դահա**:
 Այժ – **աժ**:
 Այծի, ոչխարի կղկղանք՝ կտիտ – **գիդիդօր**:
 Այն կողմ անցնել – **նէնօնցնուշ, նէնօսնուշ**:

Այն կողմ նետել – **նէնցքուշ**:
 Այնտեղացիներ, այն կողմի մարդիկ – **էնթիրցիք**:
 Այնչափ, այնքան – **անչաք**:
 Այնժամ, արդյունքում – **էնջամ**:
 Այնուհետև – **անդի հէդէվ**:
 Այն ուղղությամբ – **անթուս, ինթուս, ինտուս**:
 Այս ուղղությամբ – **ասթուգ, իսթուգ, իսթուս, իստուս**:
 Այո – **հա**:
 Այս – **աս, հաս**:
 Այս կողմ – **նաս**:
 Այսինչ, այնինչ – **ֆիլան**:
 Այս կողմ նետել – **նասցքուշ**:
 Այսպես, այսպիսի – **իսպօն**:
 Այսօր – **հասօր, ասօր**:
 Այրի, որբևայրի – **հօփէրվայի**:
 Անալի – **անլի**:
 Անասնակերեր ընտանի խոշոր եղջերավոր կենդանիների
 համար – **ալաֆ, օղանք, օվանք**:
 Անասուն – **հայվօն**:
 Անարժան, անպետք (անձ) – **բէթեմալ**:
 Անբան, դատարկապորտ – **ավաա**:
 Անգամ – **դօնում**:
 Անել – **էնուշ**:
 Աներ – **գայնաթա**:
 Աներես, անամոթ, չամաչող – **չամչէլ էես** (արդ.՝ **էյես**):
 Աներորդի, աներծագ – **գայնի**:
 Անեփ, հում – **հում**:
 Անժամանակ, վաղաժամ – **անօղթ**:
 Անիծ, ոջիլի ձվիկ – **անիհնձ**:
 Անիծել, նգովել – **անիծուշ**:
 Անլրջանալ – **թէթէվնուշ**:
 Անխելք – **անխէրք**:
 Անկողին – **բարգէլդաղ**:
 Անկողինները դարսելու տեղ – **մուսէնդէր**:
 Անկյուն – **քօշա, բուջախ**:
 Անհանգստացնել, կպչել – **նէբէկչուշ**:
 Անհանգստություն, տառապանք, հուզմունք – **մէրաղ**:

* *Տարելկա են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համայնքները:*

Անհասկացող, բութ – **փուղ**:
Անհետ կորչել, վերանալ – **նաբաղի էլլու**:
Անձ – **չունչ, հօքի, մարթ**:
Անձրուկ (տառեխանմանների կարգին պատկանող մանր ձուկ խամսի) – **քափչին, գափչին**:
Անձրև – **չախ, ճախ**:
Անձրևոտ – **չախօտ**:
Անձրև փոթորկախառն – **ֆուռթունա**:
Անձրևորդ – **ջիջու**:
Անպոչ, կտրած պոչ – **գունթաղ բօչ**:
Անջատել, բաժանել – **առէքմիչ էնու**, **բաժքու**:
Անտառ – **ցախուղ**:
Անտեր – **անդէր, օնդէր**:
Անցած, անցյալ, նախորդ – **անցած, օնցած**:
Անցք, ծակ – **ծագ**:
Անցյալ տարի – **հէվու, հէրու** (արդ.՝ **հէյու**):
Անցնել, վերջանալ, ավարտվել – **օնցողու**:
Անուն – **օնուն**:
Անուշ, համեղ – **օնու**:
Աշակերտ – **գարթող**:
Աշխատասեր – **տադան**:
Աշխատել – **տադու**:
Աշխարհ – **աշխար** (արդ.՝ **աշխայ**):
Աշուն – **աշուն**:
Աչք – **աչվի**:
Աչքալուսանք – **մուժդա**:
Աչքածակ, ազահ – **քախցած աչվի**:
Ապտակ – **գածգուն**:
Ապրել – **աբրու**:
Ապրիլ (ամիս) – **աբրիլ**:
Ապուպապ, նախնի – **ավալուբաբ**:
Ապուշ – **լապուշ**:
Ապուր – **աբուր, չօրբա**:
Աջ – **աչ**:
Առանձին – **արի, այրի**:
Առանց (բացակայությունն այն առարկայի կամ երևույթի, որը նշվում է այս բառից հետո) – **առօնձ**:

Առաջ, նախկինում – **առաչ**:
Առաստաղ – **թավան, թավօն, ցխենք**:
Առավոտ – **աքվա**:
Առավոտյան – **հաքվօն**:
Առարկա – **պօն, իք**:
Առնել (վերցնել) – **առու**:
Առողջանալ – **շիդգու**, **բեդքընու**:
Առջև – **առչէվ, առչէթ**:
Առու – **հարք, հարգ, արխ**:
Առևանգել, փախցնել – **փախցէնու**:
Առևտրի կենտրոն, շուկա – **ծիյափ**:
Ասել – **ասու**:
Ասեղ – **ասաղ**:
Աստղ – **աստախք**:
Աստված – **Ասպած**:
Ավարտել, լրանալ – **թօմնու**:
Ավարտվել, անցնել, վերջանալ – **անցողու**, **օնցողու**:
Ավել – **ավէլ**:
1. Ավելցուկ: 2. արբ – **ավէլուք**:
Ավելի, ավելորդ – **ավէլլի**:
Ավերել, քանդել, ջնջել – **ավիրու**, **ավիու**:
Ավլել – **ավէլու**:
Ավտոմեքենա – **մաքինա**:
Ատամ – **ագռա, արգա, առգա** (արդ.՝ **այգա**):
Ատամներն իրար խփելով զնգզնգացնել – **զէնգզէնգու**:
Ատրճանակ, ռևոլվեր – **լիվէռ**:
Ատրճանակով կրակել – **լիվէռ ցքու**:
Արաբա (սայլ) – **արաբա**:
Արագ-արագ – **մօնի-մօնի**:
Արածել – **արծու**:
Արդի, ներկայիս, հիմիկվա – **հիմիգու**:
Արեգակ – **աաքագ**:
Արթնանալ, վեր կենալ – **վիյ էլու**:
Արթնացնել, վեր հանել – **վիյանու**:
Արժեք, գին – **քին**:
Արժիվ – **գարթալ**:
Արձակել, կապը քանդել – **քագու**:

Արկղ – յաշաղ, յաշիղ:
 Արմատ – քօք, բօք, դօմար:
 Արմատակալել – քօք դէվուշ:
 Արմունկ – արմուգ:
 Արյուն – աղուն:
 Արգավանդ արոտավայր – աղուդ:
 Արոր – գօքար, չէֆթ, խօղէրգիչ, հօղէրգիչ:
 Արջ – արչ (արդ.՝ այչ):
 Արջառ, եզ – աչառ:
 Արտ, դաշտ – արդ (արդ.՝ այդ):
 Արտանունք, թարթիչ – թէրթէվուց, թէրթէրուց:
 Արտասուք, արցունք – արդէցուք:
 Արու գավակ – մօնչ, դաղա:
 Արևածաղիկ – այչիչաղ:
 Արևածաղկի ձեթ – այչիչաղի յաղ:
 Արև եղանակին բարակ անծրև – դյափօն հարսնիք (արդ.՝
 հայսնիք):
 Ափ (ծեռքի) – ափ:
 Ափսե, աման – օմօն:
 Ափսեն շրջված դնել – օմօնէ թարս թնուշ:
 Ափսոսալ, փոշմանել – փիշմօն էլլուշ:
 Աքաղաղ – աքլար (արդ.՝ աքլայ):
 Աքաղաղի կատար – փիմփիլ:
 Աքարել, քշել – քէշուշ:

— Բ —

Բազն – փազա:
 Բազուկ, ճակնդեղ – պազունք:
 Բաժանել, անջատել, զատել – առէթմիշ էնուշ, բաժքուշ:
 Բալ – պալ, փալ:
 Բալենի – պալենի, փալենի:
 Բակ – դօնէ առչէվ, դօնի փօս, թեռօնէ առչէվ:
 Բահ – թի:
 Բահով կտրած բուսախառն հողի շերտ – չիմ:
 Բաղնիք – հէմօմ:
 Բաղեղ, պատատուկ – սիյօղ:

1.Բաճկոն՝ կոշտ կտորից: 2.կապա, պարեգոտ – արա, կարա:
 Բամբասանք – մուզիթուն:
 Բամբասել – մուզիթուն ընուշ:
 Բայց – ամա:
 Բան – պօն, իք:
 Բանալի – պօնլիք, պօլնիք:
 Բանականություն, խելք – խէրք:
 Բանջարանոց – ածուք, էրզվա, էրզվար:
 Բաշլուղ, գլխանոց – բաշլուղ:
 Բավական, հերիք – հէյիք:
 Բարակ և սուր փայտ, ոստ – խօջ:
 Բարակել, նիհարել – փաազնուշ:
 Բարդի – կավախ:
 Բարկացկոտ, դյուրագրգիռ – թիթիգ:
 Բարձ – փարց, պարց, յաստուղ:
 Բարձել, բեռնել – պարցէնուշ, փարցէնուշ:
 Բարձր – պարցր:
 Բարձրակրունկ, սրաքիթ կոշիկ – գնօչ փօթին:
 Բարձրանալ, ելնել – էլուշ:
 Բարձրահասակ – էրզէն, բօյօլ:
 Բարձրածայն բողոքել, բղավել – բօլօքուշ:
 Բարձրացնել – պարցէնցէնուշ, փարցէնցէնուշ:
 Բարուր – փալուլ:
 Բարև – սէլամ:
 Բաց – պաց, փաց:
 Բացել, բաց անել – պաց, փաց էնուշ:
 Բաց թողնել, ազատ արձակել – յէտ թօղնուշ:
 Բաց կապույտ, երկնագույն – հավարնգի:
 Բեղ – բախ:
 Բեռ – պեռ:
 Բեռնել, բարձել – պարցէնուշ, փարցէնուշ:
 Բերան – պիան, պիօն (արդ.՝ պիյօն):
 Բերել – պէուշ:
 Բզկտել, ծվատել – ցէվէրդուշ (արդ.՝ ցէվէրդուշ):
 Բիր, ձեռնափայտ – պիր (արդ.՝ պիր):
 Բլրակի լանջ, զառիթափություն ունեցող տեղանք – բայիր, բօյիր:

Բդավել, բողոքել – բօլօքուլ:
 Բլուր – օղ:
 Բլոճ – բլօճ:
 Բշտիկ, պզուկ – շուղ:
 Բոբիկ, ոտաբոբիկ – պօբիկ, փօբիք:
 Բոլորը, ամբողջը – պօլօրէ (արդ. պօլօյէ), էմմէնը:
 Բոլորվել – պօլօր կալ:
 Բողբոջ – աչ, բէբուք:
 Բոռ – պօռ:
 Բովել, խարկել – խարգուլ:
 Բորբոսնել, մզլոտել – փօրֆուլ:
 Բոցավառել, կրակը ուժեղացնել – բօլթեվուլ:
 Բռնացնել, բռնել տալ – փեռնեցէնուլ:
 1.Բռնել: 2. բռնկվել – փեռնուլ:
 1.Բռնվել: 2. ձերբակալվել – փեռեվուլ:
 Բռնկվել, միանգամից այրվել – լուցուլ:
 Բռունցք – յումրուղ, յումրուխ:
 Բրդել (ուտելիքը) – քէնչղուլ:
 Բրդի փունջ – թափուլ:
 Բրդուճ, պատառ, մաս – փեռթուլ:
 Բրինձ – փէինձ, պէյինձ:
 Բու – քօռջինջուխ, հօհօլ, հօղօլ:
 Բուք, անհասկացող – փուղ, փունթ:
 Բուք (ոչ սուր) – գունթաղ:
 Բուք մատ – փունթ մաղ:
 Բուռ – փուռ, պուռ, ջօնգ:
 Բուրդ – փուրթ, պուրթ:

— Գ —

Գագաթ, կատար – ձայ, թափա:
 Գագար – հավուլ:
 Գաթա – քաթա:
 Գալ – էգուլ:
 Գաղտնի, գաղտնաբար – քաղղուց:
 Գայլ – կյալ, քալ:
 Գանգուր – գիվէրժուղ:

Գառ – քառ, կար:
 Գավաթ – թաս (մետաղյա), խօղաթաս (կավե):
 Գարի – արփա:
 Գարուկ, տիկնակլոնձ – աչգերուկ:
 Գարուն – քաուն, կաուն:
 Գդալ – քեդալ, կեդալ:
 Գետ – քեդ, կեդ:
 Գետափ – քեդափ, կեդափ:
 Գետնախնձոր – հումուղիչ:
 Գեղեցիկ – էրօնդ, էրանդ:
 Գեղեցկանալ, արտակարգ գեղեցկանալ – ձիբաղղուլ:
 Գեղեցկացնել – էրօնդցնուլ, էրանդցնուլ:
 Գետին – խօղ:
 Գեր – կիր:
 Գերան – գերան, մերթաղ:
 Գերանդի – քերէնդ:
 Գերեզման – մազալուխ:
 Գերեզմանատուն – մէզարլիք, ասվում է նաև մազալուխնի
 (բառացի՝ գերեզմաններ):
 Գերի – յէսիր:
 Գիժ – խէլառ, շաշ:
 Գիծ – խազ, չիզգի:
 Գին, արժեք – քին:
 Գինի – շարաք, դինօ:
 Գինձ, համեմ – քինձ, համեմ, հօմիմ:
 Գիշեր – քիշեր:
 Գիտենալ – քիդանուլ:
 Գիր – քիր:
 Գիրկն առնել – օնթուլ:
 Գիրք – քիթաք:
 Գլխակապ – սայի:
 Գլխանոց, բաշլուղ – բաշլուղ:
 Գլխաշոր – լաչակ:
 Գլխարկ – քուղ:
 Գլխատել – քէլխաղուլ:
 Գլորել – քիլուլ:
 Գլորվել, թավալվել – թալվէղուլ:

Գլուխ – **քելօխ, կելօխ:**
Գյուղ – **կյաղ:**
Գյուղացի – **կյաղացի:**
Գնալ – **էրթուլ:**
Գնդակ – **թօփ:**
Գնդիկ – **գունդուլիգ:**
Գնել – **առուլ:**
Գոգնոց – **քօքնօց, փէշտեմալ:**
Գոլ – **մօլա:**
Գոլ անձրև – **մօլա չախ:**
Գող – **կօղ:**
Գողանալ – **կօղնուլ:**
Գողություն – **կօղութին:**
Գոմ – **կում:**
Գոմեշ – **ջօմիշ:**
Գոմշածագ – **ջօմիշի հօրթ:**
Գոռալ – **գօռչուլ:**
Գոռգոռալ – **գօղգօղուլ:**
Գոտի – **կօղի, գաբիչ, վարդիբգաբիչ, գայիշ, խուլաց կօղի:**
Գոտկատեղ – **մէչք:**
Գորգ – **խալի:**
Գործել – **քօրծուլ:**
Գորշուկ, փորսուղ – **հօղվերդեփիչ:**
Գորտ – **կօրտ, քօրդ:**
Գորտի ձագ, շերեփուկ – **քեղալբօջիկ, կեղալբօջիգ:**
Գորտնուկ – **քօրթնուկ, քօրթնուք, կօրդնուգ:**
Գտնել – **քեղնուլ, կեղնուլ:**
Գտնվել – **քեղնեվուլ, կեղնեվուլ:**
Գրավիչ, հետաքրքիր, հաճելի – **մէրաքլի:**
Գրել – **քուլ:**
Գրիչ – **քեիչ, կեիչ:**
Գրպան – **չէփ:**
Գցել – **ցքուլ:**
Գուլպա – **կուռքա:**
Գուղծ, խոտարմատներով հողակոշտ – **գունծ:**
Գուլնգգույն – **խատուփուլիկ:**

Գուռ (ընտանի կենդանիների ջուր խմելու համար գետնից բարձր, ոչ խորը, նեղ և երկար քարե, մետաղե կամ փայտե հարմարանք, տաշտածև փորված գերան) – **ավգօն:**
Գուրգուրել – **սիուլ:**
Գուցե, ըստ երևույթին, բայցևայնպես – **մագամ, մագա:**

— Դ —

Դադարեցնել – **թարգուլ:**
Դալ, խիժ (ծննդկանի կամ նոր ծնած կենդանու առաջին օրերի կաթը) – **թալ, թալան գաթ:**
Դանակ – **թէնագ:**
Դանդաղեցնել, կամացացնել – **գօմացնուլ:**
Դաշտ, արտ – **արդ (արդ.՝ այդ):**
Դաջել, ձաղկել, ճիպոտահարել – **լէմուլ:**
Դառը – **լաղի:**
Դաստակ – **թաթ:**
Դաստակի կոճ – **թէվի կօկօչ:**
Դատարկ – **բօշ:**
Դատարկ բան – **բօշ պօն:**
Դատարկապորտ, անբան – **ավաա:**
Դատարկել – **բօշաթմիշ էնուլ:**
Դատարկ տեղը, իզուր – **սութ թաղէ, սուդ դաղէ:**
1. Դարակ: 2. սենյակում, պատի մեջ՝ առանց փեղկերի պահարան – **թաաք:**
Դարման – **տարմօն:**
Դարձ (նորահարսի առաջին անգամ ծնողների տուն գնալը) – **թառց:**
Դարձյալ – **ալի:**
1. Դարձնել: 2. շուռ տալ: 3. պտտել: 4. կրոնափոխել: 5. թարգմանել – **թառցէնուլ:**
Դարչնագույն, սրճագույն – **գավերնգի:**
Դափնեկեռասենի, ծվաղենի (վարդագգիների ընտանիքին պատկանող ծառ, որն ունի բալի նման պտուղներ) – **ծէվաղ-նի:**
Դափնեկեռաս, ծվաղ (դափնեկեռասենու, ծվաղենու պտուղ) – **ծէվաղ:**

Դդում – **թէնթում**:
 Դեզ, կույտ – **գունչուլ**:
 Դեկտենբեր – **գարաքիչ**:
 Դեղ – **տաղ**:
 Դեղին – **սարի** (արդ.՝ **սայի**):
 Դեմ – **թմ**:
 Դեղծ – **տախց, թախց, շէֆթալի**:
 Դեղծենի – **տախցի, թախցի**:
 Դերձակ – **թերզի**:
 Դժվար – **տեժար**:
 Դժվարություն – **թեժարութին, տեժարութին, տեժարուտուն**:
 Դիզել – **թիզուլ**:
 Դիմաց, հանդիպակաց – **թիմաց**:
 Դիմելածն ավագին – **յէ**:
 Դիմելածն կանանց – **քա**:
 Դիմելածն մորը – **յէ մա**:
 Դիմելածն հորը – **յէ բաբա**:
 Դիմելածն տղամարդկանց – **դա**:
 Դիպչել – **թիբնուլ, դիբնուլ**:
 Դիու – **դաուլ**:
 1. Դյուրագրգիռ: 2. խիստ: 3. պահանջկոտ – **թիթիզ**:
 Դնել – **թնուլ**:
 Դոլմա (ճաշ) – **դօլմա**:
 Դողացնել – **թօխցէնուլ**:
 Դոշար – **բաքմազ**:
 Դպրոց – **շկօլա, մաքթաբ**:
 Դրա – **ադու**:
 Դրա պես, այդպիսի, անշուշտ – **էնցբու**:
 Դրանից – **անդի**:
 Դրանից հետո – **անդի հեդէվ**:
 Դրանք – **ադեր**:
 Դրկից, հարևան – **թերզից**:
 Դրսեցի, այլ բնակավայրերի բնակիչ – **թուրցէվանցի**:
 Դրսի – **թուրցէվի**:

* **Մաքթաբ** են ասում թուրքիայի, իսկ **շկօլա**՝ նախկին ԽՍՀՄ-ի կրոնափոխ համալսարանները:

Դուռ – **թուռ**:
 Դուրս, դուրսը – **թուրցէվ**:
 Դուրս գալ – **թուս էլուլ**:
 Դուրս գցել – **թուռը ցքուլ**:

— Ե —

Եգիպտացորեն – **լազուտ, լաուստ, լազտ**:
 Եգիպտացորենի գլխիկ – **գօդվան, գօդվօն, գօթօլ**:
 Եգիպտացորենի տերև – **ծախ, ցախ**:
 Եգիպտացորենի ցողուն – **լազտի, լաուստի, լազուտի գօթջաք**:
 Ելակ – **մույիք, մօյի**:
 Ելնել, բարձրանալ – **էլուլ**:
 Եկեղեցի – **քիլիսէ, քիլիսա**:
 Եղած բան – **աղած պօն**:
 Եղան – **խօդժօղվիչ, խօղվերդվիչ**:
 Եղանակ – **հավա**:
 Եղբայր – **ախպար** (արդ.՝ **ախպայ**):
 Եղբայրություն – **ախպարութին, ախպարուտուն** (արդ.՝ **ախպայուտուն**):
 Եղինջ – **աղինջ**:
 Եղջերու – **գիյիզ, գէյիզ**:
 Եղյամ, սառույց – **աղիմ**:
 Եղջյուր – **գօդօշ**:
 Եռալ, խթխթալ – **յէփէլուլ, խէթգէթուլ**:
 Եղնիկ – **օնլութ**:
 Եղունգ – **աունք, աղունք**:
 Եռացած – **յէփէլած**:
 Եռոտանի (կրակարանի վրայի օղակածն եռոտանի, որի վրա դրվում է կաթսան) – **սաջախ**:
 Ետև, ետևի կողմ – **էդէթ**:
 Երազ – **նիյազ**:
 1. Երախակալ: 2. սանձ: 3. փոկ – **բէլչաղ**:
 Երբ – **յէփ**:
 Երբ որ – **յէփ ու**:
 1. Երգ: 2. Երգել – **գօնչուլ**:
 1. Երգել: 2. Երգ – **գօնչուլ**:

Երգելով պարել – **խաղուշ**:
Երդիկ – **բաջա**:
Երդում, խոստում – **վաադ, վադէ**:
Երեխա – **դաղա**:
Երեկ – **էէգ** (արդ.՝ էյէգ):
Երեկո – **իգուն**:
Երես – **էես** (արդ.՝ էյէս):
Երեքշաբթի – **իյէքշափթի**:
Երիկամ – **իլիգօմ**:
Երկար – **էրգէն**:
Երկարել – **էրգնուշ**:
Երկարություն – **էրգէնութին, էրգէնուտուն**:
Երկինք – **էրգինք, հավա**:
Երկճղի, երկճյուղ – **չաթալ**:
Երկրորդ – **իքինջի**:
Երկուշաբթի – **էրգուշափթի**:
Երկյուղ – **վախ**:
Երկնագույն, բաց կապույտ – **հավարնգի**:
Երրորդ – **իյէքինջի, յէքինջի**:
Երփներանգ, բծավոր, պուտավոր – **խաղուլիկ**:
Երևալ – **էէվուշ**:
Եփել – **էփուշ**:

— 2 —

Ձամբյուղ – **գէմբիլ**:
Ձայրացած մարդ – **սերդօղ մարթ**:
Ձայրանալ – **սերդէռուշ**:
Ձայրույթ, ոխ – **սիրդ**:
Ձանգակ – **գօնգաք**:
Ձառիթափություն ունեցող տեղանք, բլրակի լանջ – **բայիր, բօյիր**:
Ձառիվեր, թեք տեղանք – **բարագ**:
Ձատիկ (միջատ) – **գատկի բլօծ**:
Ձարդարել – **սուսնուշ, դուզնուշ**:
Ձարթնել – **գարթուշ**:
Ձարմացած մնալ – **շաշ մէնուշ**:

Ձարմիկ – **յէգէն**:
Ձբոսնել – **բէդէդուշ, մօն էգուշ**:
Ձեփյուռ – **էրվագուն**:
Ձինվոր – **ասքեր**:
Ձկրտալ – **սէնդգաղուշ**:
Ձզվել – **սիրդէ թառնուշ**:
Ձնզզնգացնել – **զէնզզէնգուշ**:
Ձոքանչ – **գայնանա, անալուղ**:
Ձուգարան – **քէնաֆ**:
Ձուռնա (փոքր) – **ծիրու**:
Ձուր, իզուր – **սութ տաղէ, սուղ դաղէ**:

— է —

էգ – **էք**:
էգուց, վաղը – **հէքուց**:
էլի – **ալի**:
էշ, ավանակ – **էշաղ**:

— Ը —

Ընդեղեն մաքրել – **ուուշուշ, իսքուշ**:
Ընթրիք – **իզվօնի (իզվօնցու) հաց**:
Ընկեր – **էնգէր**:
Ընկերովի աշխատել – **էնգէրդէն տաղուշ**:
1. Ընկերք՝ կենդանիների: 2. խնձորի, տանձի միջուկը՝ կորիզ-
ներով – **էշ**:
Ընկճվել, ճնշվել – **աջերվուշ**:
Ընկնել – **էնգուշ, խէչուշ**:
Ընկույզ – **գագալ, կակալ**:
Ընկույզի միջուկ – **գագալի, կակալի մաղիս**:
Ընկույզի, նշի, ծիրանի կորիզի պատյանները, կեղևները –
գէդէփ, գաբուղ:
Ընտանի, մշակովի, տնական, տանու – **դօնու, դանու**:
Ընտրել, որոշել – **ուուշուշ**:

Թագավոր – **փաղիշահ, սուլթան:**

Թաթ – **թաթ:**

Թախտ, սաքու – **սավքի** (1. ուղղանկյուն կամ քառանկյուն, 4-6քմ ճաղաշար եզրերով փայտե կամ երկաթե բարձր թախտ: 2. պատի երկայնքով քարաշեն բարձրություն: 3. սենյակի հատակի մեկ աստիճան բարձրադիր հատված):

Թակ (փայտե գլխով մուրճ) – **թաթ:**

Թամբալ, ծույլ – **թեմբալ:**

Թաշկինակ – **մենդիլ:**

Թանկ – **բաալի:**

Թառ (հորիզոնական ձող, որի վրա թառում են հավերը) – **թառ:**

Թառամել – **թոռմելուշ:**

Թաս – **թաս:**

Թավա – **թավա:**

Թավալվել – **թավուշ, թավելվուշ, թալվեղուշ, թալվելուշ:**

Թավամագ, մագոտ – **մագուլիգ:**

Թարախ – **թաախ:**

1. Թարգմանել: 2. դարձնել: 3. շուռ տալ: 4. պտտել: 5. կրոնափոխել – **թառցեմուշ:**

Թարթել, խփխփել – **խփխփուշ:**

Թարթիչ, թերթերունք, արտևանունք – **թերթվուց, թերթերուցք:**

Թարմացնել, նորացնել – **նորցեմուշ:**

Թաց – **թաց:**

Թացան 1. ջրալի կերակուր: 2. աղանդեր: 3. ուտելիքի վրա լցվող թանձրուկ: 4. կաթնամթերք – **թացան, թացոն:**

Թափահարել, թափ տալ – **թափուշ:**

Թափել, հեղել – **վաթուշ:**

Թափոն, աղբ – **զիբիլ:**

Թաքնվել, պահվել – **թաքուշ, թաքուշ, բարվուշ:**

Թաքցնել, պահել – **բաուշ:**

Թել – **թեր:**

1. Թելպանիր: 2. կաթնաշոռ – **վազնատ:**

Թեթև – **թեթվ:**

Թեթևակի ուսով հրել – **ուուս դեվուշ:**

Թեթևամիտ – **թեթվ քելօխ (կելօխ), վասվասալի:**

Թեթևնալ, հանդարտվել, անլրջանալ – **թեթվնուշ:**

Թեթևուղիկ – **թեթվ:**

Թեյ – **չայ:**

Թեյարան – **չայխանա:**

Թեյնիկ – **չայնիգ:**

Թերխաշ, հում եփած – **հում էփած:**

Թեփ, խարտվածք, մաղուցք – **խերթշ:**

Թեփռել, փետրել – **թերուշ:**

Թեքվել, կռանալ – **գեռօջուշ:**

Թեք տեղանք, զառիվեր – **բարագ:**

Թգբեհ, տերողորմյա, համրիչ – **թասպախ:**

Թգենի – **թեգենի:**

Թթենի – **թեթենի:**

Թթու դրված բանջարեղեն – **թուրշի:**

Թթու, թթված – **թեթու:**

Թթխմոր – **թեթվենլիք:**

Թթվացնել – **թեթվեցեմուշ:**

Թթվել – **թեթվուշ:**

Թիթեղ – **սաջ:**

Թիթեռ – **թիթեռ:**

Թիկնել, հենվել – **յան էգուշ:**

Թլվատ – **փալթախ:**

Թխել, եփել – **էփուշ:**

Թխթխկացնել, տկտկացնել – **թօթթօջուշ:**

Թխկենի – **թ(ե)խթկի:**

Թմբիկ – **փուփիլիգ:**

Թշթշալ – **թեշթեշուշ:**

Թողնել, դուրս գցել, պահ տալ – **օթու էնուշ:**

Թոնիր – **թօնդիր (թօնդիր են ասում նաև բակում պատրաստված աղյուսե վառարանին):**

Թոռ – **թօռ:**

Թոք – **ջերմագ ջիզար:**

Թռչնաբույն – **փուն, պուն:**

Թռչել երկնքում, ճախրել – **ֆեֆերուշ:**

1. Թռչուն: 2. ճնճուկ – **ջինջուխ:**

Թռցնել – **թեռցեմուշ:**

Թվանք, հրացան – **թվօնք**:
Թրիք – **թրիք, աղփ**:
Թրիքի և աթարի հավաքման վայր – **աղփօնօց**:
Թրջվել – **թաթվուլ**:
Թուզ – **թուզ**:
Թուխս – **մօջա**:
Թուխս նստել – **գօխթուլ**:
1.Թուղթ: 2.նամակ – **թուխթ**:
Թումբ – **թումփ**:
Թույլտվություն – **իզին**:
Թույն – **աղու, տախ, գէր**:
Թունավոր – **աղուլի**:
Թունավորել – **տաղուլ**:
Թունել – **թունել**:
Թուխ, սև – **թուխ**:
Թուք – **թուք**:
Թքել – **թէքցենուլ**:
1.Թև: 2.ծեռք – **թվ**:
Թևը թափ տալ – **թվէ թափուլ**:
Թևատակ – **գօլթուղ**:

— ժ —

Ժանգ – **ժանգ**:
Ժանգոտվել – **ժանգեռուլ**:
Ժակետ – **չէքտ**:
Ժամ – **սահաթ**:
Ժամանակ – **օխթ, վաքիտ, զաման, չախ**:
Ժայռ – **բարխ**:
Ժլատ – **թվէ օմուր (ամուր) (արդ.՝ օմույ)**:
Ժողովել, հավաքել – **ժողվուլ**:
Ժողովուրդ – **հալք**:

— ի —

Իբր թե – **գիդես թա**:
Իզուր, զուր – **սուք տաղէ, սուղ դաղէ**:

Իլիկ – **իլիգ, մաղմօն, մաղման**:
Իմանալ, գիտենալ – **քիդանուլ**:
Ինձ – **ինձի**:
Ինչ – **ինչ**:
Ինչ է – **ինչին ա**:
Ինչ որ – **ինչ ու**:
Ինչպես – **ինչքես, ինչվես**:
Ինչպես որ – **ինչքես ու**:
Ինչպես ուզում ես – **խտարսեն**:
Ինչու – **ինչի**:
Ինչքան – **ինչխաղիք**:
Իշամեղու, պիծակ – **բուծեք, բուծեգ**:
Իջնել – **իչնուլ**:
Իջևանատուն – **քարվանսարայ**:
Իսկապես – **գէրչաղ**:
Իրեն – **ույին**:

— Լ —

Լազ (ազգ) – **ջօն**:
Լակ ուտել – **լագուլ**:
Լակոտ – **լագօթ**:
Լայն – **լեն**:
Լայնություն – **լենութին, լենուտուն**:
Լայնք – **լենք**:
Լաչակ – **լաչակ**:
Լաստենի – **բեցղի**:
Լավ – **սօյ, բեղք, բեթք**:
Լավաշ – **լավաշ**:
Լավություն – **բեղքութին**:
Լացել – **վայուլ**:
Լեզու – **լիզու**:
Լեղի, դառը – **լաղի**:
Լեռ – **լեռ, լեր (արդ.՝ լէյ)**, որտեղ գտնվում է ամառային արտավայրը՝ յայլան:
Լեռնցի – **լերէնցի**:
Լիզել – **լիզուլ**:

Լիճ – գյուղ:
 Լինել – էլլուիւ:
 Լիքը – լիքէ:
 Լիքը լցնել – լէքցէնուիւ, լըքցէնուիւ:
 Լղճել – լաղջուիւ:
 Լյարդ – թուխ ջիգար:
 Լոբի – լօբիյա:
 Լուիկ, պոմիդոր, կլոր հատապտուղ – լիլիգ:
 Լողալ – լաղուիւ:
 Լողանալ – փօխվուիւ (նշանակում է լողանալ և հագուստները փոխել):
 Լորենի – լօրի, լօի (արդ.՝ լօյի):
 Լորձ, լորձունք – փէրցուխ:
 Լսել – իմանուիւ:
 Լվանալ – լէվուիւ, լէվանուիւ, լըվուիւ:
 Լվացվել – լէվացվուիւ, լըվացվուիւ:
 Լվացք – լէվացք, լըվացք:
 Լվացքի պարան – լէվացքի, լըվացքի չվօն:
 Լրանալ, ավարտվել – թօմնուիւ:
 Լցնել – լէցուիւ, լըցուիւ, լէլլուիւ:
 Լցվել, կուտակվել – լէցվուիւ, լըցվուիւ:
 Լույս – լուս:
 Լուռ – լուր:
 Լուսամփոփ, լամպ, ճրագ – լամբա:
 Լուսանալ – լուսանուիւ:
 Լուսանկար – ֆօթէրաֆ:
 Լուսատտիկ – գածգիչ, գածուլիգ, գածօռիգ:
 Լուսին – լուսնիկա:
 Լուր, տեղեկություն – խաբար:

— Խ —

Խաբել – խափուիւ:
 Խալ – նէշօն:
 Խալի, գորգ – խալի:
 Խածել, կծել – խածուիւ:
 Խակ – դաք:

Խաղ 1. խաղ: 2. քառատող երգ: 3. պար – խաղ:
 Խաղալ – խաղուիւ:
 Խաղող – խավօղ:
 Խաղողի վազ – վազ:
 Խայթել խայթոցով – խօթուիւ:
 Խայթոց (կարիճի) – աղուն:
 Խայթոց (մեղվի, կրետի) կիճ – գիջ:
 Խայտաբղետ, բժավոր, պուտավոր – խաղուլիկ:
 Խանդակ – խէնդակ:
 Խաշ – խաշ 1. եղջերավոր անասունների ոտքերից և փորոտիքից եփվող ջրալի կերակուր: 2. ջրի մեջ խաշած եգիպտացորենի գլխիկ:
 Խաշխաշ, վայրի կակաչ, հարսնածաղիկ – մուցիփօր:
 Խաչ – խաչ:
 Խառնել, խառնակել, շփոթել – խարնուիւ:
 Խառնվել, մասնակցություն ունենալ – խարէվուիւ:
 Խավիճ – խավիճ, խավից, խավիհնձ (պատրաստվում է եգիպտացորենի ալյուրով և կաթի սերուցքով):
 Խարկել, բովել – խարգուիւ:
 Խարտյաշ – սարի (արդ.՝ սայի):
 Խարտվածք, թեփ, մաղուցք – խերթէ:
 Խարույկ – փագաա:
 Խեժ – ձառի գիվ:
 Խելագարվել – խէլըռուիւ:
 Խելառ – խէլառ:
 Խելք – խէրք:
 Խեղդել – խախթուիւ:
 Խեղդվել – խախթէվուիւ:
 Խեղճ – աղբաղ:
 Խենթ – շաշ, խէվ:
 Խիժ, դալ (ծննդկանի կամ նոր ծնած կենդանու առաջին օրերի կաթը) – թալ, թալան գաթ:
 Խլեզ, մողես – խլօզ, խէլօթ:
 Խխունջ – խէխունջ:
 Խմել – խմուիւ:
 Խմոր – խէմօր:
 Խմոր հունցել – շօղվուիւ:

Խյուս (ալյուրի և ջրի խառնուրդով պատրաստված զանգ-
 ված) – **խուս**:
 Խնամախոս – **էլչի**:
 Խնամի – **դօստ**:
 Խնդալ – **խենդուշ**:
 Խնծոր – **խենծօր**:
 Խնծորենի – **խենծօրի ձառ, խենծօրնի**:
 Խնոցի – **յաղուղ, յայուղ**:
 Խնչել – **խենչէլուշ**:
 Խոզ – **խօզ**:
 Խոզ մարդ (վատ մարդ) – **խօզ մարթ**:
 Խողովակ – **բօրու**:
 Խոնավ – **կէչ**:
 Խոսակցություններ, զրույցներ – **խաբարդաք**:
 Խոսել, զրուցել – **խօսուշ, խաբրուշ**:
 Խոստում, երդում – **վաադ, վադէ**:
 Խոտ – **խօդ**:
 Խոշոր – **խօշօր**:
 Խորանալ – **խօէնուշ**:
 Խորը – **խօը** (արդ.՝ **խօյը**):
 Խորթ (հայր, մայր և այլն) – **օգայի**:
 Խորիզ – **միչուցք**:
 Խորխորատ, փլվածք – **փէլուցք**:
 Խոփ, արոր – **գօքար**:
 Խռացնել, խռմփացնել – **խէռզուշ**:
 Խռնվել, խուռներամ բազմությամբ տեղ գնալ – **շաղլէցվուշ**:
 Խռովել – **սէրդէռուշ**:
 Խրատ տալ – **խէրաթ (խըրադ) դէվուշ**:
 Խրխնջալ – **խէրխէնջուշ**:
 Խրվել, մխրծվել, սուզվել – **նիյէլուշ**:
 Խրտնել – **խէրդուշ**:
 Խրտնեցնել – **խէրդէցէնուշ**:
 Խցան – **զոււմփա**:
 Խուլ – **խուլ**:
 Խուտուտ տալ – **խադվէդուշ**:
 Խուրջին – **խուրջ**:
 Խփել – **խէփուշ, թէվուշ**:

Խփխփացնել, աչքերն արագորեն թարթել – **խէփզէփուշ**:
 Խև – **խէվ**:

— Ծ —

Ծածկել – **ծածզուշ**:
 Ծածկել՝ փակել – **խաչնուշ, խաչնուշ**:
 Ծածուկ, մեկուսի, աչքից հեռու – **խալվութ**:
 Ծակ, անցք – **ծագ**:
 Ծակել – **ծագուշ**:
 Ծաղիկ – **ծաղիզ**:
 Ծաղկատար – **չէչօտ**:
 Ծաղկել – **ծաղզուշ**:
 Ծամել – **ծօմուշ**:
 Ծամոն – **գիվ**:
 Ծայր – **ջօթ**:
 Ծանր – **ծօնդր, զօնդր**:
 Ծանր–ծանր – **ծօնդր – ձօնդր, զօնդր – զօնդր**:
 Ծանրանալ – **ծօնդրէնուշ**:
 Ծառ – **ծառ**:
 Ծառերից թափված աշնան դեղին տերևներ – **չաչ, մօլ**:
 Ծարավել – **ծարվէնուշ**:
 Ծեծել – **ծէծուշ**:
 Ծերունի – **հալիվօր** (արդ.՝ **հալիվօյ**):
 Ծերանալ – **հալիվօրնուշ** (արդ.՝ **հալիվօյնուշ**):
 Ծերտ, ծիրտ – **ծիրթ**:
 Ծիածան – **քուշնիկ, քիշնիկ, գուշնիկ**:
 Ծիլ 1. բույսի ծիլ: 2. հեղուկի բարակ շիթ – **ծիլ**:
 Ծիծ, կուրծք – **ծիծ**:
 Ծիծաղել – **ծիծաղուշ**:
 Ծիծեռնակ, ծիծառ – **ծիծէռ, ծիծառ**:
 Ծիսական տիկնիկ, պուպրիկ – **բուբրիզ**:
 Ծիրան – **քախսի, աբրիզօս**:
 Ծլել – **ծէլուշ**:
 Ծխախոտ, սիգարետ – **ծիզաա**:
 Ծիսել – **խմուշ**:
 Ծնել – **ծէնուշ** (ասվում է միայն կենդանիների համար):

Ծնել երեխա – **ուննուլ**:
 Ծնկի իջնել, ծնկել – **ծունգ էնգուլ**:
 Ծնկոսկր – **ծունգի լիսեր, լիսոր**:
 Ծննդկան – **նոր դղացկօն (դղացկան)**:
 Ծնողների միակ զավակը – **մեզհադիգ**:
 Ծնոտ – **չէնգա**:
 Ծնվել – **ուննվուլ** (բառացի նշանակում է ունեցվել):
 Ծոճրակ – **գօռգագ**:
 Ծոմ – **ծում**:
 Ծոմ պահել – **ծում փեռնուլ**:
 Ծոմ սկսել – **ծում գէփչուլ**:
 Ծոպ – **փուսքուլ, փուսխուլ**:
 Ծոռ – **թօռի դղա**:
 Ծով – **ծօվ**:
 Ծովի ափ – **ծօվի չայ**:
 Ծոց – **ծօց**:
 Ծոցվոր, հղի – **երգուդաք, ձօնդր, զօնդր**:
 Ծվաղ, դափնեկեռաս (ծվաղենու, դափնեկեռասենու պտուղ) – **ձէվաղ**:
 Ծվաղենի, դափնեկեռասենի (վարդագգիների ընտանիքին պատկանող ծառ, որն ունի բալի նման պտուղներ) – **ձէվաղնի**:
 Ծվատել, բզկտել – **ցէվէրդուլ** (արդ.՝ **ցէվէյդուլ**):
 Ծուխ – **մուխ**:
 Ծունկ – **ծունգ**:
 Ծույլ – **թէմբալ**:
 Ծուռ – **ծուռ**:

— 4 —

Կա – **գօ**:
 Կաթ – **գաթ**:
 Կաթել – **գաթուլ**:
 Կաթիլ – **գաթիկ, գաթիգ**:
 1. Կաթնաշոռ: 2. թելպանիր – **վազնատ**:
 Կաթնապուր, կաթնարած (ծաշատեսակ) – **գաթնօվ, գաթնէրած**:
 Կաթսա – **ջուգալ, քարսօն** (արդ.՝ **քայսօն**):
 Կաթսայի մեջ մնացած կերակրի տականք – **դագիչք**:

Կալ – **խարման**:
 Կախարդ (չար), ջադու – **չադու**:
 Կախել – **կախ ցքուլ**:
 Կախվել, կախ ընկնել – **գախ էնգուլ**:
 Կակազել – **լիզուն էդէվցքուլ**:
 Կակաչ (վայրի), խաշխաշ, հարսնածաղիկ – **մուցիփօր**:
 Կաղ – **թօփալ, չօլախ**:
 Կաղամախի (ծառատեսակ) – **արջի**:
 Կաղամբ – **պօնջար**:
 Կաղին, պնդուկ, տխիլ – **գաղին**:
 Կաղնի – **խօզգաղնի**:
 Կաղնուտ – **գաղնուդ**:
 Կամ – **գամ**:
 Կամաց – կամաց – **գօմաց – գօմաց**:
 Կամացացնել – **գօմացնուլ**:
 Կամուրջ – **գարմուլ**:
 Կայծ – **գաձ**, կայծակին ևս **գաձ** են ասում:
 Կայծակ – **գաձ**:
 Կանաչ – **յէչիլ**:
 Կանաչ, կապույտ աչքեր – **չախալ (չաղալ) աչվէնի**:
 Կանաչ սոխ – **ափաջուղ**:
 Կանգ առնել, կանգնեցնել – **գունգնէցուլ, գունգէցուլ**:
 Կանգնել – **գօնգնուլ, գօնգուլ**:
 Կանեփ – **գանէփ**:
 Կանչել – **գօրչուլ**:
 Կաշի – **գաշի**:
 Կաշվե գուտի – **գայիշ**:
 Կապ – **գաբ**:
 Կապել – **գաբուլ**:
 Կապը քանդել – **քագուլ**:
 Կապտամանուշակագույն – **սէվ**:
 Կապտել – **սէվնուլ**:
 Կապույտ – **մափի**:
 Կառուցել, պատրաստել, շինել – **չինուլ**:
 Կատու – **գադու**:
 Կատվի ձագ – **գադվէցաք**:
 Կարաս – **քուպ**:

Կարդալ – գարթուշ:
Կարել – գարուշ, գաուշ (արդ.՝ գայուշ):
Կարիճ – աքրէք:
Կարծրանալ, թանծրանալ, խցանվել, փակվել – գալվուշ:
Կարկատան – գարգեղէն:
Կարկատել – գարգեղուշ:
Կարկուտ – գարգուղ, գարգուտ (արդ.՝ գայգուտ):
Կարճ – գարջ:
Կարմիր – գարմիր, գարմի:
Կարմրել – գարմրուշ:
Կարմրուկ – քութէշ:
Կարծես – գիղես քի, թաքիղում, թաքիղիմ:
Կարոտ – գարոդ:
Կարոտել – գարողնուշ:
Կարպետ – չուլ:
Կարտոֆիլ – կարտոփի (արդ.՝ կայտոփի), մաքվալ:
Կացին – գացին:
Կափարիչ – խուփ:
Կենալ – գինուշ:
Կենդանիների՝ ձիու, էշի, ջորու, կովի և գոմէշի կղկղանք – աղփ:
Կենդանիների լործունք – շօղունք:
Կենդանի շունչ, կենդանի էակ – սաղավօր:
Կեղտ – աղդ:
Կեղտոտ – աղդօդ:
Կեղև – գաբուղ, գեղէք:
1.Կեռիկ, որը հազցնում են առաստաղից ամրացված շղթայի ծայրին և որից կրակի վրա են կախում կաթսան: 2.Երբեմն նաև՝ առաստաղից կախված ամբողջ շղթան – գիլիմօռ, կիլիմօռ:
Կեռման՝ ճանապարհի – գեռման:
Կեռվել, կեռել, կքել – գեռէջուշ, գեռօջուշ:
Կեղևել – գեջվուշ:
Կիճ, խայթ, խայթոց – գիջ:
Կես – գէս:
Կեսօր – ցուգ:
Կերոսին, նավթ – գագաղի:

Կզանալ, կզել – գեզուշ:
Կթել – գթուշ:
Կիմ – գէնիգ:
Կիրակի – գիյագի:
Կիսրար աշխատող – օրթախդէն տաղօղ:
Կլոր, կլորիկ – լիլիգ:
Կծել, խայթել, խածել – խածուշ:
Կծիկ – գէճիգ, գէճիք:
Կծկվել – գէճուշ:
Կծված – գէճված:
Կծու – վառէցուկ, վառեսնուք:
Կկու – քուքու, կուկու:
Կճեպ – գէջէք:
Կճմթել, կսմթել – ձիբլուշ:
Կճուճ – չունլախ:
Կնճենի, թեղի – թաղի:
Կնճիռ, ծալ – խաթ:
Կշռել – գէշէռուշ:
Կշտանալ – գէշթանուշ:
Կոթ՝ բռնակ – գօթ:
Կոկել, հարդարել, կարգի բերել – գօգուշ:
Կոկորդ – բօղազ:
Կոկորդի խնձորակ – կօկօրդ:
1.Կողասենյակ, նախասրահ: 2.գոգավորություն – քօրկ, կօրք:
Կողմ – սեմթ:
Կողով – գալաթ:
Կողպէք – փագ:
Կոճ – կօկօշ:
Կոճակ – սաղաֆ:
Կոճկել, փակել – խաչնուշ, խաշնուշ, դաշնուշ:
Կոճղ – անթուլա:
Կոշիկ, ճտքավոր կոշիկ – փօթին:
Կոպիտ, դիմացկուն, ամուր – գօբիղ:
Կով – գօվ:
Կովկիթ – գօթ:
Կոտ – գօթ:
Կոտեմ (կանաչեղեն) – գօղիմ:

Կոտրատվել, ջարդվել – **չարթեվուշ** (արդ.՝ **չայթեվուշ**):

Կոտրել – **գօդրուշ**:

Կորած մարդ – **գայիբ մարթ**:

Կորել, կորսվել – **գայիբ ըլնուշ, գօրսեվուշ** (արդ.՝ **գօյսեվուշ**):

Կորիզ – **դօյիզ, դօիս**:

Կորիզի միջուկ – **մադիս**:

Կորիզի պատյան, կեղև – **գեդեփ, գաբուղ**:

Կորոբ (եգիպտացորեն, ընդեղեն, դդում, սոխ, սխտոր և այլն պահելու համար ճյուղերից կամ տախտակներից պատրաստված շուրջ 10 քմ մթերանոց, խոնավությունից և կենդանիներից պաշտպանվելու նպատակով կառուցվում է մոտ 2 մ բարձրության սյուների վրա, ունի շարժական սանդուղք) – **գօօբ**:

Կորսվել, կորել – **գօրսեվուշ** (արդ.՝ **գօյսեվուշ**):

Կորցնել – **գօրսեճուշ** (արդ.՝ **գօյսեճուշ**):

Կպչել – **գեփչուշ, գեբուշ**:

Կպչել (անհանգստացնել, նեղացնել, վիրավորել) – **նեբեկչուշ**:

Կռանալ, կեռվել, կքել – **գեռեջուշ, գեռօջուշ**:

Կռիվ – **գեռիվ, գրռիվ, գավգա**:

Կռվող – **գեռվօղ, գրռվօղ**:

Կտիտ (այծի, ոչխարի կղկղանք) – **գիդիդօր**:

Կտրել – **գեդրուշ, գրդրուշ**:

Կտրիճ (տղամարդ) – **գեդրիչ, գրդրիչ**:

Կտրիճություն, քաջություն – **գեդրիջութին, գեդրիջուտուն, գրդրիջութին**:

Կրակ – **գիյագ**:

Կրակը խառնելու համար մետաղյա գործիք – **ագիշ, ակիշ**:

Կրակից թռչող մոխիր – **մօծիր**:

Կրել, տեղափոխել – **գեյուշ, գիյուշ**:

Կրիա – **գափագլի կօրտ (քօրդ)**:

1. Կրոնափոխել: 2. դարձնել: 3. ատտացել: 4. քարգմանել – **թառցեճուշ**:

Կրունկ – **գիյօնգ**:

Կրծքավանդակ – **սերդ** (արդ.՝ **սեյդ**):

Կրծքավանդակի մազ – **սերդի** (արդ.՝ **սեյդի**) մազ:

Կուզ – **գօմբուր**:

Կուլ տալ – **գուլդեվուշ**:

Կում, ունալ – **գում, գուլ**:

Կուլտ – **գունչուլ**:

Կուշտ – **գուշտ**:

Կուշտ լինել – **գուշտ էլլուշ**:

Կքել, կռանալ – **գեռօջուշ**:

— 3 —

Հագնել – **հաքնուշ**:

Հագնվել – **հաքուսվիուշ**:

Հագուստ – **հալավ, շօր** (արդ.՝ **շօյ**):

Հազալ – **թօքուշ**:

Հալել – **հալուշ**:

Հալիվոր, ծերունի – **հալիվօր** (արդ.՝ **հալիվօյ**):

Հազար – **հազար, բին**:

Հակառակվել, համոզել, դեմ ընկնել – **թեմ ենգուշ**:

Հաղթել – **ախթուշ**:

Հաճախ – **իժէէ**:

Հաճարենի – **աժրի**:

Հաճելի, հետաքրքիր, գրավիչ – **մերաքլի**:

Համաձայնվել, համաձայն լինել – **ռագի էլլուշ**:

Համայիլ, հմայիլ – **հօմայիլ** 1. վզնոց, վզից կախվող զարդ:
2. վզնոց, որը ոչ միայն զարդ է, այլև, ըստ հավատալիքների, ունի չարխափան ուժ, ազատում է չար աչքից, փորձանքից, հիվանդություններից: 3. մոլլայի գրած չարխափան գիր՝ հմայագիր:

Համար – **հօմա, ամա**:

Համբույր – **բաչ**:

Համբուրել – **բաչ ենուշ**:

Համեղ, անուշ – **օնուշ**:

Համեն, գինձ (կանաչեղեն) – **հօմիմ, համեն, քինձ**:

Համոզել, դեմ ընկնել – **թեմ ենգուշ**:

Համր – **լալ**:

Համրել – **հօմրուշ, համրուշ**:

Համրիչ, տերողորմյա, թգբեհ – **թասպախ**:

Հայիոյանք – **քէֆուր, սօզ**:

Հայիոյել – **քէրֆուշ, սօզմիշ ենուշ**:

Հայտնել – **խաբար դեվուշ**:

Հայտնի – բաալլի:
 Հայր – դադ:
 Հանգցնել – հոնցնուլ:
 Հանդ, արոտավայր – հանդ, հոնդ:
 Հանդարտվել, թեթևանալ – թեթվնուլ:
 Հանդիպակաց, դիմաց – թիմաց:
 Հանդիպել – ռաստ էգուլ:
 Հանել – հանուլ, հոնուլ:
 Հաշմանդամ – սաքաթ:
 Հաշվել, համրել – հոմրուլ, համրուլ:
 Հաչել – հաչուլ:
 Հապա – հաբա:
 Հասկ – ցոյիճի կլօխ:
 Հասկանալ – օնգլօմիչ էնուլ:
 Հասնել, հասունանալ (պտղի) – հասուլ:
 Հասնել, տեղ հասնել – պօբուլ:
 Հասնել հետևից – ժեննուլ:
 Հաստ – հաստ:
 Հաստափոր – հաստփոր, մեծփոր, կիրփոր, յաղլիփոր:
 Հաստութիւն – հաստութիւն, հաստուտուն:
 Հասունանալ, հասնել (պտղի) – հասուլ:
 Հավ – հավ:
 Հավանաբար, ըստ երևույթին, կարծես, ոնց որ – թաքիդոմ,
թաքիդիմ:
 Հավանոց – հավնօց:
 Հավատալ – ավդուլ:
 Հավաքել – ժողվուլ:
 Հավաքվել – ժողվելուլ:
 Հավի կրծքի երկճղի ոսկր – աղէս, լաղէս:
 Հավկիթ, ծու – հավգիթ (թուրց.՝ հազվիթ):
 Հատապտուղ, պոմիդոր (լուիկ), կլորիկ – լիլիգ:
 Հատիկ – հադիգ:
 Հարբած – սարխօշ:
 Հարբուխ – խարփուխ (արդ.՝ խայփուխ):
 Հարթ տարածք – փոս:
 Հարկավ – հէլբէթ:
 Հարյուր – հաուր, հարու:

Հարս – հարս (արդ.՝ հայս):
 Հարսանիք – հարսնիք (արդ.՝ հայսնիք):
 Հարս զարդարել – հարս (արդ.՝ հայս) դուզնուլ, հարս
 (արդ.՝ հայս) սուսնուլ:
 Հարսի կողմից հարսանիքի մասնակիցներ – քըզկօլլի:
 Հարսի պար – հարսի (արդ.՝ հայսի) խաղ:
 Հարսնախոս – էլչի:
 Հարսնախոսների խոստունը աղջկա ծնողներին – խարջ:
 Հարսնածաղիկ, խաշխաշ, վայրի կակաչ – մուցիփօր:
 Հարսնաքույր – հարսնքուր (արդ.՝ հայսնքույ):
 Հարսնացու – հարսէնցու (արդ.՝ հայսէնցու):
 Հարստութիւն, ունեցվածք – վարիլէթ:
 Հարվածել – շէփէցնուլ, դէվուլ:
 Հարցնել – հարցէնուլ:
 Հարուստ – գէնգին:
 Հարևան, դրկից – թերգից:
 Հաց – հաց:
 Հացահատիկ չափելու փայտե աման – գօթ:
 Հացի միջուկ – հացի միշմուք:
 Հացի կողով – խէնցգէլ:
 Հաց ուտել, ճաշել – հաց ուղուլ:
 Հեծան (երկու սյուների վրա դրված գերան) – սօյա:
 Հեծնել – հէճնուլ:
 Հենակ, որ դրվում է պտուղներով ծանրաբեռնված ծյուղի
 տակ – դիյաղ:
 Հենվել, թիկնել, կռթնել – յան (յօն) էգուլ:
 Հենց այնպես ժամանակ անցկացնել – օրմաղուլ:
 Հեռախոսով զանգել – թէլէֆօն ընուլ:
 Հեռացնել, վռնդել – թեղէնուլ:
 Հեռվից – հէրէվօնցմա:
 Հեսան (սրոց, սրելու քար) – հէսան:
 Հետածգել – յեղցքուլ:
 Հետաքրքիր, գրավիչ, հաճելի – մերաքլի:
 Հետ դառնալ, վերադառնալ – յետ թառնուլ:
 Հետո – հէդէվ:
 Հետք – հէդ:
 Հետիոտն, ոտքով – օտքէնցի:

Հետևից ընկնել, վիճել, կատակել – էղեվ էնգուշ:
 Հերիք, բավական – հէյիք:
 Հերկ – հէրք:
 Հերկել – հէրգուշ:
 Հեքիաթ, պատմություն – հէքիյա:
 Հիմա, այժմ – հիմի:
 Հին – հին:
 Հինգշաբթի – հինգշափթի:
 Հիշողություն, միտք – միդք:
 Հիսուն – հիսուն, խուն:
 Հիվանդ – հիվօնդ, հիվանդ:
 Հիվանդանալ – հիվօնդնուշ, հիվանդնուշ:
 Հիվանդություն – քէշութուն:
 Հղի – ձօնդր, էրգուդագ:
 Հյուսած գոտի – խուլաց կօղի:
 Հյուսած մազ – խուլաց մազ:
 Հյուսել – խուլուշ:
 Հյուսք, հյուս – խուլաք:
 Հյուրասենյակ – սալօն:
 Հնդկահավ – դուլդուլհավ:
 Հնձել – բիթմիշ ընուշ:
 Հնուն – ավալը:
 1. Հոգի (անձ): 2 ոգի – հօքի:
 Հոգնել – թաթրուշ, նաչէրուշ:
 Հոկտեմբեր – օխտավրի, օրտագյուս:
 Հող – հօղ, խօղ:
 Հոպոպ – փէռփէլա ջինջուխ:
 Հով – հօվ, սահին:
 Հովություն անել – հօվություն (արդ.՝ հօյիվություն) էնուշ:
 Հովիվ – հօյիվ:
 Հոտ – հօդ:
 Հոտ՝ ոչխարի – յաթաղ:
 Հորանջել – էնչգէդուշ, էնչգադուշ:
 Հորաքրոջ աղջիկ, տղա – հօքուրի (արդ.՝ հօքույի) ախչիգ, դղա:
 Հորաքույր – հօքուր (արդ.՝ հօքույ):
 Հորեղբայր – հօպար (արդ.՝ հօպայ):

Հորեղբոր աղջիկ, տղա – հօպօր (արդ.՝ հօպօյ) ախչիգ, դղա:
 Հորեղբոր կին – օղօգին:
 Հորթ – հօրթ:
 Հորթանոց, գոմ – հօրթնօց:
 Հռիռալ – խէրիխէրալ:
 Հրացան – թէվօնք, թէվանք:
 Հրացանով կրակել – թէվօնք (թէվանք) ցքուշ:
 Հրել ուսով – ուուս դէվուշ:
 Հուլիս – չուրուխ:
 Հուլունք, ուլունք – հէլուն:
 Հում կաթի սեր – սիր, սիռ (արդ.՝ սիյ):
 Հույս – ումուդ:
 Հունդ, սերմ – հունդ, հումդ, սէրմ:
 Հունիս – քիյաս:
 Հունվար – նօր դարի (արդ.՝ նօյ դայի):
 Հունցել – շօղվուշ:
 Հնալ – թաստուշ:

Ձագ – ցաք:
 Ձագար – լէլիչ:
 Ձախ – ցախ:
 Ձայն – ցէն, ծէն:
 Ձայնը գլուխը գցած գոռալ – քէլօխնիվէ գօրչուշ:
 Ձայն տալ, կանչել – ցէն (ծէն) դէվուշ:
 Ձավար, կորկոտ – գօրգօթ:
 Ձեղնահարկ – ցէխք:
 Ձեռագործ – փանդաղ:
 Ձեռնոց – թաթման, թաթմօն, թէվհաքնիչ:
 Ձեռք, թև – թէվ:
 Ձեռք բերել, գտնել – քէդնուշ:
 Ձեռք քաշել, վազ անցնել – վազ օնցուշ:
 Ձեռքի մատ – թէվի մադ:
 Ձի – ցի:
 Ձիթապտղի ձեթ – գէյթունի յաղ:

Չիթապտուղ – զէթուն:
Չմեռ – գէմեռ:
Չմերուկ – կարպուզ:
Չյուն – ցուն:
Չնահյուս – ուսի:
Չնծաղիկ – ցունծաղիգ, ծունի ծաղիգ:
Չող – ցող:
Չվածեղ – հալած հազվիթ (արդ.՝ հավգիթ):
Չու – հազվիթ (արդ.՝ հավգիթ):
Չուկ – ցուք, ծուգ:
Չսել – ցէվուշ:
Չսձնել, ձնռտել – ցէվցէվուշ:
Չռռտել, ձնձնել – ցէվցէվուշ:

— 6 —

Ճախարակ – փուրթմօնիչ:
Ճախրել, թռչել երկնքում – ֆէֆէրուշ:
Ճակատ – ջագաթ:
Ճակնդեղ, բազուկ – պազունք:
Ճակնդեղի (բազուկի) տերևներ – պազունքի դէյեքներ:
Ճահճամարգագետին – սագ:
Ճաղատ – քյալ:
Ճամպրուկ – չամաղան:
1. ճանաչել: 2. ծանոթանալ – ջօնչուշ:
Ճանապարհ – ջօմփա:
Ճանապարհ դնել – ջօմփա թէնուշ:
Ճանապարհ, որն անցնում է կիրճի, խորը ձորի հատակով.
կամ բլուրների ստորոտների միջով – փօղօց:
Ճանկել, բռի մեջ հավաքել – ջօնգուշ, ջանգուշ:
Ճանճ – ջօնջ:
Ճաշ – ջաշ:
Ճար – ջար:
Ճարպ – յաղ:
Ճեղքել – ջախքուշ:
Ճերմակ, սպիտակ – ջէրմագ:

Ճգմել – աջերուշ:
Ճիճու – ջիջու:
Ճիշտ, շիտակ – շիղագ:
Ճիպոտահարել, դաջել, ձաղկել – լէմուշ:
Ճխլել – չախլուշ:
Ճկույթ – ջգույթ:
Ճյուղ – դալ:
1. ճնճղուկ: 2. թռչուն – ջինջուխ:
Ճնշվել, ընկճվել – աջերվուշ:
Ճոճանակ, ցանցաճոճ – սալինջաղ:
Ճոճել, օրորել – օվուշ:
Ճոպան – ջօբան:
Ճվճվալ – ջէվջէվուշ:
Ճտքավոր կոշիկ, կոշիկ – փօթին:
Ճութ, ողկույզ – ջութ:
Ճուտ, ձագ – ջութ:

— 7 —

Մագ – մագ:
Մագոտ, թավամագ – մագուլիգ:
Մածնի տոպրակ – մածեքօմ:
Մածուն – մածուն:
Մածուն մերել – մածուն մերուշ, մածուն փեռնուշ:
Մակարդ, մածնի մերան – մարցու:
Մաղ – մաղ:
Մաղուցք, թեփ, խարտվածք – խերթէ:
Մամիկ, տատիկ, մեծ մայր – մօմի, մեծ մօմ:
Մայիս – մայիս:
Ման գալ, փնտրել – մանգուշ, մօնգուշ:
Մանգաղ – մանգաղ, մօնգաղ:
Մանդարին – մանդարին, մօնդարին:
Մանել – մօնուշ:
Մանկաբարձուհի – թօննօղ:
Մանչ, տղա – մօնչ:
Մանր որդեր, որոնք լինում են մսի, լեշի վրա՝ ճանճերի
նստելուց հետո – ձէդուք:

Մանրացնել, փշրել, փսորել – **փեսօքողուլ**:
Մայր – **մար** (արդ.՝ **մայ**):
Մաշել – **մաշուլ**:
Մառ (սուր ծլեպ, փուլ, որը խրվում է մաշկի մեջ) – **մառ**:
1. Մասուր: 2. մասուրի նման պտուղ – **խավուլիլիկ, հավուլիլիկ**:
Մասրենու թուփ, մասրենու փշոտ ճյուղ, փուլ – **մասրափուլ**:
Մատ – **մադ**:
Մատաղ – **մադաղ**:
Մատաղ լինել – **մադաղ էլլուլ**:
Մատանի – **մադնի**:
Մատղաշ, դեռատի, չկոշտացած – **մադղաշ**:
Մատնեմատ, նշանի մատ – **նշօնի մադ**:
Մատների ծայրերով թխթխկացնել – **դեքշեցնուլ**:
Մարագ – **մարախ**:
Մարգագետին – **չալիր**:
Մարգարե – **փեղամբեր**:
Մարդ – **մարթ**:
Մարխ (խեժոտ փայտիկ, որն օգտագործվում է որպես կրակ անելու կաշան) – **մարխ**:
Մարտ (ամսանուն) – **մարդ**:
Մարմանդ – **սարբաստ**:
Մարմին – **մարմին, օնքս, վաչուտ**:
Մարմնի վրա աճած մսի փոքրիկ գնդիկ – **դութ**:
1. Մացառ: 2. խճճված մազեր – **խօխօլ**:
Մաքուր – **խտաք, թեմիզ**:
Մաքրաջրել, պարզաջրել, ողողել – **մայնուլ**:
Մաքրել ընդեղեն – **խսրուլ, ուուշուլ**:
Մեզ – **շեռ, կենդանիների՝ կօզ**:
Մեխ – **մախ**:
Մեխել – **չաքմիշ էնուլ**:
Մեծ – **մեծ, խօշօր**:
Մեծանալ – **մեծընուլ**:
Մեծավոր, գլխավոր, հասարակական դիրք ունեցող մարդ – **մեծվօր**:
Մեկ – **մեկ**:
Մեկել, մյուս, ուրիշ, մի հատ էլ – **մեզալ, մեմալ**:

Մեկ հատիկ, միամորիկ – **մեզհադիզ**:
Մեկնվել, շորերով պառկել, երկարել – **երգէնուլ**:
Մեկտեղել, կուտակել մի տեղ – **մեգդաղեցնուլ**:
Մեղավոր – **մաղավուր**:
Մեղավոր լինել – **մաղավուր էլլուլ**:
Մեղր – **մաղր**:
Մեղվանոց, փեթակ – **փուուք**:
Մեղվի խայթոց, կիժ – **գիջ**:
Մեղու – **մաղու**:
Մեղք – **մախք**:
Մենակություն – **մենեագութին**:
Մեջ – **մէջ**:
Մեջտեղ – **մէջքեդաղ**:
Մեջքն ամբողջությամբ – **լերթ**:
Մեռնել – **մեռուլ**:
Մետաղյա գոտի – **կօդի**:
Մերան, մածնի՝ մակարդ – **մարցու**:
Մերկ – **դեզլեզ**:
Մթնել – **մեթնուլ**:
Միաբերան, միաձայն – **միյափիյան**:
Միամորիկ, մեկ հատիկ – **մեզհադիզ**:
Միայն, սոսկ – **սադէ**:
Միանգամից – **մեգեդէն**:
Միասին – **հեդրա**:
Միզապարկ – **շերօման, շերօմօն**:
Միզել – **շեռուլ**:
Մի՞թե – **մի՞թա, մի՞տա**:
Մինչև – **ինչակ**:
Մինչև կեսը – **գետեցաիվա**:
Միջատ, մրջյուն – **մերջիմ**:
Միջնամատ – **մէջքեդաղի մադ**:
Միջև – **առային**:
Միս – **միս**:
Միտք, հիշողություն – **միդք**:
Միրգ – **մէյվա**:
Մլակ – **մօլ**:
Մխրճվել, խրվել, սուզվել – **նիյելուլ**:

Մկրատ – մակաս:
Մյուսները, մեկելները – մեգալօքը:
Մնալ – մենուշ:
Մշակովի, ընտանի, տնական – դօնու, դանու:
Մշտապես, միշտ, ամեն ժամանակ – իժէ:
Մշտապես ստվերոտ տեղ – շէքանձ:
Մոզի – մօզի:
Մոխիր – մօխիր, քյուլ:
Մոխրաման, մոխիր լցնելու տարա – մօդրօմօն, մօդրաման:
Մոծակ – մէջախ:
Մոդես, խլեզ – խլօզ, խէլօթ:
Մոմ – մօմ:
Մոշ – յուղ:
Մոռանալ – մօլէռուշ:
Մոռացկոտ – մօլէրգան:
Մոտ – մօդ:
Մոտիկ, մերձավոր – մօդիթ:
Մոտենալ – մօդգէնուշ:
Մորաքույր – մօքուր (արդ.՝ մօքուլ):
Մորեղբայր – քէրի:
Մորը դիմելածն – յէ մա:
Մորթե գլխարկ – փափախ:
Մորթել – մօրթուշ:
Մորաքրոջ աղջիկ, տղա – մօքուրի (արդ.՝ մօքուլի) ախշիզ, դլա:
Մորուք – սաքալ:
Մսագործ – կասաք:
Մսուրք, մսուր (զոմում կենդանիներին կեր տալու տաշտանման տախտակամած) – մէրսունք:
Մտածել – մէդածուշ:
Մտնել – մէդնուշ:
Մտորել – մըդուուշ, մէդօրուշ:
Մտցնել – մէթցէնուշ, խօթուշ, նէթիյուշ:
Մտքին լինել – մէթքին (մըթքին) էլլուշ:
Մռայլվել – մէռէլուշ:
Մրմռալ կծու ուտելիքից – գէծուշ, վառուշ:
Մրջյուն, միջատ – մէրջիմ:
Մրսել – մէսուշ:

Մրտավարդ (մշտադալար թուփ, որի վարդագույն ծաղիկների եզրերը աստիճանաբար դառնում են մանուշակագույն) – լաշի:
Մուկ – մուզ:
Մուրացկան – ժօղվիաջի, ժօղվիյա, ուզօդ:
Մուր – մուր:
Մուրճ – չագուչ:

— 3 —

Յուղ – յաղ:
Յուղի մեջ տապակած միս, որ պահում են որպես ձմռան պաշար – գաուրմա, գաումա:

— 6 —

Նալիկ (փայտե ներբանով և երեսին կաշվե երիզով բոկոտիկ) – նալին:
Նախասրահ, կողասենյակ – քօրկ, գօթք, կօթք:
Նախորդ, անցյալ – անցած, օնցած:
Նախնի, ապուպապ – ավալուբաբ:
Նամազ – նամազ:
1. Նամակ: 2. թուղթ – թուխթ:
Նայել, հսկել, հոգալ – փութ էնուշ, սէր էնուշ, աշուշ:
Նապաստակ – դաուշօն:
Նավ – գէմի:
Նավթ, կերոսին – գազաղի:
Նարդի – թավլա:
Նեխել, փթել – փէթուշ:
Նետել – նէդուշ:
Նետել այն կողմ – նէնցքուշ:
Նետել այս կողմ – նասկուշ:
Ներբան – օտքի թաթի դազ:
Ներդաշնակել, հարմար լինել, սագել – ումիշ էգուշ:
Ներկայիս, արդի, հիմիկվա – հիմիզու:
Ներս օգել – նէցքուշ:

Ներս մտցնել – **նեթիյուլ**:
Ներքև – **նեթեվ** (արդ.՝ **նեյթեվ**):
Ներքևի կողմ, ներքնամաս – **տայվա**:
Նիհար, վտիտ – **զաիվ**:
Նիհարել, բարակել – **փաագնուլ**:
Նկար – **ռէսիմ**:
Նման է – **լըմօնի գու**:
Նշանած – **նէշանլու, նըշանլու**:
Նոյեմբեր – **ուզումայի, ախլգյուս**:
Նոր տարի – **նօր դարի, նօր դաի** (արդ.՝ **նօյ դայի**):
Նորահարս – **նօահարս, նօարս** (արդ.՝ **նօայս**):
Նորացնել – **նօրցէնուլ**:
1. Նորոգել: 2. կրկնել: 3. հիշեցնել – **նօրքուլ**:
Նստել – **նէստուլ, նըստուլ**:
Նոսրացնել – **նօրսուլ**:
Նոր – **նօր** (արդ.՝ **նօյ**):
Նվագել – **չալուլ**:
Նվագ – **ջիղօզ**:
Նվեր, ընծա – **փախշիշ**:
Նուշ – **բադամ**:
Նուռ – **նուռ, նար**:

— Շ —

Շաբաթ (օր) – **չափաթ**:
Շաբաթ (7 օր) – **ավթա**:
Շագանակ – **մաշմուրք**:
Շագանակենի – **մաշմուրքի ծառ**:
Շալակել – **չագլուլ**:
Շաղ տալ, ցրել – **ցերքուլ**:
Շամի, սոճի – **չամի, չօմի**:
Շան լակ – **չան լագ**:
Շան ձագ, լակոտ – **լագօտ**:
Շաշ – **չաշ**:
Շապիկ, վերնաշապիկ – **չաբիք**:
Շատ – **չադ**:
Շատանալ – **չադնուլ, շադէնուլ**:

Շատացնել – **չադընցուլ**:
Շարել – **չաուլ**:
Շարբաթ – **չարփաթ**:
Շարժել – **ժաժուլ**:
Շարժվել – **ժաժգէգուլ**:
Շեղք – **տէնագի պիօն**:
Շեն, սեն – **շիմ**:
Շերեփ – **շէփ** (արդ.՝ **շէյփ**):
Շերեփուկ – **թէղալթօջիկ, կէղալթօջիգ**:
Շերտ – **շէրդ**:
Շինել, պատրաստել, կառուցել – **շինուլ**:
Շիշ – **շուշէ**:
Շիտակ, ճիշտ – **շիդագ**:
Շղթա – **գէնջիլ**:
Շյուղ (գործելու) – **ջաղ**:
Շյուղերով գործել – **թօրծուլ**:
Շնագայլ – **դյափ, չախկալ**:
Շնորհակալություն – **խէնդաս** (մաղթանք է):
Շոգ – **չօք**:
Շոր – **չօր** (արդ.՝ **չօյ**):
Շտապ – **խարաթ, չաբուք**:
Շտապել – **խարաթ էնուլ**:
Շտկվել, ուղղվել, առողջանալ – **շիդգուլ, բէդընուլ**:
Շուկա, առևտրի կենտրոն – **ձիյափ**:
Շուն – **շուն**:
Շունչ, շնչավոր, անձ – **շունչ**:
Շուռ տալ – **թարցէնուլ**:
Շուտ – **շուդ, թէգ**:
Շուրթ, շրթունք – **բէրբուք, բէրվուք**:
Շուրջը, շրջակայքը – **պօլօրը** (արդ.՝ **պօլօյը**):
Շուրջբոլորը – **պօլօրնուքէ** (արդ.՝ **պօլօյնուքէ**):
Շուք, ստվեր – **շուք**:

— Ո —

Ոգի, ուրվական – **գանջէլօզ**:
Ոլորել – **օլէուլ**:

Ոխ , զայրույթ – սիրոյ:
Ողբալ, ողբալով գովել հանգուցյալին – քովուշ:
Ողկույզ – ջութ:
Ողնաշար – լէրթի մեջքեղաղի օսկօրներ, բօջբէլօխ:
Ողողել, պարզաջրել, մաքրաջրել – մայնուշ:
Ողջ, կենդանի – սաղ:
Ոնց որ, կարծես, հավանաբար, ըստ երևույթին – թաքիդում, թաքիդիմ:
Ոչ – օչ:
Ոչինչ է, մի բան չէ – ինչիք չա (ասվում է շնորհակալություն հայտնելուն ի պատասխան):
Ոչխար – օջխար (արդ.՝ օջխայ):
Ոչխարի, այծի կղկղանք – գիգիդօր:
Ոչ մեկի – ումէց:
Ոջիլ – օջիլ:
Ոջիլի ձվիկ, անիծ – անիմծ:
Ոջլոտել – օջլօդուշ:
Ոսկի – ալթուն:
Ոստ, սրածայր փայտի կտոր – խօշ:
Ոստնել, վեր թռչել – վեր թռչուշ:
Ով – վօվ:
Ոտնաման, կոշիկ – օտքաման, օտքօմօն:
Ոտք – օտք:
Ոտքի թաթ – օտքի թաթ:
Ոտքի կօծ – օտքի կօկօշ:
Ոտքի մատ – օտքի մաղ:
Ոտքի տակ, ներբան – օտքի թաթի դագ:
Ոտքով, հետիոտն – օտքէնցի:
Որ – ու:
Որբևայրի, այրի – հօփերվայի:
Որդ – բօբօլ:
Որդի – օրթի:
Որը, որ մեկը – վօտ:
Որջ, քարայր – մաղարա:
Որոճալ – օրչուշ:
Որոնել, զբոսնել – մօն էգուշ:
Որոշել, ընտրել – ուուշուշ:

Որովայն, փոր – փօր (արդ.՝ փօյ):
Որոտալ – օրդուշ:
Որպեսզի – դէյ նա:
Որսորդ – ավջի:
Որսորդություն – ավջիլուղ:
Որտեղ – վօրդաղ:
Որտեղից – ուսթի:

— 2 —

Չամիչ – քիշմիշ, խավօղի չի:
Չափ – չաք:
Չափել – չափուշ:
Չիր – չիր (արդ.՝ չիյ):
Չկա – չգօ:
Չղջիկ – մաշքեթափ:
Չոչ անել, չորեքթաթ քայլել – փօչուշ:
Չոր – չօր (արդ.՝ չօյ):
Չոր տերև – չաչ, մօլ:
Չորանալ – չօրնուշ:
Չորացնել, ցամքել, ցամքեցնել – ցօքնուշ, ցօքնէցնուշ:
Չորեքշաբթի – չօուքշաբթի:
Չունևոր, չքավոր – չուննէվօր:

— 7 —

Պահ տալ, թողնել – օբօլ էնուշ:
Պահել – բահուշ, բաուշ:
Պահեստ – փազէն:
Պահեստ մթերքի – սարբէն:
Պաղեցնել, սառեցնել – բաղէցնուշ:
Պայթել, տրաքել – փօքշուշ:
Պայտ – նալ:
Պայտել – նալուշ:
Պանիր – բանիր, բօնիր:

1. Պանրի տեսակ, թելպանիր: 2. կաթնաշոռ – վազնատ:
 Պապ – բաբ:
 Պառավ – բառավ:
 Պառաված, ծերացած – բառավցած:
 Պառկել – բառգուշ:
 Պատ – դաուրա (արդ.՝ դուվայ):
 Պատառ, բրդուճ – փեռթուշ:
 Պատառաքաղ – չաթալ:
 Պատառոտել, բզկտել, ծվատել – ցիլաղուշ:
 Պատասխան – ջուղար, աղվեղ՝:
 Պատիվ, հարգ – խաթր:
 Պատմել – հեքիյաթ ընուշ:
 Պատմություն, հեքիաթ – հեքիյա:
 Պատշաճել, սագել – ումիշ էգուշ:
 Պատշգամբ – փեքա:
 Պատռել – պադեռուշ, բադեռուշ:
 Պատռեցնել – բադեռեցնուշ:
 Պատրաստել, շինել, կառուցել – շինուշ:
 Պատուհան – փենջարա:
 Պար – խաղ, հորօն, խօռօն:
 Պարապ – սարապ շրջող, դատարկապորտ – ավաա:
 Պարել – խաղուշ:
 Պատուտակ, բադեղ – սիյօղ:
 Պարան – չվօն:
 Պարանոց – ճիթ, ջիդ:
 Պարզաջրել, ողողել, մաքրաջրել – մայնուշ:
 Պարկ – թօրբա:
 Պարկապզուկ, տիկ – դիգ, թուլում:
 Պարտեզ – էրզվա, էրզվար:
 Պարտք, փոխառություն – փօխ:
 Պես, նման – բես:
 Պզել, վազելով փախչել – փեգուշ:
 Պզուկ, բշտիկ – շուղ:
 Պիծակ, իշամեղու – բուձեք, բուձեգ:

* Աղվեղ են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնափոխ համշենցիները, իսկ Թուրքիայում բնակվողներն ասում են ջուղար:

Պինչ, քթանցք, ռունգ – բինչ:
 Պիտանի – բիդու:
 Պիտի – բիդի:
 Պլոկել, լղճել – լաղջուշ:
 Պղինձ, պղնձե կաթսա – բաղինձ:
 Պղտոր – բաղօր:
 Պնդուկ, տխիլ – գաղին:
 Պնդուկենի, տխլենի – գաղնի:
 Պոմիդոր, լոլիկ – լիլիգ, լիլիկ:
 Պոչ – բօչ:
 Պոչատ – բօչաղ, փօչաթ:
 Պորտ – պօռդ, բօրդ (արդ.՝ բօյդ), բօռդիկ:
 Պպզել, ոտքերը կծկել – գեձգուշ:
 Պսպղալ – բեսպաղտուշ, բեսբաղդուշ:
 Պտղունց – բեդէխ:
 1. Պտպտալ: 2. ինքն իրեն խոսել – բօղբօղուշ:
 Պտուկ – բեդուք:
 Պուպրիկ՝ տիկնիկ, ծիսական տիկնիկ – բուբրիկ:
 Պուտավոր – խատվօր:

— 2 —

Ջադու, պառավ չար կախարդ – չադու:
 Ջարդել – չարթուշ (արդ.՝ չայթուշ):
 Ջարդվել, մարմնի մասերը ցավալ – չարթելուշ (արդ.՝ չայթելուշ):
 Ջարդոն – չարթուն (արդ.՝ չայթուն):
 Ջերմ, տենդ – ջերմ, ջեմրե:
 Ջրաղաց – չաղացք, ճախածկ:
 Ջրաղացի այն արկղը, որից ցորենը թափվում է աղորիքի մեջ – օղուն:
 Ջրբաշխ – միրաբ:
 Ջրծաղիկ (հիվանդություն) – չուրծաղիգ (արդ.՝ չույծաղիգ):
 Ջրհորդան – սաչախի վաք:
 Ջուր – չուր (արդ.՝ չույ):

Ռեուլվեր, ատրճանակ – լիվեռ:
Ռունգ, քթանցք, պինչ – բինչ:
Ռեհան – ռէյհան:

Սազ (նվագարան) – սազ:
Սազել, հարմար լինել, պատշաճել – ումիշ էգուշ:
Սալարկել – սալուշ:
Սալոր – տամուն, տօմուն:
Սալորենի – տամունի, տօմունի:
Սաճիլ – սադիր:
Սահման – սինօռ, գռանհցա՝:
Սահել – սահուշ:
Սայլ – սէլ:
Սայր, ածելի – աձէլի, ուստռա:
Սանդերք (տախտակի վրա ամրացված երկշարք մետաղյա սանրերով հարմարանք, որով գզում են բուրդը) – սանդէք, սօնդէք:
Սանդուղք – ցքալա:
Սանձ – 1.նօղթան: 2.բելչաղ:
Սանր – սանդ(ր), սօնդ(ր):
Սանրել – սանդ(ր)ուշ, սօնդ(ր)ուշ:
Սառը – բաղ:
Սառչել – սառչուշ:
Սառցակալել – աղիմգէրուշ:
1. Սառույց: 2. եղյամ – աղիմ:
Սատկել – սադգուշ:
Սար – սար:
Սարդ – սարթ:
Սարդոստայն – սարթին պուն, սարթանփուն:
Սափրել, տաշել – դաշուշ:

* *Գռանհցա են ասում նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններում բնակվող կրոնավորիս համընցիները, իսկ Թուրքիայում բնակվողներն ասում են սինօռ:*

Սափրիչ – ուստռաջի:
Սելավ – սէլ:
Սեղան – դէփուր:
Սեղանատամ – հացի արգա:
Սեղմել, խցկել – սաղմուշ:
Սենյակ – հօդա, օդա:
Սեպ – չիվու:
Սեպտեմբեր – իստավրի, սիվտօյուս:
Սերմ – սէրմ, հունդ, հունդ:
Սինձ – գաթի խօղ:
Սիրած էակ – յար:
Սիրել – հազ էնուշ:
Սիրտ – սիրդ (արդ.՝ սիրդ):
Սխալ – սաֆ:
Սխտոր – սաղթօր:
Սղալ, սայթաքել – սաղվուշ:
Սոխ – սօխ:
Սոճի, շամի – չամի, չօմի:
Սոսկ, միայն – սաղէ:
Սովածանալ, քաղցածանալ – քաղցէնուշ:
Սովորել – սօրվուշ:
Սպանել – ցվօնուշ:
Սպասել – բէդ ընուշ:
Սպասք, ամանեղեն – օմենդաք:
Սպիտակ – ջէրմագ:
Սպիտակել – ջէրմէգուշ:
Ստիպել, զոռել – զօռուշ:
Ստվեր – շուք:
Սրածայր փայտի կտոր, ոստ – խօջ:
Սրբել – սէպուշ, սէրփուշ:
Սրբերես մարդ (սրբի երեսի նմանվող դեմքով մարդ) – սէփէես մարթ:
Սրբվել – սէփէվուշ:
Սրինգ – գավալ:
Սրճագույն, դարչնագույն – գավերնգի:
Սուզվել, մխրճվել, խրվել – նիյէլուշ:
Սուլել – սէլվէլուշ:

Սունկ – սունգ:
Սուտասան – խափելուջի:
Սուրբ – էվլիյա:
Սև – թուխ:
Սևանալ (վատանալ, կապտել իմաստով) – սեվնուշ:
Սևուկ, թուխ – թուխուլիզ:

— Վ —

Վազ (խաղողի) – վազ:
Վազ անցնել, ձեռք քաշել – վազ օնցուշ:
Վազել – թեռչուշ:
Վազացնել, թոցնել, վռնդել, դուրս գցել – թեռցենուշ:
Վաթել, հեղել – վաթուշ:
Վախ – վախ:
Վախենալ – վախուշ:
Վախկոտ – վախկօղ, վախկօն:
Վախվորել – վախվեուշ:
Վաղ, շուտ – վաղ, թեզ:
Վաղը – հեքուց, էքուց:
Վաղը չէ մյուս օրը – մեգալ օր (արդ.՝ մեգալ օյր):
Վայր գցել – վար ցեքուշ:
Վայր դնել, մի կողմ դնել, պահել – վար թենուշ:
Վայրի – վայի:
Վայրի տանձ – վայի դօնձ:
Վառարան – փեչքօ:
Վառարանի ծխատար խողովակ, խողովակ – բօրու:
Վառել, այրել – քօլուշ, կօլուշ:
Վառել – վառեզ, աքլէրջութ:
Վաստակ – վասդագ:
Վատ – չօքութ, չօքուդ, քեշ:
Վատութիւն – չօքուդութիւն, չօքուդուտուն, քեշուտին:
Վար (ներքև) – վար (արդ.՝ վայ):
Վարակիչ հիվանդություն – նենօսնուշի հիվանդութիւն, հի-վօնդուտուն:
Վարդավառ (տոն) – Վարթեվօր, Վարթիվօր:

Վարտիք – վարդիք:
Վարունգ – խիյար:
Վարունգ (փոքր) – մաջուր:
Վերադառնալ, հետ դառնալ – յետ թառնուշ:
Վերադառնալ, տեղում պտտվել, կրոնափոխվել – թառնուշ:
Վերանալ, անհետ կորչել – նաբադի էլլուշ:
Վեր կենալ, արթնանալ, ոտքի կանգնել – վիյելուշ:
Վերհանել, արթնացնել – վիյանուշ:
Վերցնել – վեգալնուշ:
Վերջանալ, փրկվել – խալեսուշ:
Վերջերս, ոչ վաղուց – փամբաան:
Վերջը – սօղը:
Վերջիվերջո, վերջապես – էդիսօղէ:
Վերք – խօց:
Վերևի – վեթու:
Վերև – վեէվ:
Վզնոց – հօմայիլ:
Վիզ – ճիթ, ջիդ:
Վիրավորվել, նեղանալ, զայրանալ – սերդեռուշ:
Վռնդել, հեռացնել, վազացնել – թեռցենուշ:
Վտարանդի, գաղթական, փախստական – մուաջիր:
Վտիտ, նիհար – գաիվ, խիբար:
Վրա – վաա:
Վրա բերել, ծածկել – վաա փեուշ:
Վրայի – վայի:
Վրան քաշել, որևէ նյութով ծածկել, լաքապատել – ամնուշ, օմնուշ:

— Տ —

Տագերկին, տեգերկին – նիր, ներ:
Տալ – դեվուշ:
Տալիք, տալու գումար, պարտք, գին, փոխարժեք – դալիք:
Տախտակ – դախդագ:
Տակ, ինչ–որ բանի տակ – դագ:
Տամուկ, խոնավ – կեչ:
Տանել – դօնուշ, դանուշ:

Տանիք – ձածուգ, մակաս:
 Տանձ – դօնձ:
 Տանտիկին – դօնգէնիգ:
 Տանու, տնական, ընտանի, մշակովի – դօնու, դանու:
 Տաշել – դաշուշ:
 Տաշեղ – դաշաղ:
 Տաշտ – դաշտ, լէէն, կարսան, կարսօն:
 Տապակել – դաբգուշ, գաուրմիշ ընուշ:
 Տառապանք, անհանգստություն, հուզմունք – մէրաղ:
 Տավար – դավար (արդ.՝ դավայ):
 Տատ, մեծ մայրիկ – մօմի, մէձ մօմ:
 Տարագ, հագուստ, շոր – հալավ, շօր (արդ.՝ շօյ):
 Տարեկան – դաագան, դաուգօն:
 Տարի – դայի:
 Տաք – դաք:
 Տաքանալ – դաքնուշ, շօղնուշ (արևի շողերից տաքանալ, շատ տաքանալ):
 Տաքացնել – դաքցուշ, դաքցէնուշ:
 Տաքդեղ – բիբէր:
 Տեղավորել – դաղավօրցնուշ:
 Տեղեկություն, լուր – խաբար:
 Տեղը, փոխարեն – դաղէ:
 Տեղնուտեղը – դաղնուդաղէ:
 Տենդ – ջէմրէ, ջէրմէ:
 Տեսնել, ականատես լինել – դէսնուշ:
 Տեսնես, արդյոք – քէգ:
 Տեսնվել, հանդիպել – դէսէվուշ:
 Տերողորմյա, համրիչ, թգբեհ – թասպախ:
 Տերև – դէյէբ, դէէբ, դիյէբ, դէրէբ:
 Տիգ (բույսերի և կենդանիների մակաբույծ միջատ) – դիգ:
 Տիկ – դիգ:
 Տիկնակլոնձ, գարուկ – աչգէրուկ:
 Տիկնիկ – կուկլիկ, բուբրիկ:
 Տխմար, թույլ, տագնապահար – խախալ:
 Տկլոր, մերկ – դէգլեգ:
 Տղա – դղա, մօնչ:

Տնագ անել (ուրիշի շարժումը և խոսքը ծաղրական ընդօրինակել) – դէնագ էնուշ:
 Տնքալ – դէփուշ:
 Տոսախ (ծառատեսակ) – դօսխի:
 Տոտիկ – դօդիք:
 Տրաքել – փօքշուշ:
 Տրեխ – չաախ, չաօխ, չրախ:
 Տրեխի քուղ – չաախի, չաօխի, չրախի չվօն:
 Տրորել, ճգմել – աքէրուշ:
 Տուն – դուն:

— 8 —

Ցախ – ցախ:
 Ցած – ցած:
 Ցամքել, ցամքեցնել, չորացնել – ցօքմուշ, ցօքմէցէնուշ:
 Ցայտել – ցաքթուշ:
 Ցանել, սերմել, սփռել – ցօնուշ:
 Ցանկանալ, ուզել – ուզուշ:
 Ցանկապատ – բաղ:
 Ցանկապատել – բաղուշ:
 Ցանք՝ սերմած դաշտ – ցան:
 Ցավ – ցավ:
 Ցավել – ցավուշ:
 Ցատկել – թուս թեռնուշ, տուս թեռնուշ:
 Ցեխ – ջօր, ջօռ:
 Ցերեկ – ցօուգ:
 Ցեց – ցէց:
 Ցից խփել, ցցով հենել – ցիցէնուշ:
 Ցոգոլ, խակ ծիրան – դաք բախի, դաք աբրիգօս:
 Ցող – շաղ:
 Ցորեն – ցօյին, ցօին:
 Ցորենի ծղոտ – սօմօն:
 Ցտեսություն – խօշթէկալ:
 Ցրել, շաղ տալ – ցէրքուշ:
 Ցրտել – ցէրդէռուշ:
 Ցույց տալ – ցուցէնուշ:

Ցուրտ – **ցուրդ** (արդ.՝ **ցույդ**):

Ցուցամատ – **ցուցամադ**:

— ՈՒ —

1. Ու: 2. որ – ու:

Ուզել, ցանկանալ – **ուզուլ**:

Ուժասպառ, թուլացած – **խէշանգ**:

Ուժեղ – **զօվաթլի**:

Ուլունք – **հէլուն**:

Ուղարկել – **խերգուլ**:

Ուղեղ – **խուս**:

Ուղիղ, շիտակ – **չիդաք**:

Ուղղել – **չիդգուլ**:

Ում – ում:

Ումպ, կում – **գուլ, գում**:

Ունկ (ամանների) – **բօչ**:

Ունք – **էնքվի**:

Ուշադիր – **ուշար**:

Ուշաթափվել – **օսմէթուղ էլլուլ**:

Ուշանալ – **ուշանուլ**:

Ուռչել – **ուռչուլ**:

Ուռուցք – **ուռուցք, ուռ**:

Ուս – ուս:

Ուսը թիակով – **փէչք**:

Ուսով հրել, հրել – **ուուս դէվուլ**:

Ուսուցիչ – **գարթեցնօղ**:

Ուտել – **ուդուլ**:

Ուտելիք – **ուդէլիք**:

1. Ուտելու բան-ման: 2. կաթնամթերք – **թացօն, թացան**:

Ուտեցնել – **ուդեցնուլ**:

Ուր – **նօր** (արդ.՝ **նօյ**), **նօ**:

Ուր է – **ուվ ա**:

Ուր որ – **նօյիթուզ**:

Ուրվական, ոգի – **գանջէլօզ**:

Ուրախ – **չէն**:

Ուրբաթ – **ուփաթ**:

Ուրեմն, այդ դեպքում – **օյլէիտ**:

Ուրիշ – **ուիշ**:

Ուրիշներ – **խաք**:

Ուրց – **գիյիգի (գէյիգի) խօղ**:

— Փ —

Փաթաթել – **փաթթուլ**:

Փաթաթվել, փարվել – **փաթթելվուլ**:

Փախչել – **փախչուլ**:

Փախչել վազելով, պզալ – **փէզուլ**:

Փախստական, վտարանդի, գաղթական – **մուաջիր**:

Փախցնել, առևանգել – **փախցէնուլ**:

Փակել (դուռը, պատուհանը և այլն) – **խաչնուլ, խաշնուլ**:

Փայլփլել – **փարփալուլ**:

Փայծաղ – **լաղու**:

Փայտ – **փաղ**:

Փայտ, որի վրա փաթաթվում է լոբին – **խուչակ, խուչկա**:

Փայտածուխ – **խօնծօղօթ**:

Փայտփորիկ – **փաղբօրի**:

Փափկել – **փափուլիզնուլ**:

Փափուկ – **փափուլիզ**:

Փեթակ – **փուուք**:

Փեսա – **էնիշտա, փեսա**:

Փետրվար – **գյուջուխ**:

Փետրել, թեփռել – **թէրուլ**:

Փետել, պոկոտել – **փէդուլ**:

Փետուր – **թէրուր**:

Փերի, բարի ոգի – **փերի** (արդ.՝ **փէյի**):

Փթել, նեխել – **փէթուլ**:

Փիփերթ – **թէրթէգիչ**:

Փլավքամիչ – **սուզգի, ծար, ծար** (արդ.՝ **ծայ**):

Փլվածք, խորխորատ – **փէլուցք**:

Փլվել – **փէլուլ, խէչուլ**:

Փշրել, մանրացնել, փսրրել – **փէսօքդուլ**:

Փոթ (սխալ կարի հետևանքով հագուստի անհարթ, ավելորդ մաս) – **փօթ**:

Փոթորկախառն անծրև – **ֆուռթունա**:

Փոկ – **բելչաղ**:

Փոխադրել, կրել – **գերուշ**:

Փոխառություն, պարտք – **փոխ**:

Փոխարեն, տեղը – **դաղէ**:

Փոխել – **փոխուշ**:

Փոխնակ (կնոջ մահից հետո կամ բազմակնության դեպքում ամուսնու երկրորդ կինը) – **փոխնակ, փոզնաք**:

Փոխվել – **փոխվուշ** (օգտագործվում է նաև լողանալ և շորերը փոխել իմաստով):

Փող – **փաա**:

Փող մանրել – **փաա քազուշ**:

Փռչի – **թօզ**:

Փոս – **գուշ**:

Փոր, որովայն – **փօր** (արդ.՝ **փօյ**):

Փորել – **փօրուշ** (արդ.՝ **փօյուշ**):

Փորսուղ, գորշուկ – **հօղվերդեվիչ, խօղվերդեվիչ**:

Փորփրել, քչփորել, խառնշտորել – **փօթնուշ**:

Փոցխ – **փուցխիչ**:

Փոցխել – **փօցխուշ**:

Փոքր – **բիծիգ, բիծի**:

Փոքր աղջիկ, աղջիկ երեխա – **բուլիգ**:

Փչել – **փչուշ**, փողային նվագարանների դեպքում **փեչուշ** նշանակում է նվագել:

Փռել – **փեռուշ**:

Փռշտալ – **փեխենդուշ**:

Փսխել – **փեսխուշ**:

Փտրել, փշրել, մանրել – **փեսօքուշ**:

Փտել, նեխել – **փեթուշ**:

Փրկվել, վերջանալ – **խալէտուշ**:

— ք —

Քահանա – **քաշիշ, քեշիշ**:

Քաղաք – **շահար, ծիյափ** (նաև շուկա):

Քաղել – **քաղուշ**:

Քաղհանել – **քայնուշ**:

Քաղցած – **քաղցած**:

Քաղցածանալ – **քախցենուշ**:

Քամանչա – **քեմենչէ**:

Քամել – **քումուշ**:

Քամի – **փուշ** (արդ.՝ **քօմի**):

Քամիչ – **ծար** (կտորից):

Քամոտ – **փէչօտ**:

Քայլել – **քալուշ**:

Քանդել – **խէչուշ, ավիուշ**:

Քաշ գալ – **քաշ էզուշ**:

Քաշել – **քաշուշ**:

Քաջ մարդ – **սերդօղ մարթ**:

Քառատող երգ – **խաղ**:

Քար – **քար** (արդ.՝ **քայ**):

Քարայր – **մաղարա**:

Քարկոծել – **քարցօդեցուշ** (արդ.՝ **քայցօդեցուշ**):

Քարկտիկ – **հինգ քար**:

Քենի – **բալդիս**:

Քենակալ – **բաջանաղ**:

Քեռակին – **քերեգին** (արդ.՝ **քէյեգին**):

Քեռի – **քերի** (արդ.՝ **քէյի**):

Քեռու աղջիկ, տղա – **քերու** (արդ.՝ **քէյու**) **ախչիգ, դղա**:

Քերել – **քերուշ, քեուշ** (արդ.՝ **քէյուշ**):

Քերծել – **քերծուշ**:

Քթանցք, պինչ, ռունգ – **բինչ**:

Քիթ – **քինթ, քիթ**:

Քիչ – **քիչ**:

Քիվ – **սաչաք**:

Քլունգ – **չափա**:

Քղանցք – **փէշ**:

Քնել – **քուն էլլուշ**:

Քշել – **քէշուշ**:

Քորել – **քիյուշ**:

Քսել – **քեսուշ**:

Քսվել – **քեսվուշ**:

Քրիստոնյա – **խիրիսթիյան**:

Քրտինք – քերնիք:
Քրտնել – քերնուլ:
Քրքրել – քեքրուլ (արդ.՝ քեքրուլ):
Քույր – քուր (արդ.՝ քույ):
Քուն մտնել – քուն մեղնուլ:
Քուջուջ անել – քուջուջ ընուլ, փոջխօղուլ:
Քոջ՝ իրերով տեղափոխություն – քօջ, քյօջ:

— ԵՎ —

Եվ – ու, հեմ, համ:

— Օ —

Օգնական – մօրբէք:
Օգնել – էնգելուլ:
Օգոստոս – աղօստօս:
Օգուտ – մավա:
Օգտակար լինել – մավա էլլուլ:
Օդա, սենյակ – հօդա, օդա:
Օժիտ – ջէյիգ:
Օձիք – գյօնգսագ:
Օղի – ռախի, վօղկա:
Օջախ, կրակարան – օջախ, բուրագ:
Օր – օր (արդ.՝ օյ):
Օրորել, ճոճել – օվուլ:
Օրորոց – օօցք:

Տարվա եղանակներ

Գարուն – քաուն, կաուն:
Ամառ – ամառ, օմառ:
Աշուն – աշուն:
Ձմեռ – ցեմեռ:

Ամսանուններ

Հունվար – նօր դարի (արդ.՝ նօյ դայի):
Փետրվար – գյուջուլ:
Մարտ – մարդ:
Ապրիլ – աբրիլ:
Մայիս – մայիս:
Հունիս – քիյաս (քիյագ):
Հուլիս – չուրուխ (փաթել ամիս):
Օգոստոս – աղօստօս (օղօստօգ):
Սեպտեմբեր – իստավրի, սիվտեգյուս (սիֆտեգյուգ):
Հոկտեմբեր – օխտավրի, օրտագյուս (օրտագյուգ):
Նոյեմբեր – ուզումայի, ախլգյուս (աղերգյուգ):
Դեկտեմբեր – գարաքիշ, գաաքէշ:

Շաբաթվա օրեր*

Երկուշաբթի – էրգուշափթի:
Երեքշաբթի – իյէքշափթի:
Չորեքշաբթի – չօուքշափթի:
Հինգշաբթի – հինգշափթի:
Ուրբաթ – ուփաթ:
Շաբաթ – շափաթ:
Կիրակի – գիագի (արդ.՝ գիյագի):

* Մեկ շաբաթը (7 օրը) անվանում են *ալթա*:

Թվեր

Մեկ – մեգ:
Երկու – էրգուս (եգուս):
Երեք – իյէք (յիէք):
Չորս – չօրս (արդ.՝ չօյս):
Հինգ – հինգ:
Վեց – վեց:

Յոթ – օխտ, օխտը:

Ութ – ութ:

Ինը – ինը (ինէ):

Տասը – դասը (դասէ):

Տասնմեկ – դասնումեկ:

Տասներկու – դասնուէրգուս (դասվէրգուս):

Տասներեք – դասնույէք (դասվիյէք):

Տասնչորս – դասնուչօրս (արդ.՝ դասնուչօյս):

Տասնհինգ – դասնուհինգ:

Տասնվեց – դասնուվեց:

Տասնյոթ – դասնուօխտը:

Տասնութ – դասնըութ:

Տասնինը – դասնուինը (դասնուինէ):

Քսան – սօն, սան:

Երեսուն – էռսուն:

Քառասուն – քառսուն:

Հիսուն – իսուն (հիսուն):

Վաթսուն – վացուն:

Յոթանասուն – օխտանասուն, օխտէնասուն, օխտնասուն, օխտսուն:

Ութսուն – ութանասուն, ութէնասուն, ութնասուն, ութցուն:

Իննսուն – իննէնասուն, իննասուն, ինէսուն:

Հարյուր – հաուր, հարու:

Երկու հարյուր – էրգու, էգու հաուր:

Երեք հարյուր – իյէք, յիէք հաուր:

Չորս հարյուր – չօրս (արդ.՝ չօյս) հաուր:

Հինգ հարյուր – հինգ հաուր:

Վեց հարյուր – վէց հաուր:

Յոթ հարյուր – օխտն հաուր:

Ութ հարյուր – ութ հաուր:

Ինն հարյուր – ինն հաուր:

Հազար – հազար:

Ի տարբերություն Աջարիայից 1944թ. Միջին Ասիա արտորվածների, խոփայի գավառի կրոնափոխ համշենահայերի միայն տարեցներն են հիշում 70, 80, 90 թվականների հայերեն անվանումները, իսկ միջին սերունդն օգտագործում է դրանց թուրքերեն համարժեքները՝ յէթմիշ, սէքսէն, դօքսան:

Գույների անուններ

Բաց կապույտ, երկնագույն – հավարնգի:

Դեղին – սարի (արդ.՝ սայի):

Կանաչ – յէշիլ:

Կարմիր – գարմի:

Կապտամանուշակագույն – սէվ:

Կապույտ – մավի:

Ճերմակ, սպիտակ – ջէրմակ, ջէրմագ:

Սրճագույն, դարչնագույն – գավէրնգի:

Սև – թուխ:

Ծառերի անուններ

Բարդի – կավախի:

Դեղձենի – տախցի:

Թեղի, կնձենի – թաղի:

Թզենի – թէզենի:

Թթենի – թէթենի:

Թխկենի – թ(է)խթկի:

Լաստենի – բէցխի:

Լորենի – լօրի (արդ.՝ լօյի):

Խնձորենի – խէնձօրնի, խէնձօրի ծառ:

Ծառատեսակի անուն – ցէնդանի:

Ծառատեսակի անուն – ուղուխփի:

Ծառատեսակի անուն – մօնի:

Ծառատեսակի անուն – հօղփաղէնի:

Ծվաղենի, դափնեկեռասենի – ձէվաղնի:

Կաղամախի – արջի:

Կաղնի – խօզգաղնի:

Հաճարենի – աժրի:

Չիթենի – գէյթունի ծառ:

Շագանակենի – մաշմէքի ծառ:

Սոճի, շամի – չամի, չօմի:

Սալորենի – տօմունի:

Տոսախ – դօսխի:

Ազգակցական կապեր ցույց տվող բառեր

Աներ – գայնաթա:

Աներորդի, աներձագ – գայնի:

Ամուսին – մարթ (արդ.՝ մայթ):

Եղբայր – ախպար (արդ.՝ ախպայ):

Զարմիկ – եգէն:

Զոքանչ – գայնանա, անալուդ:

Թոռ – թօռ:

Խնամի – դօստ:

Ծոռ – թօռի դղա:

Հայր – դադ:

1. Հարս: 2. ազգականի կին – հարս (արդ.՝ հայս):

Հորեղբայր – հօպար (արդ.՝ հօպայ):

Հորեղբոր աղջիկ, տղա – հօպօր (արդ.՝ հօպօյ) ախչիգ, դղա:

Հորաքույր – հօքուր (արդ.՝ հօքույ), խալա:

Հորաքրոջ աղջիկ, տղա – հօքուրի (արդ.՝ հօքույի) ախչիգ, դղա:

Հորեղբոր կին – օղօգին:

Մայր – մար (արդ.՝ մայ):

Մորաքույր – մօքուր (արդ.՝ մօքույ):

Մորաքրոջ աղջիկ, տղա – մօքուրի (արդ.՝ մօքույի) ախչիգ, դղա:

Պապ – բաբ, բաբի:

Սկեսրայր – գայնաթա բաբ:

Տագր – դաքր:

Տագրակին, տեգերկին – ներ, նիր:

Տատ – մօմ, մօմի:

Փեսա – փեսա, էնիշտա:

Քենակալ – բաջանաղ:

1. Քենի: 2. ամուսնու քույր – բալդիս:

Քեռակին – քերեգին (արդ.՝ քեյեգին):

Քեռի – քերի (արդ.՝ քեյի):

Քեռու աղջիկ, տղա – քերու (արդ.՝ քեյու) ախչիգ, դղա:

Քույր – քուր (արդ.՝ քույ):

Մարմնին առնչվող բառեր

Ատամ՝ – ագռա, արգա, առգա (արդ.՝ այգա):

Աչք – աչվի:

Արտասուք, արցունք – արդեցուք:

Արմունկ – արմուգ:

Ափ – ափ:

Ազդր – բաջաղ, բաջախա:

Աղիք – ջիջու:

Ականջի բլթակ – փեփեկա:

Ականջ – օնգուչ:

Բեղ – բախ:

Բերան – պիօն (արդ.՝ պիյօն), պիան:

Բշտիկ, պզուկ – շուդ:

Բռունցք – յումրուղ(խ):

Բութ – փուղ, փունթ:

Գարուկ, տիկնակլոնձ – աչգերուկ:

Գոտկատեղ – մէջք:

Գլուխ – քելօխ, կելօխ:

Գորտնուկ – քօրթնուք:

Դաստակ – թաթ:

Դաստակի կոճ – թեփի կօկօջ:

Եղունգ – աղունք, աունք:

Երես – էես (արդ.՝ էյես):

Երիկամ – իլիգօմ:

Թարախ – թաախ:

Թարթիչ – թերթկուց:

Թուք – թուք:

Թոք – ջերմագ ջիգար:

1. Թև: 2. ձեռք – թեվ:

Ժամիք – շունի ագռա:

Լյարդ – թուխ ջիգար:

* Բոլոր 32 ատամներն ունեն իրենց անունները, սեղանատամը կոչվում է հացի ագռա, կա շունի ագռա և այլն:

** Ձեռք բառը նրանց անծանոթ է, թեվ են ասում և՛ թևին, և՛ ձեռքին: Ձեռքի ներսի կողմին ասում են ափ, որը հաճախ փոխարինում է ձեռք բառին:

Լեզու – լիզու:
Խալ – նէշօն, նէշան, նըշան:
Խլինք – խինչ:
Ծոծրակ – զօռզագ:
Ծունկ – ծունգ:
Ծնկոսկր – ծունգի լիսեր, լիսօր:
Ծնոտ – չէնգյա:
Կոկորդ – բօղագ:
Կրունկ – գիյօնգ, գեունք:
Կոկորդի խնծորակ – կօկօրդ:
Կնճիռ – խաթ:
Կուրծք – ծիծ:
Կրծքավանդակ – սերդ (արդ.՝ սէյդ):
Կրծքավանդակի մագ – սերդի (արդ.՝ սէյդի) մագ:
Գակատ – ջագաթ:
Գկույթ – ջգույթ:
Մարմնի վրա աճած մսի փոքր գունդ – դուր:
Մագ – մագ:
Մատ – մադ:
Մարմին – մարմին, վաչուտ, օնքս:
Միջնամատ – մէջքեղաղի մադ:
Մատնեմատ – նշօնի մադ:
Մեզ – շէռ:
Մեջքն անբողջությամբ – լէրթ:
Միզապարկ – շէրօմօն, շէրօման:
Մորուք – սաքալ:
Շրթունք – բէրբուք, բէրվուք:
Ոտք – օտք:
Ոտքի թաթ – օտքի թաթ:
Ոտքի կոճ – օտքի կօկօչ:
Ոտքի մատ – օտքի մադ:
Ոտքի տակ, ներբան – օտքի թաթի դագ:
Ողնաշար – բօչքէլօխ, լէրթի մէջքեղաղի օսկօրնէր:
Պեպեն – բուդբուդ:
Պզուկ, բշտիկ – շուդ:
1. Պորտ: 2. պորտալար – բօրդ (արդ.՝ բօյդ), բօռդիկ, պօռդ:
Պտուկ – բէդուք:

Սիրտ – սիրդ (արդ.՝ սիյդ):
Սեղանատամ – հացի ազոա:
Վերք – խօց:
Վիզ – ճիթ, ջիդ:
Տղա երեխայի պուպուկ – բիբիլ:
Ցուցամատ – ցուցամադ:
Ռեղել – խուս:
Ռէնք – էնքվի:
Ռեռուցք – ուռուցք, ուռ:
Ռես – ուս:
Ռեսը թիակով – փէչք:
Փայծաղ – լաղու:
Փոր – փօր (արդ.՝ փօյ):
Քիթ – քինթ, քիթ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

«ԿԱՐԵՎՈՐ ՍԿՉԲՆԱԴԲՅՈՒՐ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆԱՅՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ» ՀՈԴՎԱԾԻ ՎԵՐԱՏՊՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ ՈՐՈՇ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Երբ 1992թ. հնարավորություն ունեցա կարճ ժամանակով լինել Վենետիկի Սբ. Ղազար կղզում, առիթից օգտվելով փորձեցի ծանոթանալ Մխիթարյան միաբանության անդամ Հայր Պողոս վրդ. Մեհերյանի (1729-1814թթ.) հուշագրությանը¹: Այն փնտրում էի, որովհետև «Բազմավեպի» 1919թ. 9-րդ համարում Հայր Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանը, առաջարկելով հայության թիվը հաշվելիս աչքաթող չանել նաև բռնի կրոնափոխվածներին, Պողոս վրդ. Մեհերյանի հուշագրությունից վերապատմում էր մահմեդականացված համշենահայերի հետ նրա հանդիպումից մի դրվագ²: Քանի որ Բ. վրդ. Սարգիսյանի վերապատմածը բացառիկ արժեքավոր էր, բնական էր, որ առաջին իսկ առիթի դեպքում փորձեցի ծանոթանալ Պ. վրդ. Մեհերյանի ձեռագրին: Ցավոք, պարզվեց, որ Բ. վրդ. Սարգիսյանը հարազատ չի մնացել բնագրին: Պ. վրդ. Մեհերյանի հուշագրությունից մի քանի հատվածներ պատճենահանելով վերադարձա Երևան, հույս փայփայելով, որ շուտով դրանք կդարձնեն գիտական հանրության սեփականությունը: Բայց, ավաղ, պետական պաշտոնյայի հոգնեցուցիչ առօրյան և չկանոնակարգված աշխատաժամանակը հնարավորություն չէին ընձեռում նստել գրադարաններում: Բացի այդ, էներգետիկ ճգնաժամի տարիներին, աշխատանքից հետո, երեկոյան մութ ժամերին անհնար էր գիտությամբ զբաղվել: Եվ միայն 1998-ին «Իրան-Նամեում» հրատարակված իմ «Համշենցի մուսուլման հայերի ուսումնասիրության պատմությունից»³ հոդվածում կարողացա Պ. վրդ. Մեհերյանի հուշագ-

¹ Պատմութիւն վարուց Տեառն Հ. Պողոս վարդապետի Մեհերեան, շարագրեալ յիւրմէ 1811, Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, ձեռ. N 560:

² Սարգիսեան Բ., Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ի նպաստ անկախ Հայաստանի, «Բազմավեպ», 1919, N9, էջ 284-285:

³ Վարդանյան Ա., Համշենցի մուսուլման հայերի ուսումնասիրության պատմությունից, «Իրան-Նամե», 1998, N1-2-3, էջ 2:

րութունից մի փոքր հատված տպագրել: Հոդվածը հաջորդ տարի թարգմանաբար լույս տեսավ Ֆրանսիայում՝ Գրենոբլում⁴:

Պ. վրդ. Մեհերյանի «Պատմութիւն վարուց...»-ին կարողացա անդրադառնալ միայն 2002-ից հետո, երբ մեր հիմնարկության՝ ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդի լուծարման հետևանքով արդեն չէի աշխատում: Եվ ահա, 2004-ին «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» լույս տեսան իմ «Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին»⁵, իսկ «Ձայն համշենական» ամսաթերթում՝ «1776թ.-հանդիպում մահմեդականացված համշենահայերի հետ»⁶ հոդվածները, որոնցում տպագրվեցին նաև Պ. վրդ. Մեհերյանի հուշագրության Համշենի իսկազյուղի, ինչպես նաև ճորոխի ավազանի կրոնափոխ հայերի մասին պատմող էջերը: Դրանք հրատարակության պատրաստելիս անհրաժեշտություն ծագեց բնագրագիտական ծշտումներ անելու համար խորհրդակցել իմ վաղեմի բարեկամ, Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ Գևորգ Տեր-Վարդանյանի հետ: Քանի որ նա պետք է ուսումնասիրություններ կատարեր Վենետիկի Մխիթարյանների ձեռագրատանը, ուստի խնդրեցի, որ նա հետամուտ լիներ և հրատարակության պատրաստեր 18-րդ դարի Հայաստանի և տարբեր երկրների հայության մասին պատմող այդ եզակի վավերագիրը: Եվ, փառք Աստծո, նա բազմաչարչար և բժախնդիր աշխատանքով «Բազմավեպ» հանդեսում 2005-2007թթ. իրականացրեց Պ. վրդ. Մեհերյանի ձեռագրի հրատարակությունը⁷:

⁴ Vartanian S., *Des Armeniens oubliés*, «Azad magazine», Grenoble, 1999, N3 (N87), p. 16-17, N4 (N88), p. 16-17, 2000, N1 (N89), p. 16-17:

⁵ Վարդանյան Ս., Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, N3, էջ 159-170:

⁶ Վարդանյան Ս., 1776թ.-հանդիպում մահմեդականացված համշենահայերի հետ, «Ձայն համշենական», 2004, N4-5:

⁷ Պատմութիւն վարուց Հայր Պողոս վարդապետի Մեհերեան. շարագրեալ յիրսն 1811, Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու, հրատարակութեան պատրաստեց Գեորգ Տեր-Վարդանեան, «Բազմավեպ», 2005, N1-4, էջ 412-488, 2006, N1-4, էջ 5-105, 2007, N1-4, էջ 8-129:

2005թ. հոկտեմբերի 13-15-ը Սոչիում (Ալլերում) կայացավ «Համշենը և համշենահայությունը» թեմայով միջազգային գիտաժողով, որտեղ ես կարդացի «Մահմեդական համշենահայերի մասին 1776թ. մի կարևոր վկայություն» զեկուցումը, որը ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակվեց «Еркрамас»⁸ (Կրասնոդար) և «Ձայն համշենական»⁹ ամսաթերթերում:

Այնուհետև այն տպագրվեց գիտաժողովի զեկուցումների հայերեն¹⁰ և թուրքերեն¹¹ ժողովածուներում: Հայր Պ. վրդ. Մեհերյանի «Պատմութիւն վարուց ...»-ին համառոտ անդրադարձել եմ նաև 2008թ. հրատարակված իմ երկու հոդվածներում¹²:

Հաշվի առնելով կրոնափոխ համշենահայության պատմության ուսումնասիրման համար Պողոս վրդ. Մեհերյանի հուշագրության հիշյալ էջերի բացառիկ նշանակությունը, որպես հավելված, վերատպում եմ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 2004թ. N3-ում լույս տեսած «Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին» իմ հոդվածը, իսկ վերջում, ընթերցող լայն շրջանակներին հասկանալի դարձնելու նպատակով, ներկայացնում եմ նաև Պողոս վրդ. Մեհերյանի հուշագրության հատվածները՝ արդի արևելահայերենով:

⁸ Варданян С., *Свидетельство 1776 года об исламизированных армянах* Амшена, «Еркрамас», 2005, N10.

⁹ Варданян С., *Одно важное свидетельство 1776 года об амшенских армянах – мусульманах*, «Ձայն համշենական», 2007, N3-4:

¹⁰ Վարդանյան Ս., Մահմեդական համշենահայերի մասին 1776թ. վերաբերող մի կարևոր վկայություն, Համշեն եւ համշենահայություն (գիտաժողովի նիւթեր), Երեւան – Պէյրոս, 2007, էջ 269-277:

¹¹ Vardanyan Sergey, 1776 Yılına Ait : Müslüman Hemşinli Ermeniler Hakkındaki Önemli Bir Şehadetname, Hemşin ve Hemşinli Ermeniler (konferans makaleleri), Yerevan, 2007. s.278-286.

¹² Վարդանյան Ս., Կրոնափոխ համշենահայերի ուսումնասիրման պատմությունից, «Նորավաճ» գիտակրթական հիմնադրամի «Տեղեկագիր», 2008, N22, էջ 20-44: Նույնի, Բռնի կրոնափոխված համշենահայերի ուսումնասիրման պատմությունից, «Ձայն համշենական», 2008, N9-10, N11-12:

ԿԱՐԵՎՈՐ ՍԿՉԲՆԱԳՐՔՈՒՐ ՄԱՀՄԵԿԱԿԱՆԱՅՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Դարեր շարունակ հայ ժողովրդի պատմությունն ուղեկցվել է օտար լծի դեմ պայքարով, ջարդերով և բռնի կրոնափոխություններով: Մի առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում կրոնափոխ համընդհանրությունը, որոնց դեռևս XIX դ. անդրադարձել են հայ և օտար մի շարք գիտնականներ՝ Ղուկաս վրդ. Ինժիճյանը¹, Մինաս վրդ. Բժշկյանը², գերմանացի գիտնական Կարլ Կոխը³, Սարգիս Յայկունին⁴, Պ. Թումայանցը⁵ և այլք: Այս թվարկումը, թերևս, պետք էր սկսել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Յ. Պողոս վրդ. Մեհերյանով, որը Յամշենի հսկակ գյուղում եղել է դեռևս 1776 թ. և իր «Պատմություն վարուց...»⁶ հուշագրության մեջ խիստ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում: Թեև հուշագրությունը հայագիտության համար ունի բացառիկ արժեք, բայց ցայսօր մնացել է անտիպ:

Յ. Պողոս վրդ. Մեհերյանը ծնվել է Մշո Առինճ գյուղում 1729 թ., քահանայացել է 1767-ին⁷: Մխիթարյանների մատե-

¹ Ղ. Ինժիճյան. Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. մասն առաջին. հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 396-397:

² Ս. Բժշկեան. Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով. Վենետիկ, 1819, էջ 92-93, 97:

³ K.Koch. Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844. II. Reise im Pontischen Gebirge und i türkischen Armenien. Weimar, 1846.

⁴ Ս. Յայկունի. Աշխարհներ, կորած ու մոռացուած հայեր (Տրապիզոնի հայմահմետական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները). - «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, N7, էջ 239-243, N8, էջ 293-297: Ս. Յայկունի. Տէր Կարապետ քահանայ Թորոսլիցի.-Յայոց նոր վկաները (1155-1843), աշխատասիրութեամբ Յ. Սանանդեանի եւ Յ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 702-709: Ս. Յայկունի. Յուսէփցի ազգատոհմ և տարօրինակ աւագակ Աբրիեօմ Տրապիզօնի հայ գիւղերու մէջ, 1795-1840. Վաղարշապատ, 1905, էջ 5-8:

⁵ Պ. Թումայեանց. Պոնտոսի հայերը. աշխարհագրական եւ քաղաքական վիճակ Տրապիզոնի. - «Լուսնայ», Տիփսիս, 1899, յուլիս, էջ 174-177:

⁶ Պատմութիւն վարուց Տեառն Յ. Պողոս վարդապետի Մեհերեան, շարագրեալ յիւրմէ 1811 Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու (այսուհետև՝ Պ. Մեհերյան). Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, ծեռ. N 560:

⁷ Մխիթարեան յոբելեան 1701-1901. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1901, էջ 218:

նադարանի համար ծեռք է բերել արժեքավոր ձեռագրեր⁸: Եղել է Եվրոպայի (Յունգարիա, Գերմանիա, Յուլանդիա, Իտալիա և այլն) և Արևելքի (Թուրքիա, Եգիպտոս, Սիրիա և այլն) մի շարք երկրներում, մինչևիսկ հասել է Յնդկաստան և այդ ամենի մասին կենդանի ոճով պատմել է 1811թ. 82 տարեկանում գրած իր, հիրավի, բացառիկ արժեքավոր հուշագրության մեջ: Պ. Մեհերյանը մահացել է Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում 1814թ. փետրվարի 26-ին⁹ 85 տարեկան հասակում: Թեև Ղուկաս Ինժիճյանն իր «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» աշխատության Ա հատորը հրատարակել է 1806-ին, այսինքն, ավելի վաղ, քան Մեհերյանն է իր հուշագրությունը գրել, բայց համադրելով Յամշենի հսկակ գյուղի մասին նրա և Ինժիճյանի հաղորդածները, կարելի է ենթադրել, որ տեղեկատվության աղբյուրը (գուցե բանավոր) Պողոս Մեհերյանն է: Ղուկաս Ինժիճյանն իր գրքի «Յէմշիրէ կամ Յամշէն» բաժնում գրում է. «Խևակ: Գիւղ իբր 8 ժամավ հեռի ի Յամշէն, և իբր 3 ժամավ ի Խոտրջոռյ ի հիւսիսակողմն նորա, կառուցեալ ի լանջակողմն բարձր լեռին. բնակիչք նորա առհասարակ տաճիկք իբրև 200 տունք դարձեալք յազգէս հայոց. և իբր 5 կամ 6 տունք մնացեալք ի հայոց. գտանի ի սմա մեղր ընտիր: Անցանէ առ նովաւ Պէժմակետ վտակ, որ խառնի ի Եորոխս»¹⁰:

Պողոս վրդ. Մեհերյանից մոտ յոթ տասնամյակ անց՝ 1843-1844թթ. Բարձր Յայքում և Եորոխի ավազանում է լինում Եմայի

⁸ Բ. Սարգիսեան, Գ. Սարգսեան. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ. հ. Գ, Վենետիկ, 1966, էջ 1-49: Ս. Ենձեմեան. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ. հ. Դ, Վենետիկ, 1993, էջ ժԹ-Ի: Յ. Պողոսը 1775 թ. մի շրջիկ մանրավաճառ (փերեզակ) տիրացուի հանձնարարում է գավառներում իր համար ձեռագրեր գնել: Տիրացուն Յամշենում իջևանում է 60 տարի առաջ բռնի մահմեդականություն ընդունած մի հայի տանը, ուր տեղեկանում է, որ տանտերը ամեն շաբաթ երեկո ի պատիվ նախնիներից ժառանգած Ավետարանի (իրականում՝ Մաշտոցի) կանթեղ է վառում: Տիրացուն բազում թախանձանքներով գնում է այդ մեծադիր մատյանը, որն էլ Յ. Պողոսը ուղարկում է Վենետիկ: IX-X դդ. թվագրվող այս ձեռագիրը ցայսօր հայտնի ամենահին Մաշտոցն է (տես Բ. Սարգիսեան. նշվ. աշխ., էջ 4-5, Ս. Ենձեմեան. նշվ. աշխ., էջ ժԹ, ինչպես նաև՝ Յ. Գր. Ս. Ա Մաշտոցը. - «Բազմավեպ», 1949, N 5-6, էջ 114-115):

⁹ Մխիթարեան յոբելեան, էջ 218:

¹⁰ Ղ. Ինժիճյան. նշվ. աշխ., էջ 397:

և Բեռլինի համալսարանների պրոֆեսոր, նշանավոր գիտնական Կարլ Կոխը: Ըստ նրա՝ իսկակը, որը մտնում էր Բերդագրակ գավառի մեջ, «կը կազմվի հինգ թաղերն (կամ գյուղամասերն) և ունի իբր 200 տուն՝ 1000 մինչև 1200 բնակչով»¹¹: Կոխը իսկակում մեծամասնություն կազմող մահմեդականների հետ հիշատակում է նաև հույն և հայ քրիստոնյաների. «Այսօր տակավին միայն երկու գյուղեր (Կարմիրք և Խոտորջուր) հայ-կաթողիկյա քրիստոնյաներն մինակ բնակյալ են. մինչդեռ չորս ուրիշ գյուղերու մեջ (Կուտրաշեն, Նիխաղ, Մոխրկուտ և Իսկակ) հույն և հայ քրիստոնյաներ մահմեդականաց մեջ կը բնակին»¹²:

Հ. Հակոբոս Տաշյանը, որը քաջածանոթ էր Բարձր Հայքին և ճորոխի ավազանին, գրում է. «Եթե արդեն Բերդագրակի մեջ հավանորեն կային, ինչպես ի Թորթում՝ վրացածես հայեր. անշուշտ փոքր թիվ մ'ալ բուն վրաց կամ քրիստոնյա լազերու: Եւ թերևս ավելի ասոնց մնացորդներն համարելու ենք այն այլևայլ «յոյնք»՝ որ կը հիշվին հոս հոն նաև ԺԹ. դարու սկիզբը. թեև աննշան թվով, որոնք այսօր անհետ եղած են, քան թե հարազատ հույներ, թեև ասոնցմե ավ այլևայլ տներ կրնան գտնված ըլլալ՝ որևէ առթիվ հաստատված»¹³: Ի դեպ, Մեհերյանը ևս հիշատակում է մի վրացի քահանայի, որը հովվում էր «զգիւղ մի մերձ Խելակայ, որք յունաց դաւանութեամբք էին»¹⁴:

Իսկակի մերձակա լեռների սառնաշունչ բնության Մեհերյանի՝ համառոտ, և Կոխի ընդարձակ նկարագրությունները ևս ընդհանրություններ ունեն: Մեհերյանը իսկակում է եղել սեպտեմբերին և գրում է, որ այդ զարհուրելի ծյունապատ լեռներով արդեն հոկտեմբերին «ոչ ոք կարէ անցանել»¹⁵: Կոխը նույն վայրերում եղել է օգոստոսին և գեղարվեստորեն է պատկերում ամռանն անհարիր ցրտաշունչ համայնապատ-

¹¹ Տես Հ. Յ. Տաշեան. *Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրութիւն (այսուհետև՝ Յ. Տաշեան. Տայք ..., հ. Բ)*. հ. Բ. Վիեննա, 1980, էջ 218:

¹² Յ. Տաշեան. *Տայք ..., հ. Բ*, էջ 281:

¹³ Նույն տեղում, էջ 214-215:

¹⁴ Պ. Մեհերյան, էջ 168-169:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 168:

կերը. «Սառուցյալ հով մը կը փչեր, երբ վերջապես երկրորդ անգամ Պոնտական լեռանց բարձունքն հասանք. իսկակի լեռան բարձունքն այնտեղն, ուրկե երեկ անցած էինք, մեր ներքևը կ'իյնար տակավին. մեզմե վեր կը բարձրանային միայն սևագորշ, փլածներե կազմված քարակույտեր և կամ հաղթ, մեծազանգված հավիտենական թանձր սառույցով ու ծյունով ծածկված սարագլուխներ, Հելուետիո կատարներուն ոչ աննման: Հագիվ 100 ոտք վերը կը սկսեր ծյան շրջանակը, ուր բյուրավոր դարերե վեր սառած ջրույն յուր ծորելի կերպարանը նորեն տալ չի կրնար արևու որևէ ճառագայթ: Որչափ ալ մերթ ընդ մերթ ցրտության սարսուռ մը դողացներ մարմինս, ելա մագլելով բարձունք մ'ալ. և արդեն ցանցառ բուսականությունը հանկարծ դադրեցավ: Չախ կողմ կ'իյնար լայն Քաջքար, որուն կատարը չէի կրնար տեսնել՝ մոտ ըլլալուն, և աջ կողմն անկե թերևս քիչ մ'ավելի ցած լեռ մը Սև ծովու և ճորոխի միջև ջրաբաշխ եղող այս հաղթ լեռան թիկանց վրա կը հանգչեր: Առջևս, ոտքերուս տակը խորունկ կեցած էին ամպերը, որոնցմե միայն քանի մը գագաթներ ավելի վեր կը բարձրանային: Այսպես նաև այս անգամ բախտ չունեցա՝ ուղղակի ճամբով թերևս հագիվ 8 ժամ միայն հեռու ծովը տեսնել»¹⁶:

Իսկակ գյուղն իր «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» գրքում հիշատակում է նաև Ղևոնդ Ալիշանը, սխալմամբ նշելով, թե Համշենի վիճակը «երգիռուն նահանգ»-ի կազմում է¹⁷, գրում է, որ Համշենը հարուստ է մեղրով և որ «բնակիչք նորա Հայք ի կես անցելոյ դարուն դարձան յօրէնս Մահմետի, այլ ցարդ պահեն զանուանս և զսովորոյթս Հայոց: ... Անուանի գեօղք Համշինու՝ Խելակ յոտս Խաչէքարայ»¹⁸: Թեև Ալիշանը հղում չի անում, բայց այն, որ նա կարդացել է Մեհերյանի ձեռագիրը, իմանում ենք նրա «Սիսուան» աշխատությունից: Պեյլանի մասին պատմելիս Ալիշանը գրում է, որ «մի ոմն ի հարց մե-

¹⁶ K. Koch. *Աշխ., էջ 100-101, Յ. Տաշեան. Տայք ..., հ. Բ, էջ 89-90: Խոտորջուրից իսկակ 4. Կոխի ճանապարհորդության ընդարձակ նկարագրության մի հատված էլ տես՝ Յ. Հուլյունեան եւ Մ. Հաճեան. Յուշամատեան Խոտորջուրի. Վիեննա, 1964, էջ 96-98:*

¹⁷ Ղ. Ալիշան. *Տեղագիր Հայոց Մեծաց. Վենետիկ, 1855, էջ 36-39:*

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 39:

րոց յամի 1773 օրեվանեալ աստանօր»¹⁹, ապա մի հատված է ներկայացնում Մեհերյանի հուշագրությունից և տողատակում նշում. «Յ. Պօղոս վ. Մեհերեան յԱռինճ գեղջէ Մշոյ»²⁰, առանց որևէ ծանոթագրության, թե երբ է ապրել Մեհերյանը և ինչ ձեռագիր կամ տպագիր աղբյուրից է արված այդ ընդարձակ քաղվածքը: Սա, թերևս, մեզ ծանոթ տպագիր աղբյուրներում է. Պողոս Մեհերյանի անվան առաջին հիշատակությունն է:

Ղ. Ինճիճյանից մեկ դար անց՝ 1907թ., Մխիթարյան մեկ ուրիշ միաբան՝ Յ. Ս. Էփրիկյանն իր «Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարանի» երկրորդ հատորում մեծապես օգտվելով Ղ. Ինճիճյանից, մասամբ նաև Ալիշանից, գրում է. «Խևակ. գյուղ Յամշենի. գրեթե երեք ժամ խոտորջրեն և ութ ժամ Յամշենեն հեռու. կառուցված է բարձր լեռան մը լանջին վրա: ԺԸ դարու կիսուն գյուղիս հայ բնակիչներեն 200 տուն թրքացան. կան նաև սակավաթիվ կաթողիկե հայեր: Ընտիր է գյուղիս մեղրը»²¹: Ինչպես դժվար չէ նկատել, միակ նորությունը Խ-

¹⁹ Ղ. Ալիշան. Միսուան. Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1885, էջ 420:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 421:

²¹ Ս. Էփրիկյան. Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան. հ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 167: Ի դեպ, Ս. Էփրիկյանը իսկական նախորդող իսկա բառահողվածում գրում է. «Գյուղ Արտանուջի գավառին մեջ. մեկ տուն հայ և 23 տուն թուրք բնակիչներով: Այս անվամբ երկու գյուղ ալ կա Արտահանու գավառի մեջ»: Խևակի մասին իր տվյալները հավանաբար Ս. Էփրիկյանից է քաղել համշենցիների ազգագրության լավագույն գիտակներից մեկը՝ Բարունակ Թռուլաբյանն իր ուսումնասիրության «Յամշենի շրջան» բաժնում գրելով. «Խևակ. Յամշենից ութ ժամ հեռու՝ դեպի խոտորջուր, բարձր լեռան վրա հիմնված, մահմեդականացած հայերով բնակեցված գյուղ: Յայտնի է այս շրջանի մեղրը», տես Բ.Թռուլաբյան. Յայ ազգագրություն և բանահյուսություն.-Նյութեր և ուսումնասիրություններ. N13, Յամշենահայերի ազգագրությունը. Երևան, 1981, էջ 29: Գրքում գետեղված «Յամշենահայեր և պոնտահայեր (բնակավայրերի մոտավոր սխեմատիկ քարտեզ ըստ 1915թ. վիճակի)» քարտեզում (հեղ.՝ Բ. Թռուլաբյան) առանց աղբյուրը հիշատակելու իսկակ գյուղը նշված է Յամշեն գավառի տարածքում՝ Պարխարյան լեռնաշղթայի արևմտյան լանջին:

Խևակ գյուղը ռուսական քարտեզներում նշված է իսկ, իսկ 10 վերստանոց քարտեզում՝ իսկ անուններով: Ըստ բառարանի՝ իսկա անունով մեկ գյուղ է եղել նաև Բաթումի մարզի Արդվինի օկրուգի Արտանուջի շրջանում, երկու գյուղ էլ՝ Կարսի մարզի Արդահանի օկրուգում (Թ. Յակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան. Յայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ ՅԳՏԲ). հ. II, Երևան, 1988, էջ 720):

ևակի հայերի կաթողիկե լինելու հանգամանքի հիշատակումն է:

Պողոս վրդ. Մեհերյանի ձեռագիր հուշագրությունն առաջինն արժևորում է Բարսեղ վրդ. Սարգիսյանը, որն իր «Ուսումնասիրությունն մանիքեա-պաղիկեան թոնրակեցիներու աղանդին եւ Գր. Նարեկացոյ թուղթը» գրքում վերապատմելով Յալեայից Կարին ճանապարհին 1773թ. Պ. Մեհերյանին հանդիպած աղանդավոր հայերի («Որոնք աղանդավորք էին իբրև զԹոնրակեցիս, կամ Կեսկես էին կամ Արևորդիք»)՝²² և բոժճիմասուրցի կեղծ Յովհաննես եպիսկոպոսի պատմությունները²³, նշում է, որ Պ. Մեհերյանը «Խևակ գյուղին մեջ 200 թուրքացած հայ ընտանիքներ կը հիշէ» և տողատակում գրում է. «Այս անտիպ գրությունս, որ այժմ կգտնվի մեր Ձեռագրատան մեջ, շատ և շատ հետաքրքրական և կարևոր նյութեր կը պարունակե ժամանակակից պատմության և Յայոց հանժամու կացության վերա»²⁴:

Բ. Սարգիսյանը Պ. Մեհերյանի հուշագրությունը վկայակոչում է նաև հետագայում, «Բազմավեպում» տպագրված իր «Վիճակագրական նոր տեսություն մը ի նպաստ անկախ Յայաստանի» հոդվածում նա վերապատմում է Յամշենի իսկակ գյուղում կրոնափոխ հայերի հանդիպման պատմությունը. «Իսկ Յ. Պողոս Վ. Մեհերյան, որ Ինճիճյանեն 30 տարի առաջ, այն է 1776-ին՝ ճանապարհորդած է Յամշեն, իր *ինքնակենսագրության* մեջ շատ

²² Բ. Սարգիսեան. Ուսումնասիրությունն մանիքեա-պաղիկեան թոնրակեցիներու աղանդին եւ Գր. Նարեկացոյ թուղթը. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1893, էջ 102: Մեհերյանի ձեռագրի էջ 118-ում՝ «Յայերեն խօսեր շինական և ընտանիք իւր. բայց աղանդաւոր էր իբրև զթունորկացիս. կամ կէս կէս էր. և կամ արեւորտի»:

²³ Բ. Սարգիսեան. նշվ. աշխ., էջ 102-104: Բ. Սարգիսյանի գրքում Յ. Պ. վրդ. Մեհերյանից մեջբերված վկայություններին են անդրադարձել՝ տես Վ. Fred. C. Conybeare. The Key of Truth, a manual of the Paulician church of Armenia. Oxford, 1898, p. lxxi-lxxii, 4. Տեր-Սկրտչեան. Պաղիկեանց եւ թոնրակեցոց աղանդները արդի քննադատութեամբ. - «Արարատ», 1900, N է (յուլիս), էջ 33, 4. Գրիգորյան. Նոր տեղեկություններ «Բանալի ճշմարտության» երկի հեղինակ Յովհաննես երեցի մասին. - «Բանբեր Սատենադարանի». 1960, N 5, էջ 335, 338-341, տես նաև Դիվան հայոց պատմության, նոր շարք, գիրք առաջին, Դուկաս Կարսեցի, հ. Բ, 1786-1792, Երևան, 2003, էջ LXXXIII, Ս. Ղազարյան, Ռ. Ն. Լևոնյան. Յայաստանայոց Ավետարանական եկեղեցի (Յայաստան-Կովկաս). Երևան, 1999, էջ 42-43, 51:

²⁴ Բ. Սարգիսեան. նշվ. աշխ., էջ 102:

կենդանի գույնով կը նկարագրեն գավառիս իսկակ գյուղին մեջ և շրջաբնակ գյուղերու տաճկացած իր արյունակիցներեն գտած անսովոր ընդունելությունը և մեկ սրտաճմլիկ տեսարանը: Հոս ուրացյալ ժողովուրդը լսելով, որ եկավորն քահանա է, չորս կողմը խոնված աջը կը համբուրեն: և իր ուղեկից քահանային շարժական սեղանին վրա պատարագած ժամուն՝ ամենքն ալ ծնրադիր մտիկ կ'ընեն: ուստի գուշակեց, թե անոնք հայությունն դարձած են, բայց ոչ մոռցած զայն: փնտռեց և գտավ եկեղեցին ևս, որ ողջախոհ այրիի մը պես իր ուրացյալ որդվոցմե թողված օրեն ի վեր՝ թեև փակ, բայց կը մնար անարատ: Բանալ կու տա զանի, կը լվա կը սրբե: և Ս. Խաչին տոնը իր ուղեկից չորս նորընծա քահանաներով ցայգապաշտոն ընելեն ետքը՝ ձայնավոր պատարագ մ'ա կը մատուցանե:

Ի ձայն խորհուրդ խորին խորհրդավոր երգին կ'արթըննա ուրացյալներուն խիղճը, կը հիշեն իրենց պապերու և մամերու հավատքը, և խուռնընթաց կ'ուզեն ներս մտնել: Սա կ'ուզե արգիլել անոնց մուտքը. բայց ի գուր: Ավետարանի ժամանակ, կը մեկնե զանի, հազարացվոց լեզվով, շրջակա գյուղերեն հոն եկող ժողովրդյան, հիշեցնելով իրենց նախնյաց սուրբ կրոնքն և կրոնական պարտքերը: Եվ ապա սաստիկ զգացված կը փութա մեկնիլ անտի, զի հալածանաց ժամանակ ըլլալով կրնային ձերբակալել զինքը՝ իբր փռանգ»²⁵:

Բ. Սարգիսյանի վերապատմածը համեմատելով Պ. Մեհերյանի ստորև հրապարակվող բնագրի հետ, դժվար չէ նկատել, որ նա առավելապես գրական երկերին հատուկ ոճով ու համեմատություններով է ներկայացնում հիշյալ հատվածը, երբեմն էլ շեղվում է կամ անհարկի հավելումներ անում, գրելով, որ Հ. Պողոսը Ավետարանը մեկնում է «հազարացվոց լեզվով», այսինքն՝ արաբերեն²⁶, ինչը պարզապես չի բխում բնագրից և իսկակի ու շրջակա գյուղերի հայերի արաբախոս

²⁵ Բ. Սարգիսյան. *Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ի նպաստ անկախ Հայաստանի*. - «Բազմավեպ», 1919, N9, էջ 284-285: Հ. Բարսեղ վրդ. *Սարգիսյանի վերապատմածը 1992-ին առավել հակիրճ շարադրել է պատմաբան Ստ. Պողոսյանը, տես Ստ. Պողոսյան. Սև ծովից Վանա ծով, հինգ ամիս հինգ օր. Երևան, 1992, էջ 22:*

²⁶ Նոր բարգիթը Հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ). հ. Բ., Վենետիկ, 1837, էջ 2: *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. հ. 3, Երևան, 1974, էջ 250:*

լինելու մասին անհիմն հետևությունների տեղիք կարող է տալ: Գրում է, որ Հ. Պողոսը իսկակից շտապով հեռանում է, որովհետև վախենում է, որ իրեն կծերբակալեն իբրև «փռանգ», այսինքն՝ կաթուղիկ, այնինչ Հ. Պողոսի փութալը կապված է ոչ թե նրա կաթուղիկ լինելու հանգամանքի, այլ իրապես վտանգավոր իրողության հետ՝ վարդապետի կողմից մահմեդականներին քրիստոնեության դարձնելը՝ «հայացուցանելը», ինչպես հայտնի է, Օսմանյան Թուրքիայում մահապատժի արժանի հանցանք էր համարվում:

Հ. Տաշյանը, որն իր «Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչեւ Կարին»²⁷ գրքում և «Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր» եռահատոր աշխատության²⁸ առաջին և, հատկապես, երկրորդ հատորներում քանիցս անդրադարձել է իսկակին, ցավոք, տեղյակ չէ Մեհերյանի հուշագրության մասին, թեև, ինչպես արդեն նշել ենք, Բ. Սարգիսյանն իր «Ուսումնասիրութիւն մանիքեա-պաւղիկեան թնրակեցիներու աղանդին...» գրքում և «Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ...» հոդվածում հիշատակում է Մեհերյանին և նրա հուշագրության մեջ հանդիպող իսկակ գյուղը, այլապես շատ հարցերի պատասխաններ Տաշյանը կարող էր տալ Մեհերյանի օգնությամբ: Հ. Տաշյանն իր ուսումնասիրության «Խեւակի մահմեդականացումը» բաժնում գրում է. «Դժբախտաբար այս գավառիս մահմեդականացման մասին մանրամասն տեղեկություններ չունինք, զոնե մեզի ծանոթ չեն: Եականն անշուշտ հաղորդած է Ինժիճյան, այլևայլ դիտողություններ կու տա նաև Քոխ: Բայց ամենը միայն այսչափ է»²⁹:

Կրոնափոխությունից մոտ երկու դար հետո էլ իսկակցիների հայախոս լինելու մասին կարևոր վկայություններ ենք գտնում Հ. Տաշյանի աշխատություններում: Նա 1910-1911 թթ.³⁰ ճանապարհորդելով Սև ծովից Կարին, գրում է, որ

²⁷ Հ. Տաշեան. *Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչեւ Կարին, պատմական-ազգագրական հարեւանցի ակնարկ մը. Վիեննա, 1921, էջ 81:*

²⁸ Հ. Տաշեան. *Տայք...*, հ. Ա, Վիեննա, 1973, հ. Բ, Վիեննա, 1980, հ Գ, Վիեննա, 1981 (նախապես տպագրվել է «Հանդես ամսօրյա»-ում, 1970, N 4-6-ում սկսելով և 1975թ. N 1-3-ում ավարտելով):

²⁹ Հ. Տաշեան. *Տայք ...*, հ. Բ, էջ 216:

³⁰ Հ. Տաշեան. *Հայ բնակչութիւնը...*, էջ 6:

«հաճախ հարցափորձած ենք – մեր ուղևորությանց ատեն - գործածված այս կամ այն հայ բառը, իբր անգետ՝ մեկնություն խնդրելով դիտմամբ, և նկատած՝ որ ասոնց շատերուն թուրք համագործներն անծանոթ էին շատերուն: «Իրենց գյուղն այսպես կ'ըսեն»՝ այս էր ամեն մեկնության հանկերգը: Ոչ սակավ անգամ նշմարած ենք որ այն հին մահմետականացածները, որոնք այնպես կը վարվին իբր թե թուրքերենն զատ ուրիշ լեզու չեն գիտեր, լիովին կը հասկնային հայերենը (օր. խևակցիք)»³¹: «Այսօր ալ խևակցիք, կամ գոնե շատը՝ հայերեն գիտեն կամ կը հասկնան թեև օտարի հետ (արական սեռը) թուրքերեն կը խոսին: Մահմետականք տակավին պահած են առհասարակ հայ մականուններն ալ (օր. «Քեշիշ-օղլու, Մակար-օղլու, Մինաս-օղլու» ևն, ևն)»³²: «Այս մահմետականք այսօր ալ կը հիշեն իրենց ազգակցության և խնամության կապերն այն քրիստոնյա ազգակցաց հետ, որոնք շատոնց հեռացած ու գաղթած են այլուր՝ գլխավորաբար կրոնական բռնութենե զատ մնալու համար: Տողերուս գրողն առիթ ունեցած է ի Կարին ճանչնալու քրիստոնյա ազգակցաց այցելության եկած մահմետական խևակցիներ, որոնք հայերեն գիտեին»³³: Ի դեպ, Յ. Հակոբ ծ.վ. Քոսյանի «Բարձր Հայք, Կարին քաղաքը»³⁴ գրքից տեղեկանում ենք, որ Կարինի քրիստոնյա խևակցիներին պատկանող երեք արծանագրություններից երկուսում գյուղը հիշվում է իսկև ձևով: Օրինակ՝ կաթողիկե հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցում (կառ. 1842 թ.)³⁵, ծախ կողմի որմուն սպիտակ մարմարի վրա փորագրված «Ցանկ մշտնջենաւոր Պատարագաց»-ում նշված է եղել «խելեկցի Գրիգորեան ուստա Սարգսի»³⁶ անունը, իսկ կաթողիկե հայոց գերեզմանոցում եղել են «խելեկցի Զօրապեան Գրիգորին» (1871թ.)³⁷ և «խելեկցի Պրնաւետիս Առա-

³¹ Յ. Տաշեան. *Տայք ...*, հ. Բ, էջ 150:

³² *Նույն տեղում*, էջ 219:

³³ Յ. Տաշեան. *Հայ բնակչութիւնը...*, էջ 81:

³⁴ Յ. Քօսեան. *Բարձր Հայք, Կարին քաղաքը, տեղագրութիւն, պատմութիւն և սովորութիւններ*. հ. Ա, Վիեննա, 1925:

³⁵ *Նույն տեղում*, էջ 460:

³⁶ *Նույն տեղում*, էջ 464:

³⁷ *Նույն տեղում*, էջ 479:

քելեան»-ի (1872թ.)³⁸ տապանները: Գերեզմանոցի բոլոր տապանաքարերի վրա չէ, որ նշված է եղել հանգուցյալի որտեղացի լինելը, ուստի հնարավոր է, որ այլ խևակցիների գերեզմաններ էլ եղել են:

«Հայկական սովետական հանրագիտարանը» ևս անդրադարձել է իսկակ գյուղին. հեղինակը՝ Թ. Գևորգյանը, 200 տուն հայերի կրոնափոխությունը չգիտես ինչու վերագրում է XIX դ. առաջին կեսին, երբ Մեհերյանն ու մյուս աղբյուրները մատնանշում են XVIII դ. առաջին կեսը. «Իսկակ, հայախոս մահմեդական գյուղ Արևմտյան Հայաստանում, Երզրումի վիլայեթի Կիսկիմ գավառում, Քաջքար-լեռան արևելյան ստորոտին, Կիսկիմ ավանից հյուսիս: Բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր մեղվաբուծությամբ (գյուղը հռչակված էր ընտիր մեղրով), հողագործությամբ, անասնապահությամբ: Իսկակի քրիստոնյա հայերը (մոտ 200 տուն) XIX դ. առաջին կեսին ստիպողաբար մահմեդականություն են ընդունել կամ փախել և ապաստանել Խոտորջրում ու Կարինում: XX դ. սկզբին գյուղում մնացել էին միայն 10 տուն հայ քրիստոնյա, որոնք 1915-ի Մեծ եղեռնի ժամանակ ընդունել են մահմեդականություն: Իսկակի՝ մզկիթի վերածված հայկական եկեղեցին այժմ էլ կանգուն է»³⁹: Ցավոք, «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի» հեղինակները ծանոթ լինելով այլ աղբյուրների, կրկնում են Թ. Գևորգյանին՝ կրկնելով նաև նրա սխալը. «Իսկակ, իսկա, իսկ-գյուղ Արևմտյան Հայաստանում, Երզրումի նահանգի Երզրումի գավառում, Կիսկիմի գավառակում, ճորոխի միջին խոսանքի ծախ կողմում, նրա Պարխալ վտակի ծախակողմյան Կոբակ-սու վտակի ակունքների մոտ, Խաչեքար կամ Քաջքար լեռան արևելյան կողմում: Գյուղի միջով անցնող Բեժան-գետ գետակը կոչվում է նաև իսկակու գետ: XIX դ. սկզբին ուներ մոտ 200 տուն հայ բնակիչ և եկեղեցի, զբաղվում էին երկրագործությամբ, մեղվաբուծությամբ, անասնապահությամբ: Հայ բնակչության մեծ մասը XIX դ. առաջին կեսին

³⁸ *Նույն տեղում*, էջ 479-480:

³⁹ *Հայկական սովետական հանրագիտարան*. հ. 5, Երևան, 1979, էջ 47:

բռնի մահմեդականացվեց, մյուս մասը հեռացավ գյուղից: XX դ. սկզբին գյուղում մնացել էր 10 տուն հայ բնակիչ»⁴⁰.

Եթե իրապես, XX դ. սկզբին գյուղում կար նաև 10 տուն քրիստոնյա հայություն, ապա անհասկանալի է, թե ինչու Ա-Ղոն, որը 1909թ. ճանապարհորդել է Էրզրումի նահանգում,⁴¹ և Կարինի առաջնորդարանից քաղել է Կիսկիմի հայ բնակչության մասին տվյալներ, իր կազմած «Կիճակագիր Կիսկիմի գաւառի հայ ժողովրդի» աղյուսակում Կիսկիմի 68 գյուղերից առանձնացնում է հայ բնակչություն ունեցող միայն 6 գյուղ՝ Խոտորջուրը (իր 7 գյուղակներով կամ թաղերով), Կարմրակը, Գասապան, Փրթիկները, Նիխախը, Կուտրաշենը, իսկ Խևակը չի հիշատակում, այն դեպքում, երբ 15 տուն ունեցող Գասապան և ընդամենը 7 տուն ունեցող Նիխախը նշված են⁴²:

1907-ին հրատարակված «Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարանում» Ս. Էփրիկյանը, թվարկելով Կարնո հայաբնակ, թուրքաբնակ և խառը բնակչությամբ 278 գյուղերը⁴³, դրանց շարքում չի հիշատակում Խևակը:

Ինչպես տեսնում ենք, Խևակի պատկանելության հարցում աղբյուրները տարակարծիք են. Պ. Մեհերյանը, Ղ. Ինճիճյանը, Ղ. Ալիշանը, Ս. Էփրիկյանը, Բ. Սարգիսյանը, ինչպես նաև Բ. Թոռլաքյանը և Ս. Պողոսյանը այն համարում են Համշենի գյուղերից մեկը, Կ. Կոխը, այնուհետև Թ. Գևորգյանն ու «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի» հեղինակները՝ տեղադրում են Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառի Կիսկիմ (Բերդագրակ) գավառակում: Հ. Տաշյանը Կիսկիմում տեղադրելով համդերձ հնարավոր է համարում, որ երբեմն Համշենի սահմանը հասել է մինչև պոնտական լեռնաշղթայի հարավային լանջերը՝ ընդգրկելով նաև Խևակը. «Այսպես Ինճիճյան զխևակ կը դնե Համշենի մեջ իբրև ուրույն վիճակ մը, և յուր դիրքով կրնար այս հարմար իսկ նկատվիլ, թեև բուն Համշենն բաժնված է

այնպիսի բարձր մշտնջենավոր ծյան լեռնաշղթայով մը, որուն անանցանելի ըլլալն այնպես գեղեցիկ նկարագրած է Զօխ»⁴⁴: «Կ'երևա սակայն թե Համշեն երբեմն պոնտական շղթային հարավային երեսն ալ կ'իջնար»⁴⁵: Թե որքանով է համոզիչ Տաշյանի ենթադրությունը, ցույց կտան հետագա ուսումնասիրությունները, իսկ առայժմ գիտական շրջանառության մեջ դնելու նպատակով քաղվածաբար ներկայացնում ենք Հ. Պ. վրդ. Մեհերյանի հուշագրության տարբեր էջերում սփռված և կրոնափոխ հայերի պատմության ուսումնասիրության համար բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեցող հատվածները⁴⁶: Հրապարակումը նաև տեղեկություններ է պարունակում Խոտորջրի XVIII դ. հոգևորականների վերաբերյալ: Մանրամասները, որ Խոտորջրի կաթոլիկացումը սկսվել է XVII դ. երկրորդ կեսից,⁴⁷ իսկ արդեն 1748-ին, համաձայն Կ. Պոլսից Վատիկան ուղարկված մի գեկուցագրի՝ Խոտորջրի «բոլոր գյուղերուն մեջ կան կաթ. հայեր՝ մեկ կան երկու քահանաներով, իրենց ազգեն»⁴⁸:

Բնագիրը հրատարակելիս յուրաքանչյուր քաղվածքի սկզբում երկու գծիկով և փակագծի մեջ նշել ենք բնագրի համապատասխան էջը, բացել ենք հապավումները, հատուկ անունները սկսել ենք մեծատառով, մեծատառով ենք սկսել նաև ուղղակի խոսքը, / նախդիրից առաջ դրված ապաթարց նշանը չենք վերարտադրել, բացահայտ գրչական սխալները տպագրել ենք ուղիղ տառով, բաց թողնված տառերը լրացրել ենք ուղղանկյուն փակագծերի մեջ, սուրանկյուն փակագծով նշել ենք բառի կրկնությունը, կետադրությունը նշանակել ենք ներկայումս գործող կանոնների համաձայն:

⁴⁴ Հ. Տաշյան. *Տայք ...*, հ. Բ, էջ 197:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 10:

⁴⁶ Բնագրից մի փոքր հատված հրատարակվել է՝ Ս. Վարդանյան. *Համշենցի մուսուլման հայերի ուսումնասիրության պատմությունից* - «Իրան-նամե», 1998, N1-2-3, էջ 2. S. Vartanian. *Des Armeniens oubliés*. - «Azad magazine», Grenoble, 1999, N3, p. 16:

⁴⁷ Հ. Հովհաննեսյան եւ Ս. Հաճեան. *Յուշամատեն...*, էջ 165:

⁴⁸ G. Hofmann. *Il vicariato apost. di Constantinopoli, 1453-1830*. Roma, 1935. p. 128-129. տես *Յուշամատեն...*, էջ 166:

⁴⁰ ՀՀՇՏԲ, հ. II, էջ 720:

⁴¹ Ա-Ղո. *Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները. Երևան, 1912, էջ V*:

⁴² Նույն տեղում, էջ 199:

⁴³ Ս. Էփրիկյան. *Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան. հ. II, գիրք Ա, Վենետիկ, 1907, էջ 51, 300-301*:

II(161) «...բերին Բ. (2) տիրացու ի Կարմիրգ⁴⁹ գեղջե և տիրացու մի ի Մոխրակոյտ⁵⁰ գեղջեն և գայլ ոմն տիրացու Աէրօբէ ի Դամամաշէն⁵¹ գաւառէն, ի խելակ գեղջեն: Կարմրցիք՝ քահանայն և ժողովուրդք, և մոխրակուտցիք ի ժողովին վկայեցին վասն տիրացուաց իւրեանց, իսկ խելակցի Աէրօբէին ոչ գոյր ի գեղջե իւրնէ վկայ և ոչ մի: Ուստի խտտորջոյ⁵² ծերագոյն քահանայք այսպէս վկայեցին, թէ մինչ խելակցիք թուրքացան, էին անդր 5 և կամ 6 տունք ուղղափառք, զորս խտտորջոյ քահանայք հովուէին գնալով գալով. էր անդր ծեր ոմն, որ էր հայր այս տիրացու Աէրօբէին, և ի հիւանդանալն ծերոյն կոչէ զուղղափառ եղբարս խելակու առ ինքն և ասէ ցնոսա. Սիրելի՛ եղբարք իմ, գիտէք զի յաւուրս մեր թուրքացան գիւղականք մեր 200 տունք, և ուղղափառ սուրբ հաւատք ողորմութեամբ Աստուծոյ զմեզ պահեաց, և ահա քահանայ չունինք, և յետ այսորիկ երկնչիմ, զի մի որդիք մեր և ծեր կորիցեն առանց քահանայի: Ասեն ցնա. Դայր, զի՞նչ արացուք: Ասէ ցնոսա ծերն թէ՛ Ահա զորդին իմ գԱէրօբէն իբր 9 ամաց է, տամ ձեզ և 2000 դահեկան, զի գԱէրօբէս առաքեցիք ի խտտորջուր՝ առ Տէր Յակոբ մեծաւոր նոցա, մնալ անդր և ընթերնուլ, և ի հասանիլ ժամանակին բերջիք անտի II(162) և ձեռնադրեալ տացջիք, զի մի՛ կորիցեն գաւակք մեր, որպէս կորեան գիւղականք մեր: Չայս կտակ արարեալ ծերունոյն՝ վախճանի: Եւ նոքա զկտակ նորա կատարեալ են: Չայս ամենայն վկայեաց Տէր Յովսէփ՝ խտտորջոյ մեծաւոր, ճիճապաղցի⁵³ ծեր Տէր Մարգար, ի Սիւնեաց⁵⁴ գեղջեն Տէր Ալէքսան և

⁴⁹ Կարմիրգ [Կարմիրք] – Կիսկիմի (Բերդագրակի) գավառակի մեջ մտնող խտտորջոյ գյուղախմբի գյուղերից (ուղղանկյուն փակագծերում նշված է գյուղի անունն ըստ Յ. Դուլունեանի եւ Մ. Դաճեանի «Յուշամատեան...»-ի):
⁵⁰ Մոխրակոյտ – Կիսկիմի (Բերդագրակի) գավառակի մեջ մտնող խտտորջոյ գյուղախմբի գյուղերից է, տես Յ. Դուլունեան եւ Մ. Դաճեան. Յուշամատեան..., էջ 558:

⁵¹ Դամամաշէն, Դամշէն – ավան և գավառակ Տրապիզոնի նահանգի Լազիստան գավառում:

⁵² Խտտորջուր, խտտորջուր – գյուղախումբ երգրումի նահանգի Կիսկիմ գավառակում:

⁵³ Ճիճապաղ – խտտորջոյ գյուղախմբի գյուղերից:

⁵⁴ Սիւնեաց [Սիւնինց] – նույնը:

Տէր Կարապետն, ի Կաղմխուտալ⁵⁵ Տէր Պողոսն, ի Խանթաձորոյ⁵⁶ Տէր Յօհաննէսն և այլն:

II(164)...Իսկ յաղագս երկու կարմրցի տիրացուացն և մոխրակուտցի տիրացուին և խելակայ Աէրօբէին վկայութեամբ քահանայից և ժողովրդոց օրինօք ձեռնադրեցան:

II (167) Վասն գնալոյ իմոյ ի Արդուիւմ⁵⁷

ՉԼ. Ը-երորդը

Յետ կատարելոյ զտօնախմբութիւն տիրամօրն ի խտտորջուր և յետ քանի ինչ աւուրց առի գնոր[ը]նծայ քահանայսն՝ գնոխրակուտցի տէր Աւետիս և համամաշէնցի՝ խելակցի Տէր Աէրօբէն, և զճիճապաղցի Տէր Պետրոս և չոգայ ի Մոխրակոյտ, ուր Տէր Աւետիսն հանդիսապէս մատոյց զծայնաւոր պատարագն, և յետ պատարագին առեալ զժամարարն զգեստուք պատարագին, շարականաւ և ձնծղախիւք՝ ըստ ծիսից հայոց տանեալք ի տուն երգելով:

...Յետ այսորիկ[ի] իբր անցին աւուրք ինչ, առի ընդ իս գՏէր Պետրոսն, գնոր[ը]նծայ Տէր Աւետիսն և զհամաշէնցի Տէր Աէրօբէն և չոգայ ի Դամամաշէն՝ ի գիւղն II(168) <ի գիւղն> խելակ, բայց ի ճանապարհին ի զարիուրելի լերինս ձիւնապատս ելաք, և այնչափ սաստիկ ցուրտ էր և բուք, մինչ զի ամենեքեանս զրէթէ յուսահատեցաք ի կենաց: Իսկ ես ստիպեցի զնոսա ուտել, բայց սառուցեալ, քարացեալ էր միսն, և մանաւանդ հալվէն էր իբրև զքարացեալ՝ ոչ կարէի ուտել: Եւ այն զի ի սեպտեմբեր ամսոյն էր, և ասէին, թէ ի հոկտեմբերի ոչ ոք կարէ անցանել աստի, այլ ընդ ճորուխ⁵⁸ գետն <գնա> գնալոց են ի խելակ: Եւ յիջանելն մեր ի լեռնէ անտի գնացաք ի խելակ, և մինչ մտաք ի գիւղն, արք և կանայք գեղջն, որք թուրքացեալք էին, յաջնէ և յահեկէ համբուրէին զաջն իմ, ուր իջեվանեցաք ի տուն նոր[ը]նծայ Աէրօբէին, որ ունէր հօրեղ-

⁵⁵ Կաղմխուտ [Կախմխուտ] - նույնը:

⁵⁶ Խանթաձոր [Խանդաձոր] - նույնը:

⁵⁷ Արդուիւմ-քաղաք Ախալցխայի փաշայութեան համանուն գավառում, 1878-ից Բաթումի մարզի Արդվինի օկրուգի կենտրոնը:

⁵⁸ Ճորուխ, ճորուղ - ճորոխ՝ գետ Սև ծովի ավազանում, Տայքի ամենամեծ գետը:

բարբ, և շէն էին: Ձառաջին ի տան սեղան կազմեցի և պատարագեցի ես, Տէր Պետրոս և Տէր Աւետիս, և գային ի տան տաճկացեալք՝ տեսանել լապատարագ: Հարցի ցնոսա թէ՛ Գո՞յ աստ եկեղեցի, ասացին՝ Այո, գոյ, բայց աւերակ է: Եւ մինչ տեսի զեկեղեցին դիւրին էր կարկատել, իսկոյն կարկատեցի, մաքրեցի հինգ վեց արամբք. և ապա զանշարժ վէճ սեղանոյն լուացի ջրով և զհնեաւ, քանզի օծեալ էր և դուռն փակեալ էր, ոչ ոք մտեալ կամ ելեալ էր, սորին վասն օրհնեցի, և պատարագեցաք երեք լքահանայքս: Եւ տեսն դու, զի ուրացեալքն ի ժամ պատարագին լնուին զեկեղեցին, և ոչ կարացի զաւագանաւ արտաքս վարել: Եւ զի երկնչէի, թէ զուցէ մատնեսցեն զիս այլազգեաց, թէ վարդապետս այս եկեալ է հայացուցանել զխելակցիք: Իսկ յամսեանն սեպտեմբերի] փառաւորապէս կատարեցաք չորիւք քահանայիւք զտօն մեծ խաչին: Քանզի վրացի քահանայ մի, որում անուն էր Տէր Իսրայէլ, որ հովուէր զգիւղ մի մերձ ի Խելակայ, որք յունաց դաւանութեամբք էին. սոյն դաւանեցաւ զուղղ]սփառ հաւատս, զոր արձակեցի և մուծի յեկեղեցին Քրիստոսի. սա կամէր փոխել զժես իւր՝ որպէս զմեզ յիմարապէս, և մանաւանդ զնշխարս: Բայց բազում բանիւ և օրինակաւ արգելի զնա ասելով ցնա, թէ՛ Դու կամիս զգիւղացիս քո ուղղել և մուծանել յեկեղեցին Քրիստոսի. և ի փոխելն II(169) <ի փոխելն> քո զժես յունական՝ այլևս ոչ կարես ուղղել զժողովորդս զեղջ քո: Յետ այսորիկ խոստացայ նմա տալ զգեստ պատարագի և սկիի ըստ ծիսի հռոռոնց: Եւ ապա ի Գիմիշհանայու⁵⁹ առաքեցի նմա զգեստս ըստ խոստման իմոյ ամենայն զարդուք: Իսկ յետ պատարագացն, ըստ սովորութեան ազգիս, շուրջալաւ⁶⁰ և խաչիւ ելեալ մեր յեկեղեցուոց օրհնել զգերեզմանս ուղղափառաց, և ուրացեալքն զեղջն կո[ւ]տեցան ի վերայ մեր և սփռեցին զկերակուր ի վերայ գերեզմանաց հարցն իւրեան[ց], և աղաչէին զիս այս ոք և այլ ոք, թէ՛ Եկ և օրհնեա զգերեզմանս նախնեաց իմոց, զի քրիստոնեայք էին: Իսկ ունանք ողբային զանհաւատութիւնս իւրեանց և խոստովանիլ

⁵⁹ Գիմիշհանա-Գյումուշխանե՝ համանուն գավառի կենտրոնը Տրապիզոնի նահանգում: Նույնանուն գյուղ կար նաև Բաթումի մարզի Արզվինի օկրուգում:

⁶⁰ Շուրջալաւ -շուրջառով:

խնդրէին, մանաւանդ՝ ծերք: Բայց քանի ինչ պատաւունք կանայք չէին ուրացեալ, որոց հարկաւոր մատունս հաւատոյ ուսուցի և արձակեցի, և յանձն արարի նոր[ը]նծայ Տէր Արքայի հոգալ զնոսա: Չստորջրցի Տէր Պետրոսն թողի ի Խելակ, իսկ ես առի զնոր[ը]նծայ Տէր Արքայն և չոգայ ի հանգրուանս նոցա, որ էր հեռի ի Խելակէն իբր ժամ մի, որ էր ի մէջ անպառախիտ մեծամեծ ծառոց, և քանի ինչ ազարակիք, ուր էին խաչինք, եգիւնք և կոպք և մեղ[ո]ւոց նոր[ը]նծային և փոքրիկ տնակիկ մի. ուր իջեվանեցաք յայնմ գիշերին, և առաւօտն պատարագեցաք երկոքեանս, յետ պատարագացն խնդրեցին օրհնել զազարակս, զխաչինս և զեգիւնս: Յետ այսորիկ ծաշեցաք: Ապա պաշար ճանապարհին պատրաստեալ էին, եղին ընդ մեզ զխաչանչելի մեղր՝ սպիտակ իբրև գծիւն, և համեղ կոզի.⁶¹ պատուական պանիր և այլն: Եւ անտի յուղի անկեալ մեր իջաք ի լեռնն անտի ի ծորն ի յափն ճորուղ գետոյն. Այս ճորուղ գետն անցան ի Բաբերդու⁶² և գնայ անկաւտի ի մէջ լեռանց Իսպիրու⁶³ և լագից, և անցեալ զԻսպիրո -հաւատ- II(170) հատան զլերինս բարձունս և իջան մերձ խոտորջրոյ, և անտի ի Փեթագրագ⁶⁴, անտի ի յԱրուրին, և խոտորեալ յարևմուտս իջան ի Բաթմ⁶⁵, ի Սևաւ ծովն: Եւ գնալաք առ ավանք ճորուղ գետոյն, որ զարդարեալ էր սպիտակ տանօք. ծխաստանօք և պատուական պտուղատու ծառովք Վասնզի ես ծագաց ի ծագս շրջան առի. բայց ոչ ուրեք ակն պիտի ազնիւ պտուղ տեսի և առատ: Զի քօքափեալ էիս պտուղիք ի վերայ ճանապարհին, և ընդ ոտիւք անցանորեց ճմլել էին. և իբրև լախիւր շարալեալ էր շիրան պտուղոց զմանապարհ. և մանաւանդ նուռն⁶⁶, այն զի մեծամեծ տունեիք էին. որոց ոստքն խառնեալ ընդ միմեանս և իմ ստեալ ի

⁶¹ Կոզի - կարագ, յուղ (տես և ԿՔ՝ 1836, 19 1108)

⁶² Բաբերդ, - Երզրումի նահանգի Բաբերդ գավառի կենտրոնը

⁶³ Իսպիրո-Սպեր - բերդաքաղաք ճորուղ գետի սու ստիին Սեճ Կաքը Կաքը Ծ Գայք նահանգում - հետագայում Երզրումի նահանգի ուսուսումն գավառ կենտրոնը

⁶⁴ Փեթագրագ-Բերդապրագ - բերդ ամրոց Սեճ Կաքը Կաքը Կաքը Ծ Արտացգուր գավառում ճորուղ գետի ճախ ստիին XIX դ. Եղզրումի նահանգի Բերդապրագ (Գիսկիմ) գավառակում

⁶⁵ Բաթմ - Բաթում քաղաք Սև ծովի ստիին Աջարիստի սուսումն Կաքը Կաքը Ծ

⁶⁶ Նուռն - իմաստ կեռիկ:

գրաստ ընդ ծառուվք գնայի, և մեծամեծ նոռնք կախեալ զծառուց հասեալ և հերծեալ և թօթափեալ ի վերայ ճանապարհին, առնոյի և ուտի անուշ անուշ: Եւ ի հարցանելն իմ ցնոսա, թէ՛ Ընդէ՞ր թողուք կորնչիլ պատուական պտղոցդ այդոցիք, ասեին՝ Հապա զի՞նչ արասցուք, ոչ որ է, որ գնէ: Եւ մինչ փողով պտուղ հայցէի ի նոցանէ, պատասխանէին, թէ՛ Մուտ յայգին և ըստ ցանկութեան քում ժողովեա զինչ և կամիս, կեր, ա՛ռ և գնայ վասն հոգւոց տնկողաց և նախնեաց մերոց, որք քրիստոնեայք էին: Ձի թէպէտ նախնիք նոցա ուրացեալ էին, բայց հեզահոգի և հիւրասէր էին, նաև՝ քաղաքավար, իբրև գրիստոնեայս համբուրէին զաջ իմ և տանէին ի տունս իւրեանց՝ ընթեռնուլ զԱւետարան ի վերայ հիւանդաց իւրեանց, զի հաւատային ի սուրբ Աւետարան: Ի խելակայ մինչև ցլկրդուին յերիս աւուրս գնացաք, և իջևանեցայ ի տան տէր Յովսէփին ի 5 հոկտ[եմբերի] 1776[թ.], որ և ընկալաւ զիս սիրով, նմանապէս և քաղաքացիքն...»:

II(161) «...բերին 2 տիրացու՝ Կարմիրգ գյուղից և մեկ տիրացու Մոխրակույտ գյուղից և մի այլ տիրացու Սերոբե Համամաշեն գավառից՝ խևակ գյուղից: Կարմիրցիները՝ քահանան և ժողովուրդը, և մոխրակույտցիները ժողովի ժամանակ վկայեցին՝ իրենց տիրացուների համար, իսկ խևակցի Սերոբեին ոչ մի վկա չկար իր գյուղից: Ուստի խոտորջրի ծերագույն քահանաները այսպես վկայեցին, թե երբ խևակցիները թուրքացան, կային այնտեղ 5 և կամ 6 տուն ուղղահավատներ, որոնց խոտորջրի քահանաները զնալով-զալով հովվում էին, կար այնտեղ մի ծեր մարդ, որ այս տիրացու Սերոբեի հայրն էր, և ծերը հիվանդանալով իր մոտ է կանչում խևակի իր ուղղահավատ եղբայրներին և ասում է նրանց՝ Իմ սիրելի եղբայրներ, գիտեք, որ մեր օրերում մեր գյուղացիներից 200 տուն թուրքացան, և ուղղահավատ սուրբ հավատը Աստծո ողորմությամբ մեզ պահեց, և ահա քահանա չունենք, և այսուհետ երկնչում են, որ մեր ու ձեր որդիները կկորչեն առանց քահանայի: Նրան ասում են՝ Հայր, ի՞նչ անենք: Ծերը նրանց ասում է, թե՛ Ահա իմ որդի Սերոբեն 9 տարեկան է, տամ ձեզ և 2000 դահեկան, որ Սերոբեիս առաքեք խոտորջուր, նրանց մեծավոր՝՝ Տեր Հակոբի մոտ, մնա այնտեղ և սովորի, և երբ ժամանակը գա, այնտեղից բերեք II (162) և ձեռնադրել տաք, որ չկորչեն մեր զավակները, ինչպես կորան մեր գյուղացիները: Այս կտակն անելով, ծերունին վախճանվում է: Եվ նրանք նրա կտակը կատարել են: Այս ամենը վկայեց խոտորջրի մեծավոր Տեր Հովսէփը, ճիճապաղցի ծեր Տեր Սարգարը, Սյունեաց գյուղից՝ Տեր Ալեքսանը և Տեր Կարապետը, Կաղմխուտից՝ Տեր Պողոսը, Խանթաձորից՝ Տեր Հովհաննեսը և այլն:

II (164)...Իսկ ինչ վերաբերում է երկու կարմիրցի տիրացուներին և մոխրակույտցի տիրացուին և խևակցի Սերոբեին՝ քահանաների և ժողովրդի վկայությամբ օրինականորեն ձեռնադրվեցին:

II (167) Իմ Արդվին գնալու մասին Քլուխ 8-րդ

Խոտորջրում Տիրամոր տոնախմբությունը կատարելուց հետո մի քանի օր անց առա նորընծա քահանաներին՝ մոխրակույտցի Տեր Ավետիսին և համամաշենցի՝ իսկակցի Տեր Սերոբեին և ճիճապաղցի Տեր Պետրոսին և գնացի Սոխրակույտ, ուր Տեր Ավետիսը հանդիսավոր ծայնավոր պատարագ մատուցեց և պատարագից հետո պատարագիչին վերցնելով պատարագի զգեստներով, շարականներով և ծնծղաներով, ըստ հայոց ծեսի, երգելով տանում էինք տուն:

... Սրանից հետո, երբ մի քանի օր անցավ, ինձ հետ վերցրեցի Տեր Պետրոսին, նորընծա Տեր Ավետիսին և համաշենցի Տեր Սերոբեին և գնացի Չամամաշեն՝ II(168) իսկակ գյուղ, բայց ճանապարհին զարհուրելի ծյունապատ լեռները ելանք, և այնչափ սաստիկ ցուրտ էր և բուք, որ ամենքս գրեթե ապրելու հույսներս կտրեցինք: Իսկ ես նրանց ստիպեցի ուտել, բայց սառցակալել, քարացել էր միսը, և մանավանդ հալվան էր քարացել, որ չէի կարողանում ուտել: Եվ այդ սեպտեմբեր ամսին էր, և ասում էին, թե հոկտեմբերին ոչ ոք չի կարող անցնել այստեղով, այլ ճորոխ գետով են գնում իսկակ: Եվ լեռից իջնելով գնացինք իսկակ, և երբ մտանք գյուղ, գյուղի տղամարդիկ և կանայք, որոնք թուրքացել էին, աջից և ձախից համբուրում էին իմ աջը, ուր իջևանեցինք նորընծա Սերոբեի տանը, որ ուներ հորեղբայրներ և բարեկեցիկ էին: Առաջինը տանը սեղան դրեցի և պատարագեցի ես, Տեր Պետրոսը և Տեր Ավետիսը, և տուն էին գալիս տանկացածները՝ պատարագը տեսնելու: Նրանց հարցրեցի, թե՛ Կա՞ այստեղ եկեղեցի, ասացին՝ Այո, կա, բայց ավերակ է: Եվ երբ տեսա եկեղեցին դյուրին էր նորոգել, իսկույն նորոգեցի, մաքրեցի հինգ-վեց հոգով, և ապա սեղանի անշարժ քարը լվացի ջրով և գինով, քանզի օծված էր և դուռը փակ էր, ոչ ոք չէր մտել կամ ելել, այդ պատճառով օրհնեցի, և երեք քահանաներս պատարագեցինք: Եվ տես դու, որ ուրացյալները պատարագի ժամանակ լցրին եկեղեցին և չկարողացա զավազանով արտաքսել: Որովհետև երկնչում էի, թե գուցե մատնեն ինձ այլազգիներին, թե այս վարդապետը եկել է իսկակցիներին հայացնելու: Իսկ սեպտեմբեր ամսին չորս քահանաներով Մեծ

Խաչի տոնը փառավորապես կատարեցինք: Քանզի մի վրացի քահանա, որի անունն էր Տեր Իսրայել, որ հովվում էր իսկակի մի մերձակա գյուղում, որոնք հունաց դավանությամբ էին, սույնը դավանեց ուղղափառ հավատս, որին արծակեցի և մուծեցի Քրիստոսի եկեղեցին. սա կամենում էր հիմարապես փոխել իր ծեսը մեր նման և, մանավանդ, նշխարները: Բայց բազում խոսքերով և օրինակներով արգելեցի նրան, ասելով նրան, թե՛ Դու կամենում ես քո գյուղացիներին ուղղել և մուծել Քրիստոսի եկեղեցին և փոխելով II (169) քո հունական ծեսը այլևս չես կարող քո գյուղի ժողովրդին ղեկավարել: Սրանից հետո նրան խոստացա տալ պատարագի զգեստ և սկիի ըստ հոռոմների ծեսի: Եվ ապա, Գյունուշխանեցի, ըստ իմ խոստման, առաքեցի նրան զգեստները՝ բոլոր զարդերով:

Իսկ պատարագից հետո, ըստ ազգիս սովորության, մենք շուրջառով և խաչով ելնելով եկեղեցուց՝ օրհնելու ուղղափառների գերեզմանները, և գյուղի ուրացյալները կուտակվեցին մեր շուրջը և դրեցին կերակուր իրենց հայրերի գերեզմանների վրա, և աղաչում էին ինձ սա ու նա, թե՛ Արի և օրհնի մեր նախնիների գերեզմանները, քանզի քրիստոնյաներ էին: Իսկ ոմանք ողբում էին իրենց անհավատությունը և խնդրում էին խոստովանել, մանավանդ ծերերը: Բայց մի քանի պառավ կանայք չէին ուրացել, որոնց հավատի հարկավոր տարրերը ուսուցանեցի և թողություն տվեցի և հանձնարարեցի նորընծա Տեր Սերոբեին հոգալ նրանց: Խոտորջուրցի Տեր Պետրոսին թողեցի իսկակում, իսկ ես առա նորընծա Տեր Սերոբեին և գնացի նրանց հանգրվանը, որ իսկակից մի ժամ հեռու էր, որ անտառախիտ մեծամեծ ծառերի և մի քանի ագարակների մեջ էր, ուր էին նորընծայի ոչխարները, եզները և կովերը և մեղուները և փոքրիկ մի տնակ, ուր իջևանեցինք այն գիշերը, և առավոտյան պատարագեցինք երկուսս, պատարագից հետո խնդրեցին օրհնել ագարակը, ոչխարները և եզները: Սրանից հետո ճաշեցինք: Ապա ճանապարհի պաշար էին պատրաստել, մեզ հետ դրեցին ձյան պես սպիտակ, սքանչելի մեղր և համեղ կարագ, պատվական պանիր և այլն: Եվ այնտեղից մենք ճանապարհվելով լեռից իջանք ձորը՝ ճորոխ գետի ափը: Այս ճորոխ գետն անցնում է Բաբերդից, գնում ընկնում է Սպերի և լազերի լեռների մեջ, և Սպերից

անցնելով, II (170) հատում է բարձր լեռները և իջնում է Խոտորջրի մերձակայքում և այնտեղից Բերդագրակ, այնտեղից՝ Արդվին, և թեքվելով արևմուտք, իջնում է Բաթում, Սև ծով: Եվ գնում էինք ճորոխ գետի ափով, որ զարդարված էր այգեստաններով, ձիթաստաններով և պատվական պտղատու ծառերով: Որովհետև ես ծայրեծայր շրջան գործեցի, բայց ոչ մի տեղ այնպիսի ազնիվ և առատ պտուղ չտեսա: Որովհետև թափված էին պտուղները ճանապարհի վրա և անցորդների ոտքերի տակ ծնված էին և ջրի նման պտուղների շիրան շաղախել էր ճանապարհը, և, մանավանդ, նոռները, որովհետև մեծամեծ նոռներին կային, որոնց ճյուղերը խառնվել էին իրար և ես գրաստ նստած ծառերի տակով գնում էի և ծառերից կախված մեծամեծ նոռները հասած և պատռված և թափված էին ճանապարհի վրա, վերցնում և ուտում էի անուշամուշ: Եվ նրանց տված իմ հարցին, թե՝ Ինչու՞ եք թողնում կորչեն այդպիսի պատվական պտուղները, ասում էին՝ Հապա ի՞նչ անենք, գնող չկա: Եվ երբ փողով պտուղ էի խնդրում նրանցից, պատասխանում էին, թե՝ Մտի՛ր այգին և ըստ քո ցանկության հավաքիր ինչ-որ կամենաս, կեր, վերցրու՛ և գնա՛ տնկողների և մեր նախնիների հողիների համար, որոնք քրիստոնյաներ էին: Թեպետ նրանց նախնիները ուրացած էին, բայց հեզահողի և հյուրասեր էին, նաև քաղաքավարի, իբրև քրիստոնյա համբուրում էին իմ աջը և տանում էին իրենց տուն՝ իրենց հիվանդների վրա Ավետարան կարդալու, որովհետև հավատում էին սուրբ Ավետարանին: Խևակից մինչև Արդվին գնացինք երեք օրում, 1776թ. հոկտեմբերի 5-ին իջևանեցի Տեր Հովսեփի տանը, որը մեզ ընդունեց սիրով, նմանապես և քաղաքացիները ...»:

* Տիրացու – եկեղեցու ստորին պաշտոնյա, սարկավագից կրտսեր, որը կարգ կատարելիս սպասարկում է քահանային և պատրաստվում է քահանա դառնալ:

** Վկայել – հասարակության ցանկությունը ներկայացնել:

*** Մեծավոր – ավագերեց, Խոտորջրի գյուղախմբի քահանաների ղեկավարը, որը ենթարկվում էր Կարինի թեմի առաջնորդին: Հաճախ մեծավորները նաև զբաղեցնում էին գյուղապետի պաշտոնը: Այսպես, 1832-ից մինչև 1891թ. Խոտորջրի 6 գյուղապետերն էլ եղել են նաև մեծավորներ, այսինքն՝ հոգևորականներ: Տես Յ. Հուլունեան եւ Մ. Հաճեան. Յուշամատեան..., էջ 174-179:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄՇԵՆՑԻՆԵՐԸ՝ ԾԱՆՈԹ ԵՎ ԱՆԾԱՆՈԹ	3
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՎՆԱՐԿ	9
ԿՐՈՆԱԾՈՒՆ ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ...	30

ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽՈՓԱՅԻ ԽՈՍՎԱԾԸՆ ԸՍՏ «ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՏԼԱՍԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԱՎԱՔՄԱՆ ԾՐԱԳՐԻ»

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	72
ԲԱՌԱՅԻՆ ՋՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	77
ԲԱՌԻՍԱՍՏԱՅԻՆ ՋՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	149
ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՋՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	154
ՆՇՈՒՄՆԵՐ ԼՈՒՍԱՆՑՔՆԵՐՈՒՄ	175

ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ

ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ	183
-----------------	-----

ԵՐԳԵՐ ԵՎ ԽԱՂԻԿՆԵՐ

ԿՐՈՆԱԾՈՒՆ ՀԱՄՇԵՆՑԻՆԵՐԻ ԵՐԳԵՐՆ ՈՒ ԽԱՂԻԿՆԵՐԸ	200
ԵՐԳԵՐ	205
ԽԱՂԻԿՆԵՐ	242

ԲԱՌԱՐԱՆ

ԽՈՓԱՅԻ ԽՈՍՎԱԾԸ – ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ	272
ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ – ԽՈՓԱՅԻ ԽՈՍՎԱԾԸ	339

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

«ԿԱՐԵՎՈՐ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐ ՍԱՀՄԵՂԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ» ՀՈՂՎԱԾԻ ՎԵՐԱՏՊՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ ՈՐՈՇ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ	403
ԿԱՐԵՎՈՐ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐ ՍԱՀՄԵՂԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	406

ՍԵՐԳԵՅ ԳԱԳԻԿԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՄԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ԲԱՐԲԱՈՒՆ,
ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԵՐԳԱՐՎԵՍԱԸ
(պոլթեր և ուսումնասիրություններ)

СЕРГЕЙ ГАГИКОВИЧ ВАРДАНЯН

ДИАЛЕКТ, ФОЛЬКЛЕР И МУЗЫКАЛЬНОЕ
ИСКУССТВО ИСЛАМИЗИРОВАННЫХ
АМШЕНСКИХ АРМЯН
(материалы и исследования)

Ереван - 2009

SERGEY VARDANYAN

THE DIALECT, FOLKLORE AND SONGS OF THE
ISLAMIZED ARMENIANS OF HAMSHEN:
MATERIALS AND STUDIES

Yerevan-2009

Համակարգչային շարվածքը՝ Նարինե Դավթյանի

*Շապիկի առաջին էջին՝ Ղազարխատանի Չիրկինո գյուղի համընդհանուր
բնակչուհի (լուսանկարը՝ Ս. Վարդանյանի)*

Ստորագրված է տպագրության՝ 12.02.2009: Չափսը՝ 60 x 84 1/16: Թուղթը՝
օֆսետ № 1: Տառատեսակը՝ «Arial Armenian»: Տպագրությունը՝ օֆսետը՝
26,75 տպ. մանուլ + 24 էջ ներդիր: Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:
ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ՝ lusakn@rambler.ru